

# PONTAS

A PTE BTK Történettudományi Intézetének Évkönyve 3.



Határ – Változás – Átmenet

2020

# PONTES

A PTE BTK Történettudományi Intézetének Évkönyve

3.

2020



# PONTOS

A PTE BTK TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉVKÖNYVE

3.

2020

**Határ – Változás – Átmenet**

Pécs, 2020

# PONTES

A PTE BTK Történettudományi Intézetének Évkönyve

Online elérhetőség: <https://journals.lib.pte.hu/index.php/pontes>

Az évkönyv DOI-azonosítója: 10.15170/PONTES

A 3. szám DOI-azonosítója: 10.15170/PONTES.2020.03.01

Megjelenik a PTE BTK Történettudományi Intézet  
(H-7624 Pécs, Rókus u. 2.) kiadásában.

Felelős kiadó: Prof. Dr. Sashalmi Endre Intézetigazgató

Szerkesztőség: H-7624 Pécs, Rókus utca 2.

E-mail: [pontes.pte.btk.tti@gmail.com](mailto:pontes.pte.btk.tti@gmail.com)

Tanácsadó testület:

Bagi Dániel, Fischer Ferenc, Font Márta, Gózszy Zoltán, Grüll Tibor, Gyarmati György,  
Harsányi Iván †, Khavanova, Olga, Nagy Levente, Ormos Mária †, Pál Judit, Sashalmi  
Endre, Spannenberger Norbert, Swanson, John C., Sroka, Stanisław, Vaday Andrea,  
Visy Zsolt, Vitári Zsolt, Vonyó József

Szerkesztőbizottság:

Barabás Gábor, Csibi Norbert, Fazekas Ferenc, Gyimesi Réka

A kötetben felhasznált képek, ábrák és térképek  
szerzői jogi felelőssége a szerzőket terheli.

ISSN 2631-0015

## Tartalom

Előszó .....	9
TANULMÁNYOK	
JAKUB S. BENEŠ	
A „zöld káderek” és Ausztria–Magyarország összeomlása 1918-ban .....	13
FONT MÁRTA	
A Kárpátokon innen és túl. A Magyar Királyság és a Halicsi Fejedelemség határa a 11–13. században (avagy hol lépte át országga határát a magyar király útban Halics felé?) .....	47
VÉGH FERENC	
Stájerhon védelmében. A szlavón–petrinjai végvidék a 17. században - magyar szemmel .....	69
FISCHER FERENC	
„Dél-Amerika Elzász-Lotaringiája”. A bolíviai–perui–chilei és az argentin–chilei határviták tükröződése a német titkos katonai-diplomáciai iratokban a 19. század végén, a 20. század első három évtizedében .....	94
BENE KRISZTIÁN	
A francia megszálló hadsereg szerepe a magyar határváltozásokban 1918–1920 során. Tervek és valóság .....	134
HORNYÁK ÁRPÁD	
A magyar–jugoszláv határ megvonása. A magyar határral kapcsolatos jugoszláv politika 1918–1921 között .....	153
BEBESI GYÖRGY – LENGYEL GÁBOR	
A gorbacsovi külpolitika és a Szovjet Birodalom elvesztése .....	171
ESSZÉ	
VISY ZSOLT	
Adatok az 1456 és 1526 közötti török–magyar kapcsolatok megítéléséhez .....	193

## RECENZIÓK

NOVÁK BÁLINT

- Font Márta: *Dinasztikus érdekek nyomában. Árpádok, Piastok, Rurikok az európai politikában* ..... 203

BANDI KRISTÓF BÁLINT

- Kiss Gergely (szerk.): *Varietas delectat. A pápai-magyar kapcsolatok sokszínűsége a 11–14. században* ..... 206

BARABÁS GÁBOR

- Thoroczkay Gábor (szerk.): *Püspökök, káptalanok, tizedek* ..... 209

FONT MÁRTA

- Alexandru Madgearu: *The Asanids. The Political and Military History of the Second Bulgarian Empire (1185–1280)* ..... 213

SCHVÉD BRIGITTA KINGA

- Dévényi Anna – Forgó András – Gözsy Zoltán (szerk.): *Az abszolutizmus kora – Fejezetek a kora újkori Európa történetéből. Árkádia Kiskönyvtár – Történelem 3.* ..... 216

SOÓS ISTVÁN

- Forgó, András – Kulcsár, Krisztina (Hrsg.): *„Die Habsburgische Variante des aufgeklärten Absolutismus”. Beiträge zur Mitregentschaft Josephs II., 1765–1780.* ..... 220

KEREPESZKI RÓBERT

- Vonyó József: *Gömbös Gyula és a hatalom. Egy politikussá lett katonatiszt* ..... 233

## INTERJÚ

- Interjú Prof. Dr. Fischer Ferencsel (*Csibi Norbert*) ..... 239

## NEKROLÓGOK

- Ormos Mária akadémikus emlékére  
(*PTE BTK TTI Modernkori Történeti Tanszék*) ..... 259
- Anton Schindling professzor emlékére  
(*Forgó András – Soós István*) ..... 267
- Harald Zimmermann professzor emlékére (*Font Márta*) ..... 275

## KONFERENCIABESZÁMOLÓK

NAGY LEVENTE

- Szerelem az ókorban – Nemzetközi vallástörténeti konferencia Erósról a pécsi bölcsészkaron ..... 287

BÁLING PÉTER	
A magyarországi német nyelvű források kutatása szövegfajták, kutatási perspektívák és forráskiadási kérdések (1000–1848) .....	289
KOVÁCS ISTVÁN	
Studia Mediaevalia II. – Archontológia a középkori egyháztörténet szolgálatában .....	292
PORPÁCZY SZABINA	
Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 19. században .....	298
Szerzőink .....	301



## Előszó

A *Pontes* harmadik kötetének tematikája a 2020-as Trianon-évfordulóhoz kapcsolódik: az Évkönyvbe válogatott tanulmányok rendező elve a határváltoz(tat)ások jellegzetességeinek és hatásainak a kérdése. Célunk nem elsősorban a trianoni határkijelölések történetének a nyomon követése – bár két szerző írása konkrétan erre a témára is reflektál –, hanem általában a *határ* kérdésének történeti korokon átívelő vizsgálata a középkortól a 20. század végéig. A kötet írásai elsősorban a Pécsi Tudományegyetem Történettudományi Intézetében dolgozó kollégák kutatásainak eredményeit reprezentálják, lévén Évkönyvünk küldetése a helyi kutatási eredmények széleskörű ismertetése.

Font Márta írása a Magyar Királyság és a Halicsi Fejedelemség 11–13. századi határaitól szól, Végh Ferenc pedig a 17. századi szlavón–petrinjai végvidék bemutatására vállalkozott. Fischer Ferenc a 19. század végi és 20. század eleji dél-amerikai határvitákról készített alaposan dokumentált tanulmányt, elsősorban német titkos katonai-diplomáciai iratok alapján. A trianoni Magyarország határváltozásai kapcsán olvasható két munka Bene Krisztián és Hornyák Árpád kutatásait ismerteti. Előbbi a francia megszálló hadsereg szerepével, utóbbi a magyar–jugoszláv határmegvonással kapcsolatos jugoszláv politikával foglalkozik. A tanulmányok sorát Bebesi György és Lengyel Gábor közös írása zárja, mely a gorbacsovi külpolitikának a Szovjet Birodalom felbomlásában játszott szerepét járja körül.

A 2018 óta éves rendszerességgel megjelenő kiadvány másik fontos célja, hogy a nemzetközi történetírás kurrens szövegeiből válogatva, az aktuális szám tematikájához kapcsolódó tanulmányok fordításait közölje. Elsősorban olyan eredeti elméleti, módszertani megközelítéseket érvényesítő, vagy a feldolgozott forrásbázis alapján újítónak számító munkákat, melyeknek a hazai tudományos diskurzusba való beemelése a magyar kutatói közösség számára is hasznos lehet. Tesszük ezt úgy is, ha a szerkesztők nem feltétlenül értenek egyet az adott szöveg minden egyes megállapításával. Úgy gondoljuk, hogy – a tudományos munka szabályai szerint készült – írások vitaindítóként is fontos hozadékokkal szolgálhatnak. Különösen azok a szövegek, amelyek a magyar, illetve a közép-európai történelem egyes kérdéseit tárgyalják, új aspektusokat vetve fel, a *határon innen* talán szokatlan nézőpontból.

A 2020. évi kötetben fordításban közölt tanulmány Jakub S. Benešnek A „zöld káderek” és Ausztria–Magyarország összeomlása 1918-ban (The Green Cadres and the Collapse of Austria–Hungary in 1918) című, 2018-ban a *Czechoslovak Studies Association* kétévente adományozott *Stanley Z. Pech Díjával* elismert írása. A szervezet indoklása szerint a tanulmány fókuszában álló „zöld káderek” irreguláris erőinek vizsgálata úttörő jellegű, ugyanis ezek a csoportok sokszor a történészek körében és a közvélemény szemében kevésbé ismertek vagy szerepüket marginalizálták. A legkülönbélebb forrástípusokra épített kutatás az első világháború végén Cseh- és Morvaországban, a későbbi Szlovákia területein valamint a Habsburg Birodalom északkeleti és délnyugati sarkaiban működő csapatokra összpontosít. Beneš központi megállapításai a „zöld káderek” különféle szerepköreire és önértelmezésük fontosabb kérdéseire (dezertőrök, banditák, bosszúállók, nemzeti hősök, társadalmi forradalmárok) vonatkoznak, miközben bemutatja azokat az archaikus forradalmi hagyományokat, előítéleteket és mechanizmusokat, melyek véleménye szerint e csoportok esetében értelemző erővel bírnak. Érvelése szerint a „zöld káderek” céljai és cselekedetei egyidejűleg fejlődtek a Habsburg Birodalom perifériáin (Galíciában) és a központi területek (Csehország, Morvaország) peremvidékein, valamint fontos szerepük volt a Monarchia összeomlásában.

A kötetben a tanulmányok mellett egy esszé, számos recenzio és konferencia-beszámoló, valamint egy interjú is olvasható.

*A szerkesztők*

PONTÁS

3. (2020)

---

TANULMÁNYOK



JAKUB S. BENEŠ\*

## A „zöld káderek” és Ausztria–Magyarország összeomlása 1918-ban

Tanulmányunk Ausztria–Magyarország első világháború végén bekövetkezett összeomlásának egy elfeledett aspektusát mutatja be. Miközben a kettős monarchia fegyveres erői 1918-ban fokozatosan vesztes pozícióba kerültek a harcmezőkön, addig a városokat és az ipari központokat a munkásság elégedetlensége szorongatta, vidéken pedig sok helyen felkelések ütötték fel a fejüket. Itt ugyanis több helyen ún. „zöld káderek” (akiket olykor „zöld gárdáknak” vagy „zöld brigádoknak” neveztek) alakultak a hadseregből dezertált katonaszökevények, valamint a radikalizálódott helyi parasztok részvételével. Ezek az alakulatok az erdős-hegyes területeken erősségeket hoztak létre és erőszakosan ellenszegültek a háborús erőfeszítések érdekében való újbóli besorozásuknak, valamint fegyveres támadásokat intéztek a

\* A tanulmány eredeti megjelenési helye: Jakub S. Beneš: The Green Cadres and the Collapse of Austria–Hungary in 1918. *Past & Present* 236. (2017:1), 207–241.

A szerző doktori fokozatát a Kaliforniai Egyetemen (Davis) szerezte európai történelemből, 2012 és 2015 között pedig a Birminghami Egyetemen végzett posztdoktori kutatásokat. 2019 óta a *University College London, School of Slavonic and East European Studies* (SSEES) oktatója. Tágabb kutatási területe Közép- és Kelet-Európa 19. század végi, 20. század eleji története, elsősorban a munkás- és parasztmozgalmak témaköre. Első kötete az Oxford University Pressnél jelent meg 2017-ben *Workers and Nationalism: Czech and German Social Democracy in Habsburg Austria, 1890–1918* címmel. A kötetet az Association for Slavic, East European and Eurasian Studies és a British Association for Slavonic and East European Studies is díjjal jutalmazta. A szerző rendszeresen publikál a *Past & Present*, a *Contemporary European History*, és a *Slavic Review* kötetekben. Kutatásainak jelenlegi fókuszja az első világháborút követő időszak kelet-közép-európai helyzetének újragondolása a vidék története szempontjából, hangsúlyozva a parasztság szerepét a konfliktusok kialakulása és kezelése szempontjából. Publikációinak jegyzéke elérhető: <https://www.ucl.ac.uk/ssees/people/dr-jakub-benes>.

civil és a katonai hatóságok ellen. Meglepő módon, a cselekvési környezetükben élő vidéki átlagemberek gyakran felszabadítóikat látták ezekben a csapatokban.

A hatóságok valamikor 1917 folyamán, a horvát–szlavón koronaország területén említették először, hogy az első világháború utolsó hónapjaiban valószínűleg a zöld káderek lesznek a „belső fronton” a birodalom legrémesebb ellenfelei.<sup>1</sup> Aztán, mikor az öreg monarchia elkezdett összeomlani, vidéken egy új társadalmi–politikai rend ajánlatával átvették a kezdeményezést. Ugyanakkor számos, főképpen a vagyonos és előkelő osztályok soraiból származó megfigyelő a zöld káderek által elképzelt rendet sokkal inkább a forradalmi csőcselék rendtelenségének tartotta. A zöld káderek tevékenységét 1918 októberének végén és novemberben nem lehetett megkülönböztetni az egykori hivatalnokok, földesurak és zsidók ellen folyó erőszakhullámtól, gyújtogatásoktól és fosztogatásoktól. Ezek a zavargások különösen súlyosak voltak Horvátországban és Szlavóniában, Galíciában és a mai Szlovákia nyugati részén, míg más területeken, ahol a zöld káderek már korábban léteztek – például Morvaországban és a szlovén területeken – úgy látszott, ekkorra teljesen eltűnnek.

Azok az általános körülmények, melyek a zöld káderek kialakulását elősegítették jól ismertek. Ide sorolható a morál folyamatos eróziója az osztrák–magyar hadseregben; a nemzeti felszabadító mozgalmak erősödése a birodalom alattvalói körében, amely gyakran a nyugati szövetségesek támogatásával történt; az orosz internálásból visszatérő, radikalizálódott hadifoglyok hatása, akik nem sokkal korábban tanúi voltak a bolsevik forradalomnak, és sokan közülük lelkesedtek érte; az ellátás szörnyű helyzete a hátszországban, valamint az élelmiszer- és ruhahiány a besorozottak körében; illetve a korábban lojális vidéki lakosság elégedetlenségének kibontakozása az erőszakos rekvirálások és a háborús üzérkedés miatt.<sup>2</sup>

Mindemellett, a zöld káderek összetett jelenségének, mint transznacionális és laza szövetű társadalmi mozgalomnak a megragadása, valamint tagjainak nézőpontjából való vizsgálata számos fontos és új szempontot kínálhat a régió modern kori történelméhez.

Tanulmányunk azt a nézetet képviseli, hogy a zöld káderek Kelet-Közép-Európában talán az utolsó olyan jelentős vidéki felkelés képviselői voltak, mely magán viselte a korábbi évszázadok parasztfelkeléseinek jellegzetességeit, ugyanakkor kísérlet volt a Habsburg utódállami nemzeti politikák befolyásolására és a hatalomban való részvételre is.<sup>3</sup>

<sup>1</sup> Hrabak 1990. 95., 328.; Plaschka – Haselsteiner – Suppan 1974. II. 81–89.

<sup>2</sup> Ezen tényezők legteljesebb bemutatása: Plaschka – Haselsteiner – Suppan 1974.

<sup>3</sup> A falusi „felkelés” hasznos definíciójáról, amely hangsúlyozza annak szinkretikus természetét: Desai – Eckstein 1990.

Ezek az erők 1918-ban segítettek megdönteni a Habsburg birodalmat, Európa egyik legnagyobb államát. Talán még ennél is fontosabb, hogy egy olyan új és kulturálisan nagy jelentőségű forgatókönyvet igyekeztek megvalósítani, mely az első világháború végén született, de régi és új elemek ötvözete volt. Lényegében egyesítette magában az emberek – különösképpen a parasztság – érdekeivel látszólag ellenkező, a háborúval szembeni vidéki fegyveres ellenállást, illetve a vidéki közemberek azon igényét, hogy a társadalmat a szociális igazságosság és a nemzeti felszabadítás elvei szerint alakítsák át. Noha a zöld káderek harcoló erőként – részben központi szervezésük hiánya miatt – 1918 után nagyrészt eltűntek a színről, de mint szimbólum és lehetséges cselekvési forgatókönyv mégis évtizedekig jelen voltak.<sup>4</sup> Úgy tűnik, hogy a mozgalomnak a feledés homályából való újbóli kiemelése a parasztság jelentősen aktívabb szerepét tárja fel a közép- és kelet-európai birodalmi összeomlásban, mint amilyet a jelenlegi tudományosság nekik tulajdonít. Még tovább menve, új módon mutatja be a parasztság politikai küzdelmeit a modern Európában, úgy értelmezve azokat, mint az erőszakos helyi tradíciók, a hagyományos és vallási világnézetek, illetve a nemzetközi társadalmi forradalom és a nemzeti fejlődés radikális eszméinek komplex ötvözetét. Azok számára, akik magukat zöld káderekként határozták meg, ez a szintézis teljesen természetesnek tűnt.

Emellett a zöld káderek kihangsúlyozzák 1918-nak – az első világháborúnak és Európa nagy részén a birodalmak végének – a jelentőségét, amely a forradalmi nyíltságnak, a jövő látszólag korlátlan átalakítási lehetőségeinek, valamint az állami és a társadalmi alapok átformálásának pillanata volt.<sup>5</sup> Az utóbbi években számos kutatás született arra vonatkozóan, hogy az első világháború milyen módon alakította át a normákat a diplomácia, a világgazdaság, a katonai kötelezettségek szabályai, a humanitárius és a nemzetközi jog területén.<sup>6</sup> Szintúgy ígéretes írások születtek azokról a társadalmi vonatkozásokról, melyeket nem lehet egyszerűen besorolni a háborús társadalmak – hogy George Mosse híres fogalmát használjuk – „brutalizációjáról” rendelkezésre álló irodalmak sorába, vagy azok közé, melyek a háború előtti normalitásokhoz való (sikeres vagy sikertelen) visszatérési kísérletekről szólnak.<sup>7</sup> A Habsburg birodalom bukása során annak egyre több területén a vidéki felkelés – legalább részben a nemzeti és a társadalompolitikába való beavatkozás által kísért – transznacionális forgatókönyve jutott érvényre.

<sup>4</sup> A társadalmi mozgalmak kulturális forgatókönyveinek jelentőségéről, különösen a nem hatékony szervezetekéről l.: Zhao 2010.

<sup>5</sup> Vö. Manela 2007.

<sup>6</sup> Sluga 2013. különösen a 2. fejezet; Cabanes 2014; Hull 2014; Pedersen 2015; Tooze 2014.

<sup>7</sup> A brutalizáció kérdése körüli vitához fontos hozzájárulás: Gerwath – Horne 2012. Egy ma már klasszikusnak tekinthető munka, amely a szocio-kulturális kontinuitást hangsúlyozza: Winter 1995.

Eltekintve néhány Horvátországra összpontosító tanulmánytól, a zöld káderek nem kerültek a történészek figyelmének fókuszába.<sup>8</sup> A mellőzés egyik oka a kutatók attól való vonakodása – még (vagy főképpen) a baloldaliaké is –, hogy bármiféle, politikai jelentőséggel bíró mozgalomnak tekintsék őket. Nem rendelkeztek parancsnoksággal, hivatalos programmal és formális szervezettel. A zöld káderekhez nem csatlakozott közvetlenül egy politikai párt sem. A legjobb esetben is a „kezdetleges politikai aktivitás” állapotában voltak, mint Eric Hobsbawm „primitív lázadói”, akik kezdetleges módokon fejtettek ki ellenállást a tőke hagyományos közösségeikbe való behatolásával szemben.<sup>9</sup> A régió velük rokonszenvező marxista történészei a fegyelmezettekkel ellentétben a zöld kádereket „ösztönszerűeknek” nevezték, vagy a mobilizáció egy „kezdetlegesebb formájába” sorolták őket, és így szinte minden tekintetben kedvezőtlenül kerültek ki a Lenin jól szervezett bolsevikjaival való összehasonlításból.<sup>10</sup> Az ehhez hasonló gondolatok a Habsburg katonai hatóságok korabeli megfigyeléseire vezethetők vissza. A keleti láthatáron fenyegető bolsevizmus és az egyéb diverzáns szervezetek keltette félelem miatt az osztrák–magyar hadsereg 1918 nyarán vizsgálatot kezdeményezett, amely szeptember elején mindössze arra a következtetésre jutott, hogy „az ezirányú nyomozás mindezidáig nem eredményezett pozitív bizonyítékot arra vonatkozóan, hogy ilyen szervezet valóban létezik, sokkal inkább azt jelzi, hogy a 'zöld káder' a dezertőrök szóhasználatában a szabad életnek, az orvvadászatnak, az erdőben kóborlásnak stb. a közönséges kifejezése”.<sup>11</sup> Még ugyanebben a hónapban egy Boszniát körbeutazó tisztviselő kijelentette, hogy politikai célokkal rendelkező „zöld káderek” nem létezhetnek ezen a területen, mivel egyetlen olyan polgári vagy katonai hatóság – akikkel beszélt – sem tudott igazolni bármiféle kapcsolatot a dezertőr bandák között; „nem volt bizonyíték arra, hogy a bandák bolsevik vagy jugoszláv propagandát terjesztettek volna”; és végül, még nem támadták meg a helyi hatóságokat, tevékenységük csak a jómódú földbirtokosok ellen irányult.<sup>12</sup> A Habsburg katonai szervezet elfogultsága és azzal kapcsolatos szűklátókörűsége, hogy mi számít politikai akciónak, e jelenség kapcsán alapot adott a történészek futólagos megjegyzéseikhez.

A zöld káderek historiográfiai marginalizálódásának másik oka, hogy csak nehezen illeszkedtek a nemzeti felszabadító mozgalmak 1918 utáni narratíváiba. Csehszlovákia, Lengyelország és Jugoszlávia alapítási mítoszai az osztrák és a magyar elnyomással szemben nemzeti egységet követeltek, és ebben a főbb szerepe-

<sup>8</sup> L. a következő munkákat: Hrabak 1990; Čulinović 1957; Banac 1992.

<sup>9</sup> Hobsbawm 1959. példálul: 110–111.

<sup>10</sup> Pál 1973–1981. I. 14.; Pichlík 1963. 584.

<sup>11</sup> OeStA, KA ZSt KM HR, Akt. (akta), kart. (karton) 754, 64–46/27; l. továbbá 64–46/35.

<sup>12</sup> OeStA/KA ZSt KM HR Akt., kart. 753, 64–46/10–6.

ket a két világháború közötti időszak meghatározó politikusainak tartották fenn. Azonban e szereplők egyike sem volt érdemi kapcsolatban a zöld káderekkel. És még ha ezek a vidéki lázadók nem is támogatták kifejezetten a bolsevizmust, a társadalmi újjászületésről alkotott víziójuk nagyon is radikális volt azok számára, akik végül Belgrádban, Prágában és Varsóban hatalomra kerültek. Ráadásul, a zöld káderek nem bizonyultak eléggé nemzeti jellegűnek: bizonyítékok vannak arra, hogy magyarok és osztrák-németek egyaránt voltak közöttük. A bőséges, gyakran triumfalista szakirodalom, melynek narratívája szerint Kelet-Közép-Európa „álvetett nemzetei” a Habsburg kétfejű sas vészjósló árnyékában emelkedtek fel, nem tudta hová tenni a nemzeti hatalom központjától távol lévő szegény falusiak és hétköznapi bakák bandáit. A terjedelem, amelyben egyáltalán a zöld káderek megjelennek a nemzeti történelem krónikáiban, azt volt hivatott demonstrálni, hogy az ellenállás sokféle patakjai végül miként torkollnak a nemzeti együttműködés folyójába.

A zöld káderek nem voltak teljes mértékben nacionalisták, sem valódi kommunisták, és nyilvánvalóan rossz színt is választottak abban az időszakban, mikor a forradalom színe a vörös volt. A régió parasztpártjai – az 1920-as évek „zöld” vonulata – gyakran ambivalens módon viszonyultak a választók közvetlen akcióihoz (és természetesen az erőszakhoz), és megpróbálták a vidék néppárti energiáit az általuk többre értékelt parlamenti választási agitáció támogatására becsatornázni. Bulgária esetétől eltekintve, ahol 1919 és 1923 között a parasztforradalmár Alekszandar Stambolijszki volt a miniszterelnök, a fősodorba tartozó kelet-közép-európai nacionalista politikusok általában ügyesnek bizonyultak az agráriusok kooptálásában, és a kisbirtokos választóik számára előnyös, kiterjedt reformoktól való távol tartásában.<sup>13</sup> Így, miközben az agráriusok ünnepelhették a zöld káderek által megtestesített radikális indulatokat, tartózkodók is maradhattak velük szemben.

Az a tény, hogy nem illeszkedtek egyik meglévő pártpolitikai kategóriába sem, nem jelenti azt, hogy ne kellene komolyan vennünk a zöld kádereket mint politikai jelenséget. Az Ausztria–Magyarország vidéki területein 1918-ban zajló események felszínre hoztak egy, a nemzeti liberalizmus és a „vörös hullám” által is gerjesztett mozgalmat, de azokat és más elemeket oly módon egyesítve, hogy a felelősségterhes időkben kifejezzék az átlagos falusiak aggodalmait. A vidéki Habsburg-alattvalók számára ez az összefogás és az alkotóerő pillanata volt, még akkor is, ha ez 1848 óta nem látott véres erőszakhullámot eredményezett a feltételezett elnyomókkal szemben. Ezek az erők nacionalista, internacionalista és szociálforradalmár indíttatásokat egyesítettek, miközben megidéztek a parasztok haragjának és évezredes reményének szellemét.

Azok a konkrét módok és viszonyok, ahogy a zöld káderek ötvözték ezeket az elemeket, kétségkívül sajátosan kelet-közép-európaiak. Tanulmányunk azokra a

<sup>13</sup> Rotschild 1977. 16–18.

Habsburg területekre fókuszál, amelyeken a birodalom összeomlásával vagy teljesen új államközösséget formáltak Európa térképén (Csehszlovákia, Jugoszlávia), vagy amelyek – hosszú kihagyás után feltámadva – egy állammá olvadtak össze (Lengyelország). Az első világháború végén ezek az országok kevésbé voltak stabil entitások, inkább vitás és megoldatlan problémák: olyan kérdések, amelyek megválaszolására számos csoport érezte magát feljogosítva. Ez volt az a helyzet, amelyben a zöld káderek a birodalom szétesésének és az ezt követő eseményeknek is jelentős tényezőivé váltak. Ugyanakkor a lokálisnak a nemzetivel és a hagyományosnak a szociálforradalmival való teljes egyesítése a parasztság modern politikai mobilizációjának általános mintáit is megmutatja. A történészek gyakran törekszenek arra, hogy ezeket az alkotóelemeket szétválasszák egymástól és az egyik jelentőségét a másikéhoz mérjék, többnyire azért, hogy így határozzák meg, vajon a parasztság modern és politikailag aktív volt-e egy bizonyos történelmi helyzetben vagy sem.<sup>14</sup> Ez a megközelítés azonban figyelmen kívül hagyja a modern vidéki mobilizáció politikai és kulturális téren megnyilvánuló egyesítő erejét, szinkretizáló hatását.<sup>15</sup> Ráadásul nemcsak azon ideológiai és kulturális elemek sajátos keverékét kell tekintetbe venni, amelyeket a falusi emberek ki tudtak fejteni, hanem a kérdéses történelmi pillanat kényszerhelyzeteit és azokat a lehetőségeket is, melyeket ezek a helyzetek létrehoztak.

A zöld káder mozgalomban egybekapcsolódó különféle szerepek, kulturális forgatókönyvek és ideológiák vizsgálata során tanulmányunk bemutatja számos hozzájuk csatlakozó személy pályafutását, akik valamennyien különböző irányzatokat testesítenek meg: a szlovák Jozef Ferančík (1885–1972), a szlovén Alfonz Šarh (1893–1943) és Andrej Zlobec (1899–1980), és a Čaruga becenévre hallgató szlavóniai szerb Jovo Stanisavljević (1897–1925).<sup>16</sup> Ezek a férfiak mind egyszerű bakaként szolgáltak az osztrák–magyar hadseregben, mielőtt 1916 és 1918 között levetették az egyenruhát, és a magukat zöld kádernek nevező sok ezer ember többségéhez hasonlóan ők is a kisbirtokos parasztságból származtak. Zöld káderként befutott pályájuk – számos hasonlóság mellett – eltérő hangsúlyokat és prioritásokat mutat. A tény, hogy ezek a férfiak, akik bár minden valószínűség szerint soha nem találkoztak egymással, mégis e transznacionális mozgalom tagjaiként határozták meg magukat, húzza alá, hogy annak gyökere nyelvi, etnikai és adminisztratív határokon túlról ered.

<sup>14</sup> A francia parasztok 1848-as politikai tudatosságáról szóló vitákat kiválóan összefoglalja: Berenson 1987.

<sup>15</sup> Vö. Hobsbawm 1959.

<sup>16</sup> Hárman közülük első kézből tudósítottak a zöld gárdákban való tevékenységükről: Ferančík 1920; Šarh 1988; Zlobec 2010; Zlobec 2009. Čarugára l. Zurl 1977, amely ugyan történelmi regény formájában készült, de a szerző forrásokra alapozta művét; Hrabak 1990. 12., 87., 219., 270.

## I. Dezertőrök

Az erőszakos parasztfelkelések ősrégi szellemként kísértettek az európai vidéken. A nyílt lázadásnál gyakoribb volt a politikai és gazdasági elitekkel szembeni alacsonyabb szintű ellenállás, melyre a passzív nemteljesítés vagy a hierarchia szimbolikus felfogatása volt jellemző – amit James Scott a „gyengék fegyverének” nevezett. A nyílt lázadás vagy a forradalom helyett Scott „a relatíve hatalom nélküli csoportok hétköznapi fegyvereit hangsúlyozza: vonakodás, színlelés, szökés, álteljesítés, lopkodás, tetetett tudatlanság, sértegetés, gyújtogatás, károkozás, és így tovább”.<sup>17</sup> Ebben az összeállításban a szökés a paraszti ellenállás klasszikus formája. Nyilvánvaló politikai vagy forradalmi tartalom híján, az állami szervezetek köréből, a leginkább kényszerítő elveken működő intézményből való szökés és azt követően az otthoni körzetben való rejtőzködés egyértelműen az államnak és hatalmának az elutasítását jelenti. Az ilyen „mindennapi ellenállási formák” alkották a zöld káderek változatos eszköztárát, jóllehet az első világháború rendkívüli körülményei közepette jóval komplexebb szervezetté és szokatlanul félelmetes ütőerővé fejlődtek.

Amikor a fent említett négy férfi dezertált, mindannyian az otthoni falvaik közelében lévő erdős területekre tartottak: Stanisavljević 1916 végén a faluja, Slavonske Bare mögött lévő területre; Ferančik 1917 nyarán a Vág folyó völgyében fekvő Vígvár (Veselé, Szlovákia) nevű faluja feletti elhagyott juhaklokhoz és pásztorkunyhókhoz; Šarh 1917 őszén a Pohorje hegységbe, mely a Mariborhoz közeli Ruše nevű faluja felett fekszik; és Zlobec 1918 tavaszán a Trnovski-erdőségbe, a szlovén karsztvidéken fekvő Ponikve nevű falujától délre. Ők azon többszáz ezer, az osztrák–magyar hadseregben szolgáló katona közé tartoztak, akik 1916-tól kezdve a hátsóországba dezertáltak. Legtöbbjüket vidéki területekről sorozták be. Sokan az engedélyezett eltávozásról egyszerűen nem tértek vissza egységeikhez. Néhányan, mint Ferančik, megszöktek a kaszárnyákból (az ő esetében a pozsonyi helyőrségből); mások pedig, mint Zlobec, a lábadozási idejük alatt meglógtak a katonai kórházakból. Gyakran otthon éltek egészen addig, amíg a csendőrök általi letartóztatásuk veszélye a közeli erdőkbe és mezőkre nem hajtotta őket, ahol közös védekezésre szövetkeztek. A helyi lakosság egészében véve támogatta ezt a hazaáruló cselekvést, élelemmel látta el és felruházta a dezertőröket, illetve figyelmeztette őket a közeledő csendőrőrzáratokra. Šarh és tizenöt bajtársa számára a figyelmeztető jel egy, az út közepére vagy a ház közelébe leszúrt lucfenyő gally volt, mely jelezte a veszély közeledtét. Amikor tiszta volt a terep, a zöld káderek közül néhányan segítettek a mezőgazdasági munkákban, miként Šarh is tette az 1918-as gazdag nyári aratás idején.

<sup>17</sup> Scott 1985. XVI., 30–31.

A háború utolsó évében az így élő férfiak száma döbbenetesen nagy volt. 1918 áprilisáig a Habsburg Birodalom hét gyalogos hadosztályt telepített a hátországba, hogy megfékezze a nyugtalanságot és a parancsmegtagadást. De ezek a demoralizált és megfogyatkozott csapatok keveset tehetek azért, hogy meggátolják a dezertálások áradatát. 1918 júniusában a magyar csendőrség egy magasrangú parancsnoka a dezertálások kapcsán arról számolt be, hogy azok száma meredeken emelkedik a monarchia magyar felében: 1917-ben 81 605 dezertálót tartóztattak le. Csak az 1918-as év első három hónapjában 46 611 főt tartóztattak le, ami alapján úgy becsülte, hogy az év végéig ez a szám akár a 150 000 főt is elérheti.<sup>18</sup> Úgy vélte, hogy a szabadlábbon lévő dezertőrök száma ennél jóval nagyobb volt. 1918 októberében a helyettes katonai vasútparancsnok azt feltételezte, hogy akkorra már mintegy negyed millióan szöktek meg egyenruhában.<sup>19</sup> (L. a táblázatot.)

*Táblázat: A letartóztatott dezertőrök számának növekedése Magyarországon, és a dezertőrökkel való fegyveres összeütközések 1914–1918 között.\**

Év	Letartóztatott dezertőrök	Fegyveres összecsapások
1914	6 689	7
1915	26 251	93
1916	38 866	129
1917	81 605	464
1918. január–március	46 611	275
	150 000**	1 200

\* Forrás: Holotík 1979. 261–264.

\*\* Az egész évre vonatkozó becslés 1918 áprilisában.

A háború utolsó évében a dezertőrök és a csendőrök közötti erőszakos összecsapások gyakorisága szintén szaporodott. Sokszorosára nőtt azoknak a jelentéseknek a száma, amelyek a polgári és a katonai hatóságok tehetetlenségét állapítják meg a monarchia különböző részein lévő fegyveres dezertőrökkel szemben. 1918 májusában és júniusában a pozsonyi és a szlovéniai–stájerországi túlterhelt hivatalnokok a közbiztonság teljes eróziójaért a dezertőröket hibáztatták.<sup>20</sup> Amellett, hogy szemlátomást mindent megtehettek, amit csak akartak, a dezertőrök

<sup>18</sup> Holotík 1979. 261–264.

<sup>19</sup> Plaschka – Haselsteiner – Suppan 1974. II. 63.

<sup>20</sup> Pozsony környékére I. Holotík 1979. 178–179., 191–193., 235–237. Alsó-Stájerországgal (Szlovénia) kapcsolatban: OeStA/KA ZSt KM, Präs, Akt., kart. 2429, 53–16/2, 53–16/22.

elkezdtek nyíltan fenyegetni a hatóságokat. Június elején a kelet-morvaországi Střelná faluban a hatóságok egy fára erősített plakátot találtak, amely figyelmeztette a csendőröket, hogy ha el akarják kerülni az alapos verést, hagyjanak fel a dezertőrök üldözésével.<sup>21</sup> 1918. június 10–11-én este a galíciai Grodzisko Dolne faluban fegyveres dezertőrök gyűltek össze a csendőr-helyőrség előtt és hangosan követelték a közelmúltban letartóztatott bajtársaik szabadon bocsátását. Mikor a helyőrség parancsnoka ezt megtagadta, agyonlőtték, majd az elkövetők egy írást erősítettek a falra: „Adjatok békét, és békén hagyunk titeket. Máskülönben elveszítitek az életeteket.” A nyomozás arra a megállapításra jutott, hogy a felelősök „felfegyverzett dezertőrök szervezett bandái, szökött szabadságos katonák és más gyanús személyek” voltak.<sup>22</sup> A nyár folyamán a galíciai bandák még inkább felbátorodtak. Augusztusban egy magát „Zöld Brigád”-nak nevező csoport Rzeszów közelében vonatokat fosztogatott és ádáz küzdelmet folytatott a katonai járőrökkel.<sup>23</sup> Szeptember végén a przemysli katonai körzet központjának parancsnoksága arról számolt be, hogy a lakosság elveszítette bizalmát abban, hogy a hatóságok képesek a dezertőrök megfékezésére, és ennek az állammal szembeni lojalitásuk eltűnése lett a következménye.<sup>24</sup>

A zöld káderek kialakulása egyértelműen összekapcsolódott a dezertőrök fegyveres ellenállásának háttérrel növekedésével. A zöld káderek a dezertálás egy jóval aktívabb formáját képviselték, mint a katonai szolgálat elől való pusztaságra menekés. Azt természetesen nehéz megmondani, hogy valójában mennyien is voltak. A rendelkezésünkre álló adatok nem a dezertőrök és a magukat zöld kádereként meghatározó helyi parasztok valamiféle szisztematikus összeírásának eredményei, hanem inkább a katonai hírszerző ügynökök és az elfogott tagok felületes vallomásait tükrözik. Az információforrások mindkét csoportját – személyes ambícióik miatt – a túlzásba esés kísérthette; azaz a kényes vagy hatáskeltő információk szállításáért megjutalmazták őket, vagy – az elfogott résztvevők esetében – a hatóságok fenyegetése miatt lehettek buzdítók. Lehetséges azonban, hogy a leginkább érintett környékektől eltekintve, senki sem tudta pontosan felbecsülni az ennyire szétszórta és decentralizált csapatok méretét. Az adatokkal kapcsolatos problémák ellenére visszafogottan megállapíthatjuk, hogy a zöld káderek létszáma – akik önmagukra így hivatkoztak – a horvátok, a szerbek és a bosnyákok körében 1918 szeptemberében nagyjából ötvenezere volt tehető; Galíciában talán 10 ezren lehettek; Morvaország déli részén mintegy ötezren; és a későbbi Nyugat-Szlovákia

<sup>21</sup> OeStA/KA ZSt KM HR Akt., kart. 754, 64–50/8–9.

<sup>22</sup> OeStA/KA ZSt KM Präs Akt., kart. 2428, 52–5/32.

<sup>23</sup> OeStA/KA ZSt KM HR Akt., kart. 753, 64–41/8–72.

<sup>24</sup> OeStA/KA ZSt KM Präs Akt., kart. 2428, 52–35/5.

területén négyezren.<sup>25</sup> Ezek a számok szükségszerűen bizonyos mértékig benyomásokon alapulnak. A zöld káderek erősek voltak Magyarországon a Balatontól északra fekvő Bakonyban, a nyugat-szlovéniai Trnovski-erdőségekben, Erdély egyes részein, valamint Stájerországban a Wechsel és a Semmering hegységek körüli erdőkben.<sup>26</sup> Sok helyszínen jól szervezettek voltak, és bizonyos fokú folytonosságot mutattak az általuk hátrahagyott hadsereggel: volt kezdetleges hierarchiájuk, őrszolgálatuk és felderítő egységeik, és bizonyos esetekben gépfegyverekkel, robbanóanyagokkal, sőt akár ágyúval is rendelkeztek.

Bár az egyes csoportok tudtak a többiek létezéséről, de a közöttük fennálló szervezett koordinációra nincs bizonyíték, feltehetően gyakorlati akadályok miatt. Még a háború végéhez közeledve is – amikor a Habsburg-monarchia összeomlott – az egyes tartományokon belüli bandák képtelenek voltak egymással összehangoltan működni. Šarh úgy emlékezett, hogy „tudunk a horvát határon a Boč [melletti hegyen] és Celjében lévő zöld káderekről, de sajnálatos módon nem tudunk velük semmiféle kapcsolatot létesíteni, ami az egész mozgalom kárára volt.”<sup>27</sup> Mindazonáltal sokat mond az a tény, hogy a szerző a zöld káderek elnevezés alatt egy „mozgalmat” értett. Ráadásul egyes területek zöld káderei között figyelemreméltó nemzetközi szolidaritás létezett, mint például a Horvátország középső részén lévő Petrova Gora és a szlovéniai Trnovski-erdőség dezertőreinek miniatűr hadseregei között, ahol Zlobec a Habsburg Birodalom szinte minden nemzetiségének együttműködését figyelte meg. A parancsnoklási nyelv a Trnovski-erdő dezertáltjai között a szlovén egyik nyelvjárása és a német volt, amely utóbbi sokkal ismerősebb volt az oda menekülő nem szlovén katonáknak, az általánosan használt jelszavuk pedig a Grünwald („zöld erdő”) volt. Ferančík néhány hetet a Bakonyban töltött a magyar zöldekkel, ahol feltehetően magyarul vagy németül kommunikált.

A hatóságoknak a felfegyverzett, szervezett bandákkal szembeni növekvő tehetetlensége fokozta a vidéki lakosság utóbbiakba vetett hitét. Egy 1918. szeptember 6-án kelt, a monarchia összes koronatartományi hatóságának szóló körlevél figyelmeztetett azokra a „rendkívüli túlzásokra”, amelyekkel a polgári lakosság a zöld kádereket emlegette.<sup>28</sup> A *Plzeň* című lap ugyanebben az időben a

<sup>25</sup> Hrabak 1990. 104, 140. Hrabak nagyobb kortárs becsléseket figyelmen kívül hagyva a horvát Lika régióban fekvő Petrova Gorát illetően 14 000, a kelet-szerémségi Fruška Gora esetében 6 000, a Szerémség egyéb részeire 7 000, Bosznia és Hercegovina esetében 10 000-es, Korčula szigetével kapcsolatban 400-as becsléseket ad meg. A számok ezen becslése nem tartalmaz sok más helyet és egész régiókat (pl. Szlavónia), amelyekben erős volt a zöld káderek jelenléte. Morvaország és a későbbi Szlovákia számai megjelennek: Hronský 1987. 198. A galíciai Lengyelország esetében 40 000-es becslés áll rendelkezésre a dezertőrök számával kapcsolatban (nem feltétlenül mind zöld káderek): Szlanta 2013. 150.

<sup>26</sup> Ferančík 1920. 30.; Svoljšak – Malle 2001; Plaschka – Haselsteiner – Suppan 1974. II. 86.

<sup>27</sup> Šarh 1988. 233. Nem áll rendelkezésre teljes összeg ezen régiókkal kapcsolatban.

<sup>28</sup> OeStA/KA ZSt KM HR Akt., kart 754, 64–46/27.

kelet-morvaországi Buchlov-erdőben lévő csoportok körül keringő „rettenetes híresztelésekről” és „vad fantazmagóriákról” számolt be.<sup>29</sup> A zöld káderekről szóló jelentéseket és spekulációkat Ausztria–Magyarország fegyveres erőinek legmagasabb szintjén 1918 júliusában vitatták meg egy, a katonai hírszerzés vezetője, Maximilian Ronge által összehívott találkozón. Wondraček alezredes, a Prágai Katonai Parancsnokság sajtóirodájának vezetője megerősítette a „zöld káderekről széles körben keringő híreszteléseket” és a katonák levelezéseiben rájuk vonatkozó sokféle hivatkozást. Ronge sürgette beosztottját, hogy minden levélírórt „a legalaposabban” vizsgáljanak ki.<sup>30</sup>

Ronge feltehetően kormányzati nyomást érzett a zöld mozgalom méreteinek tisztázására és megsemmisítésére. Az osztrák parlament 1918. július 24-én tartott titkos ülésén Karl von Czapp védelmi minisztert támadták a hátország romló biztonsági helyzete miatt, amelynek jelképei a zöld káderek voltak. Az egyik támadó nem finomkodott a szavakkal: „Ön gyakorlatilag az éhség és a háború logikus következményeként embereket kényszerít bele a rablásba és a fosztogatásba, mivel ezeket a ’zöld kádereket’, akiket az Ön visszaélései taszítottak el, Ön rablókká és fosztogatókká tette.”<sup>31</sup> Az a gondolat, hogy a zöld káderek egy olyan társadalmi problémát képviselnek, amely közvetlenül összekapcsolódott a katonai hozzá nem értéssel és a rossz irányítással, gyökeret vert a félelemmel teli előkelő körökben. Október végén a Herrenhaus (az osztrák főrendi ház) egyik előkelő tagja – Attems gróf – Czapp minisztériumának írva a zöld kádereket mint „jelentős társadalmi fenyegetést” emelte ki, amelyek felidézhetik az Oroszországot uraló „anarchia terrorját”.<sup>32</sup>

A híresztelések és a szedett-vedett információk néhány társadalmi csoportban fokozták a zöld káderektől való félelmet, másrészt emelték rangjukat mások szemében. A kémek jelentései 1918 elején a budapesti, a szlavóniai és a temesvári csapatok köreiből a zöld káderek soraiba történő tömeges dezertálásokról számoltak be.<sup>33</sup> A Budapesten állomásozó csapatok számára a „zöld káderek” állítólag a „szabadság hívószavai” voltak, amelyek a koszos barakkokból és a nyomorúságos élelméztől való gyors szabadulást jelentették.<sup>34</sup> A kelet-morvaországi csendőrség olyan esetekről számolt be, amelyekben „idegenek – nyilvánvalóan dezertőrök” érdeklődtek a helyiektől a zöld káderek bázisainak hollétéről, a hozzájuk való csat-

<sup>29</sup> Zelená garda v buchlovských lesích, 2.

<sup>30</sup> OeStA/KA ZSt KM Präs Akt., kart. 2429, 53–15/27.

<sup>31</sup> Plaschka – Haselsteiner – Suppan 1974. II. 81.

<sup>32</sup> OeStA/KA ZSt KM Präs Akt., kart. 2429, 53–14/3/3. A beszámoló alapján nem eldönthető, melyik Attems gróf írta a levelet. Ez időben a család több arisztokrata tagja is viselte az Attems nevet.

<sup>33</sup> OeStA/KA ZSt KM HR Akt., kart. 753, 64–42/4, 64–46/10; kart. 751, 64–24/5.

<sup>34</sup> OeStA/KA ZSt KM HR Akt., kart. 753 64–46/10.

lakozás szándékával.<sup>35</sup> Egy magyar baka 1918 áprilisában – Oroszországból való visszatérése közben – számos olyan katonával találkozott, akik azt magyarázták neki, hogy a zöld káderek akciót szerveznek és négy bázisuk van a monarchiában: kettő Horvátországban és a Szerémségben, egy Galíciában és egy Alsó-Ausztriában.<sup>36</sup> Az oroszországi internálásból visszatérők számos esetben keveredtek bele a mozgalomról terjedő híresztelésekbe vagy dezertáltak soraikba. Júniusban egy tiszthelyettes a Volodymyr Volynskyben (ma Ukrajna) lévő karanténállomásról való visszatérése közben találkozott egy sziléziai cseh katonával, aki elmondta neki, hogy a „zöld gárda” kész arra, hogy „véghez vigyen valamit”.<sup>37</sup> Aztán augusztusban, egy elfogott cseh dezertőr és szabadságos katona Kralupy nad Vltavounál közölte a csendőrökkel, hogy a zöld káderek Csehországban már hatezren vannak, elsősorban az orosz internálásból visszatérőkből állnak, és az őszre forradalmat terveznek.<sup>38</sup> A bécsi belügyminisztérium ősszel – a híresztelések megakadályozására tett elkésett erőfeszítésként – utasította a cseh kormányzatot, hogy tiltsanak be a „zöld gárdáról” vagy a „zöld káderről” szóló mindenféle újságcikket.<sup>39</sup>

## II. Banditák

Túlzás nélkül állítható, hogy egyes parasztok számára a zöld káderek azt testesítették meg, amit Hobsbawm az 1950-es években „társadalmi banditáknak” nevezett: olyan embereket, mint Robin Hood vagy Juraj Jánošík (Jánosik György, hogy egy nyugat-kárpáti párhuzamot is említsünk), akik a gazdagoktól azért loptak, hogy a szegényeknek adják, és akik később a társadalmi tiltakozás gyújtópontjai lettek.<sup>40</sup> A rablókkal ellentétben, akik társadalmilag kiközösített alsóbb osztályokból származtak, a banditák támaszkodhattak a gazdaságilag aktív vidéki népesség támogatására.<sup>41</sup> Adam Votruba leírása szerint az ilyen típusú banditáskodás elterjedtebb volt a Kárpáti-régióban, Morvaországot is beleértve, mint Csehországban vagy a német területeken, ahol inkább a köztörvényes rablások voltak túlsúlyban.<sup>42</sup> Talán nem véletlen, hogy ezen területek – amelyekhez a Votruba munkája látókörién kívül ma-

<sup>35</sup> OeStA/KA ZSt KM HR Akt., kart. 754, 64–46/27.

<sup>36</sup> OeStA/KA ZSt KM HR Akt., kart. 754, 64–46/27.

<sup>37</sup> OeStA, Allgemeines Verwaltungsarchiv, AVA Inneres HK Präs, sig. 22, 'In genere', 1918, kart. 2078, 16492/18.

<sup>38</sup> NA, fond Prezidium Místodržitelství 1911–1920, sig. 8/1/92/19, kart. 5111: számozatlan jelentés, 12 Aug. 1918.

<sup>39</sup> NA, fond Prezidium Místodržitelství 1911–1920, sig. 8/1/92/19, kart. 5111, no. 31588.

<sup>40</sup> Hobsbawm 1959. 2. fejezet; Hobsbawm 1969. 2. fejezet.

<sup>41</sup> Votruba 2010. 11–13., 52.

<sup>42</sup> Votruba 2010. 12., 15., 39.

radt délszláv területeket is hozzávehetjük – voltak a zöld káderek tevékenységének bástyái. Társadalmi missziójuk világos, még akkor is, ha egyes falusiak szemében ez vitatható volt, ugyanis a dezertőrök őket sem kímélték rekvirálásaik során. Ahogy azt Ferančík rögzítette nem sokkal a háború vége után: „vidáman éltünk az urak rovására, és képesek voltunk sokat adni a szegényeknek is, akik ekkor úgy éltek, mint az éhínség idején [...] rengeteg szegény embernek segítettünk.”<sup>43</sup> Vagy a zöld káderek egy dél-morvaországi tagjának szavaival, akit az 1920-as években hallgattak ki a Břeclav–Hodonín vonalon végrehajtott vonatrablásokban való érintettsége miatt: „1918 vége felé dezertőr voltam otthon, Tvrdonicében, és abból élttem, hogy a földeken segitettem másoknak.”<sup>44</sup> Jól szervezett csoportja újra és újra elkerülte a Habsburg katonai rendészetet, és a vonatokról rabolt javakat a várakozó falubelieknek adták, akik elszállították és szétosztották azokat.<sup>45</sup>

A népszerűség hatására a zöld káderek vezetői népi hőökké váltak. Ferančík társáról, Augustín Nuhálról egyenesen azt pletykálták, hogy egy óriás, akinek derékig érő szakálla van. Ferančík visszaemlékezése szerint „nevét szélteben hosszában ismerték [...] mindenhol csak Nuhálról beszéltek: kicsi és nagy is róla álmodott.”<sup>46</sup> A legfigyelemreméltóbb eset feltehetően Čarugáé, a „szlavóniai Robin Hood”-é volt, aki részben egy népszerű jugoszláv filmnek köszönhetően Szerbia és Horvátország otthonaiban is ismert volt. A szerb történész, Bogumil Hrabak szavaival élve a „zöld káder sztár” segített másoknak, hogy elkerüljék a frontszolgálatot, és a háború vége felé támogatta a szegény parasztokat.<sup>47</sup> Később erejét egyesítve Božo Matijević-csel, a félelmetes törvényen kívülivel, a szlavóniai erdőkben útonállóként egy csoportját vezette egészen 1923-as elfogásáig. 1925-ben ezernyi néző előtt Eszéken akasztották fel.

A zöld káderek a bandita élet szabadságának a népi szájhagyományban évszázadokon át megőrződött romantikus képét sugározták. Egyesek összekötötték őket – nevüket is beleértve – a *rokovnjačival* (19. század eleji útonállóként szlovén Karintiában, eredetileg Napóleon sorozási kampányának dezertőrei alapították), vagy a *pandúrokkal* (Trenck báró által Mária Terézia császárnő hadserege számára létrehozott irreguláris horvát egység az 1740-es években, mely fosztogatásairól volt ismert).<sup>48</sup> Šarh 1918 tavaszán egy maribori kocsmában úgy döntött, hogy inkognitóban ad ízelítőt néhány pimasz katonának a *rokovnjaškó*ból, miután azok eldicsekedtek neki arról, hogy nemsokára felhajtják a zöld kádereket a közeli he-

<sup>43</sup> Ferančík 1920. 31., 34.

<sup>44</sup> MZA, fond C 12 Krajský soud trestní Brno, III. manipulace, kart. 1935, Tk VII 3668/27: ‘Jan Brzák a spol.’ [Jan Brzák és vádlott-társai].

<sup>45</sup> OeStA/KA ZSt KM HR Akt., kart. 752, 64–41/8/43; Denní zprávy: po stopách starých zločinů, 2.

<sup>46</sup> Ferančík 1920. 10.

<sup>47</sup> Hrabak 1990. 87.

<sup>48</sup> Svolsjak – Malle 2001. 151.; Hrabak 1990. 193. A *rokovnjačival* kapcsolatban l. Zupan 2004.

gyekben. Azt az instrukciót adta a csaposnak, hogy távozása után adjon át a katonának egy feljegyzést, amely szerint épp most engedték el a dezertőrök hírhedt vezetőjét.<sup>49</sup> Eközben néhány délszláv dezertőr tudatosan a 19. századi *hajduk* bandita-hagyományaihoz kapcsolódott, feltűnő tollas kalapban, pisztollyal, tölténytartó övvel és handzsárral jelentek meg mint egy *harambaša* vagy *hajduk* vezér.<sup>50</sup> A hatóságokkal szembeni ellenállást szimbolizáló extravagáns ruházat tipikus volt a kelet-közép-európai banditák körében.<sup>51</sup>

A zöld káderek más módokon is jelezték és megerősítették csoport-összetartozásukat. Egy elfogott dalmáciai szökevény kihallgatóinak elmondta, hogy a tagokat a régióban a „Ž. S.” betűk tetoválásával jelölték meg, amelynek jelentése „éljen a szabadság” (*živila sloboda*).<sup>52</sup> Ez a csoport még saját szlenggel is rendelkezett, speciális szavaik voltak a „vonatra”, a „csendőrrre” és mások mellett a „gazdagabb polgárra” is.<sup>53</sup> Volt példa arra is, hogy a zöld bandák furcsa neveket vettek fel, mint például a Matijević és Čaruga körül alakult Hegyi Madarak Köre, vagy a Hegyi Tündérek.<sup>54</sup> Máskor Ausztria császárnéjával, Zitával azonosultak, akiről a Sixtus-ügyben játszott szerepe miatt – amely egy elvetélt próbálkozás volt arra, hogy Zita rokonai révén különbékét kössenek a franciákkal – 1918 tavasza óta széles körben azt tartották, hogy a központi hatalmak ellen mesterkedik. Horvátországban, Donji Mosti községben az ún. „Zita-hadsereg” sarcot követelt az „áru-lóktól” és védelmet ígért az egyszerű helyi földműveseknek.<sup>55</sup> A Szerémségben, a Vajdaságban és Boszniában népdalok ünnepelték a zöld kádereket és a hatóságok kijátszására való képességüket.<sup>56</sup>

A legtöbbször számára a szabadban folytatott hadjáratok, az orvvadászat, az ivászat és a hatóságok kijátszása adta ezt a romantikát. Ferančík beszámolt egy kedélyes téli jelenetről, amikor ő és Nuhál egy a falujuk közelében fekvő, használaton kívüli, elzárt fészkerben húzták meg magukat, „annak közepén két méter magasan tűz égett, amelyből sűrű szikrák szálltak a tető felé, de nem érték el azt. A tűz körül ugráltunk, ettünk-ittunk, fürödtünk, süttöttünk-főztünk, igazi lakoma volt.”<sup>57</sup> Ahogyan azt korábban írtuk, a katonai hatóságok egy ideig úgy hitték, hogy a zöld „szervezet” nem sokkal jelent többet az ilyenfajta viselkedésnél. A cseh területeken a zöld káderek még kocsmába is jártak. Cseh- és Morvaország

<sup>49</sup> Šarh 1988. 235–236.

<sup>50</sup> Hrabak 1990. 97.

<sup>51</sup> Votruba 2010. 55–56.

<sup>52</sup> OeStA/AVA Inneres HK Präs, sig. 22, 'In genere', 1918, kart. 2078, no. 18658/18.

<sup>53</sup> OeStA/KA ZSt KM Präs Akt., kart. 2429, 53–16/11–3.

<sup>54</sup> Banac 1992. 285.

<sup>55</sup> OeStA/KA ZSt KM HR Akt., kart. 753, 64–46/23–12.

<sup>56</sup> Hrabak 1990. 117–118., 121.

<sup>57</sup> Ferančík 1920. 24.

határán, Popelín faluban táncmultságokon is megjelentek.<sup>58</sup> A Třebíč melletti Hartvíkovicében egy helyen a kocsmáros jelentette a hatóságoknak, hogy az egyik szeptemberi rendezvény egy pontján a zenészek gyanúsán „szólót játszottak a zöldeknek”.<sup>59</sup> Egy 1918 novemberében megjelent újságcikk pedig a morvaországi Buchlov-erdő zöld kádereinek kellemes életét írta le: vadhúson, gombán és a környékbeliektől rekvirált készleteken éltek. Felkutatásukat illetően sem a csendőrök, sem a katonai rendészet nem járt túl nagy sikerrel, mivel a káderek széleskörű támogató hálózattal rendelkeztek, és a csendőrök gyakran túlságosan féltek attól, hogy bármit is tegyenek ellenük. Összegezve: „boldogan és gond nélkül éltek a vadonban, tudván, hogy a katonaság nem fog akciót megkockáztatni ellenük”.<sup>60</sup>

### III. Bosszúállók

A zöld káderek relatíve szelíd karaktere az államhatalom 1918. októberi, kora novemberi összeomlásával változott meg. A Habsburg állam összeomlásával a háborúellenes dezertálásban és útonállásban összpontosuló parasztellenállás sok helyen anarchikus és véres lázadássá alakult át. Úgy tűnt a zöld káderek alkották az erőszakhullám frontját, melynek célja a falusi hierarchia tűzre vetése volt. A történész Hrabak szerint megtévesztő a zöld kádereknek a „forradalmi anarchia” napjaiban való érintettsége, ugyanis itt az újonnan leszerelt katonák és a szegény falusiak túltettek a dezertőrökön, bár tetteik legitimálása érdekében gyakran hivatkoztak a zöld káderekre.<sup>61</sup> Ugyanakkor a falusi szegények arra való hajlama, hogy a zöld káderekhez forduljanak, megmutatja utóbbiaknak a vidék kultúrájába és társadalmába való mély beágyazottságát. Ennek az időszaknak a kezdeteként a zöld káderek forgatókönyve a felfegyverzett és szervezett Habsburg dezertőrök csoportján túl is megmozgatta az embereket. Hovatovább, a zöld erők gyakran vettek részt olyan fosztogatásokban, gyűjtogatásokban és támadásokban is, amelyekben nem ők voltak a fő felbujtók. Az 1918 végén történt erőszakos cselekményekben játszott szerepük nem választható el teljesen más tevékenységeiktől, akármennyire is csábító volt ez azon történészek számára, akik a káderek progresszív és „modern” voltát fontosnak tűntették fel.

A zöld káderek ekkor a legyengült parasztság állítólagos sérelmeinek megboszszulói voltak, különösen Horvátországban és Szlavóniában, a mai Szlovákia nyugati részén és Galíciában. Haragjuk elsődleges célpontjai között a Habsburg bürokrácia,

<sup>58</sup> Převrat na Vojně, 6.

<sup>59</sup> Státní Okresní Archiv, Třebíč, fond Okresní Úřad Třebíč, Presidiální spisy, kart. 21, no. 550., no. 5214.

<sup>60</sup> Idézi Vašek 1933. 25.

<sup>61</sup> Hrabak 1990. 8., 219., 236.

a társadalmi-gazdasági elitiek és a zsidók szerepeltek. Az erőszak – ahogyan William Hagen a majdnem egyidőben zajló lvivi pogrom kapcsán érvelt – tűnt az egyetlen elérhető eszköznek a négy évig tartó háború és szűkölködés után a darabokra tört „morális világtrend” helyreállítására.<sup>62</sup> Ugyanakkor, a falusi társadalmi rend helyreállítására irányuló indulatok mellett, a forradalmi anarchia durvaságának egyfajta erősítő logikája is volt, vágy a világ igazságos egyensúlyának helyreállítására, amely az elmúlt évszázadokban is parasztfelkeléseket hívott életre.<sup>63</sup> Ez az egyensúly különösen 1917 decemberében borult fel, amikor a bécsi rezsim felhatalmazta a hadsereget a rekvirálásokra.<sup>64</sup> A szemmel láthatóan óriási, meg nem érdemelt profit, amelyre egyes kereskedők a háború idején szert tettek csak tovább növelte a népharagot. De a társadalmi-gazdasági sérelmek elválaszthatatlanok voltak más, mélyebben gyökerező kulturális kódoktól és – ahogyan azt fentebb tárgyaltuk – az új ideológiai elképzelésektől. Más szavakkal: a viharos hetek erőszakossága mély kulturális jelentést hordozott magában. Nem pusztán azért tört ki, mert az állítólagosan éretlen néposztályok ősi indulatainak korlátai megszűntek, vagy mert az események színterei – Jörg Baberowski szavaival élve – az „államtól távoliakká” váltak. Bár a monarchia összeomlása bizonyosan olyan tényező volt, mely mindezeket lehetővé tette.<sup>65</sup>

Az október végén elkezdődő elszámoltatás már azelőtt tetőzött, hogy Ausztria–Magyarország szétesése végstádiumába lépett volna. A dezertőrök 1918 májusától apokaliptikus összeesküvésekbe keveredtek, hogy kiirtsák valamennyi „uraságot”, megszabadítsák a „szláv földet” a németektől, és hogy a gabona felgyújtásával monarchiaszerte véget vessenek a háborúnak.<sup>66</sup> Azután, ahogyan az államgépezet leállt és kikiáltották az utóállamokat, mindenütt ahol a zöld káderek aktívak voltak zavargások törtek ki. Az állami hivatalnokokat üldözték vagy meg is ölték, a vidéki uradalmakat megtámadták és felgyújtották, valamint kirabolták és elpusztították a zsidók boltjait. A frissen alakult Zágrábi Nemzeti Tanácsnak kora novemberben küldött jellemző táviratok szerint: „a zöld káderek gyűjtogatnak és zabrálnak [Dugo Selóban]. Kiküldték a hadsereget?”; „A zöld káderek a tömeggel együtt rabolnak és gyűjtogatnak [Slatinában]”; „Sürgős segítségre van szükségünk, mivel a rablóbandák (*komitadžije*) pusztítják Donji Miholjacot. Két napon belül vége lesz Miholjacnak”.<sup>67</sup> A forradalmi napok egyik – Pozsonynádason (Nadáš, ma Trstín, Szlovákia) élő és az eseményekkel nem szimpatizáló – szemtanúja így emlékezett vissza:

<sup>62</sup> Hagen 2005.

<sup>63</sup> Blum 1978. 335–336.

<sup>64</sup> Plaschka – Haselsteiner – Suppan 1974. I. 211.

<sup>65</sup> Az erőszak korlátozásának hiányát az „államtól távoli” (*staatsferne*) területeken hangsúlyozó megközelítést l. Schnell 2012; Baberowski 2012.

<sup>66</sup> OeStA/KA ZSt KM HR Akt., kart. 753, 64–46/23–12; OeStA/AVA Inneres HK Präs, sig. 22, 'In genere', 1918, kart. 2078, no. 15250., no. 16040; Holotik 1979. 314–315.

<sup>67</sup> Čulinović 1957. 116–17.

„A fosztogatás kifejezetten akkor kezdődött, amikor az ún. ’zöld káderek’, amelyek főleg csavargókból álltak, megérkeztek Morvaországból. Nemcsak a zsidókat fosztogatták, de a korábbi földbirtokost, Pálffy asszonyt, Ausztia–Magyarország vatikáni nagykövetének, Pálffy Móricnak a feleségét is. Még a helyi nagybirtokost, Ferdinand Krischkert sem kímélték... A ’zöld káderek’ megrohanták a helyi jegyzői hivatalt is, és fel akarták akasztani a jegyzőt, Gejza Čederlát, de Nádas népe a hosszú évek lelkiismeretes szolgálata miatt kiragadta a káderek karmaiból és megmentette az életét.”<sup>68</sup>

Ahogy az idézet mutatja, a zöld káderek inkább a társadalmi rend gyökeres átalakítására törekedtek, minként mások is, akik ebben az időben részt vettek a zsidók elleni erőszakban. Azonban a zsidókat ők is, mint az egyszerű falusi emberek állítólagos elnyomóit támadták. Ferančík egy elterjedt előítéletnek adott hangot, amikor azt állította:

„A szegények mondták rólunk, hogy feltehetően mi voltunk az urak és a zsidók feletti isteni igazságszolgáltatás. Valóban igazuk volt, mivel az urak és a zsidók nem mentek harcolni és bestiák voltak az emberekkel szemben, és a zöld kádereken kívül senki nem tudta, hogyan büntesse meg ezt a csőcseléket.”<sup>69</sup>

Az a félreértés, mely szerint a zsidók valahogy kibújtak a katonai szolgálat alól, mindenütt jelen volt. 1918 májusában egy katonai kém beszámolt a Kragujevacban állomásozó szlovák gyalogosok köreiből meglévő, a katonai szolgálatot elkerülő és a háborúból hasznot húzó, a prostituáltakkal élvezkedő „zsidó életmód” ellen széles körben elterjedt haragról.<sup>70</sup> Ennek eredményeképp – ahogyan arra egy vágújhelyi (Nové Mesto nad Váhom, Szlovákia) szemtanú visszaemlékezett – „az 1848-as pogrom szelleme kísértett”.<sup>71</sup> Valóban, Európa ezen részében a közvetlen precedens az 1848-as forradalmakat kísérő zsidó-ellenes erőszak volt, egy másik, nagy változásokkal és bizonytalansággal jellemezhető időszakból.<sup>72</sup>

Ahogy a múlt más parasztfelkelései esetében, az erőszakot ekkor is karneváli jelenetek kísérték. Az éneklés, az ivás, a lakomázás és a hatóságok gúnyolása mindennapos volt. Detrekőcsütörtökön (Plavecký Štvrtok, Szlovákia) november elején egy álló héten át a „sülő hús és belsőségek” illata lengte be a plébániát.<sup>73</sup> A közeli Malackán (Malacky, Szlovákia) helyiek egy csoportja elvette az uradalom lovait és szekereit, felpakoltak rá egy hordónyi vízzel elegy alkoholt, majd a falu másik végébe vágattak, énekelve, lövöldözve és a zsidókat átkozva. Onnan a magtárhoz mentek, betörték oda, és a gabonát kiosztották a népnek. Azután a szeszfőzdéhez hajtottak,

<sup>68</sup> Medvecký 1930–1931. IV. 96–97.

<sup>69</sup> Ferančík 1920. 31.

<sup>70</sup> Holotík 1979. 185–190.

<sup>71</sup> Medvecký 1930–1931. III. 36.

<sup>72</sup> Vö. Szabó 2015; Miller 2011. 6. fejezet

<sup>73</sup> Medvecký 1930–1931. III. 98.

ahol kiürítették az alkoholos hordókat, majd félrészegen a jegyzőhöz mentek, és – azal fenyegetve, hogy megölik – arra utasították, hogy készítsen sült libát számukra.<sup>74</sup>

A horvátországi Vrbanjában fosztogatók egy vidám dalocskát énekeltek arról, hogy még a császár, Habsburg Károly is *komita*, azaz törvényen kívüli lett.<sup>75</sup> A világ tótágast állt, a kicsapongás, a féktelenség és a hierarchia megfordulásának helye lett, amely leginkább a kora újkori Európa karneváli időszakát jellemezte. Csakúgy, mint az „intézményes rendezetlenség” éves intermezzóiban, a határátlépések rítusai nem minden esetben tudták fékezni a népi energiákat, így azok gyakran nyílt lázadásba csaptak át.<sup>76</sup>

A megfigyelők rendszeresen arra panaszkodtak, hogy az emberek nem fogták fel a „szabadság” jelentését. Sokan úgy értelmezték a háború és a Habsburg uralom végét, hogy bármit szabadon megtehetnek, mindent elvehetnek, amit csak akartak, és rendezhetik régi számláikat. Egy, a Nagyszombatba (Trnava, Szlovákia) visszatérő katonák által okozott zavargás szemtanúja tipikusnak nevezhető módon jegyezte meg: „mindenek felett a szabadságot hirdették, amelyet boltok fosztogatásával, rablással és zabrálással fejeztek ki.”<sup>77</sup> Még egy viszonylag nyugodt közép-csehországi körzetben is – amelynek azért volt egy jelentős zöld kádere a háború alatt – egy csendőrparancsnok 1918 novemberében azt nyilatkozta, hogy a politikai forradalom és a demokratikus csehosláv [sic!] állam kikiáltása után, sok helyen a helyzet félreértelmezése miatt túlkapásokra került sor, főképp abban az értelemben, hogy egyes polgárok a létező rendszert és rendet megszüntnek tekintették, és így lehetővé vált számukra egyes tisztviselők, hatóságok, stb. megsemmisítése, illetve az, hogy mindenki úgy viselkedjen, ahogyan akar.”<sup>78</sup>

#### IV. Nemzeti hősök

Bár a zöld káderek erősen összefonódtak ezzel a hatalmas – bár rövid ideig tartó – régi típusú parasztlázadással, ugyanakkor bizonyos mértékig az azt elfojtó, születőben lévő hatalommal is összekapcsolódtak. Így fejezték ki képlékeny lojalitásukat a dunai monarchia romjain felemelkedő, újonnan alkotott nemzetállamok irányába. A zöld káderek már a háború alatt támogatták a merész nemzeti függetlenségi terveket. Aztán, a háború befejezésekor sokan önként csatlakoztak a nemzeti gárdákhoz, vagy az ekkor már új zászló alatt vonuló, korábban létező ka-

<sup>74</sup> Medvecký 1930–1931. III. 81–82.

<sup>75</sup> Banac 1992. 295.

<sup>76</sup> Burke 1994. 190., 203–204.

<sup>77</sup> Medvecký 1930–1931. III. 88. L. továbbá 57., 81., 103.

<sup>78</sup> NA, fond Zemské četnické velitelství, kart. 283, no. 19347/1918. A terület zöld kádereit illetően l. Novobydžovsko, 6.

tonai alakulatokhoz. Motivációikat és cselekedeteiket azonban gyakran a nemzeti lojalitás és a gyakorlat más értelmezése jellemezte, mint a zágrábi, prágai, varsói vagy máshol lévő nemzeti elitekét. A régió végigsöprő nemzeti forradalmak befolyásolására tett erőfeszítéseik megmutatják ennek a laza szövésű mozgalomnak egy másik meghatározó dimenzióját.

Az Ausztria–Magyarország fegyveres erejével szembenálló titkos dezertőrseregek létezése már a háború alatt izgatta a függetlenségpárti nacionalistákat. Megkísérelték ugyan a zöld káderekkel történő kapcsolatfelvételt, illetve próbálták saját céljaikra felhasználni őket, de ez látható módon nem járt sikerrel. A híres szlovén köpönyegforgató, Ljudevit Pivko, aki azért, hogy a Habsburg hadsereg ellen harcolhasson átállt az olaszok oldalára, 1918 júliusában egy horvát katonával küldött üzenetet a horvátországi zöld kádereknek. Küldöncének azt tettetve kellett átjutnia a frontvonalakon, hogy olasz internálásból szökött meg, miközben a kódolt üzenetet egy imádságoskönyvbe rejtve vitte magával.<sup>79</sup> Nincs nyoma annak, hogy sikerrel járt volna. A jugoszláv állam létrehozásáért agitáló, londoni és a párizsi emigrációban élő politikusok sem rendelkeztek megbízható információkkal a zöld kádereket illetően. De propaganda-röpirataik, amelyeket azért szórtak repülőgépről az osztrák–magyar csapatok közé, hogy gyöngítsék azok harci kedvét, sokszor utaltak a zöld káderek növekvő erejére.<sup>80</sup> Valójában viszont úgy tűnik, hogy a jugoszláv politikusok más fórumokon inkább igyekeztek lebeszélni a dezertőröket arról, hogy a megbízhatatlan, archaikus erdei és hegyvidéki zöld egységekhez csatlakozzanak.<sup>81</sup>

Északabbra, egy prágai cseh politikusokból álló összeesküvő csoport, a Maffia 1918 késő nyarán megbízott egy még a Habsburg hadseregben szolgáló cseh tisztet, Jaroslav Rošický őrnagyot, hogy készítse elő a hadsereg hatalomátvételét. Rošický hét pontos programjából a negyedik a következő volt:

„Megszervezni az ún. ’zöld kádereket’, amelyek abban az időben a [dél-kelet] morvaországi Szlovákiában és a Dél-Csehországban harcoló és tartalékos egységek katonaszökevényeiből formálódtak. E felfegyverzett és részben szervezett katonáknak vezetésre és anyagi támogatásra lenne szükségük. Mindkét feladat [ezek közül] a mi felelőségünk.”<sup>82</sup>

A negyedik pont soha nem valósult meg. Rošický erősen érdeklődött a zöld káderek iránt és maga akart hozzálatni a feladathoz. Egységének néhány embere, akiket személyesen ismert, és akiket megbízható és nemzetileg öntudatos cseh katonáknak tartott, dezertáltak a káderek közé. De a háború utolsó hónapjaiban más feladatok elvonták a figyelmét, illetve a katonai személyzet utazási lehetőségeinek

<sup>79</sup> Pivko 1929. II. 184–187.

<sup>80</sup> Hrabak 1990. 169–177.

<sup>81</sup> Hrabak 1990. 129., 133.

<sup>82</sup> Rošický 1933. 41.

behatároltsága lehetetlenné tette a tervezett dél-kelet-morvaországi útjának megvalósítását. Az osztrák hatóságok időnként úgy gondolták, hogy a morvaországi zöld kádereket a Prágában hatalommal rendelkező antimilitarista és nacionalista körök támogatták, de eddig még nem került elő olyan bizonyíték, amely alátámasztaná ezt az elméletet.<sup>83</sup> A háború alatt az egyetlen helyi szintű együttműködés a mozgalom és az ún. nemzeti vezetők között a morva csendőrség függetlenségpárti tisztviselői és egyes zöld káderek között jött létre, mikor utóbbiakat jóindulatúan figyelmeztették a közeledő őrzáratokra vagy a rejtékhelyeiket érintő katonai rajtaütésekre.<sup>84</sup>

Csehszlovákia, illetve a volt Habsburg területek délszláv részein létrejövő rövid életű szerb, horvát és a szlovén államok számára a zöld káderek szívóssága súlyos teherré vált. A Szábor október 29-i viharos ülésén a küldöttek kísérletet tettek arra, hogy kialakítsanak egy irányvonalat a zöld káderekkel kapcsolatban, akik ekkorra már a forradalmi anarchia központi szereplőivé váltak. A gyűlés elnöke, Bogdan Medaković támadta a dezertőröket, akiket „nemcsak tolvajoknak és gyűjtogatóknak, banditáknak és gyilkosoknak, hanem a nép ellenségeinek is” nevezett.<sup>85</sup> A horvát paraszt-populista Stjepan Radić, aki mélyen együttértett a vidéki horvát tömegek – és *mutatis mutandis* a zöld káderek – gondjaival, kegyelmet sürgetett, inkább a „megelőzés”, mint a „megfojtás” politikáját vallotta, és felszólította a zöld erőket, hogy önként vessék alá magukat a nemzeti hadsereggel történő egyesülésnek.<sup>86</sup> Az egyik morva újság mögött álló konzervatív politikusok egy 1918. november 5-i közleményükkel hasonló célokat fogalmaztak meg: „cseh katonák, a zöld káderek dezertőrei, azonnal jelentkeztek a megfelelő katonai központokban. Adjátok önként erőőtöket a nemzeti hadsereg szolgálatába. Minden egyénre szükség van a szent nemzeti ügy érdekében. Ne késlekedjete! Munkára!”<sup>87</sup>

A zöld káderek többször visszautasították az ilyen felhívásokat, ami miatt a két háború közötti időszak nacionalista ikonjai – mint Pivko is – utólag elutasító módon a bolsevikok közé sorolták őket.<sup>88</sup> A befolyásos szlovák politikus, Vavro Šrobár, aki a két háború közötti Csehszlovákiában számos kormányposztot töltött be, atavisztikus és forradalmi elemek furcsa keverékének látta őket: „banditák bolsevik csapatai a hegyekben, amelyek a Jánošík legendával ékesítették bűneiket – gyűlölettel voltak az urakkal szemben és nagyvonalúsággal a nép irányába, megbosszulták a földesúri gonosztetteket és védték a szegények jogait.”<sup>89</sup> Talán csak a szlovák, katolikus néppárti Ferdiš Jurigának volt egyedül jelentős kapcsolata – el-

<sup>83</sup> OeStA/KA ZSt KM Präs Akt., kart. 2429, 53–15/27; Martinek 1929. 429.

<sup>84</sup> Šlesinger 1937, II. L. továbbá Šlesinger 1932. 1–3.; Vašek 1933. 25.

<sup>85</sup> Čulinović 1957. 92.

<sup>86</sup> Čulinović 1957. 92–94., 113.

<sup>87</sup> Denní zprávy, 3.

<sup>88</sup> Pivko 1929. II. 14. fejezet, különösen 270–272.

<sup>89</sup> Šrobár 1928. 369–370.

sősorban a Pozsonyhoz közeli Kis-Kárpátokban lévő – zöld káderekkel, amely valómása szerint, a *Slovenské ľudové noviny* című lapban megjelent figyelmeztetése után jött létre.<sup>90</sup> Juriga azt a túlzónak mondható állítást tette, hogy ő volt a vezérlő szellem a „nép őszinte kifejeződése” mögött, illetve, hogy az ő – még ha tétova is, de – radikális hadba hívását – „Vezesd ki őt!” (*Ohol ho!*) – visszhangozták, amikor a zöld káderek Ausztria–Magyarország bukása után akcióba lendültek. Valóban, a szlogent hallották 1918 júniusában a pozsonyi helyőrség katonáinak lázadása alkalmával, majd ismételten novemberben Ferančík falujában, Vígváron (Veselé, Szlovákia) a zsidók és a jegyzők elleni erőszak alkalmával.<sup>91</sup>

Mégis, Juriga nem túlozta el az igazságot, amikor kijelentette, hogy a „zöld káderek, szlovák önkéntesekké alakulva és új elemekkel kiegészülve alkották a szlovákok jogainak első fundamentumát.”<sup>92</sup> Szerepük miatt a mozgalom tagjai a nemzeti szabadságküzdelem integráns részének tartották magukat. Nuhált a barátja, Ferančík tudatos és „felébredt szlováknak” írta le, aki az „első szlovák zászlók” felvonását irányította a déli Vág-völgyben, visszaverte a magyar egységek fegyveres támadásait, és győzedelmes követőit hazafias dalokat énekelve vezette a szenvedélyes novemberi napokban.<sup>93</sup> Andrej Zlobec a Trnovski-erdőség többnemzetiségű kádereiben egy „új, független hadsereg kezdetét” látta.<sup>94</sup> Úgy tűnt, hogy a multietnikus Habsburg hadsereg átadta a helyét – az alkotó népek nemzeti függetlenségét célzó – többnemzetiségű dezertőr-mozgalmaknak. Ahogyan Zlobec fogalmazott: „itt a zöld káderekben mindannyian menedékre leltünk. A szűkebb hazáért és nem a terpeszkedő Ausztriáért folytatott harc vágyában egyesültünk.”<sup>95</sup> Šarh hűségese jugoszlavista volt, ahogyan a dalmát tengerparton lévő Betina falu százfős csoportja is.<sup>96</sup> Ez az utóbbi kontingens volt felelős a nemzeti forradalom idején a helyi hivatali épületek elfoglalásáért és a nacionalista dalokkal, transzparenszekkel kísért országos demonstrációk szervezéséért.

Sok helyen az engedetlen és izgatott tömegek a nemzeti önmeghatározás jegyében egyesültek a zöld mozgalommal. Az állam 1918 októberi összeomlásának előestéjén a zöld kádereket ünnepelték a horvátországi demonstrációkon. Egy a bécsi Hadügyminisztériumba október 23-i keltezéssel küldött táviratban olvasható: „a zágrábi helyzet nagyon komoly – ismétlődő tüntetések – tisztek vesznek részt hadifoglyokkal – barátkozás a katonákkal – [Woodrow] Wilson, Masaryk,

<sup>90</sup> Juriga 1937. 121., 145.

<sup>91</sup> OeStA/KA ZSt KM HR Akt., kart. 752, 64–26/29; Medvecký 1930–1931. III. 58. Ekkor a kifejezés közelebb állhatott a „levágni a fejét” jelentéshez.

<sup>92</sup> Juriga 1937. 146.

<sup>93</sup> Ferančík 1920. 3, 36–39.

<sup>94</sup> Zlobec 2009. 18.

<sup>95</sup> Zlobec 2010. 173.

<sup>96</sup> Šarh 1988. 229–232; Jakovčev 1989.

a zöld káderek éltetése”<sup>97</sup> Hasonló rigmusokról érkeztek jelentések ugyanazon a napon Karlovacból és Otočacból, ahogyan napokkal később Varaždinske Toplicéből és Zágrábból is.<sup>98</sup> Falusi szinten Šarht hősnak kijáró tisztelettel fogadták szülőföldjének, a Maribor melletti Ruše községnek a lakói, amikor november 1-jén jugoszláv trikoloros kokárdát viselve előbukkant az erdőből. A zöld nacionalizmus széles néprétegeket érintő jellege nyilvánvaló volt a szlavóniai Valpovo városában is, ahol október 28-án nyolcvan káder hevesen utasította el az előkelők által megválasztott Nemzeti Tanács helyi bizottságát. Miután technokrata értelmiségiekből egy bizottságot választottak, hogy lecsillapítsák a sértett frakciókat, a dezertőrök a gyűlésteremben bajonettel felnyársalták Károly császár portréját és Woodrow Wilson képét, helyükre pedig jugoszláv zászlót tettek. Ezt követően a városi raktárakat és az uradalmi épületeket fosztogatták.<sup>99</sup>

Sokak számára 1918 ősze volt az igazi „népek tavasza” (oly módon, ahogyan az 1848-as megszakított forradalmak nem lehettek azok) és széles körben bíztak abban, hogy a hétköznapi emberek képesek befolyásolni saját életük menetét. Ahogyan azt Erez Manela bemutatta, ezt a reményt nagyban táplálta Wilsonnak az „önrendelkezésről” szóló elnagyolt, ugyanakkor könnyen hajlítható retorikája.<sup>100</sup> Ez talán megmagyarázza, hogy miért hagyták ott olyan sokan a zöld kádereket, hogy beálljanak az új nemzeti erők soraiba. Az ő megítélésük azonban vegyes volt az új nemzeti fővárosok szemszögéből nézve. Zlobec és szlovén káder-társai a nemzeti gárda tagjai lettek és segítették a káosz elkerülését, amikor a szlovén területen át gyalogos katonák ezrei vonultak vissza az Isonzó frontjáról.<sup>101</sup> Horvát-Szlovónországban ugyanakkor a Nemzeti Gárda zöld képviselői számos helyszínen megakadályozták a zágrábi Nemzeti Tanáccsal való szorosabb kapcsolatok kialakítását.<sup>102</sup> A Matijević-féle Hegyi Madarak Köre átvette a Nemzeti Tanács programját, Čaruga saját falujában népfelkiáltásra a Nemzeti Gárda parancsnoka lett, bár az utóbbi hitele súlyosan sérült Zágrábban, miután meggyilkolt egy vele szembeszálló papot.

Dél-Kelet-Morvaországban egy kifejezetten érdekes helyzet állt elő. A zöld káderek közül sokan csatlakoztak a november elején Hodonínban megalapított – a cseh és a szlovák nyelvi-kulturális határon fekvő történelmi régióról elnevezett –

<sup>97</sup> OeStA/KA ZSt KM Präs Akt., kart. 2428, 52–11/2.

<sup>98</sup> Hrabak 1990. 202., 210., 225.

<sup>99</sup> Hrabak 1990. 211.

<sup>100</sup> Manela 2007. 6.

<sup>101</sup> Zlobec 2009. 19–24. A szlovén területen lévő szituációt illetően l. Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana, fond Deželna vlada za Slovenijo, Poverjeništvu za narodno obrambo (1918–1921), kart. 2, no. 1–188.

<sup>102</sup> Banac 1992. 298.

Szlovák Brigádhoz (*Slovácká brigáda*).<sup>103</sup> A brigád parancsnoka, Cyril Hluchý 1918 végén úgy érezte, hogy védelmébe kell vennie emberei előéletét és „zöld” hátterüket:

„Egy egész brigádot építettünk a semmiből; ez sok ember munkájának köszönhetően nőtt ki a földből, akik az osztrák dezertőrök „zöld káderei” körül öszszegyűlve vállalták magukra a legfontosabb munkát, létrehoztak egy egészséges és természetes szervezetet, egy keretet, amely teljesen megfelel tagságunk – mind a katonák mind pedig a nép – szellemiségének: törzsi (*kmenovém*) alapon hozták létre a Szlovák Brigádot.”<sup>104</sup>

Mindazonáltal a csehszlovák hadsereg felsővezetése számára a brigád „törzsi” (helyi vagy regionális) karaktere a fegyelem hiányát jelezte, és 1918–1919 folyamán Hluchý és emberei gyakran okoztak fejfájást a brnói Kerületi Katonai Parancsnokság számára.<sup>105</sup> A brigádot 1919-ben feloszlatták.

## V. Társadalmi forradalmárok

A kádereknek az utódállamok egyesülő nemzeti seregeibe való nehézkes integrációja legalább részben az általuk képviselt radikális társadalmi várakozásokban gyökerezett. Kelet-Közép-Európában a nagy októberi szocialista forradalom óriási, ám pontosan meghatározhatatlan befolyást gyakorolt a háborút viselt emberekre. Ahogyan Hanák Péter az osztrák–magyar gyalogoskatonák elkobzott levelei alapján kimutatta, 1918-ban sok hétköznapi ember tekintett reményteljesen a „keleti szélre” és az orosz „példára”.<sup>106</sup> Az osztrák hatóságok időnként úgy látták, hogy a zöld káderek mozgalmát is ez a szél lobbantotta lángra.<sup>107</sup> Az orosz fogságból visszatértek további aggodalmat okoztak. Az októberi forradalmat követően Lenin kormánya ugyanis nem tudta tovább ellátni a háborús fogolytáborokat, és 1918-ra több mint fél millió osztrák–magyar hadifogoly – az Oroszország által elfogott kétfélmillió rab egynegyede – tért haza, még azt megelőzően, hogy szállításuk feltételeit megteremtették volna.<sup>108</sup> Számtalan dokumentum igazolja a bolsevizmus rájuk gyakorolt hatását, mely a kommunista Kelet-Európa tudósait arra indította, hogy túlbecsüljék az ideológiai nevelés mértékét az osztrák–magyar dezertőrök körében.<sup>109</sup>

<sup>103</sup> Jandásek 1937; Šlesinger 1937. 254.

<sup>104</sup> VHA, Slovácká brigáda, carton 3, no. 96.

<sup>105</sup> VHA, Zemské vojenské velitelství Brno, Presidium, kart. 1, no. 13, no. 230, no. 364; kart. 3, no. 46.

<sup>106</sup> Hanák 1998. 202–203.

<sup>107</sup> OeStA/KA ZSt KM Präs Akt., kart. 2429, 53–15/27.

<sup>108</sup> Plaschka – Haselsteiner – Suppan 1974. I. 278–80.

<sup>109</sup> A bolsevik befolyással kapcsolatban l. OeStA/AVA Inneres HK Präs, sig. 22, 'In genere', 1918, kart. 2074, no. 9705; kart. 2076, no. 8021; kart. 2077, no. 11325. L. továbbá Leidinger – Moritz

Habár a bolsevizmus fogalma – úgy az önjelölt barátai, mint az ellenségei körében – közszájon forgott ebben az időben, mégis rendkívül pontatlanul használták. Sőt, a világ legnagyobb részén az 1917 novemberét követő években, sokkal inkább tűnt „ál-fenyegetésnek” és „képzelgésnek”, mint valódi változást hozó erőnek.<sup>110</sup> A bátortalan hatóságok – a Habsburg Birodalom összeomlása előtt és azt követően is – a [bolsevik] címkével gyakran jelölték a nyugtalanság, a katonai engedetlenség vagy a forradalmi tendenciák mindenféle formáját. Ez a zendülők, a lázadók és a szervezett dezertőrök esetében hasonlóan széles spektrumot fedett le. Nyugat-Szlavóniában 1918 szeptemberében egy szabadságon lévő csendőrkapitány a helyi zöld káderek két felfegyverzett tagjával találkozott, akik elmagyarázták neki, hogy céljuk egyszerűen „forradalomra ösztökélni az embereket, ahogy az Oroszországban is történt”.<sup>111</sup> Az ilyen kijelentések egyfelől kifejezték az Oroszországhoz fűződő messzemenő várakozásokat, de bizonyos fokig figyelmen kívül hagyták azt, hogy pontosan mi is folyik ott. Ferančík az orosz eseményektől inspirálva és az „osztrák–magyar söpredéktől” undorodva 1918 júniusában a későbbi Szlovákia nyugati részéről Oroszországba szökött, és csak néhány hónappal később tért haza. Forradalmi meggyőződése ezt követően is megmaradt, és 1921-ben megjelentetett *Munkások kis kátéja* című írásában a szocializmusba és annak két kiemelkedő profétájába, Karl Marxba valamint Jézus Krisztusba vetett hitet propagálta.<sup>112</sup>

Az oroszországi eseményektől való távolság feljogosította az Ausztria–Magyarország területén lévő zöld kádereket arra, hogy magukat a Habsburgok ígája alóli nemzeti felszabadulás katonáinak, valamint a bolsevik forradalom sarjainak tekintsék, noha annak nyilvánvalóan egy rendhagyó „zöld” változatát képviselték. Ezzel szemben az oroszországi polgárháború során megalakuló „zöld seregek” és „zöld őrségek” a kizsákmányolás, a megtorlások, a fehér illetve a vörös seregekbe való besorozási mozgalom ellen egyaránt folytatott paraszti önvédelem sokkal körülhatárolhatóbb kényszere alatt működtek.<sup>113</sup> Miután ezek az orosz és ukrán zöldek nem jelentek meg 1919 tavasza előtt, lehetséges, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiából vették át a zöld káderek forgatókönyvét. Mindenesetre a magukat zöldnek valló lázadók rövid életű karrierje mindössze 1919 késő nyaráig tartott, habár a történészek később ezt a [zöld] jelzőt sokkal szélesebb értelemben használták, úgy is mint a polgárháború idején a vidéki képviselőért folytatott széleskörű törekvések

---

2003. Egyes történészek ilyen dokumentumokat használtak a lenini kommunizmus bizonyos formáinak széles körben való elterjedtségének vizsgálatára, köztük: Čulinović (Čulinović 1957) és Holotík (Holotík 1979).

<sup>110</sup> Tooze 2014. 21.; Gerwath – Horne 2012a.

<sup>111</sup> Čulinović 1957. 108.

<sup>112</sup> Ferančík 1921.

<sup>113</sup> Landis 2010; Brovkin 1989; Malet 1982. 150–156.

megjelölését.<sup>114</sup> Úgy tűnik, hogy a paraszti ellenállás régi formáinak az új eszmékbe való nagyravágyó beolvasztása Oroszországban nem történt meg, nem mozgatta meg hasonló mértékben a képzeletet, mint ahogy azt a távoli nyugaton tette.

Hogyan nézett ki valójában az osztrák–magyar zöldek társadalmi forradalmisága? Míg bizonyosságot tettek hűségükről Lenin, Wilson és Masaryk iránt, valódi programjuk – legalábbis abban a korlátozott mértékben, amelyben az kifejtésre vagy megvalósításra került – jobban hasonlított egy földreformon alapuló, radikálisan decentralizált paraszti demokrácia formájához. Nagyjából az 1848–1849-es jobbágyfelszabadítás óta folyamatosan nőtt a kelet-közép-európai törpebirtokos parasztság földéhsége és az uzsorakamatok miatt a városi bérbeadókkal szemben fennálló, örökös eladósodottsága. A zöld káderek felemelkedése lehetőséget kínált ezeknek a sérelmeknek a – néha erőszakos módon történő – kiegyenlítésére. A zavargásoktól leginkább érintett területeken a lázadók a zsidókat, mint uzsorásokat és háborús nyereszkedőket, illetve az eltérő etnikumokhoz és nemzetiségekhez tartozó földbirtokosokat és „urakat” vették célba, Szlavóniában és Szlovákiában elsősorban a magyarokat és a németeket (Nyugat-Galíciában a parasztok és az urak is lengyelek voltak). Ám a nyilvánvaló anarchiából előremutató programok is születtek, különösen a nyugati szláv területeken, ahol a zöld káderek a legerősebbek voltak.

A zöld káderek által elképzelt változatos, új társadalmi rend egyik dimenziója a föld és a vagyon újraelosztása volt. Már mielőtt a rendszer megváltozott volna, bevezették azokat a gazdagabb polgárokat, papokat, tisztviselőket, csendőröket és másokat is sújtó adókat, amelyek az elszegényedett falusiak érdekében a keresetek – készpénzben vagy javakban való – újraelosztását szolgálták.<sup>115</sup> A feltehetően nem szabályos úton szerzett háborús nyereségek szélesebb körű rekvirálása következett.<sup>116</sup> A szlávön területeken november elején földosztást követelő kiáltványok születtek, melyekre a Nemzeti Tanács egy minden horvát paraszt számára a megélhetéshez elegendő termőföldet ígérő ellen-programmal válaszolt. Horvátországban és Szlavóniában a Nemzeti Gárdisták gyakran koboztak el és osztottak fel nagybirtokokat a nép nevében.<sup>117</sup> Ezek a tervek nem célozták a magántulajdon teljes eltörlését, pusztán annak sokkal egyenlőbb elosztását óhajtották.

Egy másik dimenzió volt Szlavóniában, a Zagorje, a Podravina és a Slovene Dolenjska régiókban, valamint a Vajdaságban létrehozott rövid életű paraszti köztársaságok valóságos özöne. Jellemző, hogy a zöld káderekből alakult Nemzeti Gárdák nagyobb földbirtokosokat távolítottak el a befolyásos pozícióikból, és nekiláttak az új helyi hatóságok létrehozásának, bevezetve a posta, a távírda és a tele-

<sup>114</sup> Landis 2010. 32–33.

<sup>115</sup> Hrabak 1990. 186–189., 196–197.

<sup>116</sup> Čulinović 1957. 110–111.; Banac 1992. 285.

<sup>117</sup> Hrabak 1990. 321–323.

fon cenzúrázását, valamint elindítva az újraelosztás rendszerét.<sup>118</sup> A zöld káderek néhány vezetője, mint a szintén Oroszországból visszatérő Božo Matijević, olyan kezdeményezéseket fontolgatott, mint a jövőbeni tanácsuralom létrehozására tett kezdő lépések, habár az nem teljesen világos, hogy ez pontosan mivel is járt volna. A szerb hadsereg által támogatott zágrábi Nemzeti Tanács a paraszti társadalmi forradalmiság ezen megnyilvánulásait könnyörtelenül rövidre zárta.

A zöld káderek tevékenységének galíciai színterén, mely a rzeszówi és przemysli hátszágoktól a lengyel Kárpátokig terjedt, hasonló kísérlet történt az úgynevezett Tarnobrzegi Köztársaság formájában, melyet 1918. november 6-án kiáltottak ki és 1919 januárjáig állt fenn, amikor a lengyel hadsereg leverte azt. Itt a környező erdő(sége)kben zajló zöld káder tevékenység fokozhatta a „radikális agrár-populista agitációt”, amely megteremtette a feltételeket a paraszti származású Tomasz Dąbal és a szélsőséges pap, Eugeniusz Okoń vezetése alatt működő, rövid életű államalakulat számára.<sup>119</sup> A köztársaság kezdetekor Okoń azt mondta a Tarnobrzeg főterén összegyűlt harmincezres paraszti tömegnek, hogy azért, hogy a háború alatt megvédték a földet az ellenségtől, elnyerték annak tulajdonjogát.<sup>120</sup> Dąbal később jelentős kommunista aktivista lett, és központi szerepet játszott a moszkvai Krestintern (*Red Peasant International, Międzynarodówka Chłopska*) 1923-as létrehozásában, melynek célja egy öntudatos forradalmi paraszti réteg kialakítása volt Kelet-Európában.<sup>121</sup> Ezeknek az embereknek és követőiknek a nézetei szerint a radikális agrártársadalmi program kéz a kézben járt a nemzeti lojalitással és a zsidók elleni erőszakkal. És a leginkább kritikus szemlélők számára – a később publikált visszaemlékezéseik szerint – ezek a tettek szorosan kapcsolódtak azokhoz a banditákhoz és rablókhoz, akik ezidőtájt a vidéket gyötörték.<sup>122</sup>

## VI. Epilógus

1918 után a zöld káderek feloszlani látszottak, vagy beolvadtak más fegyveres erők soraiba, vagy szétszóródtak azokban a falvakban és erdőkben, ahonnan korábban érkeztek. Eltűnésük részben a birodalmi összeomlás időszaka alatti ellentmondásos, megosztó és erőszakos előéletüknek volt köszönhető. De az is szerepet játszott benne, hogy más forgatókönyvek sokkal magától értetődőbbnek és következetesebb-

<sup>118</sup> Hrabak 1990. 323–326.; Banac 1992. 301.

<sup>119</sup> Hagen 2018. 5. fejezet; Stankiewicz 1963. 137–157. A jaslói környékről származó zöld tagokat illetően egy elsőkézből származó beszámoló: Krzywicki 1935. 49. sz.

<sup>120</sup> “Ty bronileś tej ziemi przed wrogiem, a skoro ją obroniłeś, ty masz prawo do tej ziemi” – Stankiewicz 1963. 139.

<sup>121</sup> Jackson 1966. 3. fejezet.

<sup>122</sup> Stankiewicz 1963. 154.

nek tűntek, mindenekelőtt a szövetséges hatalmak támogatásával a fővárosokból központilag kormányozott nemzeti utódállamok kialakításának lehetősége. Ugyanilyen fontos volt a háborús kimerültség és a Csehszlovákiában, Lengyelországban és Jugoszláviában a győzelem fényében hivatalosan kihirdetett leszerelésre való felhívás is. Erőtéljes volt az új, „győztes” államokhoz való csatlakozásra irányuló társadalmi nyomás, az ellenállás pedig egyre inkább haszontalannak tűnt.

A zöld káderek mégis hosszan árnyékot vetettek a 20. századra. Hatásuk abban az értelemben negatív volt, hogy az általuk jelentett fenyegetésre válaszul az utódállamok megerősítették fegyveres erejüket. A zágrábi Nemzeti Tanácsnak a hátszág fegyelmezésére való képtelensége szabad kezet adott a szerb hadseregnek a rend visszaállítására, biztosítva ezzel a szerbek, a horvátok és a szlovének államainak bukását, és döntő fölényt nyújtott Belgrádnak a jugoszláv állam jövőbeli struktúrájáról szóló tárgyalásoknál.<sup>123</sup>

A szlavóniai Nemzeti Tanács egyik követének kétségbeesett szavai szerint: „Az emberek lázadznak. Teljes szervezetlenség uralkodik. Csak a hadsereg, főként csak a szerb sereg tudja fenntartani a rendet. Az emberek gyújtogatnak és pusztítanak. Nem tudom, hogyan fogjuk élelemmel ellátni Dalmáciát és Boszniát. A csőcselék épp a kereskedőket fosztogatja, miután az összes földbirtokot elpusztították. A magánvagyon megsemmisült. A szerb sereg az egyetlen megváltás.”<sup>124</sup>

A csehszlovák csapatok a mai Szlovákia területének elfoglalása közben magyar szabadcsapatok ellen harcoltak, de szembe kellett nézniük a zöld káderek problémájával is, ami a szlovák nemzetiségűek körében csökkentette annak valószínűségét, hogy katonának állnak. Egy a prágai Nemzeti Védelmi Minisztériumnak készített november 17-i brnói jelentés ezt így magyarázta: „a hosszú háború eredményeként a további egyenruhás szolgálattal szemben ellenszenv tapasztalható, így a frontról hazatérő katonák hazafelé menet általában szétszóródnak. Ezt követően a demoralizált elemek rablóbandákhoz csatlakoznak, így a ’zöld káderek’ tovább élnek.”<sup>125</sup> Ez a helyzet már a köztársaság kezdetétől hozzájárult a szlovák és a cseh katonák közötti kölcsönös bizalmatlanság kialakulásához.

Másrészt a zöld káderek 1918 után továbbra is az társadalmi-politikai rend radikális alternatíváját jelentették. Sok vidéki polgár elégedetlen volt a Csehszlovákia és Jugoszlávia által kínált bátortalan reformprogramokkal. Vagy túl erős folytonosságot éreztek a régi Monarchia és az utódállamok vezetése között. A zöld káder tevékenység néhány 1918-as központja még évekig nyugtalan maradt. Szlovénia Trnovski Gozd és Pohorje régióiban 1919 elején újra kis zöld káder csoportok formálódtak az új jugoszláv seregbe való besorozást elkerülő

<sup>123</sup> Hrabak 1990. 181., 267., 332.; Čulinović 1957. 120.

<sup>124</sup> Banac 1984. 131.

<sup>125</sup> VHA, Zemské vojenké velitelství Brno, Presidium, kart. 1, no. 26.

katonákból, vagy olyanokból, akik már onnan dezertáltak.<sup>126</sup> 1920-ban a dél-kelet-morvaországi Hodonín és Uherské Hradiště környékén radikális parasztek nagy számban hajtottak végre földfoglalást.<sup>127</sup> Ugyanebben az évben egy nagyobb lázadás tört ki Horvátország központjában, amikor az állam megpróbálta összeírni és megbillogozni az igásállatokat. A lázadók ismét a zöld kádereket hívták segítségül.<sup>128</sup> Ezeket a kísérleteket a hétköznapi vidéki emberek részéről a Birodalom összeomlása idején érzett nagyfokú nyíltság, valamint a lehetőségek felevenítéseként tekinthetjük.

A korábbi beidegződések tartósságát egyértelművé teszi, hogy a második világháború alatt a zöld káderek újjáalakultak. A zöld erőkbe vetett hit sokkal erőteljesebbnek bizonyult, mint az 1920-as évek végétől a gazdasági visszaesésnek és az autokrata rendszerek kialakulásának áldozatul eső kelet-közép-európai parlamenti agrárpártok iránti elkötelezettség. A második világháború idejére a zöld káderek a rebellis parasztek számára az autonómia és az önrendelkezés szimbólumai voltak a politikai spektrumon. Nevüket leggyakrabban a náciellenes partizánokkal társították. A Cseh–Morva Protektorátus első partizán-csapatái között ott voltak a kelet-morva Hostýnské vrchy hegyvidék zöld káderei.<sup>129</sup> Az üldözött karintiai szlovének Ausztria déli határán, a Karanvankák környékén kádercsapatot alakítottak.<sup>130</sup> Alkalmanként a zöld káderek 1918-as vezetői, mint például Alfonz Šarh és a cseh Roma Josef Serinek, 1941 után partizán-vezetők lettek.<sup>131</sup> 1943-ban Šarhot egy németek elleni bevetés során megölték. A lengyelországi Lublin körzetében a Paraszt Zászlóalj, a Lengyel Parasztpárt fegyveres szárnya a *Zöld Káder* címet adta egyik földalatti kiadványának.<sup>132</sup> A háború alatt Kelet-Boszniában a vidéki Muszlim Zöld Káderek kapcsolata mind Tito partizánjaival, mind a királypárti csetnikekkel mindvégig zavaros volt.<sup>133</sup> Szintén említést érdemel, hogy az észak-csehországi nácibarát német farmerek, amikor 1938-ban kitértek a cseh-szlovák sorozás elől, jó adag iróniával élve átvették a zöld káder nevet.<sup>134</sup>

Miként 1918-ban, úgy a második világháború alatt is sok zöld káder jelent meg a vidékre építő nemzeti felszabadulás és a társadalmi forradalmiság széles spektrumát kínálva. Az osztrák emigráns arisztokrata és újságíró Ferdinand Czernin egy 1944-es írása szerint a megszállt Ausztriában – a kommunizmus és

<sup>126</sup> Švajncser 1988. 45.

<sup>127</sup> Césár – Otáhal 1958. 16., 358., 368.

<sup>128</sup> Banac 1984. 249.

<sup>129</sup> Prikryl 1985.

<sup>130</sup> Turk 2014; Baum 2010.

<sup>131</sup> Slačálek.

<sup>132</sup> Przybysz 2010. 163. Hálával tartozom Frank Grelkának az információért.

<sup>133</sup> Hoare 2013. 188–189., 257., 371. L. továbbá: Tomašić 1943. 890–891. 7. jegyzet.

<sup>134</sup> Zacke 1939. pl.: 51.

a szociáldemokrácia mellett – ők jelentették a nációkkal szembeni népi ellenállás egyik kulcserejét. Ellenálltak a sorozásnak és az erdős dombok között rejtőztek el, „régii fegyverekkel voltak felszerelve, melyeket időnként kiegészítettek a katonai raktárakból vagy az eltávozáson lévő katonáktól ellopott modern darabokkal is.” Czernin a zöld kádereket „nagy politikai és pszichológiai jelentőséggel bírónak” vélte, mivel azok szakítottak a hagyományos paraszti konzervativizmussal, és így lehetővé tették a városnak és a vidéknek – annak a két ellentétes erőnek – az újbóli közeledést, melyet véleménye szerint az Első Osztrák Köztársaság tépett szét.<sup>135</sup> Az ellenszegülő vidéki emberek Kelet-Közép-Európa szerte – még a második világháború példátlan felfordulása és erőszakossága fényében is – ismerős forgatókönyvre és szimbolikus nyelvezetre letek 1918 zöld kádereiben, amely segítségével saját cselekedeteiket interpretálhatták.

A zöld káderek forgatókönyvének széleskörű népszerűsége részben annak volt köszönhető, hogy ilyen rugalmas volt, miközben a felelősséget a vidéki felkelőkre hárította át. De nem volt annyira homályos, hogy jelentés nélküli legyen. Régi és új elemek hatékony ötvözete volt – dezertálás, társadalmi banditizmus és parasztfelkelés, társadalmi forradalmisággal és populista nacionalizmussal – melyeket az első világháború idején osztrák–magyar parasztkatonák illesztettek össze, és mely a „katasztrófák korában” Európa-szerte mérföldkőként szolgált a Habsburgok korszaka utáni parasztság számára. E kulturális-politikai újítás teljeskörű következményeit még fel kell tárni. Ez többek között feltételezi, hogy a forradalmi parasztfelkelések dinamikájának – amely problémakör vizsgálata általában a világ déli térségeivel foglalkozó tanulmányokra korlátozódik – nagyobb jelentőséget tulajdonítsunk a 20. századi Európa történelmének megértésében.<sup>136</sup> Az első világháború tapasztalata és öröksége – melyet egyre inkább globális konfliktusként interpretálnak a kutatók – kiemelkedő szerepet játszik ezekben az átértelmezésekben.<sup>137</sup> A zöld káderek részben felelősek voltak egy nagy európai szárazföldi birodalom lezüllesztéséért, bár a kialakuló politikai és társadalmi rend nem olyan lett, mint remélték. És nem utolsó sorban, eleven bizonyítékkal szolgálnak a kelet-közép-európai paraszti népesség kreativitására és törekvéseire, amelyeket mindeziáig általában alulértékelték.

Fordította:

Barabás Gábor – Csibi Norbert – Gyimesi Réka

<sup>135</sup> Czernin 1944. 73–74.

<sup>136</sup> Paradigmatikusan I. Wolf 1982; Skocpol 1982; Desai – Eckstein 1990. 462.

<sup>137</sup> Strachan 2003; Gerwarth – Manela 2014.

## Források, rövidítések

Akt., kart. = Akta, karton

AVA Inneres HK Präs. = Inneres, Hofkanzlei, Präsidiale

Holotík 1979 = Holotík, Ludovít: Sociálne a národné hnutie na Slovensku od Októbrovej revolúcie do vzniku československého štátu: dokumenty. Bratislava, 1979.

HR = Hauptreihe

KA ZSt KM = Kriegsarchiv, Zentralstellen, Kriegsministerium

Krzywicki 1935 = Krzywicki, Ludwik (Ed.): Pamiętniki chłopów. Warsaw, 1935.

Medvecký 1930–1931 = Medvecký, Karol A. (Ed.): Slovenský prevrat. 4 kötet. Bratislava, 1930–1931.

MZA = Moravský Zemský Archiv, Brno

NA = Národní Archiv, Prága

OeStA = Österreichisches Staatsarchiv, Bécs

Präs. = Präsidialbüro

VHA = Vojenský Historický Archiv, Prága

## Újságcikkek

Zelená garda v buchlovských lesích. Nová doba, 1918. augusztus 10.

Denní zprávy. po stopách starých zločinů. Lidové noviny, 1927. április 26.

Denní zprávy. Moravská orlice, 1918. November 5.

Převrat na Vojně. Zájmy Českomoravské vysočiny, 1933. szeptember 14.

Vašek 1933 = Vašek, Adolf E.: Z doby zelených kádrů (před 15 lety)., Moravská orlice, 1933. szeptember 3.

Novobydžovsko. Rozhledy, 1926. szeptember 17.

Šlesinger 1932 = Šlesinger, Václav: Brňáci bojují ve Světové válce: Zelený kádr na Moravě. Lidové noviny, 1932. szeptember 9.

## Felhasznált irodalom

Baberowski 2012 = Baberowski, Jörg: Einleitung: Ermöglichungsräume exzessiver Gewalt. In: Baberowski, Jörg – Metzler, Gabriele (Hrsg.): Gewalträume: soziale Ordnungen im Ausnahmezustand. Frankfurt am Main, 2012. 7–27.

Banac 1984 = Banac, Ivo: The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics. Ithaca, 1984.

- Banac 1992 = Banac, Ivo: "Emperor Karl Has Become a Comitadji": The Croatian Disturbances of Autumn 1918'. *Slavonic and East European Review* 70. (1992:2), 284–305.
- Baum 2010 = Baum, Wilhelm (Hrsg.): *Wie ein im Käfig eingesperrter Vogel: das Tagebuch des Thomas Olip*. Klagenfurt, 2010.
- Berenson 1987 = Berenson, Edward: *Politics and the French Peasantry: The Debate Continues*. *Social History* 12. (1987:2), 213–229.
- Blum 1978 = Blum, Jerome: *The End of the Old Order in Rural Europe*. Princeton, 1978.
- Brovkin 1989 = Brovkin, Vladimir N.: *On the Internal Front: The Bolsheviks and the Greens*. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 37. (1989), 541–568.
- Burke 1994 = Burke, Peter: *Popular Culture in Early Modern Europe*. Javított kiadás. Aldershot, 1994.
- Cabanes 2014 = Cabanes, Bruno: *The Great War and the Origins of Humanitarianism, 1918–1924*. Cambridge, 2014.
- César – Otáhal 1958 = César, Jaroslav – Otáhal, Milan (Ed.): *Hnutí venkovského lidu v českých zemích v letech 1918–1922*. Praha, 1958.
- Čulinović 1957 = Čulinović, Ferdo: *Odjeci oktobra u jugoslavenskim krajevima*. Zagreb, 1957.
- Czernin 1944 = Czernin, Ferdinand: *Austria's Position in Reconstructed Europe*. *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 232. (1944:1), 71–76.
- Desai – Eckstein 1990 = Desai, Raj M. – Eckstein, Harry: *Insurgency: The Transformation of Peasant Rebellion*. *World Politics* 42. (1990:4), 441–465.
- Ferančík 1920 = Ferančík, Jozef: *Ferančík, Malý robotnícky katechismus*. Myjava, 1921.
- Gerwarth – Horne 2012a = Gerwarth, Robert – Horne, John: *Bolshevism as Fantasy: Fear of Revolution and Counter-Revolutionary Violence, 1917–1923*. In: Gerwarth – Horne 2012. 40–51.
- Gerwarth – Manela 2014 = Gerwarth, Robert – Manela, Erez: *The Great War as a Global War: Imperial Conflict and the Reconfiguration of World Order, 1911–1923*. *Diplomatic History* 38. (2014:4), 786–800.
- Gerwarth – Horne 2012 = Gerwarth, Robert – Horne, John (Ed.): *War in Peace: Paramilitary Violence in Europe after the Great War*. Oxford, 2012.
- Hagen 2005 = Hagen, William W.: *The Moral Economy of Ethnic Violence: The Pogrom in Lwów, November 1918*. *Geschichte und Gesellschaft* 31. (2005:2), 203–226.
- Hagen 2018 = Hagen, William W.: *Poland's Resurrection and the Jews, 1914–1920*. Cambridge, 2018.

- Hanák 1998 = Hanák, Péter: *The Garden and the Workshop: Essays on the Cultural History of Vienna and Budapest*. Princeton, 1998.
- Hoare 2013 = Hoare, Marko Attila: *The Bosnian Muslims in the Second World War: A History*. London, 2013.
- Hobsbawm 1959 = Hobsbawm, Eric John Ernest: *Primitive Rebels: Studies in Archaic Forms of Social Movement in the 19th and 20th Centuries*. New York, 1959.
- Hobsbawm 1969 = Hobsbawm, Eric John Ernest: *Bandits*. London, 1969.
- Hobsbawm 1974 = Hobsbawm, Eric John Ernest: *Peasant Land Occupations. Past and Present* 62. (1974:1), 120–152.
- Hrabak 1990 = Hrabak, Bogumil: *Dezerterstvo, Zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslavenskim zemljama, 1914–1918*. Novi Sad, 1990.
- Hronský 1987 = Hronský, Marián: *Slovensko pri zrode Československa*. Bratislava, 1987.
- Hull 2014 = Hull, Isabel V.: *A Scrap of Paper: Breaking and Making International Law during the Great War*. Ithaca, 2014.
- Jackson 1966 = Jackson, George D.: *Comintern and Peasant in East Europe, 1919–1930*. javított kiadás. New York, 1966.
- Jakovčev 1989 = Jakovčev, Gojko: *Zeleni kadar Betine 1918*. *Zadarska revija* 38. (1989: 1–2), 137–147.
- Jandásek 1937 = Jandásek, Ladislav: *Z počátků Slovácké brigády*. In: Kudela, Josef (Ed.): *Brno v boji za svobodu: sborník vzpomínek. 2 kötet*. Brno, 1935–1937. 276–278.
- Juriga 1937 = Juriga, Ferdiš: *Blahozvest' kriesenia slovenského národa a slovenskej krajiny*. Trnava, 1937.
- Landis 2010 = Landis, Erik C.: *Who Were the “Greens”? Rumor and Collective Identity in the Russian Civil War*. *Russian Review* 69. (2010:1), 30–46.
- Leidinger – Moritz 2003 = Leidinger, Hannes – Moritz, Verena: *Gefangenschaft, Revolution, Heimkehr: die Bedeutung der Kriegsgefangenenproblematik für die Geschichte des Kommunismus in Mittel- und Osteuropa, 1917–1920*. Wien, 2003.
- Malet 1982 = Malet, Michael: *Nestor Makhno in the Russian Civil War*. London, 1982.
- Manela 2007 = Manela, Erez: *The Wilsonian Moment: Self-Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism*. Oxford, 2007.
- Martinek 1929 = Martinek, František: *Co věděla rakouská vojenská správa o slovenském odboji*. *Prúdy: revue mladého slovenska* 13. (1929), 427–433.
- Miller 2011 = Miller, Michael Laurence: *Rabbis and Revolution: The Jews of Moravia in the Age of Emancipation*. Stanford, 2011.

- Pál 1973–1981 = Pál, Ladislav: K významu činnosti “Zeleného kádra” na západnom Slovensku koncom prvej svetovej vojny. In: *Západné Slovensko: vlastivedný zborník múzeí Západoslovenského kraja* 8 kötet. Bratislava, 1973–1981. 9–23.
- Pedersen 2015 = Pedersen, Susan: *The Guardians: The League of Nations and the Crisis of Empire*. Oxford, 2015.
- Pichlík 1963 = Pichlík, Karel: Vzpoury navratilců z ruského zajetí na Slovensku v květnu a červnu 1918. *Historický časopis* 4. (1963), 580–598.
- Pivko 1929 = Pivko, Ljudevit: *Bok po boku*. Szlovénról csehre fordította Roubík, František. 2 kötet. Praha, 1929.
- Plaschka – Haselsteiner – Suppan 1974 = Plaschka, Richard Georg – Haselsteiner, Horst – Suppan, Arnold: *Innere Front: Militärassistentz, Widerstand und Umsturz in der Donaumonarchie, 1918*. 2 kötet. München, 1974.
- Přikryl 1985 = Přikryl, Josef: *První partyzánská skupina, Zelený kádr*. Kroměříž, 1985.
- Przybysz 2010 = Przybysz, Kazimierz: *W konspiracji: polski ruch ludowy, 1939–1945*. Warsaw, 2010.
- Rošický 1933 = Rošický, Jaroslav: *Rakouský orel padá: jak byla naše revoluce doma připravena a 28. října 1918 provedena vojensky*. Prague, 1933.
- Rotschild 1977 = Rothschild, Joseph: *East Central Europe between the Two World Wars*. 2., javított kiadás. Seattle, 1977.
- Šarh 1988 = Šarh, Alfonz: *Spomini na Zeleni kader v pohorskih gozdovih*. In: Švajncer, Janez J. (Ed.): *Boj za Maribor, 1918–1919: spominski zbornik ob sedemdesetletnici bojev za Maribor in severno mejo na slovenskem Štajerskem*. Maribor, 1988.
- Schnell 2012 = Schnell, Felix: *Räume des Schreckens: Gewalt und Gruppenmilitanz in der Ukraine, 1905–1933*. Hamburg, 2012.
- Scott 1985 = Scott, James C.: *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven, 1985.
- Skocpol 1982 = Skocpol, Theda: *What Makes Peasants Revolutionary? Comparative Politics* 14. (1982:3), 351–375.
- Slačálek = Slačálek, Ondřej: *Rozhovor: setkání s černým partyzánem*. Interjú Jan Tesař történezzsel, *Novy Prostor*: <http://www.novyprostor.cz/clanky/422/setkani-s-cernym-partyzanem.html> (Hozzáférés: 2017. március 21.).
- Šlesinger 1937 = Šlesinger, Václav: *Četnictvo a zelené kádry na Moravě*. In: Kudela, Josef (Ed.): *Brno v boji za svobodu: sborník vzpomínek*. 2 kötet. Brno, 1935–1937. II. 251–254.
- Sluga 2013 = Sluga, Glenda: *Internationalism in the Age of Nationalism*. Philadelphia, 2013.

- Šrobár 1928 = Šrobár, Vavro: Osvobodené Slovensko: pamäti z rokov 1918–1920. Prague, 1928.
- Stankiewicz 1963 = Stankiewicz, Witold: Konflikty społeczne na wsi polskiej, 1918–1920. Warszawa, 1963.
- Strachan 2003 = Hew Strachan, *The First World War: A New Illustrated History*. London, 2003.
- Švajncer 1988 = Švajncer, Janez J.: Svetovna vojna, 1914–1918: Slovenci v avstro-ogrski armadi. Maribor, 1988.
- Svoljšak – Malle 2001 = Svolfjšak, Petra – Malle, Augustin: Zeleni kader. In: Javornik, Marjan – Voglar, Dušan – Dermastia, Alenka (Ed.): Enciklopedija Slovenije 15. Ljubljana, 2001. 151–155.
- Szabó 2015 = Szabó, Miloslav: “Rabovačky” v závere prvej svetovej vojny a ich ohlas na medzivojnovom Slovensku. *Forum historiae* 9. (2015:2), 35–55.
- Szlanta 2013 = Szlanta, Piotr: Unter dem sinkenden Stern der Habsburger: die Osterfahung polnischer k. u. k. Soldaten. In: Dornik, Wolfram (Ed.): *Jenseits des Schützengrabens: der Erste Weltkrieg im Osten. Erfahrung, Wahrnehmung, Kontext*. Innsbruck, 2013. 139–157.
- Tomašić 1943 = Tomašić, Dinko: Reconstruction in Central Europe. *American Political Science Review* 37. (1943:5), 888–903.
- Tooze 2014 = Tooze, Adam: *The Deluge: The Great War and the Remaking of Global Order, 1916–1931*. London, 2014.
- Turk 2014 = Turk, Janez: Gorska vas v primežu vojne: zgodba o koroških antifašistih. *Zeleni kader od Karavank*. Mladika 58. (2014:9), 18–23.
- Votruba 2010 = Votruba, Adam: *Pravda u zbojníka: zbojnictví a loupežnictví ve střední Evropě*. Prague, 2010.
- Winter 1995 = Winter, Jay: *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History*. Cambridge, 1995.
- Wolf 1982 = Wolf, Eric R.: *Peasant Wars of the Twentieth Century* (New York, 1969);
- Zacke 1939 = Zacke, Otto: *Vom Grünen Kader zur Braunen Armee*. Böhmisch Leipa, 1939.
- Zhao 2010 = Zhao, Dingxin: Theorizing the Role of Culture in Social Movements: Illustrated by Protests and Contentions in Modern China. *Social Movement Studies* 9. (2010:1), 35–50.
- Zlobec 2009 = Zlobec, Andrej: *V bojih za severno in južno mejo*. Ljubljana, 2009.
- Zlobec 2010 = Zlobec, Andrej: *V viharju prve svetovne vojne*. Ljubljana, 2010.
- Zupan 2004 = Zupan, Gregor: Dezerterstvo na Slovenskem v 18. in 19. stoletju ter 1. in 2. svetovni vojni. *Vojnozgodovinski zbornik* 18. (2004), 18–23.
- Zurl 1977 = Zurl, Marino: *Knjiga o Jovi Čarugi i Joci Udmaniću*. Zagreb, 1977.

FONT MÁRTA

## A Kárpátokon innen és túl

*A Magyar Királyság és a Halicsi Fejedelemség határa  
a 11–13. században (avagy hol lépte át országa  
határát a magyar király útban Halics felé?)*

*Here and Beyond the Carpathians*

*The Borders of the Hungarian Kingdom and the Principality of Galicia in the 11 – 13<sup>th</sup> Centuries (Where Did the Hungarian King Pass the Border of his Realm on his Way to Galicia?)*

Borders did not mean in the Middle Ages a line between two countries at first, but merely the end of the rule of dynasties or certain persons in geographical sense. The monarchs were defending their territories, but in the meantime they were also seeking their extensions, therefore borders were not as stable as in later centuries. The study examines the changing border between the Hungarian Kingdom and its East-Slavic neighbours in the East from the perspective of both sides. The remaining sources of the two territories are of different nature, in Hungary we can count with the data of charters as well, meanwhile in Eastern-Europe only the texts of narrative sources are available. One can observe an organized defence system on the Hungarian side based on the landscape as early as the 11<sup>th</sup> century. The rule was organized on the Eastern side of the Carpathians from the early 11<sup>th</sup> century, yet this territory was merely a borderland between Eastern and Western Slavs, and between the principalities of the Kievan Rus' and the nomads of the steppe.



A címben feltett kérdéssel arra keressük a választ, hol húzódott a határ a középkori Magyar Királyság és északkeleti szomszédja, a Kijevi Rusz, illetve a későbbi Halicsi fejedelemség között. A határ kérdését sokan vizsgálták földrajzi, politikai

és átvitt értelmében egyaránt. Amiben egyetértés van mind a magyar, mind az egyetemes, illetve a komparatív kutatások területén, hogy a középkori határ – és annak értelmezése is – jelentősen eltért a maitól.<sup>1</sup> A Magyar Királyság és észak-kelti szomszédja közötti határkérdés azért is figyelmet érdemel, mert az orosz és az ukrán történetírás egyes képviselői abból kiindulva, hogy a Magyar Királyság ezen régiójában valóban élt szláv népesség a középkorban, a területet nem mint a Magyar Királyság részét, hanem mint a Ruszhoz tartozó politikai egységet értelmezik.<sup>2</sup> Erre a szemléletre ráerősített az a 20. század végén kialakult helyzet, mely szerint Kárpátalja Ukrajnához tartozik. Makacsul tartja magát az a felfogás is, hogy Anonymus a magyar honfoglalás valós történetét írta meg, és nem kerülnek látókörbe a magyar történettudomány eredményei még azon szerzőnél sem, aki a magyar középkor szakértőjének számít a mai Oroszországban.<sup>3</sup>

A magyar királyok északkeleti irányba vezetett hadjáratainak útvonalát jobbra az óorosz (=ókeletiszláv) elbeszélő forrásokból ismerjük, kevés utalást tartalmaz a magyar krónikás hagyomány. A magyar sereg vonulásának útvonalát nem ismerjük. Olyan közvetett adataink vannak, mint például az, hogy II. Andrást 1233-ban útban Halics felé a beregi erdőben érte utol Pecorari Jakab pápai legátus.<sup>4</sup> A Halics-Volhíniai Évkönyvből tudjuk, hogy András király célja az ostromlott Halics várában tartózkodó fia (András) megsegítése volt.<sup>5</sup> Halics vára felé a Vereckei-hágón át vezetett a legrövidebb út, amelyet a magyar források „orosz kapunak” neveznek,<sup>6</sup> az óorosz források pedig „magyar kapunak”.<sup>7</sup> Általában a Vereckei-hágóra vonatkoztatja a kutatás,<sup>8</sup> de érthető a Rusz felé vezető utak más hágókra is: a „Szanok mögötti magyar kaput” említve bizonyosan a Duklai-hágóra célzott a krónikás. Ennek ellenére úgy véljük, inkább a Vereckei-hágóra kell gondolnunk, mivel ezen haladt át a kereskedelem frekventált útvonala.<sup>9</sup> A hadjáratok másik gyakori helyszíne a Szan folyó melletti Szanok, Peremysl, tovább haladva a

<sup>1</sup> Berend 2001. 6-17.; Sashalmi 2007. 5-10.; Font 2009. 5-85.; Gardaš - Vrbošić - Balta 2011. 3-4.; Jaritz - Szende 2016. 1-6.

<sup>2</sup> L. erre Hrusevskij 1905. II. 359-504.; álláspontjának kritikája elmaradt a 2016. évi amerikai kiadásban is. L. erre a Speculum recenzióját: Font 2018. 1215.

<sup>3</sup> Csak a legújabbat említve I. Juraszov 2013. A bibliográfiában a szerző további hasonló szellemű írásaival.

<sup>4</sup> Pecorari Jakab 1232 augusztusa és 1234 márciusa között tartózkodott Magyarországon. L. Barabás 2015. 32-36.

<sup>5</sup> Font 2005. 222-223.; 226.

<sup>6</sup> „*ad custodiendum portam Ruscie*” és „*ad portam Ruscie*” – Rogerius Carmen miserabile. In: SRH II. 560-561.

<sup>7</sup> „*воротъ Угорьскихъ*” In: PSZRL II. 764.

<sup>8</sup> L. Juhász kommentárját In: SRH II. 560. 1. jz.

<sup>9</sup> Nem véletlenül vonultatja Anonymus a magyarokat „*per silvam Houos [...] usque ad confinium Hung*” – Anonymi Gesta Hungarorum. In: SRH I. 50.

volhíniai Vlagyimir. ide a Duklai-hágón át vezetett út. Halics felé a Vereckei-hágón kívül alkalmas lehetett az Uzsoki-hágó is, vagy Erdély felől közelítve a Radnai-hágó. Biztosan ezen vonult Béla herceg serege, amikor 1230-ban „*de mandato et voluntate patris*”<sup>10</sup> erdélyi rezidenciájából indult András öccse megsegítésére.

## I.

A Magyar Királyság északkeleti régióját, illetve annak határait vizsgálva a királyi vármegyék alakulására és 11-13. századi állapotára is figyelmet kell fordítani. A magyar történettudomány a vármegye, várispánság kialakulását, működését alaposan vizsgálta, és tisztázta a hozzá kapcsolódó egyéb fogalmakat (l. határvármegye, határvár, erdőispánság). Az alábbi rövid összefoglalásban azokat az eredményeket foglaljuk össze, amelyekre a továbbiakban támaszkodunk.

A királyi vármegye, amelynek központját a vár jelentette alapvetően katonai feladatokat látott el. „Ez biztosította ugyanis az ország katonai megszállását, lehetővé téve, hogy akár külső támadások elhárítására, akár belső lázongások elfojtására rendelkezésre álljon gyorsan mozgósítható fegyveres erő.”<sup>11</sup> „A vár, pontosabban a várhoz tartozó fegyveresek ellátását az úgynevezett várföldek szolgálták, amelyek többnyire nem összefüggő tömbben helyezkedtek el a vár környékén.”<sup>12</sup> A vármegye és várispánság közötti különbség abban ragadható meg, hogy a vármegyének volt határa, amelyen belül az ispán nem katonai, hanem egyéb joghatósága érvényesült. Zsoldos Attila meghatározása szerint a várispánság „egy sajátos feladatkörrel rendelkező uralkodói birtoktípus”, amely „területileg össze nem függő uradalmat alkot a központként szolgáló várral együtt.”<sup>13</sup> A vármegye pedig területileg zárt igazgatási egység. A megyeszervezés ütemére – esetleg a népesség létszámára – utalhat, hogy a Szent István-i alapítású megyék közt találunk ún. „óriásmegyéket” és átlagos nagyságúakat. Az „óriásmegyékhez” tartozott a tárgyalt régióinkban a bizonyosan Szent István-korában megszervezett Újvár és Bihar, illetve vélhetően, de nem bizonyíthatóan Szent István-kori Borsod, Szabolcs, Borsova és Zemplén.<sup>14</sup> A megyék területének nagyságára utaló „óriásmegye” és átlagos megye megkülönböztetésen kívül sajátos képződménynek minősül a határvármegye – határvárispánság – határvár jelensége. Az első két fogalmat a latin szóhasználat is megkülönböztette: a *confinium* és a *marchia* szavakkal.<sup>15</sup> A 12. század folyamán

<sup>10</sup> CD IV/1. 21–27.; Font 2005. 220.

<sup>11</sup> Zsoldos 2010. 303.

<sup>12</sup> Tringli 2009. 491.

<sup>13</sup> Zsoldos 2000. 100.

<sup>14</sup> Zsoldos 2010. 311.

<sup>15</sup> KMTL 255–256. (Veszprémi László); a kettő közti különbségekre l. Zsoldos 2000. 104–107.

a nagy erdőségek területén erdőispánságokat hoztak létre. Ezek egyetlen hatalmas királyi uradalmat alkottak, központjuk udvarház volt, kisszámú lakóik pedig erdészeti és vadászati feladatokat ellátó szolgálók voltak.<sup>16</sup> A 11–13. században a Magyar Királyság területi szerveződésében különböző *comitatus*okat találunk, amelyekből a 13. század közepétől kezdett kialakulni egy egységesebb struktúra.

Ha a Magyar Királyság és északkeleti szomszédja, a Kijevi Rusz, illetve a Halicsi Fejedelemség közti határvonal megállapítására törekszünk a határmenti vármegyéket, illetve területi változásait kell górcső alá venni. E megyék számbavételekor más eredményre jutunk, amikor a 11., 12. vagy a 13. századi helyzetből indulunk ki. A Kárpátok magyar oldalán a 11. századtól sajátos struktúrát mutató, ún. határvármegyék szerveződtek. Kristó Gyula meghatározása szerint ezen megyékre jellemző „a belső terület felől legyező alakban szétnyíló, kiszélesedő területi forma, amely a később állandósult országhatárok felé terjeszkedő megyék sajátja.”<sup>17</sup> Egyházigazgatási szempontból a vizsgálandó északkeleti megyék mindegyike az egri püspökséghez tartozott,<sup>18</sup> amely korai szerveződésű egyházmegye, Szent István-kori eredete nem megkérdőjelezhető.

Borsod megye a forrásokban hol *comitatus*, hol *parochia* megjelöléssel szerepel, de várát önmagában is említik. Borsod Szent István-i alapítása mellett szól, hogy Eger település egyik része is Borsod megyéhez tartozott, az elnevezés személynévi eredetű. Mivel első ispánját csak a 12. század elejéről ismerjük (Jakab, 1108), a 11. század eleji alapítás csak vélelmezhető, de nem bizonyítható.<sup>19</sup> Borsod várának lokalizálása is csak vélelmezett: az Edelény határában, a Bódva fölé magasodó dombon feltárt földvárral azonosítják. A földdel megerősített fa szerkezetű építmény a 11. század elejének építésére vall.<sup>20</sup> A tatárjárás utáni időben nincs hír róla.

Újvár megye várát először az 1075. évi garamszentbenedeki oklevél említi: „*urbani Novi Civitati*”.<sup>21</sup> Szent István-i alapítása mellett szól nagy kiterjedése, legyezőszerű formája, a terület belső pontján elhelyezkedő vára, amelyet „Aba király” épített.<sup>22</sup> A megye két részből, amelyet a birtokos nemzetség (Abák) azonossága fűzött össze. E nagy kiterjedésű megyéből vált ki Abaúj, Heves és később Sáros.<sup>23</sup> Lehet, hogy eredendően Borsod is hozzá tartozott. Az abaúji és hevesi részek szétválása

<sup>16</sup> KMTL 194–195. (Magyar Eszter); Tringli 2009. 494.

<sup>17</sup> Kristó 1988. 414.

<sup>18</sup> KMTL 180. (Engel Pál - Koszta László)

<sup>19</sup> Györffy ÁMTF I. 737.; Kristó 1988. 396–397.; Zsoldos 2011. 143.

<sup>20</sup> KMTL 121. (Gádor Judit)

<sup>21</sup> DHA I. 215.

<sup>22</sup> „*Cum autem venissent ad Novum Castrum, quod rex Aba constuxerat [...]*” – *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.* In: SRH I. 337.

<sup>23</sup> Kristó 1988. 397–398., 401–411.

a 13. század közepétől kimutatható, teljes szétválásuk a 14. század közepére fejeződött be.<sup>24</sup> Sáros eredendően királynéi birtok volt, a 12. században erdőispánság, ispánjai a 13. század végén is a királynéi udvartartás szereplői voltak.<sup>25</sup> Újvár megyével való kapcsolatát mutatja, hogy a 12-13. század fordulóján Újvárról helyeztek őrköt Sárosba.<sup>26</sup> Sáros várát, amely egy toronyszerű téglalapítmény volt,<sup>27</sup> 1262-ből ismerjük, de a terület státusza még 1312-ben is *predium* volt. Sáros erdőispánság voltát támasztja alá, hogy várnépeiről nincs hír, csak erdőóvokat említenek területén.<sup>28</sup> Kristó Gyula Sáros területére helyezi az 1230-as években egyetlen oklevélben említett Sóvárt,<sup>29</sup> amelynek létezésére Anonymus szövege is utal. A sárosi területnek az Árpád-kori kereskedelem kialakult szerepét valószínűsíti Weisz Boglárka.<sup>30</sup> Újvár megyében fekvő uradalom volt a Hernád völgyében Vizsoly, amelyhez néhány falu tartozott; *comitatus* elnevezése ellenére nem volt ispánság, csupán birtokközpont. Az ispán innét igazgathatta a királynéi birtokrészen élő telepeseket. A falvak az 1270-es években kerültek magánkézbe.<sup>31</sup>

A Bodrog partján álló, Zemplén megyének nevet adó földvár a 10-11. században épült, jelentőségét a tatárjárás után veszítette el.<sup>32</sup> Zemplén megye Újvár megyéhez hasonlóan nagy kiterjedésű határvármegye volt, ennek ellenére első ispánját csak a 13. század elejéről ismerjük.<sup>33</sup> Az északi erdős terület sokáig lakatlan maradt. Zemplén - és részben Újvár - megye erdős részen a 12-13. század fordulójáról adathalható a pataki erdőispánság mint királyi uradalom, amely vélhetően visszavezethető 11. századi előzményekre.<sup>34</sup> A 13. század elején a terület erdőóv népességét irányította ispán. A pataki erdőispánság a 14. század folyamán megszűnt, területe részben Zemplén, részben Abaúj vármegyékbe olvadt be. Zemplénben a 14. század elején alakult egy újabb igazgatási központ, Szerencs, amelyet rövid ideig *districtus*nak mondanak a források. Kristó Gyula szerint ezt a megkülönböztetést sajátos egyházi helyzetének köszönhette, rövid ideig ugyanis önálló tizedszedési kerület-

<sup>24</sup> Zsoldos 2011. 216.

<sup>25</sup> Zsoldos 2005. 30., 161.

<sup>26</sup> Kristó 1988. 408.

<sup>27</sup> KMTL 594. (Engel Pál - Feld István)

<sup>28</sup> Györffy ÁMTF I. 47.; Heckenast 1970. 15-17.

<sup>29</sup> Sóvár (a mai Eperjes területére lokalizálható) nevét onnét kapta, hogy sós kutak vizéből párolt sót értékesített, amely a környék sóellátást biztosította. 1288-ban kapott privilégiumot erre a tevékenységre a helybeli Sós család. L. Draskóczy 2018. 15., 63.

<sup>30</sup> Kristó 1988. 410.; „*ad castrum Salis*” – Anonymi Gesta Hungarorum. In: SRH. I. 58.; Weisz 2013. 332.

<sup>31</sup> Györffy ÁMTF I. 156-157.; Kristó 1988. 410.; Zsoldos 2011. 228.

<sup>32</sup> KMTL 743. (Takács Miklós)

<sup>33</sup> Zsoldos 2011. 234-235.

<sup>34</sup> Kristó 1988. 411-412.; Zsoldos 2011. 179.

nek számított. Kétséges az 1330-as évek pápai tizedjegyzékében felbukkanó *Viwa* szerepe, illetve a település (Újhely?) azonosítása.<sup>35</sup>

Szent István és Szent László uralkodása közötti időszakban szerveződött meg Ung vármegye, amelynek várát 1085-ben említik.<sup>36</sup> Kristó Gyula a határvármegye létesítését az 1068. évi besenyő betörés következményének tartja, ispánjait csak a 13. század elejéről ismerjük.<sup>37</sup> A megye a síkság és az hegyvidék találkozásánál alakult ki, lassan népesült be az Ung folyó keskeny völgye, a hegyvidék az újkor küszöbéig néptelen maradt. Az Ung völgye Nyeveckén túl összeszűkül, ez lehetett az a „kapu”, amely a lakott terület határát jelölte. A megye Kapos nevű települése a 14. századig a legjelentősebb volt. A megye az Ung folyóról kapta nevét, a központjának tekintett Ungvár lokalizálása problémás, bizonyos, hogy nem azonos a későbbi Ungvárral, amelynek vára ismeretlen. Engel Pál a korai Ungvárt Nyeveckével tartja azonosnak.<sup>38</sup> Ung megye síkvidéki része a 13. közepén települt be, a várispánság adatai abból az időből származnak, amikor a terület az Abák birtokába került.<sup>39</sup>

Borsova várát – Ungvárral együtt – az 1085. évnél említi a 14. századi krónikakompozíció. Zsoldos Attila nem zárja ki Szent István-kori eredetét, Kristó Gyula az 1068. évi besenyő betörés utáni szerveződésnek tartja.<sup>40</sup> Borsova mint nagy kiterjedésű határvármegye magába foglalta a későbbi Bereg, Ugocsa és Máramaros megyék területét, első ispánját a 13. század elejéről ismerjük. A megye területének alakulására a későbbi időből ismert királybírói kerületekből következtet vissza C. Tóth Norbert: „Ha Bereg és Szabolcs megyékről leválasztjuk a Borsova megyétől „elrabolt” részt, akkor egyrészt megkapjuk a kora Árpád-kori Szabolcs megye és a beregi erdőispánság területét, másrészt az így összeilleszthető részekből összeáll Borsova megye.”<sup>41</sup> A Borzsa és a Tisza folyók találkozásánál mocsaras területen emelt földvár (a mai Vári település határában) szerkezete 11. századi építésre utal.<sup>42</sup> a tatárjáráskor elpusztult, jelentőségét veszítette, utoljára 1299-ben faluként szerepel.<sup>43</sup>

A tatárjárás után elenyészett Borsova megye helyébe a 13. század második felében Bereg megye lépett. A hajdani Borsova egy kis része Szabolcs, egy keskeny

<sup>35</sup> Kristó 1988. 412, 414.

<sup>36</sup> „*provincia castrorum Vng et Borsua*” – *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.* In: SRH I. 408.

<sup>37</sup> Kristó 1988. 415.

<sup>38</sup> Kristó 1988. 416.; Engel 1985.; Engel 1998. 27.

<sup>39</sup> KMTL 700. (Takács Miklós); Kristó 1988. 415-416.; Zsoldos 2011. 218.

<sup>40</sup> Kristó 1988. 422.; Zsoldos 2011. 144.

<sup>41</sup> C Tóth 2005. 183.

<sup>42</sup> KMTL 121-122. (Kristó Gyula – Takács Miklós)

<sup>43</sup> Kristó 1988. 423.

sávja pedig Szatmár megyéhez került. A liget jelentésű 'bereg' a 13. század elején erdőként fordult elő (*silva Bergu*), ennek alapján véli Kristó Gyula, hogy Bereg már a 12. században erdőispánság lehetett. Zsoldos Attila a 12. századi Bereget királyi uradalomnak mondja, amely a 12-13. század fordulóján *districtusként* szerepel, központja egy királyi udvarház volt.<sup>44</sup> 1232-ben *predium*, a beregi egyezmény szövegében „*in silva, que nominatur Bereg*”.<sup>45</sup> A megye legismertebb települése a mai Beregszász, eredeti neve Lampertszásza volt. A telepítést Szent László Lampert nevű testvéréhez köti a kutatás.<sup>46</sup> Lampertszásza mellett állhatott Bereg 1242-1264 között épült vára.<sup>47</sup> A kettő összeolvadásából született meg a későbbi Beregszász. Bereg megye kialakulásának, benépesedésének és területi változásainak részletes bemutatása a közelmúltban Pavol Hudáček tollából született.<sup>48</sup>

Részben Borsova, részben Szatmár területéből elkülönülve szerveződött meg – vélhetően már a 12. században – Ugocsa mint királyi erdőuradalom (*predium*). A király vadászó területének központja a felszászi királyi ház (*domus regalis*) volt. A terület ispánsággá szerveződése a 12-13. század fordulóján indult meg, és a 13. század végére vált vármegyévé.<sup>49</sup> Erről a vidékről ismerjük Sásvár várispánságot, amelynek létéről egyetlen, 13. századi adatunk van. Az egyházkormányzatban a sásvári főesperesség területe ugocsaiként folytatódott, Kristó Gyula feltételezte, hogy Sásvár várispánsága Ugocsa vármegye előzményének is tekinthető, bár a terület egy része Szatmárhoz került. Sásvart a tatárjáráskor elpusztított várnak gondolja.<sup>50</sup> Zsoldos Attila véleménye szerint, Sásvár várispánságot nem lehet Ugocsa előzményének tekinteni.<sup>51</sup>

Máramaros neve 1199-ben Imre király vadászataival összefüggésben került elő, amikor a király csaknem súlyos balesetet szenvedett. A Máramarost egy évszázaddal később is erdőként (*silva Maramarosii*) említették, benépesülése és megyévé válása a 14. század folyamán következett be. Kései szervezése mellett szól, hogy egyáltalán nem követte a korai szerveződésű megyékre jellemző várispánsági modellt.<sup>52</sup>

Mivel a megyék területe számos átalakuláson esett át, szükséges néhány további, az előzőekkel szomszédos megyére is kitékinteni. Ugocsa és Máramaros szomszédságában fekvő Szatmár feltehetőleg Szent István által szervezett megyék-

<sup>44</sup> Kristó 1988. 424.; Zsoldos 2011. 136.; Györffy ÁMTF I. 520-523.

<sup>45</sup> RA 159. 500. sz.; Theiner I. 117.

<sup>46</sup> Györffy ÁMTF I. 532.

<sup>47</sup> KMTL 97-98. (Petrovics István)

<sup>48</sup> Hudáček 2016.

<sup>49</sup> Kristó 1988. 492-497.; Zsoldos 2011. 215.

<sup>50</sup> Kristó 1988. 493-495.; KMTL 596. (Kristó Gyula)

<sup>51</sup> Zsoldos 2011. 272.

<sup>52</sup> Györffy ÁMTF IV. 111-121.; Kristó 1988. 426.; KMTL 442. (Kristó Gyula); Zsoldos 2011. 167.

hez tartozik, első ispánját 1181-ből ismerjük. Szatmár jelentős részét ugyancsak erdő borította. Kezdetben nem tartozott hozzá a két szomszédos erdőispánság, Szilágy és Erdőd sem.<sup>53</sup> Erdőd (*silva Erdeud*) a 12–13. század fordulóján szerveződött ispánsággá és a 14. században került a szatmári ispán irányítása alá.<sup>54</sup> A 'szilfás' jelentésű Szilágy (*silva Zylag*) története bizonytalan, de ispánjának említése területi szerveződésre utal. Kristó Gyula szerint Erdődhez hasonlóan a 14. századra vált Szatmár részévé.<sup>55</sup>

Szabolcs a bizonyosan a 11. századi szerveződésű megyékhez tartozik. Kristó az 1020–1030-as évekre helyezi kezdeteit, de 1067-ben már kétségtelenül létezett, 1092-ben pedig itt tartott zsinatot (*in civitate Zabolch*) Szent László.<sup>56</sup> A szabolcsi földvár építése és építtetője körül számos hipotézis fogalmazódott meg. Ami bizonyos: a név személynévi eredetű, a rácshálós szerkezetű fagerendás földvár korai építésre vall.<sup>57</sup> Mind a vár, mind a megye fontos szerepet játszott a keleti besenyő és kun betörések (1068, 1085, 1091) visszaverésében. Területi formálódása a tatárjárás utáni évekre esik, amikor Borsova felbomlása után területének egy része ide került, és az ekkor csak tájként megnevezett Nyírség is Szabolcs megye területét növelte.<sup>58</sup>

A keleti határvédelemben fontos szerep jutott Bihar várának és megyéjének, amelynek kezdete szintén Szent István idejére keltezhető. Kristó Gyula úgy véli István király uralkodásának második felében szerveződött.<sup>59</sup> Első ispánja a bihari csapatok élén részt vett a mogyoródi csatában (1074).<sup>60</sup> A vár az 1068. és 1091. évi betöréseket megsínylette, jelentőségét elveszítette, a tatárjárás után az írott forrásokban nyoma veszett.<sup>61</sup>

Az eddig említett területen kívül esik a Radnai-hágó, amelyen keresztül Észak-Erdélyből lehetett átkelni a Kárpátokon és eljutni Halics felé. Erre vezetett az útja 1230 nyarán Béla herceg seregének, amikor „*de mandate et voluntate patris*” Halicsba indult András öccse megsegítésére.<sup>62</sup> A hágó nevével azonos Radna nem vármegye volt, ahogy a szomszédságában található Beszterce sem, bár megjelölésükben előfordul a *comitatus*, és a 13. században ispánjuk is volt. Erdély északi részén Beszterce és Radna (*districtus, comitatus, sedes*) a királynéi méltóságához tartozó uradalom volt, amelynek népességét az ezüstmányászattal foglalkozó né-

53 Kristó 1988. 491.

54 Zsoldos 2011. 149.

55 Kristó 1988. 488–489.

56 Kristó 1988. 418–419.; DHA I. 184.

57 KMTL 614. (Németh Péter)

58 KMTL 498. (Sebők Ferenc); Zsoldos 2011. 200.

59 Kristó 1988. 475.; Zsoldos 2011. 137.

60 „*Bihoriensi agmine*” – *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, In: SRH I. 389.

61 Györffy ÁMTF I. 578.; KMTL 103. (Benkő Elek – Kordé Zoltán)

62 CD IV/1. 21–27.; Font 2005. 220.

met hospesek alkották.<sup>63</sup> Beszterce királynéi uradalma Doboka megyéből kialakított birtokrész volt, Radna pedig Belső-Szolnokéból. A két uradalom „emberemlékezet óta” a királyné javait gyarapította, külön kezelésükkel megbízott ispánokat a 13. századból ismerünk, akiknek hatásköre a települések közvetlen környezetére terjedt ki. 1274-ben Aba nembeli Kompolt fia Pál egyszerre töltötte be mindkét uradalom ispáni tisztét.<sup>64</sup> Béla herceg Erdélyből induló seregét valószínű a királyi vármegyék harcosai alkották.

Az Árpád-kori határvédelem sarokpontjai a királyi (határ)vármegyék, annak várai voltak, amelyek északkeleten a hágók mögötti gyeptüvonal elemeit alkották. A Duklai-hágótól az ország belseje felé vezető úton Újvár és Zemplén megyék várai jelentették a védelem következő pontját, tovább haladva pedig Borsod és Szabolcs. Az Uzsoki- és Vereckei-hágó esetén a korai Ungvár (=Nyevice) után az út elágazását követve egyfelől ugyancsak Zemplénig lehetett jutni, másik irányban pedig Borsova és Szatmár felé. A gyeptüvonal következő elemét mindkét irányból Bihar vára jelentette. Észak-Erdélyben a hágók mögötti Belső-Szolnok és Doboka megyék biztosították a határvédelmet. A sárosi erdőség a borsodi határig, a zemplén-ungi hegyvidék a bereg-ugocsi határig „többé-kevésbé összefüggő rengeteg”<sup>65</sup> volt. Erről az egri püspökséghez tartozó területről a püspökség 1261–1271 körüli összeírása azt mondja, hogy „ősidőktől a Szent királyok vadaserdei voltak.”<sup>66</sup>

A korai várak<sup>67</sup> az alföldi és hegyes vidék találkozásánál épültek. Köztük és a hágók közötti részen erdőispánságok alakultak ki: a 12. században Sáros, Patak, Bereg, Ugocsa, Szilágy, Erdőd; de jelentős erdős vidéket találunk az erdőispánságok szerveződésétől függetlenül is. Az erdőispánságok királyi vadászóhelyek voltak erdőóvókkal és örökkel, amelyek a 13. század végén, illetve a 14. század során népesültek be. A terület népességének alakulásában fontos szerepe volt a formálódó királyi/királynéi uradalmaknak (Vizsoly, Patak, Beszterce, Radna).

A Kárpátok magas hegyei kétségkívül földrajzi határt jelentettek, és markáns határvonalat alkottak. A hegység két oldala közti mozgásra csak a hágók voltak alkalmasak, ami a védelem szempontjából előnyös volt, mivel a hágók megfelelő őrzésével biztosítani lehetett az ország védelmét. A hágóknak a magyar alföld felé eső oldala a Magyar Királyság területéhez tartozott, akkor is, amikor a korai időben lakatlan vagy gyéren lakott gyeptü vidékét jelentette. A tényleges határ viszont ott húzódott, ahol adminisztratív pontokat, illetve települést találunk. Ezt a határvonalat kezdetben Borsod, Újvár, Zemplén, Ungvár (=Nyevice), és Borso-

<sup>63</sup> Györffy ÁMTF I. 553–555.; Kristó 1988. 486.; Zsoldos 2005. 47–48., 56.

<sup>64</sup> Zsoldos 2011. 137., 187.

<sup>65</sup> Szűcs 1993. 13.

<sup>66</sup> Szűcs 1993. 13.

<sup>67</sup> Bóna 1995.

va jelentették, illetve a tőlük 10-15 km távolságban „előretolt” települések, ahogy Zemplén esetében látjuk.<sup>68</sup>

Mélységben a védelem második vonalát jelentette Szabolcs, Szatmár és Bihar. A határterület megszervezése három fázisban történt, az államszervezéskor jött létre az első vonal, 1100-ra alakult ki a második és 1200-ra a harmadik őrvonal.<sup>69</sup> A határvonal a népesség létszámától változott a 12-13. század folyamán,<sup>70</sup> a telepítések a 13. század második felében vezettek a terület benépesedéséhez. A lakott terület határa lassan közelített a földrajzi határhoz, de teljesen nem esett egybe.

Az első vonal korai várai megsínylették az 1068. és 1091. évi besenyő-, illetve kunbetöréseket, a tatárjárás után pedig jelentőségüket veszítették.

közeli hágók	11. század	12. század			13. század		14. század	
	(határ) vár-megye	megye	erdős-pánság	királynéi uradalom	megye	districtus	megye	districtus
	Borsod	Borsod	-	-	Borsod	-	Borsod	-
Duklai-hágó	Újvár	Heves	-	-	Heves	-	Heves	-
		Abaúj	-	Vizsoly	Abaúj	-	Abaúj	-
	Zemplén	Zemplén	Sáros	Patak	Sáros	-	Sáros	-
								Szerencs Viwag (Újhely?)
Uzsoki-hágó	Ung	Ung	-	-	Ung	-	Ung	-
Vereckei-hágó	Borsova	Borsova	Bereg	-	Bereg	-	Bereg	-
			Ugocsa	-	Ugocsa	-	Ugocsa	-
						Máramaros	Máramaros	-
	Szabolcs	Szabolcs	-	-	Szabolcs	-	Szabolcs	-
	Szatmár	Szatmár	Szilágy Erdőd	-	Szatmár	-	Szatmár (+ Nyírségi terület)	-
Radnai-hágó	Belső-Szolnok	Belső-Szolnok	-	Radna	Belső-Szolnok	Radna	Belső-Szolnok	Radna
<b>Borgói-hágó</b>	<b>Doboka</b>	<b>Doboka</b>	-	<b>Beszterce</b>	<b>Doboka</b>	<b>Beszterce</b>	<b>Doboka</b>	<b>Beszterce</b>

#### A határmenti terület szervezeti változásai a 11-14. században

<sup>68</sup> Szűcs 1993. 56.

<sup>69</sup> Szűcs 1993. 56.

<sup>70</sup> A lakott terület határát helynevek alapján, a kronológiai változásokat kevésbé követve próbálta megvonni Székely György. Véleménye több ponton elavult, sok esetben Györffy álláspontját sem fogadja el. L. Székely 1984. 319-323.



## II.

A keleti szlávok első, az államiság kezdeteit mutató szerveződése, a Kijevi Rusz a „varégoktól a görögökig”, azaz a Baltikumot a Fekete-tengerrel összekötő Dnyeperi vízi út<sup>71</sup> egyik sarokpontjaként alakult ki. Kezdetben Kijevre és környékére, valamint északon Novgorod vidékére koncentrált a fejedelmi hatalom, érdekszféráját déli irányban: az Al-Duna illetve Kazária felé tágította.<sup>72</sup> A 10. század végén jelent meg a nyugati irányú terjeszkedés, Vlagyimir (978-1015) vezetett hadjáratot a lengyelek ellen:<sup>73</sup> „Vlagyimir a ljahok ellen vonult és elfoglalta városait, Peremislt, Cservenyt és más városokat, amelyek mindmáig a Rusz fennhatósága alatt vannak.”<sup>74</sup> Az 1015-1019 közötti időszak hatalmi viszályait kihasználva 1018-ban I. (Bátor) Bolesław a területet visszaszerezte,<sup>75</sup> majd ismét a kijevi nagyfejedeleme fennhatósága alá került, Bölcs Jaroszlav (1019-1054) idején: „Jaroszlav és Msztyiszlav sok harcost toboroztak össze, elindultak a ljahok ellen, és újból elfoglalták a cservenyi városokat.”<sup>76</sup>

A keleti és nyugati szlávok közötti határvonal formálódása hosszú ideig tartott, és ennek egyik sarokpontja volt Peremysl (később Przemysl).<sup>77</sup> A település korai volta és jelentősége mellett szól, hogy Regensburgból Prágán és Krakkón át a Kijevi Ruszba vezető kereskedelmi út fontos állomása volt már a 10. században.<sup>78</sup> A Kijevi Rusz fejedelmei szempontjából a nyugati határvidék akkor kezdett felértékelődni a keleti kapcsolatokkal szemben, amikor a 11. század közepén a steppe feletti uralom a kunok kezébe került,<sup>79</sup> és a Fekete-tenger-parti Tmutarakany a

71 Polgár 2019. 72-76.

72 Franklin - Shepard 1996. 91-169.; Font 1998. 21-46.

73 A keleti szláv területek formálódására csak elbeszélő forrásokból nyerhetünk információt. A legkorábbi, az 1110-es évekig informáló forrás a *Poveszty vremennyh letnek* (PVL) nevezett részben évkönyv, részben krónika. Teljes szövegének magyar fordítása: *Régmúlt idők elbeszélése* (RIE), a forrást ez alapján idézzük. A 12. századra ad betekintést a Kijevi Évkönyv (krónika), a 13. századra pedig a Halics-Volhíniai Évkönyv. Mindkettőt az ún. Ipatyjev kódex tartalmazza (PSZRL), ez alapján idézzük. Mindkettőnek van részleges magyar fordítása: Hodinka 1916; KÉ.

74 RIE 74.

75 *Gall Névtelen* (I. 7.), 106-110.

76 RIE 115. A „cservenyi városok” csoportja sok vitát kiváltó meghatározás, mivel Volhínia területét érinti a továbbiakban nem foglalkozunk vele.

77 A település neve nagy valószínűséggel személynévi eredetű, de nincs arra bizonyíték, hogy a cseh uralkodó dinasztia alapította volna. Iszajevics feltételezését Kotljár cáfolja: Kotljár 1985. 37-38.

78 Polgár 2019. 95.

79 Kovács 2014. 45-64.; Az első jelentősebb vereséget 1068-ban szenvedték el a Rusz fejedelmei a kunoktól. Tmutarakanyt a 11. század második felében elveszítette a Rusz. L. Franklin - Shepard 1996. 327.

Rusz számára elveszett. Ezzel megszűnt a *senioratus* rendjében háttérbe szorult fejedelmek bázisa lenni. Bölcs Jaroszlav legidősebb fiának (Vlagyimir) leszármazottai kapaszkodtak meg itt, de Rosztyszlav halála (†1067) után fiait (Rurik, Volodar, Vaszilko) elűzték innen az 1080-as évek elején. 1086-ban bukkan fel először Rurik mint Peremysl ura,<sup>80</sup> és haláláig (†1092) az is maradt. Volodar és testvérei uralmuk megszilárdításához igénybe vették a kunok segítségét, vélhetően emiatt zúdult az 1091. évi kun támadás Magyarországra.<sup>81</sup>

Az 1097. évi ljubecki fejedelmi gyűlés Volodarnak juttatta Peremyslt, és a következő hasonló gyűlés (Uveticsi, 1100) megerősítette pozícióját.<sup>82</sup> A két gyűlés közötti konfliktusban játszott szerepet Kálmán király, aki Volodar és Vaszilko ellenében a kijevi nagyfejedelem oldalán avatkozott be a konfliktusba, és a kunoktól vereséget szenvedett.<sup>83</sup> Peremysl fejedelme, Volodar (†1124), és fia, Vlagyimirko (1124-1153) a lengyel fejedelmekkel az 1120-as években többször konfliktusba keveredett.<sup>84</sup> A 12. század közepének hadjárataiban Peremysl többször volt célpont: ostromolták, elfoglalták vagy csak elvonultak mellette.<sup>85</sup> A Szan folyó partján létesült település iránt a 12. század végén feléledt a krakkói fejedelmek érdeklődése.<sup>86</sup> A 13. század első felének területi igényei aszerint fogalmazódtak meg, hogy a Szan – a Visztula mellékfolyója – vízgyűjtő területe Kis-Lengyelország vonzáskörzetébe tartozott.<sup>87</sup> A tatárjárás utáni időszakban a település jelentőségét veszítette, a 13. század második felében mindössze két alkalommal bukkan fel a Halics-Volhíniai Évkönyvben.<sup>88</sup>

Feltehető, hogy amikor az 1080-as években Rurik megszerezte Peremyslt, és vele együtt a fejedelmi lét megtartásáért küzdő testvérei is megjelentek a nyugati régióban, övék lett a Szeret folyó mellett fekvő Tyerebovl és a Dnyeszterbe ömlő Belka melletti Zvenyigorod is, annak ellenére, hogy e települések neve csak később bukkan fel a forrásokban. Tyerebovlot az 1097. évi ljubecki fejedelmi gyűlés Vaszilónak juttatta, aki megtartotta 1124-ben bekövetkezett haláláig.<sup>89</sup> A településről utána hosszú ideig nem szólnak a források. Ugyancsak későbbi információnk van a térség harmadik korai településéről, Zvenyigorodról. 1124-ben a két testvér, Volodar és Vaszilko gyors egymásutánban bekövetkezett halála után az „*otcsina*”

<sup>80</sup> De már 1084-ben a térségben tartózkodott. RIE 153-154.

<sup>81</sup> Chronici Hungarici compositio saeculi XIV, In: SRH I. 414-415.

<sup>82</sup> RIE 202-204.

<sup>83</sup> Chronici Hungarici compositio saeculi XIV, In: SRH I. 423-426.; RIE 201-203.

<sup>84</sup> Długosz IV. 295., 297-298., 303-305., 308.

<sup>85</sup> PSZRL II. 315. (1144), 406. (1150), 447-449. (1152), 485. (1156), 657. (1187).; részletesen: Nagirny – Pudłocki 2013.

<sup>86</sup> Kadłubek (4. cap. 8,4.) 148.

<sup>87</sup> Font – Barabás 2017. 23-25.

<sup>88</sup> PSZRL II. 797. (1245), 895. (1283)

<sup>89</sup> RIE 227.; PSZPL II. 288-289.

(=apai örökség) így oszlott meg: Volodar fiainak (Vlagyimirko és Rosztyiszlav) jutott Zvenyigorod (Długosznál Swinnigrod) és Peremysl, Vaszilko fiainak (Rosztyiszlav és Ivan-Igor) vélhetően Tyerebovl és talán Halics.<sup>90</sup>

Halics neve a Kijevi Évkönyvben 1141-ben fordul elő először mind Ivan, mind Vlagyimirko nevével összekapcsolva.<sup>91</sup> A következő évben meghalt Iván, és Vlagyimirko „mindkét volosztyot megtartva Halicsban uralkodott.”<sup>92</sup> Halics mint település eredete a homályba vész, de az 1120-1130-as éveknél nem lehet korábbi. Teljesen egyetértünk Kotljár véleményével, mely szerint semmi sem támasztja alá azokat a vélekedéseket, melyek Halicsot mindenáron Peremysl, Tyerebovl és Zvenyigorod keletkezésének időszakába akarnák visszavetíteni.<sup>93</sup> A Dnyeszter mellékének betelepülése valószínűleg összefügg azzal, hogy az 1130-as évekre a Rusz és a kunok között kialakult egy *modus vivendi*, ami a támadások visszaszorulását eredményezte.<sup>94</sup> A Halicsi fejedelemség a 12. század közepén a következő központokból állt. A legrégebbi része Peremysl, amely földrajzi helyzetéből adódóan erős lengyel orientációval rendelkezett. Tyerebovl a steppe felé a fejedelemség keleti határát jelezte, Zvenigorod pedig a Dnyeszterbe ömlő Belka folyó mentén a legerősebben Halicshoz kapcsolódott, de nem volt messze a Bug felső folyásától sem.<sup>95</sup> A halicsi központból irányított terület korábbi központjai Vlagyimirko fejedelemsége idején (1141–1153) elvesztették korábbi voloszty<sup>96</sup> jellegüket, azaz nem kerültek más fejedelem irányítása alá. A Halicsi fejedelemség megerősödésének gazdasági hátterét jelentette, hogy a steppe megváltozott viszonyainak következtében a Baltikum és a Fekete-tenger közötti kereskedelem súlypontja a Dnyeperről a Dnyeszterre helyeződött át,<sup>97</sup> ez teremtette meg a régebbi központ, Peremysl és az új fejedelmi rezidencia körül kialakult település, Halics közötti kohéziót. A gazdasági fellendülés eredményét csak közvetetten érzékeljük: a békekötések alkalmával többször megfogalmazta a krónikairó, hogy Vlagyimirko „sokat beszélt és sokat fizetett”<sup>98</sup> ez utóbbi több ezer grivna ezüstöt jelentett. Csak a

<sup>90</sup> Długos IV. 304–305, 308. (1126, 1127); Halics neve itt fordul elő először, de csak mellékesen: „*fugit usque in Halicz*” – Długos IV. 303. (1125)

<sup>91</sup> PSZRL II. 304.

<sup>92</sup> PSZRL II. 308.

<sup>93</sup> Kotljár 1985. 75–76.; Naszonov 1951. 136.

<sup>94</sup> Kovács 2014. 87–98.; a Dnyeszter felső folyásának gyéren lakott voltára: Franklin - Shepard 1996. 327–328.

<sup>95</sup> Naszonov 1951. 129–137.

<sup>96</sup> Font 1998. 52–54.

<sup>97</sup> Noonan 1987.; a fejedelem számára jelentős bevételt eredményezhetett a sókereskedelem: Franklin - Shepard 1996. 325–327.

<sup>98</sup> PSZRL II. 316.

13. század első harmadából adatolható, de vélhetően korábban is működött a Prut mellett fekvő Kolomija, a sónyero hely.<sup>99</sup>

A fejedelemség központja a 12. század közepe és a 13. század első harmada közötti időben épült ki.<sup>100</sup> A 12. század közepén alakultak ki a fejedelemség határai. Déli határai mentén a Prut és a Dnyeszter között Kucselmin, Onut, Mikulin, legkeletibb pontja az Usica folyó Dnyeszterbe ömlő torkolatánál Usica.<sup>101</sup> A népesség növekedésének eredménye lehet több, a 12. század közepén feltűnő település: a Szan mellett Szanok (1150), Jaroszlavl (1152), Halicstól egy napi járóföldre lévő Bolsevo (1152) és Tizmenyica, a fejedelem vadászóhelye (1144).<sup>102</sup> A 12. század végén a kijevi nagyfejedelemmel való összetűzés során kerül a szemünk elé Kamenyec,<sup>103</sup> a 13. század elején mint lengyel érdekeltség Ljubacsev.<sup>104</sup>

A Halicsi fejedelemség sorsa 1199-től Volhíniáéval kapcsolódott össze. A halicsi fejedelmi ág kihalásával Roman Msztyiszlavics megszerezte, és rövid időre Halics-Volhínia fejedelme lett (1199–1205).<sup>105</sup> 1205 és 1240 között legfeljebb mint földrajzi régióról beszélhetünk Halics-Volhíniáról, egyetlen uralkodói elképzelés sem lett hosszúéletű. A tatárjárás után az egykori déli határt alkotó települések elpusztultak, Halics jelentőségét veszítette, mivel a fejedelmi központot Danyiil (1240–1253 halicsi fejedelem, 1253–1264 Halics királya) Holmba helyezte. Fia, Lev Danyilovics Zvenyigorodtól északra alapított várost (Lvov = Lev városa).<sup>106</sup>

A fent ismertetett eseménytörténeti adalékok nyomán az állapítható meg, hogy a Kárpátok keleti oldalán a fejedelmi hatalom központjainak megszervezése két csomópont körül történt. Az egyik a központ már a 10. században létező Peremysl és környéke volt, a másik Halics vidéke. A kezdetben gyér lakosság a 12. század középső harmadától kezdett növekedni, ennek jele Peremysl körül a Szan felső folyásánál létrejött Szanok, Peremyslnél lejjebb Jaroszlavl, illetve a 13. század elején Ljubacsev. A fejedelemségnek nevet adó Halics vára szintén 12. század középső harmadában jött létre,<sup>107</sup> és fejedelmi rezidencia jellege miatt gyorsan felzárkózott a régebbi Peremysl mellé. Halicstól a hegyes vidék felé

<sup>99</sup> PSZRL II. 789. (1240)

<sup>100</sup> Font - Barabás 2017. 47–54.

<sup>101</sup> PSZRL II. 316. (1144)

<sup>102</sup> PSZRL II. 316., 406., 447., 463., 316.; KÉ 73., 153., 223., 253.

<sup>103</sup> PSZRL II. 698. (1196)

<sup>104</sup> PSZRL II. 731. (1211)

<sup>105</sup> PSZRL II. 715.; Holovko 2001.

<sup>106</sup> Első említése Nogaj csapatainak vonulásakor, 1283-ban: PSZRL II. 894.

<sup>107</sup> A terület megszervezését attól az időponttól számítjuk, amikor egy felső irányító hatalom megjelent a térségben. Ez nem azonos azzal, hogy élt-e - pl. régészetiileg igazolható módon - valamekkora népesség a területen. Ezért nem indokolható a Halics-Volhíniai terület történetét akár csak a 9. századdal indítani. Kotljár 1985; vagy az államiság „kezdeti korszakát” a 6-7. századra tenni. Vojtovics 2006. 6–21.

ugyanúgy uralkodói vadászó- és sónyerő helyeket találunk, mint a Kárpátok túloldalán, de kisebb arányban. Peremyšl és Halics, a két központ társadalmi háttere nagyon különbözött egymástól,<sup>108</sup> valószínű emiatt nem jött létre kohézió a két pólus között, ami rányomta bélyegét a 13. század kaotikus politikai viszonyaira.

A határkérdésről szólva meg kell említeni, hogy mind a mai napig léteznek olyan álláspontok, amelyek szelektíve kiválogatott – vagy rosszul értelmezett – források és a 19-20. század túlhaladott történeti elképzeléseinek kombinációjából kialakult konstrukciók. Ilyen konstrukció született az ukrán Vojtovics tollából, aki a fehér horvátok törzsét a 6. században nemcsak államnak tartja, hanem olyan nagy kiterjedésű államnak („Velikaja Horvatija”), amely Kárpátalját (a szövegben a mai Zakarpatje szerepel) és Przemysl környékét is magába foglalta. Későbbi időben „Nagy Morávia” keleti határát a Szan vidékéig nyúlónak mondja, ahová beletartozott a Felső-Tisza-vidéke és Kárpátalja is.<sup>109</sup> A magyar honfoglalás történetét Anonymus alapján Álmos és „Laborc herceg” harcával írja le, „Laborc herceg országának” mutatva be Zemplén, Ung területét, amelyhez hasonló „hercegségeket” lát Borsova, Szabolcs területén is. A szerző érdemének tudható be az a kijelentés, hogy ezek a „fejedelemségek” nem tartoztak a Kijevi Ruszhoz, és a terület a 11. század első harmadában Magyarország része volt. Vojtovics egyetlen forrás említése nélkül hitelesnek fogad el egy a helyi legendát, mely szerint 1015-ben Magyarország felé menekülve Szkala helységben ölték meg és temették el Szvjatoszlav fejedelmet.<sup>110</sup>

A 10-11. századi „orosz-magyar” határról írt tanulmányában az orosz szerző, M. Juraszov két – általa alapigazságként kezelt – tényből indul ki. Nevezetesen: Anonymus leírása a magyar honfoglalásról hiteles (a szöveg forráskritikáját nem ismeri, vagy legalábbis nem foglalkozik vele), és a mai ruszinok elődei már a magyar honfoglalás előtt itt éltek Kárpátalján és a Felső-Tisza-vidéken. A ruszinokat a szövegben folyamatosan oroszoknak nevezi. Ugyancsak forráskritika nélkül erre a területre vonatkoztatja Chabannes-i Adémar híradását Querfurti Bruno újtjáról, azaz az ott említett *Russiát* Kárpátaljára lokalizálja.<sup>111</sup> Sajnálatos módon rövid nyolc sorban elutasítja Nazarenko alapos elemzését Querfurti Bruno és a Kijevi Rusz kapcsolatáról.<sup>112</sup> A tanulmány magyar okleveles anyagot nem használ, egyedül Györffy történeti földrajzának Borsovára vonatkozó adataiból válogat. A Kárpátok keleti lejtőit érintő határvidékről viszont elfogadja Kotljár általunk is idézett monográfiájának következtetését: „nincs semmiféle forrásos adatunk arról, hogy az Uzsoki- és Vereckei-hágótól keletre a 10-11. században kialakult volna bármi-

<sup>108</sup> Az elitről: Jusupović 2013. 305-312.; Font 2017. 43-47.

<sup>109</sup> Vojtovics 2006. 25. A horvátok eredetéről szóló teóriák összefoglalóját l. Sokcsevits 2011. 53-55.

<sup>110</sup> Vojtovics 2006. 38-39.; Szvjatoszlav Vlagyimirovics, Szent Vlagyimir fia l. RIE 73., 97., meggyilkolása: 108.; róla l. Font 2005. 127.

<sup>111</sup> Juraszov 2006. 297-299., 304.

<sup>112</sup> Nazarenko 2001. 339-390.



féle helyi adminisztráció”, illetve „a mongol hódítás előtti időre vonatkozóan a régészek nem találtak településnyomokat”.<sup>113</sup> Juraszov által alkalmazott metódus és az elavult álláspontok kritikáját adja M. Voloscsuk, a Magyar Királyság északkeleti régiójáról megállapítja: „A XII. század végéig az Árpádok és Rusz közötti kapcsolatokban a fejedelmi személyeken kívül csak néhány szórványos adatunk van. [Ezideig] a Magyar Királyságban ruszin településnevekre és lakosságra utaló híradások gyakorlatilag nincsenek.”<sup>114</sup>

\* \* \*

A Magyar Királyság és az alakulóban lévő, majd létrejött Halicsi fejedelemség között mindkét oldalról a hegyvidéket uraló, lakatlan erdőség húzódott. A Magyar Királyságban a 11-12. században az alföld és a hegyvidék találkozásánál épültek várak, ahonnan a hágókig tartott a gyeptű területe. A várakra épülve a magyar királyok megteremtettek egy sokarcú szervezetet, amely a katonai feladatok mellett a terület gazdasági lehetőségeihez is alkalmazkodott (l. királyi udvarházak, prediumok). A 13. század elejétől kezdődött a régió betelepítése, amely a század második felében felgyorsult. A halicsi oldalon a 11. század utolsó harmadától kezdett kikristályosodni egy adminisztratív struktúra (volosztyok), és a 12. század közepe jött létre a Halicsi fejedelemség. A Rurik dinasztia helyi ágának 1141-1187 közötti stabil uralma azonban rövid volt ahhoz, hogy a kétpólusú fejedelemség belső kohézióját megteremtse. A 13. század első harmada a folyamatos hadjáratok ideje volt, az 1240. évi mongol pusztítás pedig ütközőzónává alakította a területet, ami az elnéptelenedés folyamatát indította el.



## Források

CD = Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis. I-XII. Ed. Fejér Georgius. Budae, 1828-1844.

DHA = Diplomata Hungariae antiquissima. I. 1000-1131. Ed. Györffy Georgius. Budapestini, 1992.

Długosz = Ioannis Długossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. Liber tertius (1039-1081), Liber quartus (1082-1139). Ed. Budkowa, Zofia et alii. Varsaviae, 1970.

<sup>113</sup> Juraszov 2006. 313. (ford. Font Márta)

<sup>114</sup> Voloscsuk 2014. 92-111., az idézet: 111. (ford. Font Márta)

- Gall Névtelen = Gall Névtelen: A lengyel fejedelmek avagy hercegek krónikája és tettei. Ford. és bev. jegyz. Bagi Dániel. Budapest, 2007.
- Hodinka 1916 = Hodinka Antal: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai Budapest, 1916.
- Kadłubek = Magistri Vincentii dicti Kadłubek: Chronica Polonorum. Ed. Plezia, Marianus. Kraków, 1994. (Monumenta Poloniae Historica. Nova Series. XI.)
- KÉ = Magyarok a Kijevi Évkönyvben. Ford. és bev. jegyz. Font Márta. Szeged, 1996. (Szegedi középkortörténeti könyvtár 11.)
- SRH = Scriptores rerum Hungaricarum. vol. I-II. ed. Szentpétery, Emericus. Budapestini, 1937-1938. (reprint: Scriptores rerum Hungaricarum. vol. I-II. Ed. Szovák Kornél - Veszprémy László. Budapest, 1999.<sup>2</sup>)
- PSZRL = Полное собрание русских летописей. изд. Клосс, Борис М. Москва, 2001.<sup>2</sup>
- PVL = Повесть временных лет. Подготовка текста, перевод, статьи и комментарии Лихачева, Д. С. под ред. Адриановой-Перетц, Варвара П. Санкт-Петербург, 1999.<sup>2</sup>
- RIE = Régmúlt idők elbeszélése. Ford. Ferincz István. Kommentárok: Balogh László - Ferincz István - Font Márta - Kovács Szilvia - Polgár Szabolcs - Zimonyi István. Tanulmányok: Balogh László - Ferincz István - Font Márta - Kovács Szilvia. Szerk. Balogh László - Kovács Szilvia. Budapest, 2015. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 30.)
- Theiner = Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. I-II. Ed. Theiner, Augustinus. Romae, 1859-1860.

## Felhasznált irodalom

- Barabás 2015 = Barabás Gábor: A pápaság és Magyarország a 13. század első felében. Pápai hatás - együttműködés - érdekellentét. Pécs, 2015. (Thesaurus Historiae Ecclesasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 5.)
- Berend 2001 = Berend, Nora: At the Gate of Christendom. Jews, Muslims and 'Pagans' in Medieval Hungary c. 1000 - c. 1300. Cambridge, 2001.
- Bóna 1995 = Bóna István: Az Árpád-kor korai várairól. 11-12. századi ispáni várak és határvárak. Debrecen, 1995.
- Draskóczy 2018 = Draskóczy István: A magyarországi kőszó bányászata és kereskedelme (1440-1530-as évek). Budapest, 2018. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések)
- Engel 1998 = Engel Pál: A nemesi társadalom Ung megyében. Budapest, 1998.
- Font 1998 = Font Márta: Oroszország, Ukrajna, Rusz. Budapest - Pécs, 1998.

- Font 2001 = Font Márta: Az Árpádok országa és az „Orosz kapu” túli szomszédai. *Tiszatáj* 55. (2001:11), 71–78.
- Font 2005 = Font Márta: Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek. Szeged, 2005. (Szegedi középkortörténeti könyvtár 21.)
- Font 2009 = Font Márta (Szerk.): Dinasztia, hatalom, egyház. Régiók formálódása Európa közepén 900–1453. Pécs, 2009.
- Font 2017 = Font Márta: A halicsi magyar uralmat támogató elit. *Világtörténet* 7. (39.) (2017), 33–52.
- Font - Barabás 2017 = Font Márta - Barabás Gábor: Kálmán (1208–1241). Halics királya Szlavónia hercege. Budapest – Pécs, 2017.
- Font 2018 = Font, Márta: Mykhailo Hrushevsky, *History of Ukraine-Rus'*, vol. 3: To the Year 1340, ed. Yaroslav Fedoruk, Robert Romanchuk, and Frank E. Sysyn, with the assistance of Uliana M. Pasicznyk, trans. Bohdan Strumiński. (The Hrushevsky Translation Project.) Edmondton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2016. *Speculum* 93. (2018), 1214–1216.
- Franklin - Shepard 1996 = Franklin, Simon - Shepard, Jonathan: *The Emergence of Rus 750–1200*. London - New York, 1996.
- Gardaš - Vrbošić - Balta 2011 = Gardaš, Miro - Vrbošić, Josip - Balta, Ivan (Ured.): *Pravne i povijesne odrednice granica Srednje i Jugoistočne Europe*. Osijek, 2011.
- Györffy ÁMTF = Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. Budapest, 1987.<sup>3</sup>; II. 1987.; III. 1987.; IV. 1998.
- Györffy 2000 = Györffy György: *István király és műve*. Budapest, 2000.<sup>3</sup>
- Holovko 2001 = Головки, Олександр Б.: *Князь Роман Мстиславич та його доба*. Київ, 2001.
- Holovko 2006 = Головки, Олександр Б.: *Корона Данила Галицького. Волинь та Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя*. Київ, 2006.
- Hudáček 2016 = Hudáček, Pavol: *Silva Bereg. Kráľovský les v stredovekom Uhorsku*. *Historický časopis* 64. (2016:2), 193–230.
- Jaritz - Szende 2016 = Jaritz, Gerhard - Szende, Katalin (Ed.): *Medieval East Central Europe in a Comparative Perspective. From Frontiers Zones to Lands in Focus*. London - New York, 2016.
- Juraszov 2006 = Юрасов, Михаил К.: *Складывание русско-венгерской границы в X–XI вв.* In: *Дворниченко, Андрей - Майоров, Александр (ред.): Russica antiqua. Исследования и материалы*. Санкт-Петербург, 2006. 297–313.
- Juraszov 2013 = Юрасов, Михаил: *Подкарпатская Русь - одна из колыбелей христианства у восточных славян. Очерки ранней истории русинов*. Saarbrücken, 2013.

- Jusupović 2013 = Jusupović, Adrian: Elity ziemi Halickiej i Wołyńskiej w czasach Romanowiczów (ok. 1205-1269). Kraków, 2013.
- KMTL = Kristó Gyula – Engel Pál – Makk Ferenc (Szerk.): Korai magyar történeti lexikon (9-14. század). Budapest, 1994.
- Kotljár 1985 = Котляр, Николай Ф.: Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волинской Руси IX-XIII вв. Киев, 1985.
- Kotowicz 2005 = Kotowicz, Piotr: System militarny Sanoka we wczesnym średniowieczu. In: Machnik, Jan – Banach, Wiesław – Kotowicz, Piotr (Red.): Sztuka wojenna na pograniczu polsko-rusko-słowackim w średniowieczu. Kraków – Sanok, 2005. 61-86. (Acta Militaria Mediaevalia 1.)
- Kovács 2014 = Kovács Szilvia: A kunok története a mongol hódításig. Budapest, 2014. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 29.)
- Kristó 1988 = Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest, 1988.
- Nagirny – Pudłocki 2013 = Nagirny, Vitaliy – Pudłocki, Tomasz (Red.): Przemysł i ziemia Przemyska w strefie wpływów ruskich X – połowa XIV w. Kraków, 2013. (Colloquia Russica. Series II, vol. 1.)
- Naszonov 1951 = Насонов, Арсений Н.: «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. Москва, 1951.
- Nazarenko 2001 = Назаренко, Александр В.: Древняя Русь на международных путях. Москва, 2001.
- Németh 1975 = Németh Péter: Borsova határvármegye kialakulása. Debrecen, 1975. (Tanulmányok Kisvárdáról 5.)
- Noonan 1987 = Noonan, Thomas S.: The Monetary History of Rus'. Harvard Ukrainian Studies 11. (1987:3-4), 384-443.
- Polgár 2019 = Polgár Szabolcs: Kelet-Európa kereskedelmi kapcsolatai az írott források alapján (750-1000). Budapest, 2019. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 32.)
- Sashalmi 2007 = Sashalmi Endre (Szerk.): „Kelet-Európa” és a „Balkán” 1000-1800. Intellektuális-történeti konstrukciók vagy valós történeti régiók? Pécs, 2007. (Kelet-Európa és Balkán Tanulmányok 4.)
- Sokcsevits 201 = Sokcsevits Dénes: Horvátország a 7. századtól napjainkig. Budapest, 2011.
- Székely 1984 = Székely György: Településtörténet és nyelvtörténet. A XII. századi magyar nyelvhatár kérdéséhez. In: H. Balázs Éva – Fügedi Erik – Maksay Ferenc (Szerk.): Mályusz emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Budapest, 1984. 311-339.
- Szűcs 1993 = Szűcs Jenő: Sárospatak kezdetei. Történelmi Szemle 35. (1993), 1-57.
- C. Tóth Norbert: Bereg megye járásai a középkorban. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 40. (2005:2), 177-186.

- Tringli 2009 = Tringli István: Megyék a középkori Magyarországon. In: Neumann Tibor - Rácz György (Szerk.): *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére.* Budapest - Piliscsaba, 2009. 487–518. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40 - *Analecta Medievalia III.*)
- Vojtovics 2006 = Войтович, Леонтий В.: Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н.э.: Начальные этапы формирования государственности. In: Дворниченко, Андрей - Майоров, Александр (Ред.): *Rossica antiqua. Исследования и материалы.* Санкт-Петербург, 2006. 6-39.
- Voloscsuk 2014 = Волощук, Мирослав: «Русь» в Угорському Королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції. Івано-Франківск, 2014.
- Weisz 2013 = Weisz Boglárka: A király ketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében. Budapest, 2013. (Magyar történelmi emlékek. Adattárak)
- Zsoldos 2000 = Confinium és marchia. Az Árpád-kori határvédelem néhány intézményéről. *Századok* 134. (2000), 99–116.
- Zsoldos 2005 = Zsoldos Attila: Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában. Budapest, 2005. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 36.)
- Zsoldos 2010 = Zsoldos Attila: A megyeszervezés kezdetei a Magyar Királyságban (Az „óriás” és az „átlagos” nagyságú megyék kérdése) In: Hermann István - Karlinszky Balázs (Szerk.): *Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére.* Veszprém, 2010. 299–318.
- Zsoldos 2011 = Zsoldos Attila: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. Budapest, 2011. (História Könyvtár. Kronológia, adattárak 11.)

VÉGH FERENC

## Stájerhon védelmében

*A szlavón–petrinjai végvidék  
a 17. században – magyar szemmel**Defending Styria**The Confines of Slavonia and Petrinja in the 17th Century  
from Hungarian Perspective*

The borders set by the peace treaty of Trianon (1920) have been separating the successor states of the former Habsburg Monarchy not only from a political but a scientific point of view as well. The historiography of the counter-Ottoman defence system in the early modern times provide us with an impressive example of this. As is well known, the Hungarian scholars, mainly in default of knowledge of language, have neglected to research into the Croatian and Slavonian confines until now. Their south Slavic counterparts, however, for the same reason, have disregarded the defence structures laying to the north of the Drava river which resulted in divergent interpretation. The present paper aims to overbridge this by outlining the framework of the confines of Slavonia and Petrinja for Hungarian speaking academics. The 17th-Century border zone, also known as Generalcy of Varaždin, comprised the border castles between the Sava and Drava rivers, which were meant to be a bulwark for Styria. The estates of the Austrian province subsidised the buffer zone in return for which they reserved the supreme and medium level management of it to themselves. We intend to prove that in contrast to the assertion of the German and Croatian historiography, this border zone cannot be regarded as institutional ancestor of the Military Frontier (Militärgrenze). As a matter of fact, it is related to the confines (Grenze) operating on Hungarian soil proper in the early modern times.



## Bevezetés

„Ezért tehát különösen fontos megjegyezni, hogy minden török tartományban és azok végvidékén több mérföldre hódolt lakosokat találni, akárcsak Magyarországon, akik úgy a törököknek mint a keresztényeknek szolgáltatásokra vannak kötelezve. Ezen tehernek nem csak a magyar, hanem a velencei [és] lengyel a törökökkel, valamint Moszkóvia tatárokkal közös határukatán vannak alávetve, úgy, hogy ezen nemzetek és az ősellenségek között mindenkor hódoltság van. Egyedül a mi végvidékeinken, jelesül a vend, a horvát és az úgynevezett tenger melléki végeken nincs ehhez fogható. Miként nincs egyetlen, nálunk lakozó keresztény, aki a törököknek akárcsak egy fillért is adna, úgy azok sem kötelesek számunkra bármit is adni (...) Ennek megfelelően a végvidékeink között nem találni hódoltakat, hanem mindenki jó keresztény vagy török.” A Johann Weichard Valvassor kortárs krajnai polihistor művéből vett idézet a Drávától északra és délre kiépült határvédelmi struktúrák közötti egyik lényeges különbségére világít rá, amelyre a kutatás csak nemrég figyelt fel és értelmezett.<sup>1</sup> Nevezetesen arra, hogy a Dráva-Száva közén oszmán uralom alatt élő, oda már a megszállást követően bevándorolt, tehát gyökértelesen lakosságot a keresztény fél – a magyar hódoltságtól eltérően – sohasem tudta rendszeres adófizetésre szorítani.<sup>2</sup> Az a körülmény pedig, hogy Szlavónia keresztény kézen maradt területének lakói a 17. század folyamán nem fizettek adót a hódítóknak, még a szűkebb szakmai közönség előtt sem közismert. Ennek oka elsődlegesen abban keresendő, hogy a trianoni döntéssel államhatárrá vált Dráva egyben historiográfiai határrá is merevedett az azóta eltelt száz évben, bár ebben objektív okok, mindenekelőtt a közép-európai történetírást mindig is jellemző nyelvi korlátok is közrejátszottak. A kora újkorban kiépült oszmánellenes védelmi rendszer kutatástörténete erre eklatáns példával szolgál. Jelen pillanatig ugyanis egyetlen(!) magyar nyelvű munka sem íródott, amely kifejezetten a Belső-ausztriai Haditanács által koordinált horvát és/vagy szlávón (másként vend) végvidék

<sup>1</sup> „Dahero dann absonderlich zu merckhen würdig ist, daß in allen Türkischen Ländern und dero Grentzen auf etliche Meilweges gehuldigte Landleute anzutreffen, gleich wie in Ungarn, welche so wol dem Türkchen als den Christen Dienste zu leisten verpflichtet sind. Ja solcher Last seynd nicht allein die Ungarische, sondern auch Venetianische, Polnische Grentzungen mit den Türkchen, wie auch die Moscowitische mit den Tartarn unterworfen, also daß zwischen selbigen Nationen und Erbfeinde allezeit etwas Gehuldigtes ist. Allein auf unsren Grentzen, nemlich der Windischen, Croatischen und so genannten Meer-Grentzen geschiet nicht dergleichen, Massen kein einiger Christ, der bey uns wohnhafft, den Türkchen den Geringsten Heller bezahlt, da sie im Gegentheil auch an uns etwas zu geben nicht verbunden sind (...) Immassen zwischen unsren Grentzen nichts gehuldigt anzutreffen, sondern Alles entweder gut Christlich oder Türkisch ist.” – Valvassor 1689. 7. (fordította Végh Ferenc)

<sup>2</sup> Molnár 2013. 521–537.

történetét taglalná.<sup>3</sup> A téma kutatója így „jobb híján” a gazdag német és horvát nyelvű irodalomból tájékozódhat, amelyek szerzői elől viszont a hazai historiográfia eredményei maradtak rejtve, leginkább éppen a magyar nyelv ismeretének hiányában.<sup>4</sup> Ez viszont – mint a későbbiekben látni fogjuk – esetenként teljesen eltérő interpretációt eredményezett. Hiánypótlónak szánt, terjedelmi okokból sajnos szűkre szabott tanulmányunk egyfelől tehát a magyar kutatótársadalmat kívánja közelebről megismertetni a Drávától délre fekvő végvidék sajátosságaival, másfelől annak tanulmányozása révén a védelmi rendszer magyarországi szegmensének vizsgálatához és értelmezéséhez is új szempontokat kíván nyújtani.

### A szlavón–petrinjai végvidék szervezete

A 17. században szlavón–petrinjainak nevezett végvidék (*Grenze*) pilléreit – északról dél felé haladva – Kapronca, Körös és Ivanics főváruk jelentették, amelyek mindegyike több kisebb végházat tömörítő, főkapitányságnak hívott (*Oberhauptmannschaft*) várövezetet uralt, azaz maga a végvidék és az egyes végházak közé beékelődött egy közbülső szint.<sup>5</sup> Szentgyörgy várához, illetve – a tizenöt éves háború előestéjén az oszmánok által épített, a Dráva-Száva közti végvidékbe csak 1678-ben inkorporált – Petrinja alá ellenben nem tartoztak végházak, emiatt azokat csak kapitányságként (*Hauptmannschaft*) tartották számon.<sup>6</sup> Hasonló struktúrákba szerveződtek a horvát-tengermelléki végvidék végházai is.<sup>7</sup> Ez azért érdemel említést, mivel a Drávától északra fekvő generalátusok esetében a végházak jellemzően a hierarchia azonos fokán helyezkedtek el, így közvetlenül függték a központi erősségtől.<sup>8</sup> A főkapitányságok, mint közbülső szervezeti egységek létezése azonban a szűkebb értelemben vett Magyarországon sem volt ismeretlen. A Kanizsa-patak mentén 1578-ban kiépült bajcsavári végvidék – amely a névadó váron kívül Keresztúrt és Fityeházát foglalta magában – ugyancsak középszintű szerveződésként fungált a szlavón generalátuson belül, hasonlóan nagy önállósággal.<sup>9</sup> A felső-magyarországi végvidéki főkapitányságon belül, annak tiszántúli részeiből kialakított, az Erdélyi Fejedelemség szemmel tartására létrehozott szatmári főka-

<sup>3</sup> Egyes, a téma szempontjából lényeges részproblémákat érintett Pálffy 2009a., 2003., 1995.

<sup>4</sup> Az önálló feldolgozások közül kiemelendő: Štefanec 2011; Dabić 2000; Kaser 1997; Moačanin F. - Valentić 1981; Wessely 1973–1974; Rothenberg 1960; Rothenberg 1966; Rothenberg 1970; Amstadt 1969; Vaniček 1875.

<sup>5</sup> Petrić 2012. 119–125.

<sup>6</sup> Petrić 2012. 122.

<sup>7</sup> Petrić 2012. 119–125.

<sup>8</sup> Pálffy 1996. 163–217.

<sup>9</sup> Toifl 2002. 29–40.

pitányság ugyancsak szemléletes példa.<sup>10</sup> A bányavidéki végeken Szécsény főkapitánya Hollókő, Buják és esetenként Somoskő felett is joghatóságot gyakorolt, szintúgy beékelődve a generálisság és az egyes végvárok közé.<sup>11</sup> Főkapitányságok létezése tehát a Dráván innen sem volt kuriózum. Csupán arról van szó, hogy a hazai várkörzetek kutatása, jóllehet jelentőségükre immáron három évtizeddel ezelőtt felhívták a figyelmet, az eltelt időben jószerevével alig haladt előre.<sup>12</sup> A tizenkét magyar mér föld hosszán elnyúló szlavón védelmi övezet súlypontja Kapronca várkörzete és Szentgyörgy végháza volt, ezekben állomásozott ugyanis a végvidék haderejének közel 40%-a.<sup>13</sup> A végvidék központja mégsem itt, hanem a távoli Varasd szabad királyi városban volt, ahol a generális és stábja védelmére mindössze néhány tucat fegyveres állomásozott.<sup>14</sup>

A 17. században a központjáról mindinkább varasdinak nevezett végvidéki főkapitányság 23 végházában az 1630 és 1677 közötti időszakban 1636 katonát kellett havi rendszerességgel fizetni, ami jelentős visszaesés volt az 1580-ban előírt 2280 fős keretlétszámhoz képest.<sup>15</sup> A harmincéves háborúban (1618–1648) a fennmaradásért küzdő Habsburg ház a Drávától délre fekvő védzónák katonaszámait is radikálisan, hozzávetőleg negyedével kényszerült redukálni.<sup>16</sup> Fenntartásuk éves szinten így is 113.000 rajnai forintot emésztett fel, nem számítva ide a belső-ausztriai tartománycsoport (Stájerország, Karintia, Krajna, kivéve a görzi grófságot) által közösen viselt dologi kiadások tetemes költségeit.<sup>17</sup> A végvidék haderejének magját a német nyelvterületen toborzott, 406 főt számláló katonaság alkotta. Őket a három határmenti fővárban, illetve Varasdon állomásoztatták, bár kivételként az ivanicsi főkapitánysághoz tartozó Csázma is fogadott be néhány tucat német gyalogot.<sup>18</sup> A kutatás már korábban rámutatott, hogy a kontingens egyre nagyobb arányban délszlávokból állt, annak következményeként, hogy a német fegyveresek helyiekkel kötött házasságából született gyermekek folytatták apjuk szolgálatát, jóllehet már a német nyelvet sem mindig bírták.<sup>19</sup> Elviekben ugyancsak német nemzetiségű katonák voltak a lovas lövészek, akik jól egészítették ki a 250 főnyi, a német forrásokban huszároknak nevezett könnyűlovasságot. Utóbbiakból egyébként kizárólag csak a főkapitányságok központjaiba jutott; Petrinján, Szentgyörgyváron, illetve Varas-

<sup>10</sup> Pálffy 1996. 198–199.

<sup>11</sup> Pálffy – Szabó 2010. 35.

<sup>12</sup> Pálffy 1995. 119.

<sup>13</sup> Petrić 2012. 114. Kiterjedésére SHK 1884. 54.

<sup>14</sup> Petrić 2012. 123.

<sup>15</sup> Kaser 1997. 109–110.

<sup>16</sup> Pálffy 1996. 207.

<sup>17</sup> Kaser 1997. 109–110.

<sup>18</sup> Petrić 2012. 122–123.

<sup>19</sup> Kaser 1997. 115–116.

don nem volt jelen a lovas fegyvernem.<sup>20</sup> A szintén délszláv, haramiának nevezett könnyűgyalogság ellenben mindenhol képviseltette volt, összesen 950 fővel.<sup>21</sup> A fegyvernemek összevetéséből nyomban kitűnik, hogy a végvidék haderejének kevesebb mint ötöde(!) szolgált lovon. Ha a kimutatásból láthatólag hiányzó tüzekeket és rendkívüli alkalmazottakat is beszámítjuk, akkor ez az arány még kedvezőtlenebb. Ez még a szlavóniaival szomszédos, ugyancsak mellékhadszíntérnek számító Kanizsa ellen vetett végvidékekkel összevetve is szembeötlő, jóllehet – a Dél-nyugat-Dunántúl sajátos domborzati viszonyai miatt – az ottani fegyvereseknek is csak harmada tartozott a lovas fegyvernemhez.<sup>22</sup>

Nyilvánvaló tehát, hogy a szlavón–petrinjai végvidék alapvetően defenzív berendezkedésű volt, ami leginkább a Dráva-Száva közének természeti adottságaival magyarázható. A részint a kanizsai, részint a boszniai ejalet végházaival farkaszemet néző végvidék földrajzi-demográfiai viszonyai ugyanis jelentősen eltértek az északabbi frontvidékekéétől. A szomszédos oszmán végvárak és a keresztény várláncolat tudvalévőleg viszonylag távol húzódott egymástól, köztük pedig egy lakatlan határsáv terült el.<sup>23</sup> Ez azonban csak demográfiai értelemben volt pusztaság, valójában egy erősen erdősült határtérségről volt szó, amely nem csak az oszmán portyázóknak, hanem törvényen kívüli elemeknek is menedéket nyújtott. A banditizmus a későbbi időszakban is szinte leküzdhetetlen problémát jelentett.<sup>24</sup> A keresztény fél erdőbevéágásokkal próbálta átjárhatatlanná tenni a térségen átvezető utakat, amit Martin Stier hadmérnöknek a végvidékről készült mappái is beszédesen szemléltetnek.<sup>25</sup> A Dráva és a Száva mellékfolyóinak kiterjedt hálózata ugyancsak nehezítette a megközelítést, nagyban segítve ezáltal a védelmet. A nyugat-keleti futású hegyláncok tovább tagolták a tájegységet, a három főkapitányság várláncolatai között lényegében ezek alkották a választóvonalat.

## Stájerország (ön)védelme

A szlavón–petrinjai és a szomszédos, Kanizsa ellen vetett végvidék „békeidőben” mindent egybevetve jól látta el legfőbb feladatát, azaz útját állta a Stájerország felé tartó portyázóknak. Ez különösen annak fényében elismerésre méltó eredmény, hogy az 1470-es években kezdődő, hadjárattal felérő oszmán betörések korábban

<sup>20</sup> Petrić 2012. 117.

<sup>21</sup> Petrić 2012. 117.

<sup>22</sup> Czigány 2013. 67–90.; Tóth 2013. 38–46.; Végh 2010. 16–17.

<sup>23</sup> Kaser 1997. 32–33., 128.

<sup>24</sup> Vlašić 2016. 82–84.

<sup>25</sup> Pálffy 2000. 60–72.

egész tájegységeket néptelenítettek el.<sup>26</sup> Az alkalmilag több ezer főt felvonultató oszmán támadásokkal a kora újkorban csak nyílt háború idején lehetett számolni, ekkor sem déli, hanem inkább keleti irányból.<sup>27</sup> Ez természetesen nem zárta ki annak a lehetőségét, hogy portyázók béke idején Stájerország területére lépjenek, bár ennek valószínű(tlen)ségét jól mutatja, hogy a 17. századból mindösszesen két ilyen esetről van tudomásunk.<sup>28</sup> A Kanizsáról kiinduló oszmán portyázók a térség sajátos természetföldrajzi viszonyai miatt leginkább a Mura mentén találhattak utat maguknak az örökös tartomány irányába.<sup>29</sup> Radkersburg (korabeli magyar nevén Regede) mint határváros volt leginkább kitéve az ellenséges támadásoknak, ami nagyban hozzájárult a korábban életerős kereskedőváros hanyatlásához.<sup>30</sup> A támadók a folyót követve elvben akár Grazig, a tartomány székhelyéig is könnyűszerrel eljuthattak, tekintve, hogy ott nem épült ki a magyarországihoz hasonló védelmi rendszer. A lakosság leginkább a nagyobb határmenti városok (Radkersburg, Fürstenfeld, Feldbach, Hartberg, Luttenberg stb.) falai között lelhetett menedéket ellenséges betörés esetén, amelyeket a 16. század második felében többször is megerősítettek.<sup>31</sup> A kormányzat ugyanis – éppen a korábbi rossz tapasztalatokból okulva – kifejezetten ellenezte, hogy a helyi lakosság az erdőkbe meneküljön, vagy hevenyészett erősségekben próbáljon ellenállni a támadóknak.<sup>32</sup> A birtokosok várai, kastélyai, udvarházai sem jelenthettek számukra biztos menedéket, tekintve, hogy a stájer nemesség nem rendelkezhetett magyar rendtársaikéhoz fogható magánhaderővel, így azokban békeidőben sem állomásoztak számottevő helyőrségek.<sup>33</sup> A védelmet ellenben jól kiépített megfigyelő- és távjelzőrendszer segítette, amely ágyúlovésszel és (a támadók által okozott tüzekével egyébiránt könnyen összetéveszthető) füstjelekkel hívta fel a figyelmet a közelgő veszélyre, illetőleg szólította fegyverbe a tartomány fegyverfogásra kötelezett nemes és nemtelen lakóit.<sup>34</sup>

A fegyveres ellenállást az egyes negyedekben (*Viertel*) fegyverbe hívható tartományi felkelés jelentette, amely a korszakban továbbra is a tartomány rendjeinek irányítása alatt állt. Ez a stájer nemesség vagyoni helyzete (*Gült*) alapján kiállított lovas lövészek (vagy helyette gyalogosok), illetve meghatározott kulcs alapján hadra fogott (általában minden 30., közvetlen veszélyhelyzet esetén min-

<sup>26</sup> Toifl – Leitgeb 1991. 6-11.

<sup>27</sup> Toifl – Leitgeb 1991. 11-33.

<sup>28</sup> Toifl – Leitgeb 1991. 24, 26.

<sup>29</sup> Sz. Simon 2014. 188.; Pálffy 2003.

<sup>30</sup> Valentinitich 1974. 127.

<sup>31</sup> Roth 1970. 34.

<sup>32</sup> Posch 1990. 42.

<sup>33</sup> Posch 1990. 129-131.

<sup>34</sup> Schulze 1973. 130-132.

den 10., vagy 5.) paraszthadbehívását jelentette.<sup>35</sup> A harcban járatlan és motiválatlan alattvalóik felfegyverzését és rendszeres gyakorlatoztatását – egy esetleges parasztfelkeléstől tartva – maguk a stájer rendek sem szorgalmazták.<sup>36</sup> A gyakorlatban nehézkesnek bizonyult rendszer valóban kevésbé volt hatékony a gyorsan mozgó török–tátár, vagy éppen magyar portyázókkal szemben. 1631-ben végleg fel is hagyták a korábban minden évben megtartott hadiszemlék gyakorlatával, bár ebben minden bizonnyal szerepe volt az éppen ekkortól látványosan megnövekedett adóterheknek is.<sup>37</sup> A parasztkatonaság kiváltására már ezt megelőzően is egyre nagyobb szerepet kaptak a toborzott zsoldos alakulatok, bár felfogadásukat mindenkor hátráltatta a krónikus pénztelenség.<sup>38</sup> Rajtuk kívül a három másik belső-ausztriai tartomány (Karintia, Krajna, Görz) által már 1575 óta, szabályozott keretek között küldött rendi segélyhadakra („*Nachbarlicher Sukkurs*”) lehetett még számítani, ezek kiállítása azonban meglehetősen időigényes és körülményes volt. Az egyenként alig néhány száz fős tartományi kontingensek különben is legfeljebb három hónapig voltak bevethetőek. Ezzel is magyarázható, hogy csak alkalmilag, példának okáért Bethlen Gábor erdélyi fejedelem hadai, vagy a svéd ezredek közeledésének hírére állították fel és indították útnak azokat, a veszély elmúltával pedig rögvest szélnek eresztették a katonákat.<sup>39</sup> A Rákóczi-szabadságharc éveitől tartósan fennálló veszélyhelyzet látványosan kudarcra ítélte a belső-ausztriai társtartományok szolidaritásán alapuló, addig alapvetően jól működő szomszédi segítségnyújtást.<sup>40</sup> 1649 után amúgy is a Habsburg Monarchia állandó hadseregének helyben állomásoztatott ezredeire hárult az osztrák tartomány védelme.<sup>41</sup> Ez egyúttal azt is jelentette, hogy a tartomány hadügyeinek irányítása is az uralkodó kezébe került, bár a hadfelkelés intézményét csak a kurucoktól 1704-ben, Szentgotthárdnál elszenvedett vereséget követően számolták fel.<sup>42</sup>

Stájerország tehát láthatólag nem a tartomány önnön védelmi struktúráit fejlesztette, hanem lényegében „kiszervezte” határvédelmét a szomszédos szlavón és részben magyar területekre. A stájerek a már a 16. század második felére kikristályosodott elv szerint a legközelebb eső szlavón (avagy vend) végvidék finanszírozását vállalták magukra, míg Karintia és Krajna tartományok a Száva és az Adriai-tenger között húzódó horvát várláncolatot tartották fent.<sup>43</sup> Mint arra az újabb

<sup>35</sup> Toifl 2010. 283–289.; Schulze 1973. 113–126.

<sup>36</sup> Roth 1970. 33.

<sup>37</sup> Toifl 2010. 286.; Pichler 1985–1986. 86–87., 100.

<sup>38</sup> Valentinitzsch 1974. 93–128.

<sup>39</sup> Posch 1990. 44–50.

<sup>40</sup> Posch 1990. 54–59.

<sup>41</sup> Posch 1990. 119–121.

<sup>42</sup> Krenn 1981. 241–254.

<sup>43</sup> Pálffy 2001. 202–209.

kutatások rámutattak, a stájer részvétel nem szorítkozott a Drávától délre eső területekre. Zrínyi IV. György szorgalmazására, ám tartományi forrásokból 1578-ban kezdődött meg Bajcsavár felépítése, amely a róla elnevezett várövezet központjaként, a Kanizsa patak mentén állta útját a Dráva és a Kanizsa között elhaladni kívánó portyázóknak.<sup>44</sup> Az ekkortól szlavón-bajcsavárinak nevezett végvidék szervezéséhez csatolt várkörzet élére kapitányként az „ötletadó” került, amivel elejét lehetett venni a hatásköri villongásoknak is.<sup>45</sup> Minthogy Zrínyi 1582-től a Kanizsai végvidék és a dunántúli kerület főkapitányságát is elnyerte, így a térség hadügyeinek irányítása egy kézben egyesült.<sup>46</sup> A bajcsavári kapitányság azonban nem volt előzmények nélküli. Szigetvár 1566. évi eleste előtt a Dráva menti végházakban (úgy mint Berzence, Babócsa, Vízvár) már szolgáltak stájer zsoldon fegyveresek, sőt időlegesen még a Dél-Dunántúl központi várába is vetettek szlavón katonákat.<sup>47</sup> A stájer rendek láthatólag már ekkor is a Dráva-Mura menti oszmán előretörésnek próbálták gátat vetni a végházak helyőrségeinek fizetésével, nem csak a folyó szlavón, hanem magyar oldalán is. Ebbe a koncepcióba illeszkedik, hogy Szigetvár és a somogyi várláncolat elését követően immáron Kanizsa kiépítéséhez nyújtottak segítséget a stájernek. Az ott állomásozó német zászlóalj zsoldját ugyancsak a tartomány hozzájárulásából fizették, de a tizenöt éves háború időszakában (1591–1606) a kanizsai végvidék első embere is az osztrák rendek soraiból került ki.<sup>48</sup>

## A végvidék finansziális keretei

Kanizsa 1600. októberi kapitulációját követően, a nyomban formálódó új védelmi tervzet értelmében a Rába-parti várláncolatot Alsó-Ausztria segélyeiből tartották volna fenn, míg a Mura melletti végvárak védelmét, szinte magától értetődően, a stájerekre bízták volna. A Belső-Ausztria tartománycsoportot irányító Ferdinánd főherceg azonban – a rendekkel egyetértésben – kategorikusan elzárkózott attól, hogy részt vállaljon a Drávától északra eső, ezáltal az Udvari Haditanács illetőségébe tartozó magyarországi határszakasz fenntartásában.<sup>49</sup> A korábbi évtizedekben példamutatóan áldozatkész stájer rendek a 17. században láthatólag még tartományuk közvetlen védelmére is vonakodtak anyagi áldozatokat hozni.<sup>50</sup> Elutasító magatartásuk érthetőbbé válik, ha tudjuk, hogy az 1630-as években a

44 Toifl 2002. 27–40.

45 Toifl 2002. 28.

46 Pálffy 1997. 269., 279.

47 Pálffy 2003. 475–479.

48 Pálffy 2003. 481–482.; Pálffy, 1997. 279.

49 Kelenik 2005. 330–337.

50 Valentinič 1974. 96., 115.

stájer tartománygyűlés által kivetett egyenes adók a korábbinál lényegesen nagyobb terhet róttak a lakosságra. A nemességre jövedelmük arányában kivetett egyenes adó (*Gültsteuer*) immáron négyszeres értékben állandósult, amelynek zöme természetsszerűleg alattvalóikat terhelte.<sup>51</sup> A kiadások fedezésére 1633-ban bevezetett, elvileg rendkívüli, ám szinte minden évben behajtott készpénzadó, akárcsak az azt megelőző évtől kezdődően kivetett fejadó szintén elsősorban jobbágyi teher volt ugyan, de azokhoz a nemességnek is hozzá kellett járulnia.<sup>52</sup> Az adóterhek fokozódása miatti elégedetlenség már 1635-ben parasztfelkeléshez vezetett.<sup>53</sup> A készpénzadók látványos emelését a kiadási oldal szintűgy jelentős növekedése indukálta. Az 1592-ben az oszmánok által provokatívan épített, elfoglalása után kényszerűen a szlavón végvidékhez csatolt Petrinja váráról és őrségéről is a stájereknek kellett gondoskodniuk, bár annak költségeit a három tartomány kezdetben még közösen teremtette elő.<sup>54</sup> A Kanizsa kiesésével háttország nélkül maradt bajcsavári körzet 1609-ben megszűnt ugyan, ám katonaságának zömét Szentgyörgyvárra irányították át, azaz részben továbbra is fizették.<sup>55</sup> Az éves katonai büdzsé tervezésekor a stájer rendek ekkor már a Német-római Birodalom tekintélyes török segélyére sem számíthattak, amelynek negyedét-ötödét korábban a Belső-ausztriai tartománycsoportnak engedte át az uralkodó.<sup>56</sup> A korábban leginkább hadianyag vásárlására fordított birodalmi hozzájárulás ugyanis a harmincéves háború időszakában végleg elapadt.<sup>57</sup>

A 17. században a Belső-ausztriai Haditanács és a stájer rendek – a szóhasználatukban „kanizsai szakasznak” nevezett – magyar határővezet működtetéséhez való hozzájárulást ritkán látott egyetértésben hárították el maguktól, rendszereszerűen nem is vettek abban részt.<sup>58</sup> A rendek hadügyektől való elfordulását a szlavón–petrinjai végvidék működtetésével járó tetemes kiadások és a harmincéves háború által felerősített kedvezőtlen gazdasági folyamatok önmagukban is magyarázhatják. A látványos érdektelenség háttérében azonban az is meghúzódott, hogy a belső-ausztriai tartományokban a század elejére lényegében lezárult az ellenreformáció. Ennek következtében az egyre nagyobb számban rekatolizáló, a Habsburg-dinasztia szolgálatát választó nemesség jelentősen veszített addigi alkupozíciójából.<sup>59</sup> A korábban még többségében protestáns rendek ugyanis

51 Pichler 1985-1986. 86.

52 Pichler 1985-1986. 87., 100.

53 Toifl – Leitgeb 1991. 24.

54 Kaser 1997. 109.; Thiel 1930. 598.

55 Toifl 2002. 38-39.

56 Toifl – Leitgeb 1991. 44.

57 Toifl – Leitgeb 1991. 44.

58 Valentinitzsch 1974. 96.

59 Winkelbauer 2003. 2. köt. 43-54.

támogatásuk, mindenekelőtt a védelmi költségekhez való hozzájárulás fejében mindenkor jelentős engedményeket tudtak kiharcolni a Habsburg főhercegektől.<sup>60</sup> Az 1620-as évek végére a protestantizmus mellett végsőkéig kitartó családok távozásával a stájer rendiség testületileg is meggyengült.<sup>61</sup> Mutatja ezt, hogy a belső-ausztriai tartománycsoport a szomszédos Alsó-Ausztria rendjeitől eltérően nem csatlakozott a csehek 1618. évi felkeléséhez, amely hamarosan összeurópai konfliktussá terebélyesedett.

A belső-ausztriai tartományok hozzájárulásának mértékét, valamint az általa fenntartott végvidékek területi és a feladatkörök funkcionális elhatárolását az érintett tartományok képviselői között 1578-ban Bruck an der Murban tartott tanácskozás szentesítette.<sup>62</sup> Ennek értelmében Stájerország a több mint fél millió rajnai forintos katonai büdzséhez 308.000 forinttal járult volna hozzá, ami több volt, mint Karintia és Krajna együttes vállalása (44%).<sup>63</sup> A stájer kvóta háromnegyedét egyébiránt a szlavón végvidék zsoldszükséglete nyelte el, míg a dologi természetű kiadásokhoz a három tartomány elvben közösen tartozott hozzájárulni.<sup>64</sup> A tartományok tényleges anyagi áldozatvállalása azonban jócskán elmaradt az előírányzott összegtől. A tizenöt éves háború utolsó esztendeiben Stájerország csak 221.000 rajnai forintot költött a határvédelemre, de az elkövetkező évtizedekben ez az összeg is alig több mint a felére, 130.000 forintra olvadt, ami kevésel haladta meg Karintia tartományi hozzájárulását.<sup>65</sup> A stájer rendek részvétele a szlavóniai határzóna működtetésében azonban mindvégig magától értetődő és megkerülhetetlen volt. Horvátország és Szlavónia ugyanis akkorra egy keskeny határsávra zsugorodott („*reliquiae reliquiarum*”, azaz a „*maradékok maradéka*”), amelynek jövedelmei nem tették volna lehetővé a határvédelmi rendszer kiépítését és fenntartását. A történeti Szlavónia három megmaradt vármegyéjéből (Varasd, Körös, Zágráb) ugyanis a 16. század második felében mindösszesen 3000–5000 magyar forint folyt be a dikából.<sup>66</sup> Horvátország tudni illik éppen az oszmán pusztítások okán már a késő középkorban felmentést kapott az állami adó fizetése alól, de a Száva és a Kulpa közéről is csak esetlegesen lehetett számítani a rendi országgyűlésen megajánlott segélypénzre.<sup>67</sup> A szlavóniai szabad királyi városok (Varasd, Kapronca és Körös) taksája is alig néhány száz forintot

<sup>60</sup> Štefanec 2011. 246–248.; Schulze 1973. 34.

<sup>61</sup> Winkelbauer 2003. 2. köt. 51.

<sup>62</sup> Kaser 1997. 104–108., 168.; Kruhek 1995. 278–289.

<sup>63</sup> Kaser 1997. 166.

<sup>64</sup> Schulze 1973. 166.

<sup>65</sup> Schulze 1973. 263.

<sup>66</sup> Štefanec 2011. 333.

<sup>67</sup> Adamček – Kampuš 1976. VII.

tett csak ki; a két utóbbinak a későbbiekben ezt el is engedték.<sup>68</sup> A tartományi főharmincadhivatal bevételeit pedig nem a pozsonyi Magyar-, hanem a bécsi Alsó-ausztriai Kamara kezelte az 1620-as évekig.<sup>69</sup>

## A segítség ára

Nélkülözhetetlen anyagi hozzájárulásuk fejében Stájerország rendjei joggal formáltak igényt a védelmüket garantáló védzóna irányítására, mint ahogy Alsó-Ausztria rendjei is hasonlóképpen igyekeztek ellenőrzésük alá vonni a Duna és a Balaton közötti győri végvidéket.<sup>70</sup> 1578-ban Bruck an der Murban egy Graz székhelyű grémium felállításáról is döntöttek a belső-ausztriai tartományok, amely az 1556-ban felállított bécsi székhelyű Udvari Haditanács mintájára, elvben annak társzerveként koordinálta a szlavón és horvát végvidéket.<sup>71</sup> Jóllehet a hadi tanácsosok járandóságát részben az őket delegáló tartományok fizették, a kormány szerv korszakunkban már nyilvánvalóan a Habsburg főhercegek érdekeit képviselte, még ha a belső-ausztriai tartománycsoport rendjeinek jelentős befolyást engedett is.<sup>72</sup> Abban viszont hasonlított a bécsi testületre, hogy miként előbbiben a magyar rendiség nem rendelkezett képvisellel a korszakban, úgy a grazi soraiiban sem kaptak helyet a horvát-szlavón rendek reprezentánsai. Horvátország és Szlavónia egyre inkább egységesülő politikai elitje nem csak a hadügy központi vezetéséből, hanem – magyar társaikkal ellentétben – annak közép- és alsó szintű irányításából is kiszorult.<sup>73</sup> A 17. században ugyanis a vend végvidék élén kizárólag stájer előkelőket találunk, de a (fő)kapitányi tisztségeket is kizárólag nekik juttatta a grazi haditanács.<sup>74</sup> Egyedül Petrinja, több vonatkozásban is némileg „testidegen” végháza jelentett kivételt, amelynek kapitányai az Erdődy család tagjai közül kerültek ki, örökletes jelleggel.<sup>75</sup> A horvát-tengermelléki végek esetében is csak egyedül Frangepán Farkas Kristófnak (Vuk Krsto Frankopan) sikerült negyed századra (1626–1652) magához ragadnia a védelmi övezet irányítását. A horvát előkelők azonban már ezt megelőzően is eséllyel pályáztak, ha nem is a végvidék, de legalábbis az egyes várkörzetek megüresedett (fő)kapitányi posztjai-

<sup>68</sup> Kaser 1997. 51–52.

<sup>69</sup> Kenyeres 2017. 45.

<sup>70</sup> Pálffy 1999. 164–207.

<sup>71</sup> Ennek összetételére és működésére újabban Štefanec 2011. 213–246.; Thiel 1916. 48–58.

<sup>72</sup> Schulze 1973. 101–105.

<sup>73</sup> Horvátország és Szlavónia tartomány egyesülésének folyamatára l. Pálffy 2002. 107–121.

<sup>74</sup> Petrić 2012. 119–121.

<sup>75</sup> Petrić 2012. 119–121.

ra.<sup>76</sup> Süket fülekre talált viszont a horvát-szlavón rendek azon folytonos követelése, hogy a vend végvidéken is növeljék a honos főtisztek részarányát.<sup>77</sup> Ez azonban illuzórikus elvárás volt, hiszen a gyakorlat révén a végvidék fenntartására fordított tartományi hozzájárulás tekintélyes része – némi kerülővel – visszajutott az azt finanszírozó osztrák rendek képviselőihez. Az alsó-stájerországi nagybirtokosok a végvidék élelemellátásában is egyeduralkodó szerepet szereztek maguknak, amit a főlélmester pozíciójának szinte folyamatos birtoklása szavatolt.<sup>78</sup> A tisztségviselők és főtisztek által elkövetett, kirívó visszaélések is rendszerint rejtve és komolyabb következmények nélkül maradtak, ami rávilágít a belső-ausztriai hadügyigazgatás belterjes mivoltára.<sup>79</sup> Beszédes az is, hogy nyilvánvaló veszélyhelyzetben előfordult, hogy a végvidék néhány száz fegyveresét az osztrák tartomány védelmére rendelték, tehát a Magyar Királyság határain kívül alkalmazták, azaz voltaképpen sajátjukként kezelték annak haderejét.<sup>80</sup> Az Udvari Haditanács irányítása alá tartozó magyarországi végvidékek esetében erre nem találni példát.

A Kanizsa ellen vetett, Dráván inneni végvidékkel összevetésben különösen éles a kontraszt. A bécsi udvarral kötött különleges kompromisszum eredményeként ugyanis a Kanizsával szemközti végvidék (és ezzel együtt a dunántúli kerületi főkapitány tisztsége) 1633 és 1703 között öröklődött a Batthyány családon belül. A végvidéki és egyben kerületi főkapitányok még életükben el tudták fogadtatni fiaik utódlását, ami – mint arra a kutatás a közelmúltban felhívta a figyelmet – egyaránt példa nélkül állt a védelmi rendszer magyar és horvát szakaszán.<sup>81</sup> A délnyugat-dunántúli védzóna és a család szoros összefonódását mi sem mutatja jobban, mint hogy a Kanizsa ellen vetett generálisságot a század második felében nem ritkán „*Batthyány-végek*” elnevezéssel illették a német nyelvű források.<sup>82</sup> A muraközi várcsoport ugyanezen analógiára „*Zerinische Grenze*” azaz „*Zrínyi-végek*” névvel került fel a korabeli mappákra.<sup>83</sup> A Batthyányak által irányított végvidéken belül ugyanis a Zrínyi család tagjai mint Légrad és a Muraköz kapitányai voltak felelősök az ottani végvárak irányításáért, ugyancsak örökjogon. A Kanizsa ellen vetett végházak élén kivétel nélkül magyar honosságú (fő)kapitányokat találunk, de e végvidéken német katonaság is csak alkalmilag, akkor is csekély számban szolgált.<sup>84</sup> Mindez elsődlegesen annak volt köszönhető, hogy a Kanizsával szemközti

<sup>76</sup> SHK 1884. 466-470.

<sup>77</sup> Moaçanin F. - Valentić 1981. 30.

<sup>78</sup> Valentinitsch 1981. 524.

<sup>79</sup> Valentinitsch 1986. 163-174.

<sup>80</sup> Toifl - Leitgeb 1991. 25.

<sup>81</sup> Pálffy 2009b. 332-335.

<sup>82</sup> Pálffy 2009b. 335.

<sup>83</sup> Pálffy 2000. 50.

<sup>84</sup> Végh 2010. 13-28.

végvidéket nagyjából a 17. század közepéig a Magyar Kamara által bevételezett jövedelmekből, úgymint a rendi országgyűlés által megszavazott hadisegélyből, a harmincadból és – ma már tudjuk – mindenekelőtt az 1635-től kivetett úgynevezett félharmincadból tartották fenn.<sup>85</sup> A 17. század közepétől viszont ezen a végvidéken is egyre nagyobb szerepet kapott a végvidéki fizetés adminisztrálásában az Udvari Kamara. A Kanizsa elleni várláncolat tehát a helyi rendi társadalom érdekérvényesítő képességét tekintve a másik végletet jeleníti meg, ellenpontozva a Drávától délre húzódó szlavón védzónát. A győri generalátus valahol a kettő között helyezkedhetett el e tekintetben. Az alsó-ausztriai rendek anyagi hozzájárulásuk fejében ugyan már korán kisajátították maguknak a végvidéki főkapitány pozícióját, a végházak kapitányi székébe viszont a 17. század elejétől kizárólag magyarok ül(het)tek. A Bocskai-felkelés eredményeként jelentősen megerősödött magyar rendek ugyanis a közvetlenül a császárvárost oltalmazó Győr, illetve – a dunai sajkás flottilla bázisául szolgáló, szervezetileg is különálló – Komárom kivételével elvben bármely végvidék és végvár parancsnoki posztját elnyerhették.<sup>86</sup>

A sokkalta gyengébb pozíciókkal rendelkező horvát-szlavón rendiség egyedül az úgynevezett Kulpa melletti (másként báni) végvidéket tudta irányítása alatt tartani, éppen annak köszönhetően, hogy azt is alapvetően magyarországi jövedelmekből működtették. A – kamarai szóhasználatban megtévesztő módon ugyancsak vend végvidéknek nevezett – várláncolat főbb váraiban (Breszt, Pokupszko, Berkisevina, Szredicskó) ugyanis a mindenkori bán félezres kontingensét (300 lovas, 200 gyalogos) osztották szét, a személyes szolgálatára rendelt száz lovas kivételével.<sup>87</sup> Kevésbé ismert, hogy őket legalábbis a 17. század közepéig a Kanizsa ellen vetett végvidékhez hasonlóan, azzal egyidőben többnyire a Magyar Kamara bevételeiből fizették, rendszerint több éves késésekkel.<sup>88</sup> Itt állomásoztak a horvát-szlavón rendi gyűléseken (*sabor*) a délszláv gyalogosok tartására kivetett hozzájárulásból (*pecunia haramialis*) felfogadott – leginkább a határfolyón átvezető gázlókat oltalmazó – fegyveresek is, akik felett végső soron szintén a mindenkori bán parancsnokolt.<sup>89</sup> A 17. század közepén a hozzávetőleg ugyancsak félezer főnyi, az „ország gyalogjainak” is nevezett fegyveresek zsoldját a rendi hozzájárulás mellett a szlavón vármegyék hadiadója, illetve a tartományban szedett félharmincad volt hivatott fedezni.<sup>90</sup> A Kulpa-menti véghelyek kapitányi posztjaira kizárólag a horvát-szlavón rendek tagjai nyertek kinevezést, ami meghatározó bevételi

<sup>85</sup> Kenyeres 2013. 567–590.

<sup>86</sup> Pálffy 2009. 56.

<sup>87</sup> Merényi 1895. 401–404.

<sup>88</sup> Oross 2018. 1082–1083. A fizetés lebonyolítására konkrét példát hoz Méhes 2013. 175–195.

<sup>89</sup> Kampuš 1981. 518.

<sup>90</sup> CJH 1900. 528–529.

forrást jelentett, különösen a köznemesek számára.<sup>91</sup> A magyarországinál strukturálisan jóval fejletlenebb szlavón vármegyék ugyanis sokkal kevesebb pozíciót és ezáltal jövedelemforrást tudtak nemességük számára biztosítani.<sup>92</sup> Természetesen a báni tisztség tekintélyét is nagyban növelte e sajátos helyzetű várláncolat irányítása. Különösen, hogy a tisztséget az előző évszázadban gyakran párban viselték, illetőleg a tizenöt éves háborút követően (1606-1608) a rendi méltóság betöltetlen maradt.<sup>93</sup> Egyébként maga a horvát-szlavón rendi gyűlés inkább egy magyarországi vármegye közgyűlésére emlékeztetett és nem csak a résztvevők csekély száma miatt. Előbbiben ugyanis szintúgy a (zömében katolikus) köznemesség volt a hangadó, míg az 1620-as évekig jellemzően evangélikus mágnások inkább a magyar országgyűléseken próbálták érdekeiket előmozdítani.<sup>94</sup>

## Vlahok a végvidéken

A Habsburg dinasztia, illetve az érdekeit képviselő Belső-ausztriai Haditanács és a horvát-szlavón rendek ellentéte különösen a vlahok tömeges betelepülése miatt éleződött ki. Szlavónia oszmánok uralta részéről ugyanis a tizenöt éves háború idején, különösen 1595 és 1600 között több hullámban költöztek át zömében a görögkeleti felekezethez tartozó délszlávok, akiket a kortársak változatos megnevezésekkel (*Raitzen, Serben, illetve predavci, pribezi, uskoci* stb.) jelöltek.<sup>95</sup> A Stájerország anyagi hozzájárulásának mértékéről korábban elmondottak ismeretében teljesen érthető, hogy a Habsburg főhercegek és a határvidéki, osztrák származású főtisztek felkarolták a menekülőket, akikben olcsó fegyveres előtt láttak.<sup>96</sup> Legalább ilyen fontos szempont volt az is, hogy az oszmán oldalon is katonai szolgálatra kötelezett vlahok áttelepítésével egyúttal az ellenséges határvédelmet is bomlasztották. A tömeges migráció háttérben elsődlegesen az állhatott, hogy az oszmán kormányzat – a bevett gyakorlat szerint – a határvidéki struktúrák megszilárdulásával szűkíteni igyekezett kiváltságaikat, amelyet a központi költségvetésben az 16. század végétől mutatkozó jelentős deficit is ösztönzött.<sup>97</sup> A kutatás újabban a keresztény végvidék főtisztjeinek kezdeményező, illetve a jövevényekkel tartó ortodox pópák és szerzetesek közvetítő szerepét emeli ki.<sup>98</sup>

<sup>91</sup> Moaçanin F. - Valentić 1981. 30.

<sup>92</sup> Štefanec 2011. 113-114.

<sup>93</sup> A dalmát-horvát-szlavón bánok névsorát közli Pálffy 1997. 275-276.

<sup>94</sup> Štefanec 2011. 119-120.

<sup>95</sup> Kaser 1997. 119.; Völckl 1982. 14.

<sup>96</sup> Štefanec 2007. 131-133.

<sup>97</sup> Moaçanin N. 1984. 193-198.

<sup>98</sup> Štefanec 2007. 129-133.

De szerepe lehetett ebben az érintettek eleddig kevés figyelemre méltatott törekvésének is, hogy megszabaduljanak a szlavón végvidék főkapitányai által rájuk mint oszmán alattvalókra kirótt sarctól.<sup>99</sup>

Problémát jelentett azonban, hogy az áttelepülő vlahokat – kincstári uradalmak híján – a stájer főkapitányok a központi váraik körül, a szlavón nemesség már évtizedek óta lakatlan, ezért egészen addig semmilyen bevételt nem produkáló birtokaira telepítették le.<sup>100</sup> Bár ez a lépés a birtokok hovatarozása tekintetében nem jelentett változást, a földek tulajdonosai az új népesség megjelenését követően nyomban jogaik elismertetését és adó fizetését várták el tőlük. A grazi kormány szerv nem is burkolt támogatását látva azonban a vlahok – a jobbágysorba süllyesztés távlatos veszélyétől tartva – kategorikusan elutasították a birtokosok követelést.<sup>101</sup> A rendeknek a földesúri szemszögből nézve jószágaikat uszarpáló ortodox népelemmel szembeni harcát a tartomány legnagyobb, leginkább érintett birtokosaként a zágrábi püspök vezette, aki nem mellesleg megyésfőpásztorként is érdekelt volt az új népesség alávetésében.<sup>102</sup> Jóllehet a problémával az egymást követő magyar rendi országgyűlések is behatóan foglalkoztak, a vlahokra mint fegyveres erőre igényt tartó Habsburg dinasztia, illetőleg a stájer tartomány ellenérdekeltsége miatt nem sikerült megegyezést tető alá hozni a felek között.<sup>103</sup> Emiatt II. Ferdinánd (1619–1637) 1630-ban saját hatáskörben, rendeleti úton szabályozta a betelepülők jogállását oly módon, hogy az érintettektől a korona részére kizárólag katonai szolgálatot várt el. A „*Statuta valachorum*” minden 18. életévét betöltött férfit fegyveres szolgálatra kötelezett, ami a határok őrizetét, illetve a riadó esetén egy kijelölt helyen való gyülekezést jelentette.<sup>104</sup> Ehelyütt szükségképpen megemlítené, hogy a betelepült délszláv népesség jelölésére csak az uralkodó rendelet kiadását követően vált általánossá az (elsődlegesen jogállásukra és nem etnikumukra utaló, többes jelentéstartalmú) vlah terminus.<sup>105</sup>

A vlah statutumok kiadásakor hozzávetőleg 6–7000 fegyverest lehetett soraikból kiállítani, ráadásul anyagi ellenszolgáltatás nélkül. Ellenben oszmán területen kettő, míg egyéb hadszíntéren történő alkalmazásuk esetében egy hét után zsoldot kellett számukra fizetni.<sup>106</sup> Létszámukat tekintve tehát mintegy négyszeresen múlták felül a fizetett végváriakat (1646 fő). Aligha véletlen egybeesés, hogy a vend végvidék keretszámait éppen 1630-ban módosították, azaz annak megha-

<sup>99</sup> Moaçanin F. 1971. 304.

<sup>100</sup> Moaçanin F. 1971. 301–303.

<sup>101</sup> Moaçanin F. 1971. 302–303.

<sup>102</sup> Molnár 2012. 22–23.

<sup>103</sup> Moaçanin F. 1971. 303.

<sup>104</sup> Kaser 1997. 142–150

<sup>105</sup> Kaser 1997. 122.

<sup>106</sup> Kaser 1997. 149.

tározásánál már minden bizonnyal számoltak az ortodox délszláv népesség katonai szolgálatával is. Nem feledkezhetünk el azonban arról, hogy a keresztény várláncolat mögött katonaparasztok, illetve szintén fegyveres szolgálatra kötelezett, hasonló kondíciójú földesúri vlahok által lakott falvak széles zónája húzódott.<sup>107</sup> A „hátszág” magyarországihoz hasonló militarizációja tehát Szlavóniában is igazolható, és pedig a privilegizált vlahok jelenlététől függetlenül.<sup>108</sup> Utóbbiak a fizetett hadinéphez hasonlóan a végvidék mindenkori generálisa, közvetlenül pedig az egyes főkapitányok jurisdikciója alá tartoztak, amit a statutumok pontosan meghatároztak.<sup>109</sup> Ennek ellenére a főtisztek jogosítványaikkal visszaélve csorbították a vlahok jogait, különösen önkormányzatiságuk vonatkozásában, de olykor szolgáltatásokat is elvártak tőlük. A visszaélések miatt 1666-ban kirobbant zavargásokat követően önszerveződési formáikat alsó szintre korlátozták, egyebekben azonban jogállásuk nem sérült.<sup>110</sup> Az említett túlkapások hosszas tolerálása egyébiránt azzal magyarázható, hogy az *abusus* státuszukat nem érintette, míg földesúri fennhatóság alá kerülésük esetén az könnyen módosulhatott volna. Előbbi így voltaképpen a kisebb rosszat jelentette számukra.<sup>111</sup>

A szlávón–petrinjai végvidék a 17. században – részint éppen a vlahok megjelenésével magyarázható létszámgyarapodás miatt – a jelek szerint a korábinál „jobban teljesített”, ami részint választ adhat a tanulmányunk bevezetőjében idézett jelenségre. Jelesül arra, hogy a tartomány lakosságát az oszmánok ekkor már nem tudták hódoltatni, azaz rendszeres adófizetésre kényszeríteni. Arra azonban már nem volt képes, hogy az oszmán uralom alatt élő, az őshonos lakosság helyére betelepült ortodox vlah és rác népességet keresztény részre adózásra bírja.<sup>112</sup> Erre a szűkebb értelemben vett Magyarországon is elsősorban a hódoltságban birtokos nemesség vállalkozott, amely – mint láttuk – lényegesen vitálisabb volt szlávón rendtársainál. Ráadásul ehhez megvolt a szükséges ereje is a végvári katonaság képében, köszönhetően egy, a hazai történetírásban hangsúlytalanul maradt körülménynek. A magyarországi végvidékeken ugyanis jellemzően az adott végvár és tartománya birtokosát, vagy többes birtoklás esetén azok egyikét nevezték ki az erősség (fő)kapitányává „*mivelhogy – Zrínyi VII. Miklós szavait idézve – örökös uráé törvényünk szerint a maga várának praetendálása*”.<sup>113</sup> Horvát-Szlavónország nemesi társadalma e tekintetben komoly deficittel küzdött, hiszen – mint fentebb láttuk – a végvidék első emberei és főtisztjei, illetve he-

<sup>107</sup> Petrić 2012. 157–169.

<sup>108</sup> Czigány 2004. 85–95.

<sup>109</sup> Kaser 1997. 142–143.

<sup>110</sup> Kaser 1997. 146.

<sup>111</sup> Močanin F. 1971. 303–304.

<sup>112</sup> Molnár 2013. 521–537.

<sup>113</sup> ZMÖM 2003. 142.

lyetteseik kizárólag stájer előkelők voltak. Mindazonáltal még az erő pozíciójából diktáló magyar birtokosok is csak kevés eredményt tudtak felmutatni az idegen környezetbe vetődött, a térség korábbi világi és egyházi kereteit értelmezni sem igazán tudó, más kultúrájú rációk adóra kényszerítését illetően. Ez legtöbb esetben jelképes pénzadó vagy hétköznapi használati cikk volt.<sup>114</sup> Szlavóniában a Draskovichok és a Zrínyiek is mindössze néhány Dráva menti falut tudtak rendszeresnek mondható adózásra szorítani, azokat is a Dunántúl irányából.<sup>115</sup> Megemlítendő, hogy a kaproncai főkapitányság helyőrségei egyébiránt nem csak a Dráva és Száva közén, hanem a Dunántúlon is jelen voltak, amelynek leginkább a somogyi települések voltak a kárvallottjai.<sup>116</sup> Ezen útjaik azonban vélhetőleg inkább keresztették mintsem segítették az érintett települések keresztény részre történő adózását, és inkább megsarcolásukat célozhatták.

### Végvidékből határőrvidék: a fogalmi keretek

A Dráván innen és túl fekvő török kori határvédelmi övezetek közötti legfőbb különbség mégis későbbi sorsuk volt. Míg ugyanis a Magyarország területén lévő négy végvidék felszámolására és katonaságuk elbocsátására 1701-ben valóban sor került, addig a szlavón–petrinjai és a horvát–tengermelléki végek esetében végül a további fenntartás mellett döntöttek a grazi haditanácsosok.<sup>117</sup> Utóbbi megmaradása mellett leginkább az szólt, hogy ettől (illetve a báni végvidéktől) távolodott el legkevésbé a határ. Sőt mivel ezekbe még a háború során az elfoglalt végházakat is inkorporálták, azok továbbra is az új oszmán határon húzódtak.<sup>118</sup> Voltaképpen tehát az történt, hogy a fentebb bemutatott, két török kori várláncolat alkotta immáron a végvidék nyugati peremét, kiterjesztve azt a karlócai békében rögzített vonalig. A Dráva és az Erdélyi Fejedelemség közti védzónák ellenben több száz kilométerre kerültek attól; közülük egyedül a győri esetében mutatható ki annak bővítésére irányuló kormányzati törekvés.<sup>119</sup> I. Lipót (1657–1705) 1703 nyarán a szlavón–petrinjai végvidék esetében is annak felszámolása mellett döntött, ám ennek végrehajtása több okból sem volt időszerű.<sup>120</sup> A lépéssel ugyanis megszűnt volna a védernyő a nagyszámú vlah fegyverforgató felett, akik továbbra sem voltak hajlandók földesúri hatalmat elismerni. A horvát–szlavón rendiség-

<sup>114</sup> Szakály 1981. 259–275.

<sup>115</sup> Mažuran 1966. 17–55.

<sup>116</sup> Turbuly 1996. 53., 58., 133.; CJH 1900. 328–329. 1635/37. törvénycikk.

<sup>117</sup> Oross 2013. 81–104.

<sup>118</sup> Kaser 2000. 481–486.; Kruhek 1984. 253–256.

<sup>119</sup> Czigány 2004. 163–164.

<sup>120</sup> Oross 2013. 112–113.

gel való nyílt konfliktusuk esetén okkal lehetett tartani attól, hogy török földre távoznak, ráadásul időközben a visszafoglalt területekre is nagyszámú vlah költözött be.<sup>121</sup> A Határőrvidék kialakítása pedig, amely éppen a végvidékek kora újkori struktúráját lett volna hivatott felváltani, még a kezdeti lépéseknél tartott. A Tisza mentén ugyanis éppen csak megkezdődött az ottani rácság letelepítése, de ezt a folyamatot az 1703 nyarán kirobbant Rákóczi-szabadságharc egy bő évtizeddel elodázta.<sup>122</sup> A spanyol örökösödési háború miatt pedig szinte valamennyi császári ezredet kivonták a Magyar Királyság területéről, így a három végvidék hadereje már csak emiatt sem volt nélkülözhető.<sup>123</sup> Ezt tetézte a visszafoglaló háború finanszírozásában kulcsszerepet játszó Oppenheimer bankház (talán tudatosan előidézett) csődje, amely a Habsburg Monarchia fizetéseképtelenségével fenyegetett.<sup>124</sup> A szlavón végvidék története így csak az 1740-es években ért véget, amikor is – nevét átörökítve – a Határőrvidékek megreformált rendszerébe illesztették, területét ezredkörzetekre osztva fel.<sup>125</sup>

Mint arra a magyar kutatás nyomatékosan felhívta a figyelmet, a Tisza–Maros és Duna–Száva folyók mentén 1700-tól kiépülő új védelmi struktúra – a funkcionális hasonlóság ellenére – lényegileg eltért kora újkori elődjétől. Előbbi tudvalóval az Udvari Haditanács közvetlen irányítása alatt, az osztrák, magyar, horvát és szlavón rendiség kiszorításával, immáron *területi* alapon szerveződött meg az Oszmán Birodalommal közös, régi-új határ mentén.<sup>126</sup> Az 1881-ig működő védelmi struktúra első monográfusa, Franz Vaniček – még annak fennállása idején, a Habsburg kormányzat felkérésére készült – művében világosan meg is különböztette az 1538 és 1737 közötti időszakot, amelyben csak határkörzetek (*Grenzbezirke*) léteztek, ellentétben a későbbi, általa regulárisnak nevezett Határőrvidéktől (*Militärgrenze*).<sup>127</sup> Ám minthogy művében a korai időszakot is tárgyalta, ezzel akaratlanul is a kontinuitást sugallta a két, szervezetileg eltérő, sorrendben egymást követő oszmánellenes struktúra között. Ezt a témával intenzívebben csak közel egy évszázad kihagyással, az 1950-es évektől foglalkozó, főként német és horvát nyelvű kutatók – nem ismervén a magyar historiográfia idevágó eredményeit – alapvetően máig nem kérdőjelezték meg.<sup>128</sup> Annak ellenére sem, hogy a „*Grenze*”, illetve korabeli horvát megfelelője, a „*krajina*” kifejezés mellé a 18. század közepén – éppen a

<sup>121</sup> Kaser 2007. 153–154.

<sup>122</sup> Oross 2013. 104–112.; Koroknai 1974.

<sup>123</sup> Zachar 2003. 747.

<sup>124</sup> Szakály 1971. 31–78.

<sup>125</sup> Kaser 1997. 153–162.

<sup>126</sup> Oross 2013. 104–112.

<sup>127</sup> Vaniček 1875. 23.

<sup>128</sup> A téma német nyelvű és horvát historiográfiájára Kessler 1984. 101–117.; Buczynski 2015. 529–539.

köztük lévő lényegi különbségre utaló – „*militär*”, illetve „*vojna*” melléknév is társult.<sup>129</sup> A folyamatosság képzetét kelthette az is, hogy a kora újkorban horvát-tengermelléki névvel illetett végvidék egyes erősségei már a középkor óta részt vettek a határvédelemben. Ilyen volt például Zengg, ahol 1469-től egészen a Határőrvidék feloszlásáig állomásozott királyi helyőrség.<sup>130</sup> A Határőrvidék 18. századi viszonyainak bemutatására fókuszáló – személyes tapasztalataink szerint a hazainál sokkalta tekintélyelvűbb – délszláv historiográfia a kora újkori struktúrákat jellemzően mint ennek szerves előzményét taglalja. Ekkor is inkább csak néhány, a nemzetállami fejlődés szempontjából jelentőséggel bíró problémára szorítkozva, ami már a korabeli forráskiadványok összeállításánál is tetten érhető.<sup>131</sup>

Ezek közül első helyen az ortodox vlahok tömeges betelepülése említhető, akiknek kései leszármazottjai a 19. században köztudottan a szerbség identitásával azonosultak. Témánk szempontjából ez annyiban bír jelentőséggel, hogy a horvát és a német-osztrák kutatók máig a vlah statutumok 1630. évi kiadásától számítják a határvidék territorializációját, vagy legalábbis az ahhoz vezető folyamat fontos állomásának tekintik.<sup>132</sup> Ha azonban nem a Határőrvidék 18. századi viszonyai felől, anakronisztikusan közelítve, hanem a kora újkori végvidékek ismeretében viszonyulunk a kérdéshez, eltérő következtetésre kell, hogy jussunk. A Belső-ausztriai Haditanács, közvetlenül pedig az osztrák származású főtisztek ugyanis pusztán az áttelepült fegyveresek és nem az általuk lakott terület felett gyakoroltak jogköröket. Analóg példaként hozható fel erre, hogy a Bocskai István által Szabolcs megyében letelepített, kollektív jogokkal felruházott hajdúk telepei 1613-tól a Felső-magyarországi végvidéki főkapitány alárendeltségébe kerültek, ettől azonban a várcsoport jellege mit sem változott.<sup>133</sup> A (fő)kapitányok alatt, fizetés nélkül szolgáló fegyveresek tömegei pedig a magyar végvidéken éppúgy jellemzőek voltak és ugyancsak a tizenöt éves háború következményeként jelentek meg. Igaz, ez a Drávától északra nem járt együtt a lakosság etnikai cseréjével.<sup>134</sup> Minthogy azonban – mint erről korábban szót ejtettünk – a magyarországi végvárak élén többnyire azok birtokosai álltak, ezen fegyveresek felett mindvégig megmaradt a rendek kontrollja is. Mint bemutattuk, a kora újkori védzónák természetesen mutathattak egyedi vonásokat, strukturálisan azonban nem különböztek egymástól: azok mindvégig nem területi, hanem több-kevesebb végvár helyőrségét magukba foglaló katonai-szervezeti egységek voltak. Jelen tanulmányunk természetesen nem foghatta át az összetett problémakör teljes vertikú-

<sup>129</sup> Roksandić 2003. 27.

<sup>130</sup> Kruhek 1990. 94.

<sup>131</sup> SHK 1884–1889.

<sup>132</sup> Kaser 1997. 136.

<sup>133</sup> Rác 1969. 116–123.

<sup>134</sup> Végh 2009. 443–458.

mát. Mindösszesen annak igazolására szolgál, hogy a Dráván inneni és túli struktúrák csak a (historiográfiai) határvonalakat átlépve, együttesen vizsgálhatóak és nyerhetnek értelmet.



## Felhasznált irodalom

- Adamček – Kampuš 1976. = Adamček, Josip – Kampuš, Ivan: Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV. i XVI. stoljeću. Zagreb, 1976.
- Amstadt 1969 = Amstadt, Jakob: Die k.k. Militärgrenze 1522–1881. (mit einer Gesamtbibliographie). Inaugural-Dissertation. Würzburg, 1969.
- Buczynski 2015 = Buczynski, Alexander: Ad fontes historiae. A Katonai Határőrvidék horvátországi historiográfiájának trendjei és a jövőbeli kutatások. In: Fodor Pál – Sokcsevits Dénes (főszerk.): A horvát–magyar együttélés fordulópontjai: Intézmények, társadalom, gazdaság, kultúra. Budapest, 2015. 529–539.
- CJH 1900 = Magyar Törvénytar (Corpus Juris Hungarici). 1608–1657. évi törvénycikkek. Magyarázó jegyzetekkel kíséri Márkus Dezső. Budapest, 1900.
- Czigány 2013 = Czigány István: A Kanizsával szembeni végvidék védelmi rendszere a XVII. század közepén. In: J. Újváry Zsuzsanna (főszerk.): Batthyány I. Ádám és köre. Piliscsaba, 2013. 67–90.
- Czigány 2004 = Czigány István: Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe, 1600–1700. Budapest, 2004. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Millenniumi Könyvtára 4.)
- Dabić 2000 = Dabić, Vojin S.: Vojna Krajina. Karlovački generalat (1530–1746). Beograd, 2000.
- Kampuš 1981 = Kampuš, Ivan: Das System der öffentlichen Finanzen und Abgaben in Kroatien als Faktor der Verteidigung der Länder der Habsburgermonarchie zur Zeit der Türkischen Einbrüche im 16. Jahrhundert. In: Pferschy, Gerhard (Hrsg.): Siedlung, Macht und Wirtschaft: Festschrift Fritz Posch zum 70. Geburtstag. Graz, 1981. 515–520.
- Kaser 2000 = Kaser, Karl: Das Steiermärkische Landesarchiv, ein Zensus, die Lika und die Militärgrenze zu Beginn des 18. Jahrhunderts. In: Obersteiner, Gernot Peter (Hrsg.): Festschrift Gerhard Pferschy zum 70. Geburtstag. Graz, 2000. 471–485.

- Kaser 1997 = Kaser, Karl: Freier Bauer und Soldat. Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft an der kroatisch-slawonischen Militärgrenze (1535-1881). Wien - Köln - Weimar, 1997.
- Kelenik 2005 = Kelenik József: Egy végvidék születése. A Kanizsa ellen vetett végek kialakulásának története 1600-1601. In: Hausner Gábor (szerk.): Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, 2005. 311-357.
- Kenyeres 2017 = Kenyeres István: A Magyar és a Szepesi Kamara bevételei és kiadásai a XVII. században. Fons 24. (2017), 3-67.
- Kenyeres 2013 = Kenyeres István: A félharmincad 1635-1638-ban. In: Kádár Zsófia - Lakatos Bálint - Zarnóczy Áron (szerk.): Archivariorum historicorumque magistra. Történeti tanulmányok Bak Borbála tanárnő 70. születésnapjára. Budapest, 2013. 567-590.
- Kessler 1984 = Kessler, Wolfgang: Njemačka i austrijska historiografija Vojne krajine. In: Pavličević, Dragutin (Ed.): Vojna krajina. Povijesni pregled-historiografija-rasprave. Zagreb, 1984. 101-117.
- Koroknai 1974 = Koroknai Ákos: Gazdasági és társadalmi viszonyok a dunai és a tiszai határőrvidéken a 18. század elején. Budapest, 1974.
- Krenn 1981 = Krenn, Peter: Die Ausrüstung der steirischen Landmiliz von 1703/04. In: Pferschy, Gerhard (Hrsg.): Siedlung, Macht und Wirtschaft: Festschrift Fritz Posch zum 70. Geburtstag. Graz, 1981. 241-254. (Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchivs 12.)
- Kruhek 1984 = Kruhek, Milan: Stvaranje i utvrđivanje obrambene granice na Kupi u toku XVI i XVII stoljeća. In: Dragutin Pavličević (Ed.): Vojna krajina. Povijesni pregled-historiografija-rasprave. Zagreb, 1984. 214-258.
- Kruhek 1990 = Kruhek, Milan: Utvrde Senjske kapetanije u XVI. stoljeću. Senjski zbornik 17. (1990), 93-112.
- Mažuran 1966 = Mažuran, Ive: Popis zapadne i srednje Slavonije 1698 i 1702 godine. Osijek, 1966.
- Merényi 1895 = Merényi Lajos: A végek magyar őrhada 1670 után. Hadtörténelmi Közlemények 8. (1895), 400-405.
- Méhes 2013 = Méhes Péter: Egy udvari alkalmazott, Johann Hoffmann beszámolója a „Kanizsa ellen vetett” és a vend végvidékre szállítandó kifizetésekről az 1637. évből. In: J. Újváry Zsuzsanna (szerk.): Az oszmán-magyar kényszerű együttélés és hozadéka. Piliscsaba, 2013. 175-195.
- Moačanin F. 1971 = Moačanin, Fedor: Das Problem des Grundbesitzes der Militärbevölkerung an der kroatischen und slawonischen Grenze. In: Othmar Pickl, Othmar (Hrsg.): Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Graz, 1971. 297-307. (Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Socialgeschichte 1.)

- Moačanin F. 1984 = Moačanin, Fedor: Pokušaji sporazumijevanje između hrvatskog plemstva i vlaha varaždinskog generelata u 17. stoljeću. In: Pavličević, Dragutin (Ed.): *Vojna krajina. Povijesni pregled-historiografija-rasprave*. Zagreb, 1984. 275-302.
- Moačanin N. 1984 = Moačanin, Nenad: Vlasi u požeškom sandžaku 1545-81. In: Pavličević, Dragutin (Ed.): *Vojna krajina. Povijesni pregled-historiografija-rasprave*. Zagreb, 1984. 193-198.
- Moačanin F. - Valentić 1981 = Moačanin, Fedor - Valentić, Mirko: *Vojna krajina u Hrvatskoj. Katalog izložbe*. Zagreb, 1981.
- Molnár 2012 = Molnár Antal: *A zágrábi püspökség és a magyarországi katolikus egyház a 17. században*. Budapest, 2012.
- Molnár 2013 = Molnár Antal: *A horvát-szlavón rendiség és az oszmán Szlavónia*. In: Kádár Zsófia - Lakatos Bálint - Zarnóczki Áron (szerk.): *Archivarium historicorumque magistra. Történeti tanulmányok Bak Borbála tanárnő 70. születésnapjára*. Budapest, 2013. 521-537.
- Oross 2013 = Oross András: *A Magyar Királyság törökellenes határvédelmi rendszerének felszámolása és átszervezése*. Budapest, 2013.
- Oross 2018 = *A magyarországi végvidéki katonaság járandóságai a 17. század közepén*. *Századok* 152. (2018), 1077-1094.
- Pálffy 1995 = Pálffy Géza: *A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei*. *Hadtörténelmi Közlemények* 108. (1995), 114-185.
- Pálffy 1996 = Pálffy Géza: *A török elleni védelmi rendszer története a kezdetektől a XVIII. század elejéig. Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz*. *Történelmi Szemle* 38. (1996), 163-217.
- Pálffy 1997 = Pálffy Géza: *Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16-17. században*. *Minta egy készülő főkapitányi és archontológiai „életrajzi lexikonból”*. *Történelmi Szemle* 39. (1997), 257-288.
- Pálffy 1999 = Pálffy Géza: *A császárváros védelmében. A Győri Főkapitányság története 1526-1598*. Győr, 1999.
- Pálffy 2000 = Pálffy Géza: *Európa védelmében. Haditérképészet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16-17. században*. Második, javított és bővített kiadás. Pápa, 2000.
- Pálffy 2001 = Pálffy Géza: *A törökellenes határvédelem fenntartásának költségei a 16. század második felében*. In: Petercsák Tivadar - Szabó Mátyás (szerk.): *Végvár és ellátás*. Eger, 2001. 183-220. (*Studia Agriensia* 22.)
- Pálffy 2002 = Pálffy Géza: *Horvátország és Szlavónia a XVI-XVII. századi Magyar Királyságban*. *Fons* 9. (2002), 107-121.

- Pálffy 2003 = Pálffy Géza: A Bajcsavárig vezető út: a stájer rendek részvétele a Dél-Dunántúl törökellenes határvédelmében a XVI. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 116. (2003), 463-504.
- Pálffy 2009a = Pálffy Géza: Az első horvát hadiszabályzatok (1578) magyarországi gyökerei. In: Lengvári István – Vonyó József (szerk.): *Népek együttélése a Dél-Dunántúlon*. Pécs, 2009. 294-305.
- Pálffy 2009b = Pálffy Géza: Győztes szabadságharc vagy egy sokféle sikert hozó felkelés? A magyar királysági rendek és Bocskai István mozgalma (1604-1608). *Századok Füzetek* 3. Budapest, 2009.
- Pálffy – Szabó 2010 = Pálffy Géza – Szabó András Péter: *A szécsényi seregszék jegyzőkönyve (1656-1661)*. Salgótarján, 2010.
- Petrić 2012 = Petrić, Hrvoje: *Pogranična društva i okoliš. Varaždinski generalat i Križevačka županija u 17. stoljeću*. Samobor – Zagreb, 2012.
- Pichler 1985-1986 = Pichler, Franz: Die steuerliche Belastung der steirischen Bevölkerung durch die Landesdefension gegen die Türken. *Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchivs* 35-36. (1985-1986), 71-104.
- Posch 1990 = Posch, Fritz: Die Innerösterreichische Defensionsordnung von 1575 und der „nachbarliche Sukkurs“ der innerösterreichischen Länder Steiermark, Kärnten, Krain und Görz. *Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark* 81. (1990), 45-59.
- Rác 1969 = Rác István: *Hajdúk a XVII. században*. Debrecen, 1969.
- Roksandić 2003 = Roksandić, Drago: *Triples confinium ili o granicama i regijama hrvatske povijesti 1500-1800*. Zagreb, 2003.
- Roth 1970 = Roth, Franz Otto: „Wihitsch“ und „Weitschawar“. Zur Verantwortungsbewusstsein der adeligen Landstände Innerösterreichs in Gesinnung und Tat im türkischen „Friedensjahr“. II. Teil. *Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark* 61. (1970), 151-214.
- Rothenberg 1970 = Rothenberg, Günther Erich: *Die österreichische Militärgrenze in Croatien 1522-1881*. Wien – München, 1970.
- Rothenberg 1966 = Rothenberg, Günther Erich: *The Austrian Military Border in Croatia 1740-1881. A Study of an Imperial Institution*. Chicago, 1966.
- Rothenberg 1960 = Rothenberg, Günther Erich: *The Austrian Military Border in Croatia 1522-1747*. Urbana, 1960. (Illinois Studies in the Social Sciences 48.)
- SHK 1884-1889 = *Spomenici hrvatske krajine. Sakupio i uredio Radoslav Lopašić*. Zagreb, 1884-1889.
- Schulze 1973 = Schulze, Winfried: *Landesdefension und Staatsbildung. Studien zum Kriegswesen des Innerösterreichischen Territorialstaates (1564-1619)*. Wien – Köln – Graz, 1973.

- Štefanec 2007 = Štefanec, Nataša: Tolerance and Intolerance in the Croatian-Slavonian Kingdom at the turn of the 17th Century. Contest for Gomirje. In: Ivetić, Egidio – Roksandić, Drago (Ed.): Tolerance and Intolerance at the Triplex Confinium. Approaching the „Other” on the Borderlands Eastern Adriatic and Beyond. Padova, 2007. 125–151.
- Štefanec 2011 = Štefanec, Nataša: Država ili ne: Ustroj vojne krajine 1578. godine i hrvatsko-slavonski staleži u regionalnoj obrani i politici. Zagreb, 2011.
- Szakály 1971 = Szakály Ferenc: Oppenheimer Sámuel működése, különös tekintettel magyarországi kihatásaira. In: Scheiber Sándor (szerk.): Magyar-zsidó oklevéltár XIV. 1742–1765. Budapest, 1971. 31–78.
- Szakály 1981 = Szakály Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Budapest, 1981.
- Sz. Simon 2014 = Sz. Simon Éva: A „hódoltságon kívüli hódoltság”. Egy szandzsákösszeírás tanulságai. Budapest, 2014.
- Thiel 1916 = Thiel, Viktor: Die innerösterreichische Zentralverwaltung 1564–1749. I. Die Hof- und Zentralbehörden Innerösterreichs 1564–1625. Wien, 1916. (Archiv für Österreichische Geschichte Bd. 105.)
- Toifl 2010 = Toifl, Leopold: Die Organisation der steirischen Landesverteidigung vom 15. bis zum 18. Jahrhundert. In: Dornik, Wolfram – Gießauf, Johannes – Iber, Walter M. (Hrsg.): Krieg und Wirtschaft von der Antike bis ins 21. Jahrhundert. Innsbruck, 2010. 283–289.
- Toifl 2002 = Toifl, Leopold: Bajcsavár története stájer levéltári források alapján. In: Kovács Gyöngyi (szerk.): Weitschawar / Bajcsavár. Egy stájer erődítmény Magyarországon a 16. század második felében. Kiállítás a zalaegerszegi múzeumban 2002. május 31– 2002. október 31. Zalaegerszeg, 2002. 29–40.
- Toifl – Leitgeb 1991 = Toifl, Leopold – Leitgeb, Hildegard: Die Türkeneinfälle in der Steiermark und in Kärnten vom 15. bis zum 17. Jahrhundert. Wien, 1991. (Militärhistorische Schriftenreihe 64.)
- Tóth 2013 = Tóth Hajnalka: A Kanizsával szembeni végvidék Gyöngyösi Nagy Ferenc levelezése tükrében (1683–1690). Szeged, 2013.
- Turbuly 1996 = Turbuly Éva: Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1555–1711. II. köt. Zalaegerszeg, 1996. (Zalai Gyűjtemény 39.)
- Valentinitsch 1974 = Valentinitsch, Helfried: Die Steiermark, Ungarn und die Osmanen 1606–1662. Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark 65. (1974), 93–128.
- Valentinitsch 1981 = Valentinitsch, Helfried: Die Windische Grenze und das steirische Proviantwesen vom letzten Viertel des 16. bis zur zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts. In: Pferschy, Gerhard (Hrsg.): Siedlung, Macht und Wirtschaft: Festschrift Fritz Posch zum 70. Geburtstag. Graz, 1981. 521–532.

- Valentinitsch 1986 = Valentinitsch, Helfried: Hans Jakob Galler – ein steirischer Offizier an der Militärgrenze im 17. Jahrhundert. Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark 77. (1986), 163-174.
- Vaniček 1875 = Vaniček, Franz: Specialgeschichte der Militärgrenze aus Originalquellen und Quellenwerken geschöpft. 1. Band. Wien, 1875.
- Végh 2009 = Végh Ferenc: A „szabad rend”. A XVII. századi dunántúli katonatársadalom egy elfeledett csoportjáról. Hadtörténelmi Közlemények 122. (2009), 443-458.
- Végh 2010 = Végh Ferenc: Egerszeg végvár és város a 17. században. Zalaegerszeg, 2010. (Zalaegerszegi Füzetek 10.)
- Vlašić 2016 = Vlašić, Anđelko: Iskorištavanje šuma u Slavoniji u osmanskom razdoblju (1526-1691). Scrinia Slavonica 16. (2016), 71-90.
- Völckl 1982 = Völckl, Ekkehard: Militärgrenze und „Statuta Valachorum”. In: Ernst, Gerhard (Hrsg.): Die Österreichische Militärgrenze. Geschichte und Auswirkungen. Regensburg, 1982. 9-24.
- Wessely 1973-1974 = Wessely, Kurt: The Development of the Hungarian Military Frontier until the middle of the Eighteenth Century. Austrian History Yearbook 9-10. (1973-1974), 55-110.
- Winkelbauer 2003 = Winkelbauer, Thomas: Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter. Teil 1-2. Wien, 2003. (Österreichische Geschichte 1522-1699.)
- Zachar 2003 = Zachar József: Magyar katonaság a Hegyaljától a Tiszahátig 1697-1703. Hadtörténelmi Közlemények 116. (2003), 742-758.
- ZMÖM 2003 = Zrínyi Miklós összes művei. Szerkesztette és az utószót írta Kovács Sándor Iván. Budapest, 2003.

FISCHER FERENC

## „Dél-Amerika Elzász-Lotaringiája”

*A bolíviai–perui–chilei és az argentin–chilei határviták tükröződése a német titkos katonai-diplomáciai iratokban a 19. század végén, a 20. század első három évtizedében*

*„Alsace-Lorraine of South America.” The reflection of the Bolivian-Peruvian-Chilean and Argentine-Chilean border disputes in German secret military-diplomatic documents in the late 19th century and in the first three decades of the 20th century*

The Pacific War of 1879–1883 (Guerra del Pacífico), also referred to as the “Nitrate War,” was one of the most significant wars in South American history. The territorial changes and power shifts brought about by the war have become sources of severe tensions and are, in many respects, the glowing embers of conflict today. While Chile has achieved its main economic and political goals, neither the peace treaty with Peru nor the armistice in Bolivia has been able to ensure future peace on the Pacific coast. Peru was forced to give up a significant part of its coast, while Bolivia lost its entire ocean coast. Along with Paraguay, Bolivia thus became the second landlocked country in South America.

The Pacific War, but even more so the treaties wanting to end it, that is the precarious status of the Peruvian provinces of Tacna and Arica and the Bolivian corridor, were all sources of constant tension („Alsace-Lorraine” in South America). Following the Pacific War, South American lines of power were rearranged and replaced by a new power system with two opposing rival countries, Chile and Argentina. At the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, the two countries drifted to the brink of war. Argentina professed the principle that in the Andes, the final boundary is formed by the lines connecting the “highest peaks” in crow’s flight while Chile professed the “watershed” principle. The adoption of the Chilean “divortium aquarum” line would have led to Chile receiving territories from southern Patagonia, with access to the Fireland in the south, and thus to the Atlantic Ocean. If the Argentine position prevailed, that is, the principle of

“highest peaks,” Argentina would have acquired access to the Pacific and, thus, become a country with two oceanic coasts.

In our study, the question of “Alsace-Lorraine in South America” was based on German secret-confidential reports, i.e. primary sources used in our research in German archives: Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg, Zentrales Staatsarchiv (ZSP), Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn, Bundesarchiv Koblenz.

In the study, special attention is paid to the secret military policy report of 1905 by Captain Behncke, the German cruise commander of the “SMS Falke,” and the confidential reports of the German ambassador to Santiago, von Erckert, from 1911. While analysing the threat of war between Chile and Peru, the Tacna-Arica issue in German confidential diplomatic sources in the 1920s, we came across a particularly surprising piece of information: the Chilean government’s secret plan to resettle two thousand German men in 1926. The military policy report of Emden’s German training cruiser commander, Captain Foerster, on the “Peruvian card” from 1927, sheds light on some interesting aspects of contemporary German diplomacy. The role of the U.S. Navy and the Royal Navy in the Peruvian-Chilean conflict in the reports of the German Consul General in Santiago, Soehring, from 1928, provides insight into the South American game of Washington and London. Ambassador von Olshausen’s reports in Santiago on the Tacna-Arica issue, from 1928, and the tense relations between the United States and Chile may provide the reader with entirely new information. At the end of the Tacna-Arica talks in Chile, General Wilhelm Heye, Commander-in-Chief of the Reichsheer, took part in the Chilean military exercises in March 1929. German diplomatic sources also testify that, after the successful conclusion of the Tacna-Arica negotiations in 1929, the Chilean side considered nominating the Chilean President General Carlos Ibáñez del Campo for a Nobel Peace Prize, formally based on a German nomination.



## A csendes-óceáni háború (1879–1883) és annak területi, külpolitikai következményei

### *A csendes-óceáni háború (1879–1883)*

Az 1879–1883 között folyó csendes-óceáni háború (*Guerra del Pacífico*) Dél-Amerika történetének egyik legjelentősebb háborúja volt. A háború nyomán keletkezett területi és hatalmi változások súlyos feszültségek forrásai lettek, melyek a 19. század utolsó negyedében és a 20. század első három évtizedében erősen éreztették hatásukat, s számos vonatkozásban – így különösen a bolíviai korridor kérdése kapcsán – még napjainkban is izzó paraszat jelentenek.<sup>1</sup> A csendes-óceáni

<sup>1</sup> A csendes-óceáni háborúnak napjainkig ható következményeiről, vitáiról l. például Major 1977., illetve internetes tudósításként a YouTube számos spanyol nyelvű tudósítását. Cómo perdió

háború utáni kül- és katonapolitikai helyzet teremtett olyan feltételeket, melyek előtérbe állították a chilei hadsereg szerepét, szükségessé tették annak modernizálását, és jó alkalmat teremtettek arra, hogy a császári Németország a katonai befolyás csatornáján keresztül szilárdan megvethesse lábát Chilében.<sup>2</sup>

A csendes-óceáni háborút másképp „salétromháborúként” is emlegetik, ami egyúttal ki is fejezi a háború fő célját és tartalmát. A küzdelem a salétrommonopólium megszerzéséért folyt, három ország – Peru, Bolívia, Chile – és a mögöttük álló angol, német és francia érdekeltségek között.

A 19. század elején az Atacama-sivatagon Peru és Bolívia osztozott. A határt a két állam között csak nagy vonalakban állapították meg, hiszen ezt a szinte teljesen lakatlan sivatagi területet a spanyolokkal szembeni függetlenné váláskor a 19. század elejétől teljesen értéktelennek tartották. Az Atacama akkor kezdett értékesé válni, amikor rájöttek arra, hogy a salétrom nemcsak lőporgyártásra alkalmas, hanem rendkívül fontos nitrogéntartalmú műtrágya is, melyet akkor még mesterséges úton elő sem tudtak állítani. Nagyon találóan írja Galeano, hogy 1879-ig a „Chile, Peru és Bolívia között lappangó konfliktusok elhárításában a sivatagi sáv – az Atacama – mintegy lökésgátlóként működött. A salétrom azonban kirobbantotta a nyílt viszályt.”<sup>3</sup>

Chile és Bolívia még 1866-ban abban állapodott meg, hogy a határ az Atacama-sivatagban, a 24. szélességi fok mentén húzódik. Chile 1874-ben Bolíviától garanciát kapott arra, hogy a bolíviai területen működő chilei vállalatok adózása 25 évig nem fog megváltozni, azonban 1878-ban Bolívia mégis magas salétromkiviteli vámot vezetett be. Bolíviát döntésében az 1873 óta tartó, s az országot súlyosan érintő gazdasági válság motiválta. A chilei és az angol tőke profitérdekeit mélysegen sértette Bolívia eljárása, s a chilei cégek ellenszegültek. Erre Bolívia azzal fenyegetőzött, hogy a chilei salétromkitermelő üzemeket kártalanítás nélkül kisajátítja.

Chile ultimátumot intézett Bolíviához, amelyben a korábbi állapotok visszaállítását követelte. Miután Bolívia ennek nem tett eleget, a chilei hadsereg egységei 1879. február 14-én megszállták a legfontosabb bolíviai kikötőt, Antofagastát. Ez nem ütközött különösebb ellenállásba, mivel a bolíviai terület lakosságának mintegy 90%-a már chileiek által lakott volt. A chilei hadsereg a 23. déli szélességi fokig

---

Bolivia su salida al mar ante Chile (y en qué le afecta realmente): <https://youtu.be/nyDDFsPoj-PQ> (Utolsó megtekintés: 2020. 03. 11.); Consecuencias insólitas de que Bolivia no tenga salida al mar: [https://youtu.be/7c\\_KT7VsPxw](https://youtu.be/7c_KT7VsPxw) (Utolsó megtekintés: 2020. 03. 11.); „MAR PARA BOLIVIA informe José Antonio Condori 01”: <https://youtu.be/fCbJcgcQMM> (Utolsó megtekintés: 2020. 03. 11.);Huáscar: el barco que divide a Chile y a Perú | BBC Mundo: [https://www.youtube.com/watch?v=shyJfK\\_CSFk&t=79s](https://www.youtube.com/watch?v=shyJfK_CSFk&t=79s) (Utolsó megtekintés: 2020. 03. 11.); Los 10 países que más territorio han perdido en América Latina: <https://www.youtube.com/watch?v=JSmxc0zpw9Y> (Utolsó megtekintés: 2020. 03. 11.); 6 Guerras mas mortales de América: <https://www.youtube.com/watch?v=-ft0-rF-jmc> (Utolsó megtekintés: 2020. 03. 11.).

<sup>2</sup> Fischer 1999; Nunn 1976.

<sup>3</sup> Galeano 1976. 245. (Az összes fordítás Fischer Ferenc munkája)

(Mejillonesig) szállta meg a tengerparti területeket. Peru közvetíteni akart Bolívia és Chile között, de ezt Chile nem fogadta el, sőt a santiagoói kormány április 5-én Perunak is hadat üzent.

A Bolívia és Chile közti ellentétek még nagyobb, igazi jelentőségüket a perui-chilei viszonytal összefüggésben kapták meg. Peru fő bevételét 1840–1880 között a guanóexport jelentette. A rablógazdálkodás miatt azonban a perui guanótelepek kimerülőben voltak, ugyanakkor a salétromkitermelés a guanónak fontos vetélytársává vált az 1860-as, 1870-es években. Chile egyre több salétromot dobott piacra – bolíviai területekről – így 1877-ben Peru guanó exportja már válságos helyzetbe jutott: 650 ezer tonna guanó várt behajózásra, de nem akadt rá vevő a nagyobb tápértékű chilei salétrom konkurenciája miatt. Peru arra törekedett, hogy a konkurens chilei salétromipart megsemmisítse. Ezért egyfelől saját tartományában, Tarapacában igyekezett a chilei vállalkozások elé akadályokat gördíteni, másfelől azonban e terv csak akkor teljesülhetett, ha a bolíviai Antofagasta tartományban is lehetetlenné teszik a chilei vállalkozások működését.

A csendes-óceáni háború közvetlenül a chilei–bolíviai ellentétek miatt robbant ki, de Chile fő ellenségének inkább Perut tekintette. Peru a salétrommonopóliumra törekedett; ugyanúgy, mint Chile.<sup>4</sup> Chile Perutól Tarapaca és Tacna-Arica tartományokat, nagy hadisarcot, valamint a perui–bolíviai szövetség felmondását követelte. 1880-ban nagy viták zajlottak a chilei politikai, katonai vezetésben: folytassák-e a háborút Peru ellen vagy sem? Miután a tárgyalások eredménytelenül végződtek, és egy újabb hadjáratra kedvező feltételek kínálkoztak, a santiagoói kormány arra a döntésre jutott, hogy megtámadja a perui fővárost. Chile nagy lehetőséget látott abban, hogy teljesen tönkretégye északi rivális szomszédját, s elérhető közelségbe került a salétrommonopólium megszerzése. Sokat nyomott a latban, hogy a perui Tarapaca tartomány gazdaságilag sokkal értékesebbnek számított, mint a bolíviai Antofagasta tartomány, ugyanis a perui salétromterületek gazdagabbak voltak. Kiváló kikötők (Iquique, Pisagua), jó vasúthálózat állt rendelkezésre, s az Atacama salétrom kitermelésének jelentősebb része is itt összpontosult.

Chile alaposan felkészült a limai hadjáratra. A hadsereg létszáma 1880 végén több mint 40 ezer fő volt. A chilei csapatok Lima közelében partra szálltak, két döntő csata után – Chorillos, Miraflores – 1881. január 17-én bevonultak Limába. A chilei csapatok két év alatt legyőzték a perui–bolíviai erőket, megszállva tartották a gazdag salétrom tartományokat, sőt még a perui főváros is a kezükre került. Lima elestét azonban nem követte a perui kapituláció, mint ahogy azt a chilei katonai-politikai vezetők várták. Chile ugyan ellenőrzése alatt tartotta a partvidéket (*Costa*), azonban a perui Andokban (*Sierra*) több ellenállási góc alakult ki

<sup>4</sup> A csendes-óceáni háború okaival, eseményeivel, következményeivel többek közt az alábbi kortárs német művek foglalkoznak: Bieler 1919; Semper – Michels 1904.

(Arequipa, Cajamarca). A perui katonai ellenállás nem volt egységes, így a chilei csapatok külön-külön megverték a perui erőket. Ezután vált lehetségessé – amire Chile több mint 2 évig hiába várt –, hogy 1883. október 20-án a Lima közelében fekvő Anconban megkössék a Chile diktálta békeszerződést.

*A Bolívia–Chile–Peru közti kiélezett külpolitikai helyzet  
a salétromháború után az 1880-as években*

Perunak az 1883-as anconi békeszerződés II. cikkelye értelmében „örökösen és feltétel nélkül” le kellett mondania akkori leggazdagabb tartományáról, Tarapacáról. A Camarones folyótól északra levő perui tartományok, vagyis Tacna és Arica, azonban csak *feltétellel* kerültek chilei fennhatóság alá. Peru nem akarta átengedni e két tartományát, ugyanakkor Chile is ragaszkodott ezek megtartásához. A térség, ellentétben Tarapaca tartománnyal, elsődlegesen nem gazdasági, hanem stratégiai jelentőséggel bírt. Arica chilei megszállása az egyik legfontosabb garanciája lehetett az Atacama-sivatag észak felől való védelmének, és gazdasági kihasználásának: Arica tehát kiváló chilei védőbástyaként kínálkozott. (Lásd a „Provinzen Tarapacá und Antofagasta der Republik Chile” című 1. ábrát.)

Arica kérdése Bolíviával összefüggésben még nagyobb jelentőséget kapott, hiszen Chiléhez került a legfontosabb bolíviai kikötő, Antofagasta. Már a csendes-óceáni háború előtt is a perui Arica bonyolította le Bolívia külkereskedelmének jelentős részét, ugyanis e kikötőváros közvetlenül a bolíviai felföld előtt helyezkedett el, nem úgy, mint Antofagasta. Az 1881 után a hegyvidékekben folyó tartós perui fegyveres ellenállás az Aricával kapcsolatos tárgyalásokon kamatozódott. A háború elhúzódása révén Peru erősebb tárgyalási pozícióban léphetett fel Chilével szemben, s végül is kompromisszumra került sor. Az anconi békeszerződés III. cikkelye értelmében „Arica és Tacna provinciák területe északon a Sama folyótól, délen a Camarones folyó északi partjától határolva, továbbra is Chile birtokában marad; mégpedig a ratifikálás napjától számítva 10 évig a chilei törvények és fennhatóság alá rendeltetik. Ezen határidő lejárta után népszavazásnak kell döntenie arról, hogy a nevezett térség chilei uralom alatt marad-e, vagy Tacna és Arica provinciákat vissza kell adni Perunak.”<sup>5</sup>

Az anconi szerződés a népszavazás ügyrendi kérdéseit nem tisztázta, ezt egy későbbi megállapodásra bízták. Idővel bebizonyosodott, hogy a szerződésnek éppen ez a része adott alapot a perui revíziós törekvéseknek, s teremtett rendkívül súlyos konfliktusokat. Mindenesetre az anconi szerződés aláírása után a chilei csapatok kivonultak Limából, és ezután már napirendre kerülhettek a Bolíviával kapcsolatos tárgyalások.

<sup>5</sup> Burr 1967. 160.



A bolíviai tárgyalási pozíciókat rendkívül kedvezőtlené tette, hogy egykori szövetségese, Peru már beadta derekát. Bolívia így kénytelen volt 1884. április 4-én súlyos feltételeket tartalmazó fegyverszünetet kötni Chilével, melynek értelmében lemondott Antofagasta tartományáról. Chile Peruhoz hasonlóan Bolíviával is békeszerződést akart kötni, erre azonban La Paz nem volt hajlandó. Bolívia ugyanis egy korridort akart a Csendes-óceánhoz, de Chile nem akarta kettévágni az akkor épphogy megszerzett gazdag salétromtartományokat. Kijárat vonatkozásában csak Arica jöhetett szóba chilei részről, tehát az új perui–chilei határ körzetében, ez ellen viszont Peru tiltakozott, mivel ezeket a területeket maga is vissza akarta szerezni, sőt erre még szerződéses népszavazási esélye is volt. Chile tehát a csendes-óceáni háború után csak egy bizonytalan fegyverszünettel, *de facto* uralhatta Antofagasta tartományt. Az 1880-as években Chile minden olyan törekvése, hogy békeszerződést kössön, hogy végleg, *de jure* is chilei fennhatóság alá kerüljön a bolíviai partvidék, kudarcra jutott.

Chile a csendes-óceáni háború után a két legyőzött ellenfelével olyan egyezményeket kötött, melyek pillanatnyilag ugyan igen kedvezőek voltak, azonban a szerződések több cikkelye idővel lehetőséget teremtett a veszteseknek arra, hogy revíziós törekvéseikkel fellépjenek. Chile fő gazdasági és politikai céljait elérte ugyan, de sem a perui békeszerződés, sem a bolíviai fegyverszünet nem tudta biztosítani a jövő nyugalalmát a Csendes-óceán partvidékén. Chile a háború eredményeként az erőviszonyokat nem tudta annyira átalakítani, szerződéseiben azokat oly módon rögzíteni, hogy azok egyúttal stabil nemzetközi helyzetet is eredményeztek volna számára. Túlságosan is sok volt a függő, megoldatlan kérdés, és a vesztesekre nézve súlyosak a háború következményei. Peru és Bolívia nem akart belenyugodni vereségébe: a vesztes háború miatt lehetetlenné vált a hatalmas adósságok visszafizetése.<sup>6</sup>

Peru hatalmas jövedelmekről, tengerpartjának egy jelentős részéről, Bolívia azonban teljes óceáni partvidékéről volt kénytelen lemondani. Paraguay mellett így Bolívia lett Dél-Amerika második olyan országa, mely nem rendelkezett tengerparttal. Ilyen körülmények közepette a csendes-óceáni háború, de még inkább az azt lezárni óhajtó szerződések – Tacna és Arica tartományok bizonytalan státusza; a bolíviai korridor kérdése (Dél-Amerika „Elzász-Lotaringiája”) – állandó feszültség forrását képezték, és komoly kül- s katonapolitikai problémákat okoztak az elkövetkező évtizedekben.

Az 1870-es évek végéig Dél-Amerikában bizonyos erőegyensúly uralkodott. A „hatalmi mérleg” egyik serpenyőjét a szubkontinens keleti részén Brazília és Argentína alkotta, nyugaton pedig Chile és Peru. Ez az egyensúlyi állapot azonban a csendes-óceáni háború következtében felborult. Peru és Bolívia vereségével, az

<sup>6</sup> Burr 1967. 164.

új területek bekebelezésével Chile vitathatatlanul gazdasági, katonai túlsúlyra tett szert Dél-Amerika nyugati oldalán, a Csendes-óceán partvidékén.

Míg Chile északi határa 1879 előtt a 24. szélességi fok mentén húzódott, addig 1883-ban már a 17. szélességi fok mentén, sőt a Bío-Bío folyótól délre eső területek meghódításával (araukán indiánok leverése) déli irányban is kiterjesztette határait. Chile ekkoriban érte el a napjainkban is fennálló – 4300 km hosszú – területi kiterjedését. Az elfoglalt északi területeken meglehetősen jól kiépített infrastruktúra volt. Az annektált tartományok mintegy 180 ezer km<sup>2</sup> nagyságú területén 1885-ben mintegy 100 ezer lakos élt, egyszóval Chile jelentős termelőerőket szerzett meg. Chile a salétromprovinciák megszerzésével világmonopóliumra tett szert, – persze egyúttal az itt érdekelt angol, valamint német tőke is –, mely termék iránt egyre nagyobb lett a kereslet, különösen Európában. Chilében a háború után a gazdasági élet újból felpezsdült. A salétromjüvedelmek kihatottak az egész nemzetgazdaság fejlődésére, megkezdődött a „salétromkorszak”, amely az 1920-as évekig – a mesterséges salétrom előállításáig – tartott.

*Az Argentína és Chile közti területi viták, háborús felkészülés a 19. század végén: mindkét ország törekvése a két óceáni partvidék megszerzésére*

A csendes-óceáni győzelem, a területi elcsatolások jelentős mértékben megnövelték Chile gazdasági, katonai potenciálját. Ez azzal a messze ható következménnyel járt, hogy a háborút követően a korábbi dél-amerikai erővonalak átrendeződtek, s helyükbe új hatalmi átrendeződés lépett, amelynek két egymással szembenálló, rivalizáló országa lett: Chile és Argentína. Chile hatalmi megerősödését nem nézte jó szemmel keleti szomszédja, mely az 1880-as évektől maga is erőteljes fejlődésen ment keresztül és szintén expanziós tervekkel, hegemon törekvésekkel lépett fel. A két ország közötti ellentétek határvitákban éleződtek ki, melyek az 1890-es években több alkalommal háborúval is fenyegettek. A bolíviai–perui–chilei területi viták mellé tehát az argentin–chilei határkérdések is felsorakoztak.

Érdemes megnézni az Argentínával való határviták hátterét is, melyek megmagyarázzák az ellenségeskedések szerteágazó okait. Az okok részben visszavezethetők a 19. század eleji függetlenné válás körülményeire, amelyek az egyes dél-amerikai államok létrejöttéhez vezettek, anélkül azonban, hogy a határokat véglegesen és pontosan megállapították volna. Hosszú ideig ez nem is jelentett problémát, hiszen óriási térségek voltak szinte teljesen lakatlanok, s a gazdasági élet fejlettségi szintje sem igényelte e területek hasznosítását. A 19. század közepétől kezdve azonban erőteljesen megindult a jelentősebb dél-amerikai országok fejlődése is, mégpedig külföldi (kiváltképp angol) tőke segítségével. Néhány dél-amerikai ország egyre izmosodó gazdasága és külföldi hatalmak révén a világgazdaságba

való bekapcsolódásuk már elért egy olyan szintet a 19. század utolsó harmadában, negyedében, amely már igényelte az addig értéktelennek tartott területeket is: a határvidék végső soron egybekapcsolódtak a dél-amerikai köztársaságok gazdasági fejlődésével és nemzetivé válásának folyamatával is.

Argentína az 1850-es években még gyenge, fejletlen, s a hatalmas országnak alig valamivel több mint 1 millió lakója volt. Azonban pár évtized alatt, különösen az 1880-as évektől figyelemre méltó gazdasági fejlődésen ment keresztül. A pam-pán vasútvonalak épültek, a világ gazdaságába is egyre intenzívebben kapcsolódott be. A Paraguay elleni háború során Argentína jelentős és értékes mezőgazdasági területeket szerzett meg a Gran Chacóból. Az 1870-es évektől azonban az északi irányú területi terjeszkedésre már nem nyílt lehetőség, mivel ezek már sértették Brazília érdekeit. A déli irányú terjeszkedés került egyre inkább előtérbe.

A hatalmas, mezőgazdaságilag jól hasznosítható, a Rio Negro folyótól északra és délre (Patagónia) fekvő területek megszerzése lehetőséget kínált arra, hogy a területi terjeszkedést kiváltó, s óriási feszítő erőt jelentő bevándorlás kérdéseit megoldják. 1880–1890 között több mint 1 millió fővel növekedett Argentína lakossága, kizárólag a bevándorlás révén. 1881-ben még csak 200 ezer fő volt a különbség Argentína és Chile lakossága között (1,8 millió, illetve 1,6 millió), de 1893-ban már 1,3 millió (4 millió, illetve 2,7 millió). A jelentős európai bevándorlás lehetővé tette a gyors extenzív jellegű gazdasági fejlődést, és ennek megfelelően Argentínában a mezőgazdaságilag megművelt terület is gyorsan növekedett.<sup>7</sup>

Az Argentína és Chile közötti ellentétek kialakulása olyan helyzetben következett be, amikor mindkét ország északi irányú területi terjeszkedését befejezte, illetve az a továbbiakban lehetetlenné vált. (Chilei – salétromháború; Argentína – Paraguay elleni háború). Miután Chilében az 1880-as évek elejére sikerült áttörni a Bío-Bío folyó vonalát, ezzel megnyílt az út dél felé s a „Frontera” gazdasági hasznosításának feltételei is: Chile számára a Patagóniából való részesedés lehetősége ezzel reálisabbá vált. Azt mondhatjuk tehát, hogy a két ország déli irányú területi terjeszkedése nagyjából egy időben jelentkezett.

Chile egy 1881-es szerződés értelmében – éppen a salétromháború alatt – lemondott Patagóniáról. Azonban az 1880-as években, miután az Andok mindkét oldalán levertek az indián felkeléseket, Patagónia benépesítése meggyorsult, mely két oldalról ment végbe. Nyugatról, tehát Chile, illetve észak-északkeletről Argentína felől. 1890-ig mintegy 20 ezer chilei kelt át az Andok keleti, csapadékos oldalára, s a Nahuel-Huapi tótól délre a lakosság többségét alkották. (Még 1914-ben is egész Patagóniában csak 81 ezer ember élt.) Chile ezt a demográfiai körülményt kihasználva támasztott jogot az 1880-as, 1890-es években Patagóniára, miközben semmisnek tekintette az 1881-es szerződést. (Lásd a „Disputed Areas in South America” című 2. ábrát.)

<sup>7</sup> Anderle 1970; Kannapin 1968.



2. ábra: „Disputed Areas in South America”

Burr 1967. 155.

Az argentin–chilei ellentéteket 1881-ben még sikerült elodázní. Chile volt ekkor a kezdeményező fél, ugyanis a salétromháború alatt tartott egy ellene irányuló háromfrontos háborútól (Peru, Bolívia, Argentína). Az 1881. július 23-án megkötött határszerződés I. cikkelye értelmében „a Chilei és az Argentínai Köztársaság között a határ észak-déli irányban az 52. szélességi fokig az Andok hegyvonulata, mely a legmagasabb csúcsok hosszában fog futni, s amelyek a vízválasztót képezik.”<sup>8</sup> A szerződés megkötésekor nem gondoltak arra, hogy a legmagasabb csúcsokat légvonalban összekötő vonal nem minden esetben jelent egyúttal vízválasztót is. Azonban az a feltérképezési munka, amelyet 1888-ban végeztek, megmutatta, hogy a Kordillerákban a „*divortium aquarum*” a sajátos éghajlati viszonyok miatt nem minden esetben a legmagasabb gerincen húzódik, hanem északon (az Atacama térsége) az argentin csapadékosabb oldalról nyugatabbra, délen pedig a chilei csapadékosabb oldalról az argentin, tehát keleti oldalra tolódik át. Arról van szó, hogy a Csendes-óceánba ömlő folyók forrásai a patagóniai fennsíkon helyezkednek el, vagyis a vízválasztó a legmagasabb csúcsoktól keletebbre található.<sup>9</sup>

Az 1880-as, 1890-es években bebizonyosodott, hogy mindkét fél az 1881-es szerződést úgy interpretálta, ahogy az saját érdekeinek leginkább megfelelt. A szerződés hiányosságai lehetővé tették Argentínának, hogy azt az elvet vallja, miszerint a végleges határt a „*legmagasabb csúcsokat*” légvonalban összekötő egyenesek képezik. Chile ugyanakkor a „*víválasztó*” elvet vallotta. A vitának természetesen nem (csak) elvi jelentősége volt, hanem sokkal inkább gyakorlati (gazdasági, stratégiai). Nem is arról a 94 ezer km<sup>2</sup> területről volt szó, amely a két vonal közti eltérésből adódott. A chilei „*divortium aquarum*” vonal elfogadása azt jelentette volna, hogy Chile Dél-Patagóniából is kapott volna területeket, délen kijutott volna a Tűzföldhöz, s ezzel az Atlanti-óceánhoz. Ha az argentin álláspont érvényesül, vagyis a „*legmagasabb csúcsok*” elve, akkor Argentína kijutott volna a Csendes-óceánhoz, s két óceáni partvidékkel rendelkező országgá válhatott volna, akárcsak az Amerikai Egyesült Államok a Mexikó elleni háború után.

A vitatott kérdés különösen Chile számára volt létfontosságú, hiszen Európával lebonyolódó teljes kereskedelmi forgalma ekkor kizárólag a Magellán-szoroson keresztül zajlott le. (A Panama-csatorna 1914-től működött.) Chile a salétrommonopólium birtokában az Európába vezető szállítási útvonalakat is biztosítani akarta. A Magellán-szoros ellenőrzésének kérdése már korábban is nagy stratégiai jelentőséggel bírt, de a gőzhajózás fejlődése, a világpiacon való erőteljesebb jelentkezés még inkább növelte fontosságát. Ez érthető is, hiszen aki a mintegy 600 km hosszúságú szoros bejáratait és annak szigeteit birtokolja, az

<sup>8</sup> Burr 1967. 165.

<sup>9</sup> Burr 1967. 185.

konfliktus esetében lezárhatja a vízi utat, ami Chile esetében katasztrofális következményekkel járt volna.<sup>10</sup>

Chile aggodalmát növelte a határkérdésben, hogy az argentin kormány a vitatott területeken kolóniákat is létrehozott. Célja nyilvánvaló volt: a csendes-óceáni partvidékre való kijutás elősegítése. A stratégiai megfontolásokon túl ezen törekvéseknek elsősorban gazdasági indítókoka volt. A Kordillerák lábánál fekvő argentin provinciáknak jelentős mezőgazdasági produktuma volt, azonban termékeiket csak nehezen, lassan, költségesen tudták az igen távoli atlanti-óceáni kikötőkhöz szállítani. Argentínának tehát nagyon fontosak lettek volna a viszonylag közeli csendes-óceáni kikötők. Chilei álláspont szerint azonban „*az argentin kikötők a csendes-óceáni parton teljesen elfogadhatatlanok*” voltak.<sup>11</sup>

Az 1880-as években Chilére a fő veszélyt nem annyira volt háborús ellenfelei jelentették, hiszen ezeket katonailag legyőzte, s a vereségtől csak nehezen tértek magukhoz. A fő tehertételt a gazdaságilag, létszámbelileg, katonailag egyre erősödő keleti szomszédja jelentette. Argentína rossz viszonya Chilével hatását tekintve nem korlátozódott csak a két országra, hanem közvetlenül befolyással volt arra is, hogy állandóan élte a bolíviai-perui haragot. A két vesztes revansvágyában Argentínát potenciális szövetségesének tekintette, amit az argentin vezetők igyekeztek maximálisan kihasználni. Egy „*hármasszövetség*” nagyon is lehetséges veszélyén keresztül Argentína jelentős nyomást gyakorolhatott Chilére, hogy így a határkérdést a maga javára döntse el.

Chile diplomáciailag az argentin fenyegetést az argentin–brazil ellentétek kihasználásával igyekezett csökkenteni, másfelől európai mintára a „fegyveres béke” álláspontjára helyezkedett. Chile hamarosan – 1885-től – megkezdte hadseregének német segítséggel történő modernizálását, hogy katonailag (ellen)nyomást fejtheszen ki.<sup>12</sup> A Brazília és Chile közötti – mindmáig – jó kapcsolat alapját a 19. század utolsó negyedében egy harmadik ország teremtette meg: Argentína, mely mindkét országnak potenciális ellenfele volt. Brazília az egyre erősödő Argentínával szemben – mellyel hosszú ideig vitában állt az egykori paraguayi területek miatt – Chile révén akart ellensúlyt képezni, ugyanakkor Chile részéről is hasonló megfontolások játszottak szerepet. A Perut és Bolíviát maga mellett tudható Argentínának csak egy erős ellenfele lehetett Chile mellett, mégpedig Brazília.<sup>13</sup>

Chilére nézve súlyos nemzetközi helyzet alakult ki a salétromháború miatt, különösen az azt követő években, sőt évtizedekben. Chile feltétlenül meg akarta őrizni csendes-óceáni vezető szerepét, de főleg az elfoglalt területeket. A tar-

<sup>10</sup> Szántó 2017.

<sup>11</sup> Burr 1967. 204.

<sup>12</sup> Schaefer 1974. 15.

<sup>13</sup> Brunn 1967. 168.; Nunn 1975.

tós biztosítás zálogát, miután a különféle tárgyalások nem vezettek eredményre, a hadsereg modernizálásában, erősítésében látták megvalósíthatónak. A chilei hadseregnek a 19. század utolsó negyedében, majd az azt követő évtizedekben is az vált elsődleges feladatává, hogy az ország kiterjesztett határait, a *területi status quó*t biztosítsa. Ennek viszont legfontosabb előfeltétele egy ütőképes, erős, modern hadsereg megteremtése volt. Chile 1885-ben szerződtette Emil Körner porosz kapitányt hadserege modernizálására, mely végül is egy hat évtizedes, a II. világháborúig tartó folyamatos porosz–német katonai befolyás nyitányát jelentette, mindmáig tartó következményekkel.<sup>14</sup>

### „Dél-Amerika Elzász-Lotaringia” kérdése német titkos jelentésekben az I. világháború előtt

*Behncke kapitány, az SMS „Falke” cirkáló parancsnokának titkos katonapolitikai jelentése, 1905*

Chilére mint olyan országra, melyre a császári Németországnak Latin-Amerikán belül megkülönböztetett figyelmet kell szentelnie, Paul Behncke kapitány, az „SMS Falke” cirkáló parancsnoka nyomatékkal hívta fel Berlin figyelmét, amikor több hónapon át végighajózta a hosszú ország kikötőit, s így alaposan tanulmányozhatta az andoki ország bel-, kül- és kereskedelmi viszonyait, speciális katonapolitikai adottságait. A „Kaiserliche Marine Kabinet” aktái közt található „Geheim” jelzetű, a perui Callao kikötővárosban 1905. február 13-án papírra vetett 23 gépelt oldalas „Militärpolitischer Bericht” fontosságánál fogva „Behncke-memorandumnak” is tekinthető.<sup>15</sup> Behncke korvettkapitány 1905 februárjában papírra vetett II. Vilmosnak írt elemzése „Következtetések politikánkat illetően” című ll. összegző fejezetében az alábbiak olvashatók: „*Ha mindabból, amit hallottam és láttam, következtetést vonok le, akkor oda lyukadok ki, hogy Chilében olyan kedvező talaj áll rendelkezésünkre, mint sehol másutt, [...] Hogy befolyásunkat Dél-Amerikában biztosítsuk, nekem úgy tűnik, elsősorban Chilére kell támaszkodnunk.*”<sup>16</sup>

A Behncke-jelentés természetesen pillanatfelvétel is Chiléről. Nyomon követhetjük azt, hogy erre az országra hogyan tekintett 1905-ben a Császári Flotta

<sup>14</sup> Nunn 1970; Fischer 1999.

<sup>15</sup> Behncke BAMA RM 2/1222.

<sup>16</sup> „*Wenn ich aus allem, was ich gehört und gesehen habe, einen Schluss ziehe, so geht dieser dahin, dass in Chile ein so günstiger Boden für uns besteht, wie kaum wo anders, ... Um unseren Einfluss in Südamerika zu sichern, müssen wir, so scheint mir, uns vorwiegend auf Chile stützen.*” – Behncke BAMA RM2/1222.

idővel jelentős karriert befutó kapitánya.<sup>17</sup> A „*Die aussenpolitische Lage*” című részben (a jelentés 4. pontja) az elemzés először sorra vette Chile szomszédait. Az 1905-ben íródott jelentésnél feltétlenül szem előtt kell tartanunk egyfelől a gazdag salétromtartományokért folyó csendes-óceáni háború (1879–1883) területi következményeit, másfelől az 1895–1902 közötti igen feszült, Patagónia birtoklásáért folyó – még a háború lehetőségét is magában rejtő – argentin–chilei határkonfliktust, és a hatalmas fegyverkezési programokat, melyek csak 1902 nyarára zárultak le.<sup>18</sup> Az úgynevezett „májusi paktum” (1902) keretében a két szomszédos ország kölcsönösen csökkentette katonai kiadásait, hadiflottájuk állományát, és ezért – amikor Behncke e két országot meglátogatta –, már arról számolhatott be, hogy „*az Argentínával való ellentétet úgy lehet tekinteni, hogy azt már áthidalták. Itt úgy tűnik, hogy a helyzetet végérvényesen lezárták.*”<sup>19</sup> A teljes tengerpartját elveszítő Bolíviával 1904-ben megkötött a status quo sérthetlenségét kimondó – békeszerződés ugyan javította a két országnak a csendes-óceáni háború utáni tartósan feszült viszonyát, azonban „*Peruval tartósan feszültség (dauernd Spannung) áll fenn ... A Peruval kapcsolatos háborús összeütközést azonban kizártnak tartják, mivel Peru számára lehetetlenség, hogy a harcot Chilével egyedül vegye fel és minden bizonnyal csalódnia kellene abban a reményben, hogy netán az Egyesült Államok beavatkozik [Peru – F.F.] oldalán.*”<sup>20</sup>

A Behncke-jelentés 7. pontja az „*Allgemeine militärische Lage in Südamerika*” címet viseli, melynek kulcsmegállapítása így hangzott: „*Chile pillanatnyilag katonailag [1905. február – F. F.] kétségkívül a leginkább szövetségre alkalmas állam, és uralmi helyzetet foglal el Dél-Amerikában.*”<sup>21</sup> Mire alapozta a német kapitány fentebbi megállapítását? Chile népessége ugyanis ebben az időben nem érte el a 3,5 milliót sem. Chile csekély létszámú lakossága ellenére azonban mégis a szubkontinens legnagyobb létszámú, kiképzettségben és felszereltségben pedig a legjobb hadseregével és flottájával rendelkezett, ugyanis a chilei fegyveres erők 1895-től az Argentínával szembeni – a dél-amerikai vezető szerepet biztosító, Patagónia sorsát is eldöntő, s ezzel Chilét egyúttal atlanti-óceáni partvidékhez is juttató – preventív háborúra készültek.<sup>22</sup>

<sup>17</sup> Paul Behncke kapitány karrierjének csúcására az 1920-as években ért, amikor a weimari Németország haditengerészetének – *Reichsmarine* – admirálisi rangban álló irányítója lett. Fischer 2014.

<sup>18</sup> Burr 1967.; Schaefer 1974.

<sup>19</sup> Behncke BAMA RM2/1222.

<sup>20</sup> Behncke BAMA RM2/1222.

<sup>21</sup> „*Chile ist augenblicklich zweifellos militärisch der bündnisfähigste Staat und nimmt die Stellung der Vormacht in Südamerika ein.*” – Behncke BAMA RM2/1222.)

<sup>22</sup> Schaefer 1974.: „*Der chilenische Generalstab ist stets auf den Krieg vorbereitet, hierin folgt General Körner dem Beispiel seines Landsmannes, des großen Moltke*” – Lindholm 1903; Die Streit 1899; Die deutschen Offiziere 1897; Die Armee Chile`s 1902; Quesada 1998.

A chilei „hégják”, a háborús párt egyik fő képviselője az 1885-től chilei szolgálatban álló Emil Körner tábornok volt az, aki – „a la Moltke” – a sikeres csendes-óceáni háború megismétlésére törekedett, immáron nem északi, hanem keleti irányú expanzióban gondolkodva. Peru és Bolívia veresége után Argentína érezte magát fenyegetve. Egészen 1902 májusáig, hatalmas szárazföldi-tengeri fegyverkezési verseny bontakozott ki a két ország között, mely mindkettőt a pénzügyi csőd szélére vitte.<sup>23</sup>

II. Vilmos 1895-ben 37 fiatal tisztjét szabadságotla két évre, hogy azok Körner tábornok segítségére legyenek a chilei hadsereg gyors, porosz mintájú átszervezésében, s esetleg harci tapasztalatokra is szert tegyenek.<sup>24</sup> Németország ennél nagyobb katonai missziót csak Törökországba küldött az első világháború előtt.<sup>25</sup> Fenyegetettségi helyzetében Argentína ugyancsak Németországhoz – Európa „katonai titánjához” – fordult: Alfred Arent kapitány személyében 1899-től az argentin hadsereg ugyancsak porosz katonai missziót szerződtetett, s vált idővel a chilei mellett a porosz–német katonai modell mintaországává, s ezzel együtt a Krupp-termékek fő átvivőjévé.<sup>26</sup>

Az 1895-ös német katonai misszióval, mely a porosz katonacsaládok legnevesebb tábornokainak fiaiból tevődött össze, Németország láncreakciót indított el: 1896-ban Peru ugyanis francia katonai missziót szerződtetett, s ezzel az I. világháború előtti francia–német ősellenség (Erbfeind)-szemlélet, a „fegyveres béke” állapota honosodott meg Dél-Amerikában. Az európai katonai szembenállás dél-amerikai tükörképe jött létre: a Rajna-menti rivalizálás áttevődött az Újvilágba s katonailag megosztotta a szubkontinens országait: Peru a francia orientáció, Chile pedig a porosz–német katonai szisztéma mintaországa lett, s különösen Tacna–Arica kérdése „Dél-Amerika Elzász-Lotaringiájává” vált.<sup>27</sup>

Körner tábornok terve teljesült akkor, amikor a feszült nemzetközi helyzetet is kihasználva, keresztül tudta vinni, hogy a porosz hadseregmodell lényegét, vázát alkotó általános hadkötelezettséget, s az ezzel együttjáró mozgósítási alapelveket 1900-ban a chilei törvényhozás elfogadta. A nyugati féltekén Chile volt az első ország, mely a gyakorlatba is átültette az általános hadkötelezettség porosz rendszerét. A láncreakció itt is működött: a szomszédos országok pár éven belül ugyancsak bevezették az általános hadkötelezettséget, melynek fő haszonélvezőivé a francia és a német fegyvergyártók lettek. Chile számára az általános hadkötelezettség bevezetése azt jelentette, – s ez Dél-Amerikában addig elképzelhetetlen volt – hogy

<sup>23</sup> Los ejércitos de Chile 1902; Los problemas de Chile 1902; Barcelo Lira 1935.

<sup>24</sup> Von den preussischen Offiziere 1895.

<sup>25</sup> Imhoff 1914.

<sup>26</sup> Epstein 1954; Schiff 1972; Schaefer 1974.

<sup>27</sup> Ireland 1937.

mozgósítás esetén kiképzett tartalékosok ezreivel rendelkezett.<sup>28</sup> Idézzük e helyen ismét Behncke kapitány 1905-ös megállapításait: „[...] a chilei hadsereg, mely három hét alatt 150 000 kiképzett embert tud fegyverbe állítani, az argentinhoz képest fölényben van.”<sup>29</sup> Miután Chile s egyetlen dél-amerikai állam sem rendelkezett saját hadiiparral, e jelentős méretű, a korábbi milíciarendszerrel össze nem hasonlítható reguláris haderő felszerelését, s azután folyamatos alkatrész-, lőszerutánpótlását a német hadiipar szállította.<sup>30</sup> Az Andok túloldalán tevékenykedő Alfred Arent ezredes, az Argentínába szerződtetett első német katonai misszió vezetője az „Argentinien, ein Land der Zukunft” című, 1905-ben kiadott könyvében ennek kapcsán azt írta, hogy „amikor a Chilével való konfliktus fenyegetett, és arra gondoltak, hogy egy esetleges háborúra fel kell készülni, 200 000 Mauser-puskát és 500 Krupp-ágyút vásároltak Németországban” az argentin hadsereg számára.<sup>31</sup>

Körner tábornok egyik legjelentősebb, már az I. világháború körülményei közepette, 1915-ben írt cikkében szintén kitért a századforduló körüli chilei-argentin háború lehetőségére. A „várt hadjáratra” („erwarteten Feldzug”) 1897–1900 között a „legeslegfeszítettebb, szinte emberfeletti ... munkával” az 1872–1878 közötti évjáratokat képezték ki Chilében, mégpedig 100 000 főt, a „scharnhorsti módszerek” szerint, „kizárólag a háborúra felkészítő kiképzés keretében.”<sup>32</sup>

Dél-amerikai viszonylatban tehát igen hatalmas haderőt állított fel Körner tábornok az 1890-es évek második felében, mégpedig egy Argentína elleni expedíciós hadsereget, melynek felkészítése, feladata egyértelműen offenzív jellegű

<sup>28</sup> Schaefer 1974. 66.

<sup>29</sup> Behncke BAMA RM2/1222.; Az eltérő időpontokban íródott számos német elemzések egybehangzóan – a századforduló körüli években – chilei katonai fölényről számoltak be, s alátámasztják Behncke helyzetértékelését: „Jederman in Chile sagt, daß man einen Krieg mit Argentinien, wenn es nötig wäre, lieber heute als morgen beginnen sollte.” – IN: Die Zustände in Chile. 1898; „Der Grund, warum die Kriegspartei – an ihrer Spitze stehen die Leiter der Land- und Seemacht – zum Kriege mit Argentinien drängt, liegt weniger in dem persönlichen Ehrgeiz dieser Leiter, als in der Überzeugung, in militärischer Hinsicht jener Republik gegenüber zur Zeit noch erheblich überlegen zu sein und, daß der Kampf um die Vorherrschaft in Südamerika jetzt mit größerer Siegeswahrscheinlichkeit durchgeführt werden könne, als in einem späteren Augenblick.” – Deutsche Botschaft Santiago, 1901; „Der Chile günstige Zeitpunkt für einen Krieg war vor 10 Jahren, als Chile gerüstet, Argentinien selbst machtlos war.” – Bussche 1910; „Das früher annähernd bestehende Gleichgewicht zwischen beiden Ländern [Argentinien, Chile – F. F.] hat sich im Laufe der letzten 40 Jahre stark zu Ungunsten Chiles verschoben. An Argentinien ist an Volkswohl und Reichtum erheblich gewachsen, Chile ist mehr oder weniger stehen geblieben. Argentinien Probleme entstehen, grob gesagt, aus dem Überfluß, die chilenischen aus dem Mangel. Die noch um die Jahrhundertwende bestehende mindestens qualitative militärische Überlegenheit Chiles hat sich Dank der Stockung im Ausbau der Wehrmacht nahern in Wehrlosigkeit gewandelt.” – Schoen 1937. Schoen santiagoói német követ jelentése Berlinbe, 1937. január 15. PAAA R 102366.

<sup>30</sup> Schaefer 1974. 87.

<sup>31</sup> Arent 1905. 76.

<sup>32</sup> Körner 1915. 18.

volt. Az egykori német vezérkari tiszt – aki a sedani győzelem után Párizsra az első tüzérségi lövést leadta – egy Argentína elleni preventív és offenzív háborúban gondolkodott, mint ahogy azt a német vezérkari iskolán – ahol Hindenburg évfolyamtársa volt – maga is tanulta. Az Argentína elleni háborúra – a többszörös háborús riadalom ellenére – Körner és chilei tábornokai, a korabeli chilei „héják” nem kaptak szabad utat sem Santiago, sem Berlin részéről. Hogy a chilei címer jelmondatának „ésszel vagy erővel” alternatívájából miért a „por la razón”, s miért nem a „por la fuerza” kerekedett felül, arra ugyan számos magyarázatot feltártak már a kutatások,<sup>33</sup> de az argentin–chilei háborús veszély, a „csatabárd elásásának” minden körülménye (1902. májusi szerződések) még továbbra sem teljesen tisztázott. Az 1905-ös Behncke-memorandum e téren is tartalmaz új elemet. Miután a német kapitány azt a megállapítást tette, hogy a chilei hadsereg mindössze 3 hét alatt(!) mozgósítás esetén 150 000 főre tudott volna felduzzadni, s támadásba lendülni, arra a következtetésre jutott, hogy – s ezt bizonyára Körner tábornok és a chilei hadseregvezetés akkori véleménye is volt – „*a chilei hadsereg fölényben van (überlegen) az argentinnal szemben. A flotta vonatkozásában [...] ez kétségesnek (zweifelhaft) tűnik. Az biztos, hogy Montt admirális az 1902-es évben [a chilei hadiflottát – F. F.] nem tartotta elég erősnek, hogy a hadsereg offenzíváját a patagoniai partvidéken támogassa.*”<sup>34</sup>

Behncke kapitány beavatott chilei és német beszélgetőpartnereinek információi alapján azt a következtetést vonta le, hogy az argentin–chilei háború elmaradásának fő oka az volt, hogy a chilei hadiflotta vezetése nem érezte magát elég erősnek ahhoz, hogy átkelve a Magellán-szoroson – kikerülve így ezzel az Andok magas hegyláncait, hágóit – egy chilei expedíciós erőt sikerrel partra szállítson Patagóniában, azaz az atlanti partvidéken, s megvívja a győztes csendes-óceáni háború mintájára az „atlanti-óceáni háborút”. A chilei expedíciós hadseregnek a Magellán-szoroson való áthajózása korántsem tűnt lehetetlennek. Sőt, minden bizonnyal a Körner vezérkari főnök által irányított chilei vezérkar egy kombinált tengeri-szárazföldi offenzív háborúban gondolkodott, azaz a hadsereg és flotta együttműködése elengedhetetlen volt.

Az Andokon való átkelés Argentínába mintegy az 1817-es San Martin-féle nevezetes expedíció tükörképeként – hatalmas kockázatokkal és veszteségekkel járt volna. Arent tábornok, aki az első német katonai misszió vezetőjeként éppen a válság csúcspontján irányította az argentin hadsereg porosz–német mintájú modernizálását, úgy látta – s írta ezt 1904-ben – hogy „*1901-ben ... olyan feszült viszony jött létre Chile és Argentína között, hogy lehetségesnek látszott ... a háború*

<sup>33</sup> Schaefer 1974.

<sup>34</sup> „Sicher ist, daß Admiral Montt im Jahre 1902 sie nicht stark genug hielt, um die Offensive des Heeres an der patagonischen Küste zu unterstützen.” – Behncke BAMA RM2/1222.

kitörése ... a két nemzet között.”<sup>35</sup> A Buenos Airesben tevékenykedő német katonai tanácsadó – Behncke kapitánnyal ellentétben – a háború elmaradásának fő okát elsősorban a hatalmas természet alkotta akadályban, az Andokban látta: „Ennek a hegységnek a jelentősége főleg katonai, amennyiben átlépésének nehézségei eddig megakadályoztak egy háborút a két ellenséges testvér, Chile és Argentína között, és bizonyára mindig meg is fognak akadályozni, mindaddig amíg talán egy dél-amerikai Napoleon az egyik vagy másik oldalon minden akadályt egy csapásra megszüntet. Az Argentínából a hegységen át Chilébe vezető hágók legnagyobb részükben 3–4000 méter magasak, s ebből a legalacsonyabb hágó, a Rio Negro területén található Nahuel Huapi 840 méter magas. Összehasonlításként csak azt akarom megemlíteni, hogy a Szent Bernard hágó magassága 2472 méter.”<sup>36</sup>

Természetesen Körner tábornok és a chilei vezérkar is tisztában volt a Buenos Airesben tevékenykedő német vezérkari tiszt fentebbi megállapításának igazságtartalmával, s ezért – legalábbis ez a következtetés vonható le a Behncke-memorandumból – az Andok természeti akadályát a hadiflotta révén ki kívánták kerülni. A chilei hadiflotta hajói az argentin–chilei krízisek során „állandóan gőz alatt” voltak, kulcsszerepet szántak neki.<sup>37</sup>

A chilei hadtörténelem minden lényeges eseménye igazolja a flotta jelentőségét. A német Körner kapitány első számú chilei katonai vezetővé válása elválaszthatatlan volt az 1891-es polgárháborútól, amikor is a hadiflotta fellázadása következtében – ezt akkor éppen Montt kapitány, a későbbi államelnök, fordította Balmaceda elnök ellen – a kormányhű hadsereg a hosszú országban észak-déli vasút híján szinte mozgásképtelenné vált. A Körner által gyorsan felállított 10 000 fős expedíciós hadsereget az északi Atacama-sivatagból Chile távoli, mintegy másfél ezer kilométerre fekvő déli középső részére Montt admirális flottája juttatta el, ahol Valparaíso közelében két döntő győzelmet arattak. Az expedíciós erők sikerei, a katonaság, a felszerelés, a lovak, öszvérek odaszállítása, a partraszállás olyan komoly katonai teljesítmény volt, melyről a korabeli katonai szakírók sokat írtak, s szorgosan tanulmányozták a chilei hadsereg és hadiflotta sikeres együttműködését.<sup>38</sup>

<sup>35</sup> Arent 1905. 249.

<sup>36</sup> Hans von Kiesling, a Chilében 1910-től instruktorként tevékenykedő bajor vezérkari tiszt, ugyancsak az Andoknak a háborús konfliktust csökkentő szerepéről írt: „Chile ist geographisch eine Art Insel. Nur über das Meer, durch die Wüste oder über die eisige Höhe der Anden führt der Weg nach diesem schönen Winkel der Erde ... Wenn die Offensive gegen Chile nicht so schwierig wäre und dies nicht so gute Verbündete in Gestalt der Andenkordilleren, der Wüste des Nordens und des Ozeans hätte, wäre eine kriegsrische Verwicklung mit Argentinien wohl nicht immer vermeidbar gewesen.” – Kiesling 1933. 105–107.

<sup>37</sup> „Die Marine-Offiziere träumten von neuem Lorbeer. Ein Teil der Schiffe lag damals stets unter Dampf” – Die Heeresverhältnisse 1898. 237.

<sup>38</sup> Kunz 1901. 91.

Körner tábornok az 1891-es sikeres invázió példája nyomán lehetőséget látott arra, hogy a chilei ezredek ne a járhatatlan andoki hágókon keresztül – kimerülve, megtizedelve – érkezenek Patagóniába, hanem a „via maritima” révén. A chilei 1891. évihez képest azonban Argentínában más volt a helyzet. Míg Balmaceda elnök nem rendelkezett hadiflottával – ezért a polgárháborús küzdelem a „bálna” és az „elefánt” között folyt, s így a partraszállást ellenséges hajók nem zavarhatták meg –, addig Argentína ezekben az években oly jelentős s modern flottával rendelkezett, mellyel szemben Montt admirális nem volt képes garantálni a tengeri fölényt, a chilei erők patagóniai partraszállásának biztos tengeri fedezetét.

A századforduló körüli chilei–argentín rivalizálásban az „időtényező” nagy szerepet játszott. Arent tábornok az ellenségeskedés lényegét abban látta, hogy annak tétje a dél-amerikai köztársaságok feletti szupremácia megszerzése volt: *„Az kérdéses, hogy [egy háború – F. F.] eredménye a két ellenfél közül az egyiknek, illetve a másíknak olyan szupremáciát biztosíthatott volna-e, hogy ezáltal az összes spanyol dél-amerikai köztársaság szövetségének (Bund) vezetése (Führerschaft) biztosított lett volna-e. Chile ezt a célt mindig is csak győztes háború révén lenne képes elérni, míg Argentína e vezetést békés úton is elérheti, tekintettel gazdasági bőségére és jó kilátásokkal teli jövőjére [...] Argentína nem túl hosszú idő alatt a mostani 6 millió helyett hatvan millió lakossal számolhat, és vitán felül Dél-Amerika vezető hatalma lesz.”*<sup>39</sup>

Nemcsak a német tábornok látta így Argentína jövőjét Chilével összevetve – könyvének címe: *„Argentína, a jövő országa”* –, hanem a német diplomáciai, kereskedelmi, ipari, politikai, katonai körök egyre nagyobb része is erre az álláspont-ra jutott az 1905–1914 közötti években. Mind a lehetséges német bevándorlás, mind az argentin–német export–import adatok alakulása az idő előrehaladtával Chile ellen dolgozott.<sup>40</sup>

Dél-Patagónia esetleges chilei annektálása óriási stratégiai jelentőséggel bírt volna a chilei gazdaság számára: Chile a csendes-óceáni háborútól kezdődően a „salétromkorszakban” élt, az ország exportja, importja gyakorlatilag e monokulturális terméktől függött. A mintegy 600 kilométer hosszú Magellán-szoros teljes chilei birtoklása – azaz chilei területek, kikötők az atlanti-óceáni partvidéken – megszüntethette volna azt a Chile fölött függő Damoklész-kardot, hogy Argentína erős hadiflottája birtokában befolyásolhatja andoki szomszédja mozgásterét,

<sup>39</sup> *„Chile könnte dieses Ziel [Suprematie – F.F.] immer nur durch einen siegreichen Krieg erreichen. Argentinien aber kann...zu dieser Führerschaft auf friedlichem Wege gelangen.”* – IN: Arent 1905., 249–250. A Buenos Aires-i császári követ, Bussche 1910. júniusi jelentésében a századforduló körüli évekre visszatekintve ugyancsak úgy látta, hogy az idő Chile ellen dolgozott. *„Chile kann ja nur dann eine größere Entwicklung nehmen und ein mächtiger Staat werden, wenn es argentinisches Gebiet zu seinem schmalen Küstenstrich zu erwerben in der Lage ist.”* – Bussche 1910. 8.

<sup>40</sup> Crohn 1915. 67.

döntési szabadságát, sőt blokkolhatja Chile egyedüli tengeri – salétrom- és fegyverszállítási – útvonalát Európával. (A Panama-csatorna csak 1914-től jelentett alternatív tengeri útvonalat.)

A Chile és Argentína közötti, évről évre markánsabban megnyilvánuló erőeltolódás kétségkívül egyik lényeges oka volt a chilei „annexió gondolatnak”, a német iskolát járt chilei tisztek körében pedig a „preventív háború” doktrínájának. Behncke kapitány azt írta, hogy Chile 1902-ben a számára legkedvezőbb időpontot egy Argentína elleni offenzívára elszalasztotta, „s azóta a helyzet egyáltalán nem a chileiek javára tolódott el.”<sup>41</sup> Igaz, 1905-ben még úgy látta, hogy „pillanatnyilag” (*augenblicklich*) Chile Dél-Amerika első számú katonai hatalma, s a dél-amerikai országok közül „szövetségképes” (*bündnisfähig*) országgént leginkább Chile jöhet számba Németországnak.<sup>42</sup>

A néhány éves háborúra készülési költségei, a „por la fuerza” kiadásai mindkét országot a pénzügyi csőd szélére sodorták, s ez elvezetett az 1902. májusi kibéküléshez, kiegyezéshez.<sup>43</sup> Argentína a következő években fő riválisát már nem Chilében, hanem Braziliában, Chile pedig továbbra is Peruban látta. Behncke kapitány a dél-amerikai általános katonai helyzet megítélésében éles szemmel vette észre az egyre fontosabbá váló argentin–brazil szembenállást, mely Argentínát arra készítette, hogy Chile felől „szabad kezet” kapjon, de ez a megfontolás a Moneda-palotában is jellemző volt. Az argentin–chilei feszültség megszűnése semmissé tette Perunak a 1890-es évektől táplált reményét, egy „háromfrontos – perui–bolíviai–argentin – Chile elleni fellépést, következésképpen „Chile Peruval szembeni fölénye” („Chile`s Ueberlegenheit über Peru”) így biztosított volt.<sup>44</sup>

### *Ammon kapitány, az SMS „Falke” cirkáló új parancsnokának katonapolitikai jelentése, 1906*

1906-ban az SMS „Falke” ismét végighajózta Dél-Amerika csendes-óceáni partvidékét. A hajó új parancsnoka Ammon korvettkapitány ugyanúgy, ahogy elődje Behncke kapitány császáranak egy 24 oldalas „Geheim” jelzetű „*Militärpolitische Berichterstattung*”-ban számolt be a cirkáló útjáról, az egyes andoki országok helyzetéről. A hajó öt hónapot töltött chilei vizeken, mialatt „a cirkáló a partvidék minden részét felkereste.”<sup>45</sup> Ammon kapitány Chile általános külpolitikai helyze-

41 Behncke BAMA RM2/1222.

42 Behncke BAMA RM2/1222.

43 Schaefer 1974. 72.

44 Behncke BAMA RM2/1222.

45 Ammon 1905. BAMA/V 5556.

tét elemezve, azt kedvezőnek találta, mivel „Chile olyan politikai határokat ért el, amelyek természetesen egybeesnek a földrajziakkal és a gazdaságiakkal [...] Nincs különösebb ok arra, ami Chilét háborúra kényszerítené és egyik szomszédja részéről sem fenyegeti támadás mindaddig, amíg csak fegyveres erejét – legalább úgy, ahogy eddig – fenntartja. A nemzetben harci szellem (kriegerischer Geist) él, s az ország elég forrással rendelkezik fegyveres erői fenntartásához.”<sup>46</sup>

Az Argentínával való viszonyra immáron a jó kapcsolatok jellemzőek, amelyek felváltották a „korábbi feszültséget”. Mivel „a Bolíviával való viszony rendezett”, Ammon kapitány is – Behncke kapitányhoz hasonlóan – a Peruval való viszonyt tartotta igazán problematikusnak, melynek fő oka az, hogy „Peru értékes provinciáinak elvesztését még nem tudta teljesen elfelejteni..., de fokozatosan mégis megszokja a már 25 év óta fennálló állapotot. Tacna provincia kérdése még nyitott. Peru egyedül túlságosan is gyenge, a jövőben is az marad, és képtelen arra, hogy új küzdelmet folytasson Chilével. [Peru számára – F. F.] szövetségesek nincsenek kilátásban. (Bundesgenossen sind nicht in Aussicht.)” A chileiek „Perut nem veszik komolyan, mivel a történelem folyamán a chilei hadsereg immáron három alkalommal tüzte ki zászlóit Limában. [...]”<sup>47</sup> Ammon Behncke kapitányhoz hasonlóan ítélte meg az argentin–chilei viszonyt 1906-ban. „Az elmúlt évek felfegyverkezési kényszere (Zwang) az Argentínával való fenyegető konfliktus miatt megszűnt.”<sup>48</sup>

### *Friedrich von Erckert santiagoói német követ bizalmas jelentései, 1911*

Chile és Németország külpolitikai helyzete, törekvései sok vonatkozásban hasonlítottak egymásra.<sup>49</sup> Mindkét ország hadserege győztesen fejezett be egy, a szomszédjával vívott expanziós háborút, s vonult be a legyőzött fél fővárosába. Gazdaságilag igen értékes területeket anektáltak, melyek a gazdasági élet motorjai lettek. Másfelől mind Franciaország, mind Peru évtizedeken keresztül revansra vágyott: az „ellenségem ellensége az én barátom” elve alapján Peru 1896-tól francia katonai missziókat szerződttetett, miközben például a chilei vezérkar, illetve a külügyminisztérium bizalmas információkat kért a porosz belügyminisztériumtól

<sup>46</sup> Ammon 1905. BAMA/V 5556.

<sup>47</sup> Ammon 1905. BAMA/V 5556.

<sup>48</sup> Ammon 1905. BAMA/V 5556.

<sup>49</sup> Kiesling tábornok – aki az I. világháború előtt és után Chilében tevékenykedett – az andoki ország nemzetközi helyzetéről így vélekedett: „Chile nemzetközi helyzete nem egyszerű. Chilei barátainak mindig azt mondtam, hogy Chile olyan helyzetben van, amely 1914 nyarának németországi helyzetével összevetve nem kevés hasonlóságot mutat. Az országot minden oldalról olyan nemzetek veszik körül, amelyek területi követeléseiket Chile kárára elégítenék ki, ha ehhez alkalom kínálkozna [...] Chile kényszerítve van, hogy minden irány felé katonai frontot képezzen.” – Kiesling 1935. 496.

Elzász-Lotaringiával kapcsolatban. A santiagoói német követség irányítója, Erckert báró 1911 augusztusában jelezte Bethmann-Hollweg kancellárnak, hogy „*vezető chilei körökben nem ismerik félre azt a tényt, hogy az okkupált [perui – F. F.] Tacna és Arica provinciákban a chileisítés a három évtized ellenére, amely az anconi béke óta eltelt, kevés előrelépést hozott.*”<sup>50</sup> Erckert a követség könyvtárából a volt francia tartományok „*birodalmon belüli kivételes helyzetére*” („*Ausnahmestellung im Reiche*”) vonatkozó dokumentumokat bocsájtott a chilei vezérkar rendelkezésére. Miután a chilei külügyi államtitkárhelyettes is megkereste ez ügyben, s különösen az iránt érdeklődött, hogy Berlin hogyan szabályozta részleteiben az annektált francia területeken az iskolai előírásokat, a nyelvhasználatot, az útlevelek kiadását, a zászlók használatát, Erckert követ a Wilhelmstrasse segítségét kérte a speciális információk beszerzésére. Javasolta, hogy a chileieknek adják meg a kért franciaellenes jogszabályokat, mivel a chilei kormány kérése „*a bizalom jele*” („*Zeichen von Vertrauen*”) Németország iránt.<sup>51</sup>

Erckert követ a Reich kancellárjának, Bethmann-Hollwegnek 1911. december 29-i levelében figyelemreméltó áttekintést adott arról, hogy a chilei hadsereg mely latin-amerikai országokba küldött katonai missziókat, illetve a szubkontinens mely országai küldték kadétjaikat-tisztjeiket a santiagoói katonai iskolára (Escuela Militar), s a különféle chilei ezredекbe. Amikor ezen összegző jelentés íródott, Chile már több mint tíz éves tapasztalattal rendelkezett mint a latin-amerikai hadseregek „*tanítómestere.*”<sup>52</sup>

A csendes-óceáni háború után a vitatott északi határok miatt a Moneda-palota, a chilei katonapolitika egyik fő motívuma, fő külpolitikai törekvése a revansra vágyó Peru minél teljesebb elszigetelése, körbekerítése volt: „*Chilének ... sokoldalú, a többi dél-amerikai állam felé irányuló baráti közeledésével szemben Peru többé-kevésbé izolált helyzetben van.*”<sup>53</sup> 1911 decemberében Erckert követ a Peruvál szembeni „*közös érdekekről*”, „*az ellenségem ellensége a barátom*” ősi koalícióformáló elvről, a Chile és Ecuador közti Peru-ellenes „*közös nevezőről*” azt írta, hogy „*mint ahogy a Peru elleni közös ellenségeskedés azt magával hozza, a Chile és Ecuador közti kapcsolatok, melyek íratlan szövetség formáját öltötték, egy bizonyos*

<sup>50</sup> Erckert 1911. PAAA/R 16657.

<sup>51</sup> Erckert santiagoói német követ az *Auswärtiges Amt*nak 1911. augusztus 5-én írt levelében használta a „*Zeichen von Vertrauen*” kifejezést. A Tacna–Arica-kérdésben a chilei vezérkar, majd a chilei külügyminisztérium azzal a bizalmas kéréssel fordult hozzá, hogy a német birodalmi kormány bocsássa a chilei kormány rendelkezésére azokat a rendelkezéseket és jogszabályokat, amelyeket a Franciaországtól elcsatolt Elzász-Lotaringiában vezettek be, ugyanis „*die Chilensisierung der okkupierten Provinzen Tacna und Arica trotz der drei Jahrzehnte, die seit dem Frieden von Ancon verflossen sind, wenig Fortschritte gemacht.*” – Erckert 1911. PAAA R/16657.

<sup>52</sup> Erckert követ az *Auswärtiges Amt*nak, 1911. december 29-i jelentés. Erckert 1911; Fischer 1995.

<sup>53</sup> Erckert 1911. 7.

*idő óta kifejezetten szívélyesek [...] Egy chilei alezredes [Cabrera – F. F.] veszi át az ecuadori hadsereg reorganizációját, nemrég pedig egy ecuadori kapitány lépett be az itteni [chilei – F. F.] egyik ezredbe.”<sup>54</sup>*

Amikor Erckert követ 1911 decemberében – fentebb már idézett – összegző jelentését írta, abból indulhatott ki, hogy az 1885-ben elkezdődött folyamat, amikor is a nyugati féltekén Chile elsőként szerződtetett német katonai instruktort Emil Körner kapitány személyében, lánreakciót indított el: Chile példája nyomán megkezdődött a latin-amerikai hadseregek modernizálása a „si vis pacem para bellum” és a „fegyveres béke” jegyében. Chile gyorsan növekvő katonai erejétől, s egy Patagónia sorsát eldöntő háborútól tartva Argentína 1899-től ugyancsak német instruktorkat alkalmazott Alfred Arent missziója révén. Bolívia 1910-ben a harmadik ország lett, amely német katonai missziót szerződtetett Hans Kundt ezredes missziója révén.<sup>55</sup>

Németországban nem bántódtak amiatt, hogy 1911-ben nem sikerült Ecuadorot közvetlen német katonai befolyás alá vonniuk, ugyanis Chile „helyettesítő szerepével”, pontosabban az 1901–1905 között már Ecuadorban tevékenykedő Cabrera őrnagy 1911. decemberi, másodszeri szerződtesével nemcsak a chilei, hanem egyúttal a német katonapolitikai-kereskedelmi érdekek érvényesülését is biztosítva látták Ecuadorban. A limai német követség alárendeltségébe tartozó quitoi német konzulátus és Berlin közötti sűrű levélváltások egyik legfontosabb, témánkba vágó dokumentuma 1911. december 5-i keltezésű. A quitoi német konzul Rohland „*Vertraulich*” jelzetű az Auswärtiges Amtba küldött levelében arról írt, hogy „*semmi okunk aggódní a dolgok ilyenét alakulása [a chilei katonai misszió szerződtesése – F. F.] miatt [...] Még egy erős német misszió is [...] az ország sajátos katonai és politikai viszonyai miatt egészen különleges nehézségkebe ütöközött volna.*”<sup>56</sup> A Quitóban szolgáló chilei követtel, Eastmannal együtt arra a következtetésre jutott a német diplomata, hogy Németországnak és Chilének „*az a fő érdeke, hogy ide [Ecuadorba – F.F.] ne engedjenek be francia tiszteket és iparunknak biztosítsuk a fegyvermegrendeléseket. Az itteni képzett körökben egyöntetűen azon a véleményen vannak, hogy a franciák, mint az ecuadori hadsereg instruktoraik egyáltalán nem jöhetnek szóba az Ecuador és Peru közti antagonizmus miatt, mely mint ismeretes már hosszabb ideje [1896-tól – F.F.] francia tisztekekkel dolgozik. A chilei tisztekek meghívása a fegyvermegrendelések esetén sem szabad, hogy okot adjon [német körökben – F. F.] az aggodalomra. Ők [a chilei tisztekek – F. F.] az új hadfelszerelés beszerzésénél természetesen az itteni kormány megfelelő tanácsadói*

<sup>54</sup> Erckert 1911. 8.

<sup>55</sup> Deutsche Militärinstruktore in Argentinien. BA R85/2845.; Deutsche Militärinstruktore in Bolivien. BA R85/2847.

<sup>56</sup> Deutsche Militärinstruktore in Ecuador. BA R85/2851.

lesznek, mivel Chile egy, a mindkettejük számára közös ősellenség (»Erbfeind«) ellen vívandó [Peru ellenes -F. F.] együttes háború (gemeinsamer Krieg) esetén érdekelt abban, hogy az ecuadori csapatok fegyverei és lőszerei ne csak a minőségben, hanem lehetőleg a chilei hadsereg egységes fegyverzetéhez is igazodják, így az itteni megrendelések odaitélését feltűnés nélkül befolyásolni fogják. Mint ahogy engem erről Eastmann Úr szigorúan bizalmasan (streng vertraulich) biztosított, a jelenleg ecuadori szolgálatban álló chilei tengerésztisztek előzetesen mindig Santiagóban érdeklődnek, hogy vajon az itteni kormánynak meghatározott [fegyverreladási – F. F.] ajánlatokat tanácsoljanak-e. Nos, mivel Chilében katonai misszióink gondoskodni fog arról, hogy ott német hadianyagot rendeljenek, így a fentebb említett okokból a chilei tisztek [Ecuadorban – F. F.] gondoskodni fognak német fegyverek beszerzéséről. A nyugati part jelenlegi konstellációjában, melyben a gyenge (schwache Ecuador) az erősebb (stärkere) Chilére kíván támaszkodni [Peruval szemben – F. F.], minden bizonnyal állítható: mindaddig, amíg Chile nálunk vásárol, előreláthatólag Ecuador is a vevőnk marad. Ilyen körülmények között, tehát amikor különösen kedvezőtlen kilátásai lennének a német instruktorok itteni sikeres tevékenységének, nincs semmi okunk arra, hogy a chilei tisztek tervezett meghívása miatt sajnálkozzunk.”<sup>57</sup>

A német birodalom és Chile sajátos katonai kooperációja – munkamegosztása – révén („prusificación por la via chilena”) az I. világháború előtti negyedszázadban Latin-Amerika hadseregeinek modellorientációjában és fegyverszállítójában gyökeres fordulat zajlott le. Amennyiben térképen ábrázoljuk a szubkontinens azon országait, melyek 1914 előtt a német–chilei, illetve a francia modellt vették át hadseregeik modernizálása során, úgy a látható eredmény szembeütő, sokatmondó. Az egykor domináns s a szubkontinens egészére jellemző francia befolyás lényegében csak a „perui enklávéra” zsugorodott, mely magára maradvá, a német vagy chilei katonai missziók által befolyásolt szomszédos országok gyűrűjében helyezkedett el. 1914-ig Chile hét latin-amerikai országba küldött katonai missziót, s tizenegyből fogadott rendszeresen tiszteket. Németország négy dél-amerikai országba küldött missziót, s szinte mindegyik latin-amerikai országból fogadott hosszabb-rövidebb időre tiszteket, s amellet a fegyverek, a hadifelszerelések a Rio Grandétól a Magellán-szorosig, Ecuadortól Brazíliáig igen nagy valószínűséggel a „Hergestellt in Deutschland” feliratot viselték. Különösen a Krupp-cég ágyú értékek el monopolpozíciót Latin-Amerikában.<sup>58</sup> (Lásd a „Misiones militares de Alemania, Francia y Chile en América Latina antes de la I Guerra Mundial” című 3. ábrát.)

<sup>57</sup> „[...] So lange Chile bei uns kauft, wird voraussichtlich auch Ecuador unser Kunde bleiben.“ – Deutsche Militärinstruktoren in Ecuador BA R85/2851.

<sup>58</sup> Schaefer 1974. 111.



3. ábra: „Misiones militares de Alemania, Francia y Chile en América Latina antes de la I Guerra Mundial”

Fischer 1999.

Az I. világháború kitörése előtt – sőt napjainkban is – a szubkontinens fővárosaiban a nemzeti ünnepeken tartott katonai parádék meggyőzően mutatták, hogy mely országban tevékenykedett német–chilei vagy francia katonai misszió. A német és chilei katonai befolyás nemcsak a német–chilei szabályzatok átvételét, a német fegyvertechnika használatát jelentette. A hadseregek külsődleges megjelenésükben, uniformisukban, „díszlépésükben” (*Paradeschritt*) is hasonlítottak a „modellországhoz”. A külső megjelenésükben – különösen a sisak, a „Pickelhaube” vonatkozásában egészen napjainkig – a német tisztekre emlékeztető chilei instruktorok átszabták-átöltöztették az őket fogadó országok hadseregeinek egyenruházatát.<sup>59</sup>

## A Chile és Peru közti háborús veszély, a Tacna–Arica kérdés a német bizalmas diplomáciai forrásokban az 1920-as években

### *A chilei kormány titkos terve kétezer német férfi betelepítéséről, 1926*

Chile és Peru több évtizedes területi vitája az I. világháború után új lendületet kapott. Peru azon dél-amerikai országok közé tartozott, melyek hadat üzentek Németországnak. Az 1925-től az észak-amerikai John Pershing tábornok vezetésével folyó egyeztető tárgyalásokon Lima – Washington burkolt támogatását is maga mögött tudva, amerikai döntőbíráskodással – a Tacna–Arica problémát<sup>60</sup> a maga javára igyekezett eldönteni a németbarát semlegessége miatt külpolitikailag izolált helyzetbe került Chilével szemben. Ebben a feszült nemzetközi helyzetben 1926 júniusában a berlini chilei követség első titkára, Oscar Blanco Viel hivatalosan is előterjesztette az *Auswärtiges Amt*-ban a chilei kormány német bevándorlás támogatása iránti bizalmas kérelmét.<sup>61</sup> A chilei diplomata Franz von Tattenbach gróf miniszteri tanácsossal és Rudolf Bobrik referenssel Berlinben folytatott beszélgetése során kiderült, hogy „a chilei kormánynak az a szándéka, hogy a német bevándorlást és a kolonizációt (Dél-)Chilében hivatalosan is elősegítse. Kezdetben kétezer család odavitelét tervezik. Mind telepesekről, mind pedig ipari munkásokról van szó.”<sup>62</sup> Az 1926 nyarán a szabadságát Németországban töltő von Spee gróf santiagoói német követ ez ügyben – jelentőségénél fogva – külön megbeszélést folytatott

<sup>59</sup> Gran Parada Militar Chile 2014. <https://youtu.be/2o9aYw62k2Q>; Escuela Militar de Colombia - Adiós al Séptimo de Línea. <https://youtu.be/Ge47nLYtDnA>; Parada Militar Ecuador. <https://youtu.be/KIEselgWEhA>; Parada Militar: Argentina, Chile, Bolivia y México participaron en el desfile. <https://youtu.be/GMSY22GAeQk> (Utolsó megtekintések: 2020. 03. 11.)

<sup>60</sup> Das Pacifik-Problem Südamerikas.1927.

<sup>61</sup> Tattenbach 1926. PAAA R/79112.

<sup>62</sup> Tattenbach 1926. PAAA R/79112.

az *Auswärtiges Amt*ban von Tattenbach gróffal. Von Spee chilei jó kapcsolatainak köszönhetően tudott a chilei kormány betelepítési szándékáról, de mindenképpen nagy elővigyázatosságot ajánlott a berlini kormánynak. A jegyzőkönyv tanúsága szerint a német követ nyíltan felvetette például azt a tisztázandó kérdést, hogy vajon mi is mozgatja ténylegesen a chilei kormányt a német betelepítés ösztönzése kapcsán, és valójában miért akarja ezt a kétezer főt oly sürgősen Chilébe hozni. Ismerve Chile pénzügyi helyzetét, von Spee úgy vélte, hogy nem valószínű, hogy a német földművesek betelepítésére a chilei kormány pénzt tud áldozni, ehhez ugyanis „nagy, tőkeerős kolonizációs társaság kell.” Von Spee bizalmas információi amúgy sem kétezer családra, hanem csak és kizárólag „kétezer férfire” vonatkoztak. Von Spee szerint a chilei kormányt valójában az mozgathatja a kétezer német férfi betelepítése kapcsán, hogy Peruval szembeni új – a háború lehetőségét sem kizáró – nemzetközi helyzete Tacna–Arica kérdése miatt igen feszült volt, s ezért „talán az a lehetséges [ok – F. F.], hogy a [chilei – F. F.] kormány hadseregcélokra (lőszergyártó munkásokra, vagy hasonlókra) gondol, mert máskülönben nehezen elképzelhető, hogy a chilei kormány honnan is szerez ehhez [a betelepítési tervéhez elegendő – F. F.] pénzt.”<sup>63</sup> Az I. világháború utáni Chilébe irányuló nagyobb német betelepülési terveknek – így a kétezer német férfinak – a német gazdaság fokozatos stabilizálódása, a perui–chilei Tacna–Arica megállapodás 1929. június 3-án, majd a világgazdasági válság és az azt követő chilei belpolitikai problémák, különösen az Ibañez rendszer 1931. júliusi bukása vetett véget.

*Az Emden német kiképző cirkáló parancsnokának, Foerster kapitányának katonapolitikai jelentése, a „perui kártya”, 1927*

Az *Emden* német kiképző cirkáló az Amerikai Egyesült Államokban és Mexikóban tett kikötői programjait követően, Panama város és az ecuadori Guayaquil érintése után 1927. szeptember végén az előzetes terveknek megfelelően ötnapos látogatást tett a dél-perui Mollendo kikötőjében, illetve a közeli Arequipában, ahol az ottani kis német kolónia tagjaival találkozott.<sup>64</sup> Mollendo után a hajó következő úti célja már Valparaiso volt. Ez azt jelentette, hogy a főváros, Lima meglátogatása és a perui kormánnyal való újabb közvetlen kapcsolatfelvétel ezúttal elmaradt. (1925-ben a *Berlin* kiképző cirkáló Lima kikötőjében, Callaóban is kikötött.) A Tacna–Arica kérdés miatt feszült chilei–perui viszony következtében Chilében úgy értékelték a Callaót és Limát kihagyó lépést, hogy ez német részről tudatos gesztus volt annak jelzésére, hogy a „Dél-Amerika Elzász Lotaringiája”

<sup>63</sup> Tattenbach 1926. PAAA R/79112.

<sup>64</sup> Foerster 1927. BAMA RH 2/2953.

vitában Németország közelebb áll Chile álláspontjához. Foerster kapitánynak, az *Emden* parancsnokának később chilei beszélgetőpartnerei többször is tudtára adták, hogy „a megelégedettség érzésével” értesültek arról, hogy Callaóban az *Emden* nem kötött ki.<sup>65</sup>

Németország (katona)diplomáciája ezekben a hónapokban, az *Emden* kiképző cirkáló látogatásának idején, nem állt egyszerű feladat előtt a két andesi ország régi keletű területi vitájában. A korábbi években a helyzet ugyanis Németország számára sokkal egyszerűbb volt, hiszen Limában egyértelműen a francia orientációt részesítették előnyben. Ennek leglátványosabb jele az volt, hogy 1897–1924 között folyamatosan francia katonai misszió tevékenykedett az országban, sőt Peru követve Párizst és Washington hadat üzent Németországnak. 1927 februárjában a *Reichswehrministerium*ban örömmel nyugtázták azt az új, s valóban meglepő fejleményt, hogy a francia dél-amerikai katonai befolyás bátyjának tekintett Peruban a hadsereg főparancsnoka váratlanul – perui kérésre – az a német Wilhelm Faupel tábornok lett,<sup>66</sup> aki argentínai tanácsadói tevékenységét peruira cserélte fel. Faupel tábornok perui hadseregfőfelügyelői pozíciója a francia rivális számára nagy presztízsvesztést okozott. A „perui hadsereg új [Németország felé történő – F. F.] orientációjának” elősegítése érdekében a német (katona)diplomácia Chile kizárólagos preferálásával szemben Peru irányába is tett néhány gesztus értékű lépést. Az *Auswärtiges Amt* ugyanis egyszerre több vasat is a tűzben akart tartani: egyfelől még inkább gyengíteni kívánta a franciák pozícióit, másfelől kinyilvánítani azt is, hogy számára egyértelműen Chile a fontosabb partner. Az *Auswärtiges Amt* ezért támogatta például azt – az időközben perui állampolgárságot kapott – Faupel tábornok által ösztönzött kérést, hogy a *Reichswehrministerium* kiképzési célból engedélyezze hat perui katonatiszt átvezénylését a *Reichsheerbe*.<sup>67</sup> Franz von Tattenbach gróf, az *Auswärtiges Amt* miniszteri tanácsosának indoklásában ez állt: „Tekintettel a chilei tiszték [Németországba történő átvezénylésének – F. F.] engedélyezésére, kívánatosnak tűnik, hogy a perui kérést amennyire csak lehetséges, engedélyezzük. Egy elutasítás könnyen ingerültséget okozhat, ami már csak azért sem lenne kívánatos, mert Dél-Amerikában sokszor úgy tartják, hogy Németország kapcsolatai Chilével szívélyesebbek, mint más köztársaságokkal. Mivel azonban Chile nem korlátlanul osztja a többiek szimpátiáját, célszerűnek tűnhet, hogy ez a vélemény ne erősödjön meg újból, hanem Németország szigorúan semleges álláspontja Chilével és Peruval szemben ez alkalommal is jusson kifejezésre.”<sup>68</sup>

<sup>65</sup> Foerster: Bericht-Valparaiso 1927. PAAA DBS Emden.

<sup>66</sup> Fischer 2015.

<sup>67</sup> Rohland 1927. PAAA DBS Emden.

<sup>68</sup> Aufzeichnung Tattenbach 1927. 12. . A *Reichswehrministerium* (Heer), *Truppenamt* részéről Werner von Blomberg ezredes engedélyezte (1927. 08. 20.) a hat perui tisztnek a weimari hadseregbe történő átvezénylését.

A „perui kártya” potenciális jelentőségével tisztában volt Foerster kapitány is. Az általános német – és az újdonsült perui – érdekekre tekintettel, Foerster az *Emden* valparaisói megérkezése után úgy döntött, hogy tekintettel a peruiak érzékenységre, a valparaisói két ünnepélyes koszorúzás közül nem vesz részt az egyikben, a hagyományosan október 8-án tartott Angamos-ünnepélyen.<sup>69</sup> A peruiakat ez érzékenyen érintette volna a Chilétől elszenvedett katonai vereségük miatt. *„Ebben a speciális esetben a peruiak vendégszeretete [Mollendóban – F. F.] nem tette számomra lehetővé a koszorú-elhelyezést október 8-án [Valparaisóban – F. F.], mely kapcsolatban lévén a két ország határvitájával, könnyen [egy Chile melletti – F. F.] politikai állásfoglalást jelenthetett volna.”* – olvasható a hajónaplóban.<sup>70</sup> A peruiak iránti politikai érzékenység fentebbi figyelembe vétele és Faupel tábornok perui katonai missziója azonban még átmenetileg sem kérdőjelezte meg a szoros chilei–német kapcsolatokat, mint ahogy azt a későbbi fontos események egyértelműen igazolták. Német politikai-katonai körökben ugyanis mélyen élt Chile I. világháború alatti semlegessége, míg Peru Franciaország oldalán állt. A perui–német viszony továbbfejlődése elég hamar elveszítette lendületét, különösen azután, hogy Faupel tábornok 1931-ben visszatért Németországba.<sup>71</sup>

### *A US Navy és a Royal Navy szerepvállása a perui–chilei konfliktusban Soehring santiagoói német főkonzul jelentéseiben, 1928*

Peru – követve az Amerikai Egyesült Államok példáját – az antant oldalán hadat üzent Németországnak, s ezt a számára kedvező külpolitikai körülményt közvetlenül az I. világháború utáni években kamatoztatni igyekezett a németbarátnak tekintett s semlegességet mindvégig fenntartó Chilével szemben. Peruval való tartós ellentétei miatt Chile kapcsolatai feszültté váltak az Amerikai Egyesült Államokkal is, ugyanis a Moneda-palotában úgy vélték, hogy minden hangzatos szólam ellenére az Amerikai Egyesült Államok a két andoki ország területi vitájában valójában – s ismételten – Peru oldalára áll: ennek egyik látványos jele volt, hogy az I. világháború utáni években egy észak-amerikai haditengerészeti misszió tevékenykedett Peruban. Chile az Amerikai Egyesült Államokkal szembeni fő nagyhatalmi támogatót Nagy-Britanniában találta meg, folytatva az I. világháború

<sup>69</sup> Az 1879–1883 között folyó csendes-óceáni háború egyik jelentős tengeri ütközetéről (1879. október 8.) van szó.

<sup>70</sup> Foerster 1927. Bericht Emden-Valparaiso. PAAA DBS Emden.

<sup>71</sup> Wilhelm Faupel tábornok 1934-től az Ibero-Amerikanisches Institut (IAI) igazgatója lett, majd Hitler első nagykövete a spanyol polgárhábu alatt Franco tábornok Spanyolországában. Liehr – Maihold – Vollmer 2003. 521.

előtti szoros együttműködést a *Royal Navy*-vel. Ennek fontos megnyilvánulása volt, hogy 1928 februárjában már a második hatfős angol haditengerészeti misszió folytatta azt a tanácsadói tevékenységet, amely 1926 elejétől kezdődött el.<sup>72</sup>

1928 március elején a *Despatch* angol cirkáló vetett horgonyt Valparaisóban, fedélzetén Sir Walther Cowan Ward admirális, a *Royal Navy* Bermuda-kötelékének parancsnokával. Tartózkodásának az volt a célja, hogy udvariassági látogatást tegyen Valparaisóban, miután az admirális Londonban úgy döntött, hogy Dél-Amerika pacifikus vizeit is a *Royal Navy* Bermuda-kötelékének járőrözési feladatkörébe utalják. Nagy-Britannia e lépésével egyértelműen jelezni kívánta mindenekelőtt az Amerikai Egyesült Államok, a *US Navy* felé, hogy nem hajlandó feladni az évszázados brit hatalmi (tengerészeti, kereskedelmi) pozíciókat Dél-Amerikában, különösen nem Argentínában és Chilében. Soehring főkonzul úgy vélte, hogy „...a kormány erőteljesen képviseltette magát [a *Despatch*-látogatáskor – F. F.]”<sup>73</sup> Cowan admirálist és néhány tisztjét Santiagóban fogadta Ibañez elnök is. A pohárköszöntők tartalmáról Soehring bizalmas értesüléseket szerzett: kölcsönösen éltették a chilei–angol barátságot, és azt a kiemelkedő szerepet, amit az angol tengerésztisztek és általában az angolok játszottak egy évszázadon át Chile gazdasági-társadalmi életében.<sup>74</sup>

1928 májusa „*Valparaisóban ismét az angol–chilei barátsági kapcsolatok jegyében telt,*” olvasható Soehring főkonzul jelentésében, annak kapcsán, hogy pár héttel a *Despatch* távozása után egyszerre két angol cirkáló, a *Cornwall* és a *Colombo* is befutott Valparaisóba, miközben zajlottak a perui–chilei tárgyalások Tacna–Arica kérdésében.<sup>75</sup> Clark Kerr santiagoói angol követ a chilei függetlenségi harcokban vezető szerepet játszó, a chilei haditengerészet megszervezőjének s nagy nemzeti hősnak tekintett – angol származású – Lord Cochrane valparaisói szobránál a két angol cirkáló parancsnokának jelenlétében emléktáblát avatott fel. Ezen alkalmából ismételten melegen éltették „*az Anglia és Chile közötti tradicionális barátságot.*”<sup>76</sup>

A chilei–angol tengerészeti és általános politikai érdekek egymásra találtak az 1920-as években: a közös nevező mindkét országnak az Amerikai Egyesült Államokkal szembeni hasonló érdekeiben gyökerezett. Chile részéről az angol cirkálók kiemelten demonstratív ünneplése elsősorban azt a célt szolgálta, hogy jelezze Perunak, de közvetetten az Amerikai Egyesült Államoknak is, hogy Chile

<sup>72</sup> Soehring 1928. PAAA R/79078.

<sup>73</sup> Soehring 1928. PAAA R/79078.

<sup>74</sup> Soehring 1928. PAAA R/79078.

<sup>75</sup> Soehring 1928. PAAA R/79078. Soehring az Auswärtiges Amtnak. Aufenthalt der beiden Kreuzer Cornwall und Colombo in Valparaiso. Valparaiso, 1928. 07. 19. PAAA R/79078.

<sup>76</sup> Soehring 1928. PAAA R/79078.; 1930 szeptemberében a *Dragon* angol cirkáló látogatott el ismét Valparaisóba. Soehring 1928 PAAA R/79078.

a Tacna–Arica vitában nincs egyedül, van erős nagyhatalmi patrónusa. Chilében hagyományosan erős Észak-Amerika-ellenesség élt a csendes-óceáni háborútól kezdődően (1879–1883), de ez az 1920-as években még inkább felerősödött a Fehér Háznak tulajdonított Peru-barátság miatt.<sup>77</sup>

*Franz von Olshausen santiagoói német követ jelentése a Tacna–Arica kérdéstről  
s az Amerikai Egyesült Államok és Chile közötti feszült kapcsolatokról, 1928*

A Latin-Amerikában szolgáló német diplomáciai képviselők Amerikai Egyesült Államokkal szembeni alapbeállítódottságára érdekes fényt vet a Santiagóban von Spee követet felváltó és állomáshelyét 1928 áprilisában elfoglaló dr. Franz von Olshausen követ hétoldalas elemzése az Amerikai Egyesült Államok és Chile közötti kapcsolatokról.<sup>78</sup> Olshausen ugyan új állomáshelyén még nem töltött el sok időt, de Rios Gallardo chilei külügyminiszterrel, – az időközben a hatalom csúcsára érkezett germanofil Ibañez elnök bizalmasával – egy alkalommal hosszas megbeszélést folytatott, kizárólag erre a legérzékenyebb észak-amerikai–chilei viszonytal kapcsolatos külpolitikai kérdésre koncentrálni. A szókimondó beszélgetés folyamán feltárultak előtte a chilei külpolitikát ténylegesen mozgató törekvések. Útban Santiago felé – a New York, Havanna, Panama, Lima útvonalon dél felé haladva – személyesen is informálódott az Amerikai Egyesült Államok növekvő dél-amerikai befolyásának jól látható jeleiről. „Havanna kizárólag az északi szomszéd államra [az Amerikai Egyesült Államokra – F. F.] ráhangolódozó Yankee-uradalom” – foglalta össze kubai tapasztalatait.<sup>79</sup> Panama pedig nem más, mint „az Egyesült Államok csatornaövezetéhez csatolt rész.”<sup>80</sup> Peruban különösen szembeötlőnek találta a főváros, „Lima messzemenő észak-amerikanizálódását.”<sup>81</sup> Ezen latin-amerikai útítapasztalatok után, személyesen is igyekezett meggyőződni új állomáshelyén arról, hogy „az észak-amerikai befolyás mennyire nyomult előre déli irányban, és hogy vajon milyen erősséget ért el ebben az országban, mely Argentínával együtt mindig is a Monroe-doktrína politikai és gazdasági kinövéséi elleni latin-amerikai lázadás élharcosának tekintettek.”<sup>82</sup>

Olshausen Rios Gallardo chilei külügyminiszterrel folytatott megbeszélése során „az egyik legfontosabb dél-amerikai problémát,” nevezetesen „Dél [-Amerika – F. F.] köztársaságainak az Egyesült Államok hegemoniájával szembeni védeke-

<sup>77</sup> Meneses Ciuffardi 1989.

<sup>78</sup> Olshausen 1928. PAAA R/79088.

<sup>79</sup> Olshausen 1928. PAAA R/79088.

<sup>80</sup> Olshausen 1928. PAAA R/79088.

<sup>81</sup> Olshausen 1928. PAAA R/79088.

<sup>82</sup> Olshausen 1928. PAAA R/79088.

zési [törekvéseinek – F. F.] kérdését” kívánta áttekinteni.<sup>83</sup> A chilei külügyminiszter országa előtt álló legnagyobb problémának a tőkeszegénységet, és az ebből fakadó észak-amerikai pénzügyi függést tartotta. Úgy vélte, korábban Nagy-Britannia volt az ország legnagyobb hitelezője, a háború után azonban New York vált a világ pénzügyi központjává. Ebből az új alaphelyzetből az következett, hogy „sajnálatos módon Chile, mint a világ összes többi része, nem tudta kivonni magát az Egyesült Államoktól való pénzügyi függésből [...] [Chilének – F. F.] is szüksége van idegen pénzre és manapság kizárólag a Wall Street az egyedüli hely, ahonnan elviselhető kamatlábakkal ez beszerezhető.”<sup>84</sup> Ennek ellenére – folytatta a chilei külügyminiszter – Chile védekezik az ellen a veszély ellen, hogy „politikailag az Egyesült Államok uszályába kerüljön. Chile az Egyesült Államokkal való kontinentális összekötöttsége és az Andok barrikádja ellenére is politikailag ténylegesen Európához vonzódik.”<sup>85</sup>

Olshausen a chilei külügyminiszter alábbi megállapításait olyannyira fontosnak tartotta, hogy szó szerint idézve jelentette az *Auswärtiges Amt*-nak: „Mi [Chile – F. F.] vagyunk a déli kontinens egyedüli jelentős hatalma, mely nem alkalmazott [észak – F. F.] amerikai tengerészeti missziót és az egyedüli, mely ez idáig eltekintett attól, hogy hadihajó-látogatást tegyen az északi köztársaságban [az Amerikai Egyesült Államokban – F. F.]. Ezek azok a karakterisztikus jegyek, amelyekre rá akartam mutatni” – fejtette ki Rios Gallardo a német követnek.<sup>86</sup>

Természetesen e beszélgetés során szóba került a már évtizedek óta elhúzódó Tacna–Arica kérdése is. Olshausen megtudta beszélgetőpartnerétől, hogy Frank Kellogg amerikai külügyminiszter révén formailag a *State Department* közvetítő szerepe ugyan fennmaradt, valójában azonban Santiago előnyben részesítette a Washington – *de facto* – kizárását jelentő, Limával való kétoldalú direkt tárgyalásokat. A Peruval történő közvetlen párbeszéd és az észak-amerikai közvetítő nagyhatalom nélküli *modus vivendi* keresése, „a kibékülés megfelel az Ibañez-kormány «el Washingtontól mozgalmának».”<sup>87</sup> Olshausen követnek arra a kérdésre, hogy vajon a chilei külpolitikai törekvéseknek részét képezi-e annak megkísérlése, hogy „Peru az Egyesült Államok általi átkarolásából kivonják, és hogy inkább a latin-amerikai érdekkörbe vonják be,”<sup>88</sup> a chilei külügyminiszter egyértelmű és határozott igennel válaszolt. Chile célja ugyanis az, hogy az „Egyesült Államokat

<sup>83</sup> „[...] Abwehr der Hegemonie der Vereinigten Staaten durch die Republiken des Südens.” – Olshausen 1928. PAAA R/79088.

<sup>84</sup> Olshausen 1928. PAAA R/79088.

<sup>85</sup> „Chile neige trotz der kontinentalen Verbundenheit mit dem Vereinigten Staaten und trotz der Andenbarriere politisch tatsächlich nach Europa.” – Olshausen 1928. PAAA R/79088.

<sup>86</sup> Peru és Brazília az 1920-as évek elejétől észak-amerikai tengerészeti missziót alkalmaztak.

<sup>87</sup> „Los von Washington-Bewegung” – Olshausen 1928. PAAA R/79088.

<sup>88</sup> Olshausen 1928. PAAA R/79088.

*kikapcsolják*<sup>89</sup> a két ország több évtizedes határvitájából. A Tacna–Arica közti nagy horderejű chilei–perui szerződés ünnepélyes aláírására nem sokkal a fentebbi bizalmas beszélgetés után, 1929. június 3-án került sor. A szerződés keretében Tacna Peruhoz került vissza, Arica pedig Chile kezén maradt.

*A Tacna–Arica tárgyalások finisében Wilhelm Heye tábornok, a Reichsheer főparancsnoka részvétele a chilei hadgyakorlatokon, 1929 március*

Wilhelm Heye tábornok, a Reichsheer főparancsnoka, 1929 márciusában a chilei hadgyakorlatok megtekintésére Santiagóba érkezett s Chile ezzel is erősíteni kívánta tárgyalási pozícióit Peruval szemben, mint ahogy az angol hadihajók látogatásaival is.<sup>90</sup> A német–dél-amerikai több évtizedes katonai kapcsolatok történetében 1929-ben először fordult elő, hogy a német szárazföldi haderő egy aktív szolgálatban álló hadsereg-főparancsnoka látogatást tett Dél-Amerikában.

Wilhelm Heye tábornok chilei és argentin látogatása 1929 tavaszán formálisan ugyan „privát” jellegű volt, ugyanakkor több vonatkozásban is nagyhorderejű külpolitikai lépés volt, nagy nemzetközi feltűnést keltve. Heye tábornok chilei „privát” látogatására az teremtett – a külvilág, így a nemzetközi sajtó számára is jól eladható – egyedülálló lehetőséget, hogy a chilei hadsereg főfelügyelőjéhez, Francisco Javier Díaz tábornokhoz már több mint „24 éve tartó barátság” fűzte. Díaz fiatal kapitányként ugyanis három évet töltött Németországban, s azon közel kétszáz fiatal chilei katonatiszt közé tartozott, akiket 1914 előtt két-három évre átvezényeltek porosz katonai intézményekbe, ezredékbe.<sup>91</sup> Baráti kapcsolatukat az évek során rendszeres lelevelezéssel tartották fenn, sőt az 1920-as évek közepétől kezdődően, amikor már mindketten hadseregük első számú vezetői lettek, nagyon szoros, s a versailles-i szerződés tiltó rendelkezései miatt titkos katonai kooperáció is kialakult a két hadsereg-főparancsnok között.

Heye látogatása olyan időpontra esett, amikor a – perui–chilei, immáron az Amerikai Egyesült Államok közvetítő szerepét ténylegesen kizáró – kétoldalú tárgyalásokon Heye hadsereg-főparancsnok chilei jelenléte a külvilág, – mindekelőtt Chile számára – azt a látszatot keltette, hogy erős hatalmi tényezőként közvetlenül nem is, de markáns szimpátia kinyilvánítást tekintve Németország – szemben az Amerikai Egyesült Államokkal és Franciaországgal –, Heye tábornok,

<sup>89</sup> Olshausen 1928. PAAA R/79088.

<sup>90</sup> Olshausen 1929. PAAA; Fischer 2013.

<sup>91</sup> *Deutsche Zeitung für Chile*, 1929. 03. 16.; *Chile*. Jg. 3. Nr. 2., 1929. 04. 30.

mint *Chef der Deutschen Heeresleitung*, a *Reichswehr* képviseletében az újvilági „*Erbfeind-vitában*” a chileiek oldalán áll.<sup>92</sup>

Chile hadtörténetének addigi legnagyobb hadgyakorlatát tartották 1929 márciusában a Maule-folyónál.<sup>93</sup> A német katonai irodalmat és háborús tapasztalatoakat igen jól ismerő Díaz tábornok készítette elő és irányította a hadgyakorlatot. A több mint húszezer főt számláló, az „*azul i rojo*”, azaz „*kék és vörös*” erők által felvonultatott harci technika és katonai taktika – így az 1926-ban vásárolt nagy kaliberű francia Schneider-Creusot ágyúk tűzereje, találati pontossága, a géppuskák bevetése, 21 db katonai repülőgép, köztük több Junkers gép bombázásai, a folyóátkelést közvetlenül segítő harci gyakorlatai, a folyó átkeléshez használt utász technika, a Maule-folyó mentén kiépített betonbunkerek és erődök elleni tüzérségi és gyalogsági rohamok – igen tanulságosak voltak Heye tábornoknak.<sup>94</sup>

### *A Tacna–Arica tárgyalások sikeres befejezése kapcsán – német előterjesztésre – Nobel-békedíj a chilei elnöknek 1929-ben?*

A húszas évekbeli chilei–német kapcsolatok egyik csúcspontja, a tradicionálisan „*bizalmas*”<sup>95</sup> és „*bensőséges*”<sup>96</sup> kapcsolatok egyik érdekes epizódja az az igen bizalmasan kezelt chilei kezdeményezés volt, hogy – pár héttel Heye tábornok Chiléből történő visszatérése után – a sok évtizedes perui–chilei vita lezárását jelentő Tacna–Arica békeszerződés aláírása alkalmából (1929. június 3.) a német kormány terjessze fel Carlos Ibañez elnököt Béke Nobel-díjra. Olshausen követ 1929. június 3-án ez ügyben *Geheim*, azaz titkos jelzetű táviratot intézett az *Auswärtiges Amt*-ba: „*A következőket nagyon bizalmasan: látszólag chilei tudósok megbízásából kerülő úton felvetették nálam, hogy német kezdeményezésre a chilei államelnök [Ibañez – F. F.] kapja meg a [Béke – F. F.] Nobel-díjat. Természetesen egyidejűleg a perui elnök [Leguia – F. F.] is. Erről [Stresemann – F. F.] birodalmi*

<sup>92</sup> A Tacna–Arica vitát lezáró békeszerződést 1929. június 3-án írták alá és 1929. július 28-án ratifikálták. Olshausen 1929. Jahresbericht PAAA General Heye in Chile.

<sup>93</sup> A chilei sajtó kiemelten nagy terjedelemben, térképekkel, fotókkal illusztráltan tudósított a hadgyakorlatról: El presidente de la República recibió al Jefe del Ejército alemán, General Señor Wilhelm Heye; El General Señor Wilhelm Heye expreso el Excmo. Señor Ibañez los atentos saludos del Presidente de la Alemania Mariscal von Hindenburg. In: El Mercurio, 1929. 03. 24.; La Nación, 1929. 03. 26.

<sup>94</sup> Historia del Ejército de Chile. 1988.

<sup>95</sup> Erckert santiagoói követ az *Auswärtiges Amt*-nak 1911. augusztus 5-én írt levelében használta a „*Zeichen von Vertrauen*” kifejezést. 1911. 08. 05. PAAA R/16657.

<sup>96</sup> Az „*Immigkeit der deutsch-chilenischen Beziehungen*” kifejezést Olshausen követ használta 1929. március 20-i táviratában. Olshausen 1925–1935.

*miniszternek magánlevél fog menni.*<sup>97</sup> Hogy milyen hivatalos fogadtatásra talált Berlinben a távirat, ezzel kapcsolatban nem találtunk további utalásokat német levéltári forrásokban.



## Források

- Ammon BAMA/V 5556 = Kommando *SMS Falke*. Militärpolitische Berichterstattung. Chile. Korvetten-Kapitän und Kommandant Euer Majestät Schiff „Falke”. Ammon. Geheim. Atlantic. 9. Dezember 1906. Akten betreffend Chile. Allgemeines vom Januar 1907 bis Juli 1916. Archiv der Marine. Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg, BAMA/V 5556.
- Behncke BAMA RM 2/1222 = Kommando *SMS Falke*. Militärpolitische Berichterstattung. Chile. Korvetten-Kapitän und Kommandant Euer Majestät Schiff „Falke” Paul Behncke. Militärpolitischer Bericht. Callao, 13. Februar 1905. Geheim. An Seine Majestät den Kaiser. Berlin. Kaiserliche Marine-Kabinet. Akten betreffend Einstellung chilenischer Offiziere in der Kaiserlichen Marine. Band 1.vom 1905. Archiv der Marine. BAMA RM 2/1222.
- Bussche 1910 = Bussche német követ jelentése Buenos Airesből Berlinbe, 1910. június 1. Geheim. Zentrales Staatsarchiv (ZSP) – Potsdam ZSP AA Abteilung III.b. Nr. 35892.
- Chile*. Jg. 3. Nr. 2. 1929. 04. 30.
- Deutsche Zeitung für Chile*. 1929. 03. 16.
- Erckert 1911 = Erckert német követ levele Santiagóból Bethmann-Hollweg kancellárnak, 05. 08. 1911. Politisches Archiv des Auswärtiges Amts, Bonn PAAA/R 16657.
- Erckert 1911 = Erckert német követ levele Santiagóból Bethmann-Hollweg kancellárnak, 29. 12. 1911. PAAA R/16680.
- Deutsche Militärinstrukture in Argentinien = Akten betreffend deutsche Militärinstrukture in Argentinien. Auswärtiges Amt III.b. Bundesarchiv Koblenz BA R85/2845.

<sup>97</sup> „*Folgendes streng vertraulich: Anscheinend auf Veranlassung chilenischer Wissenschaftler wird auf Umwegen bei mir angeregt durch deutsche Initiative dem Staatspräsidenten von Chile Nobelpreis zu verschaffen; natürlich gleichzeitig peruanischem Präsidenten. Privatbrief hierüber an Reichsminister folgt.*” – Olshausen. Telegramm.1929. A húszas évekbeli „bensőséges” chilei–német kapcsolatok egyik fokmérője az a számos kitüntetés volt, amit a chilei kormány német katonatiszteknek és politikusoknak adományozott. Így például Hindenburg elnök 1926-ban kapta meg az „*Al Merito General Bernardo O’Higgins*” kitüntetés legmagasabb, *Gran Cruz* fokozatát.

- Deutsche Militärinstrukteure in Bolivien = Akten betreffend deutsche Militärinstrukteure in Bolivien vom Oktober 1912. bis Januar 1918. Auswärtiges Amt Abt. III.b. BA R85/2847.
- Deutsche Militärinstrukteure in Ecuador = Akten betreffend deutsche Militärinstrukteure in Ecuador vom Oktober 1904 bis August 1917. BA R85/2851.
- Foerster 1927 = Foerster. Geheim! Bericht des Kreuzers *Emden* über den Aufenthalt in Mollendo (Peru) von 20–25. 09. 1927. BAMA RH 2/2953.
- Foerster = Bericht-Valparaiso 1927. Foerster: Geheim! Bericht-Valparaiso. PAAA DBS Emden
- Rohland 1927 = Heinrich Rohland perui német követ távirata az Auswärtiges Amtnak. Lima, 1927. 08. 04. PAAA Akten betreffend Militärangelegenheiten in Peru.
- Soehring 1928 = Soehring valparaisói német főkonzul az Auswärtiges Amtnak. Neueinstellung von sechs englischen Marineoffizieren. Valparaiso 1928. 03. 02. PAAA Deutsche Botschaft London, 1912–1932. Chile.
- Soehring 1928 = Soehring az Auswärtiges Amtnak. Aufenthalt des englischen Kreuzers *Despatch* in Valparaiso. Valparaiso, 1928. 03. 13. PAAA R/79078.
- Soehring 1928 = Soehring az Auswärtiges Amtnak. Aufenthalt der beiden Kreuzer *Cornwall* und *Colombo* in Valparaiso. Valparaiso, 1928. 07. 19. PAAA R/79078.
- Soehring 1930 = Soehring az Auswärtiges Amtnak. 1930 szeptemberében a *Dragon* angol cirkáló látogatott el ismét Valparaisóba. PAAA R/79078.
- Olshausen 1928 = Olshausen santiagoi német követ az Auswärtiges Amtnak. Chiles Verhältnis zu den Vereinigten Staaten. Politischer Bericht. Santiago, 1928. 11. 19. PAAA R/79088.
- Olshausen 1929 = Dr. Franz Olshausen santigói német követ az Auswärtiges Amtnak. Der Chef der Deutschen Heeresleitung, General Heye in Chile. 1929. 04. 01. PAAA Akten der deutschen Gesandtschaft in Santiago betreffend General Heye. Santiago.
- Olshausen 1929 = Olshausen santiagoi német követ összefoglaló jelentése az Auswärtiges Amtnak. Jahresbesicht 1929. Santiago, 1930. 02. 20. PAAA Auswärtiges Amt. Abteilung III. Akten betreffend Innere Politik, Parlaments- und Parteiwesen vom 1. Januar 1925 bis September 1930. Band 2.3. Politik 5.
- Olshausen 1925–1935 = Olshausen santiagoi német követ az Auswärtiges Amtnak. PAAA AA III. Südamerika-Militärangelegenheiten 1925–1935.
- Olshausen. Telegramm. = Olshausen. Telegramm. Geheim! Santiago de Chile, 1929. 06. 03. PAAA R/79069.
- Schoen 1937 = Schoen német nagykövet jelentése Santiagóból Berlinbe, 1937. 01. 15. PAAA R 102366.

- Tattenbach 1926 = Franz von Tattenbach, miniszteri tanácsos feljegyzése. Berlin. 1926. 06. 28. PAAA R/79112.
- Tattenbach 1927 = Aufzeichnung Franz von Tattenbach. Berlin, 1927. 08. 09. PAAA Akten betreffend Militärangelegenheiten in Peru.

## Felhasznált irodalom

- Anderle 1970 = Anderle Ádám: A modern argentin hadsereg létrejöttének kérdéséhez: Czetz János. Hadtörténelmi közlemények 2. (1970), 225–232.
- Arent 1905 = Arent, Alfred (General): Argentinien, ein Land der Zukunft. München, 1905.
- Barcelo 1935 = Barcelo Lira, José M.: La evolución del Ejército Chileno desde la ocupación del territorio araucano (1859-1879), hasta nuestros días. Memorial del Ejército de Chile. XXVIII. (1935), 199–218.
- Barros 1970 = Barros, Mario: Historia diplomática de Chile 1541–1938. Barcelona, 1970.
- Bieler 1919 = Bieler, Adolf: Tacna–Arica. Mitteilungen der Iberoamerikanischen Gesellschaft, II. (1919:3), 70.
- Burr 1967 = Burr, Robert N.: By Reason or Force. Chile and the Balancing of Power in South-Amerika, 1830–1905. Berkeley – Los Angeles, 1967.
- Brunn 1967 = Brunn, Gerhard: Deutschland und Brasilien, 1889–1914. Lateinamerikanische Forschungen 4. Beihefte zum Jahrbuch für Lateinamerikas. Köln – Wien, 1967.
- Crohn 1915 = Crohn, N. F.: Argentinien im deutsch–englischen Wirtschaftskampf. In: Schmollers Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung 39. (1915: 2.), 244–252.
- Die deutschen Offiziere 1897 = Die deutschen Offiziere in Chile. Allgemeine Militärzeitung, No. 65. 16. August 1897. 506–508.
- Die Armee Chile`s 1902 = Die Armee Chile`s und Argentinien`s. Allgemeine Militärzeitung, No. 11. 17. März 1902. 87–88.
- Die Zustände in Chile 1898 = Die Zustände in Chile. Kölnische Zeitung, 07. 04. 1898.
- Die Heeresverhältnisse 1898 = Die Heeresverhältnisse in Chile. In: Jahrbücher für die deutsche Armee und Marine. 112. (1898), 77.
- Epstein 1954 = Epstein, Fritz T.: Argentinien und das deutsche Heer. Ein Beitrag zur Geschichte europäischer militärischer Einflüsse auf Südamerika. In: Becker, Otto – Göhring, Martin – Schardt, Alexander (Hrsg.): Geschichtliche Kräfte und Entscheidungen. Festschrift zum 65. Geburtstag von Otto Becker. Wiesbaden, 1954. 286–294.

- Fischer 1995 = Fischer, Ferenc: La expansión indirecta de la ciencia militar alemana en América del Sur: la cooperación militar entre Alemania y Chile y las germanófilas misiones militares chilenas en los países latinoamericanos (1885–1914). In: Schröter, Bernd – Schüller, Karin (Hrsg.): Internationale wissenschaftliche Konferenz vom 16. bis 18. Dezember 1994. Tordesillas y sus consecuencias. La política de las grandes potencias europeas respecto a América Latina. 1494–1898. Köln – Madrid 1995. 243–260.
- Fischer 1999a = Fischer Ferenc: „Dél-Amerika poroszai”. Németország és Chile katonai-tengerészeti kapcsolatai (1885–1931). Szeged, 1999.
- Fischer 1999b = Fischer, Ferenc: El modelo militar prusiano y las Fuerzas Armadas de Chile 1885–1945. Pécs, 1999.
- Fischer 2014 = Fischer Ferenc: A „háború utáni háború” 1919–1933. A Versailles-i Szerződés kijátszása. A weimari Németország haditengerészeti, légi és katonai aktivitása Ibero-Amerika országaiban. Budapest – Pécs, 2014.
- Fischer 2013 = Fischer Ferenc: Wilhelm Heye tábornok, a *Reichsheer* főparancsnokának „nem hivatalos” dél-amerikai körútja 1929-ben: „privát visit” Argentínában és Chilében, megghiúsult titkos látogatási terv Bolíviába és Braziliába. In: Feitl István – Erdődy Gábor – Sipos Balázs – Varga Zsuzsanna (szerk.): Rendszerváltások kortársa és kutatója. Tanulmányok Izsák Lajos 70. születésnapjára. Budapest, 2013. 311–328.
- Fischer 2015 = Fischer Ferenc: Francia–német katonai rivalizálás Dél-Amerikában az 1920-as években. In: Gálffy László – Sáringer János (szerk.): Fehér Lovag. Tanulmányok Csernus Sándor 65. születésnapjára. Szeged, 2015. 381–395.
- Galeano 1976 = Galeano, Eduardo: Latin-Amerika nyitott erei. Budapest, 1976.
- Guerra Mundial = Guerra Mundial y su influencia en el Ejército (1914–1940). Estado Major General del Ejército. Santiago de Chile, 1988.
- Historia del Ejército de Chile. 1988 = Historia del Ejército de Chile. Tomo VIII. La primera. Santiago de Chile, 1988.
- Imhoff 1914 = Imhoff (General): Notizen über die deutschen Militärmissionen in der Türkei. Militär-Wochenblatt Nr. 3. Jg. 99. 06. 01. 1914. 41.
- Ireland 1937 = Ireland, Gordon: Conflictos de límites y de posesiones en Sud America. Buenos Aires, 1937.
- Kannapin 1968 = Kannapin, Klaus: Die deutsch-argentinischen Beziehungen von 1871 bis 1914, unter besonderer Berücksichtigung der Handels- und Wirtschaftsbeziehungen und der Auswandererpolitik. Phil. Diss. Berlin, 1968.
- Kiesling 1935 = Kiesling, Hans von: Soldat in drei Weltteilen. General der chilenischen Armee. (Oberstleutnant a. D.) Leipzig, 1935.
- Körner 1915 = Körner, Emil: Die südamerikanischen Militärverhältnisse. Deutsche Kultur in der Welt 1. (1915), 146–150.

- Kunz 1901 = Kunz, Hermann: Der Bürgerkrieg in Chile, 1891. Taktische Beispiele aus den Kriegen der neuester Zeit. Berlin, 1901.
- Liehr – Maihold – Vollmer 2003 = Liehr, Reinhard – Maihold, Günther – Vollmer, Günter: Ein Institut und sein General. Wilhelm Faupel und das Ibero-Amerikanisches Institut in der Zeit des Nationalsozialismus. Frankfurt am Main, 2003.
- Lindholm 1903 = Lindholm: Neues vom chilenischem Heere. Militär-Wochenblatt 58. 1. 1903. 1542.
- Los ejércitos de Chile 1902 = Los ejércitos de Chile y de la Republica Argentina. El Mercurio, 18. 02. 1902.
- Los problemas de Chile 1902 = Los problemas de Chile, su situación economica, efectos de la paz armada. La Prensa, 24. 02. 1902.
- Major 1977 = Major László: Tenger kerestetik. Magyarország, 1977.
- Meneses Ciuffardi 1989 = Meneses Ciuffardi, Emilio: El factor naval en las relaciones entre Chile y los Estados Unidos (1881–1951). Santiago de Chile, 1989.
- Nunn 1976 = Nunn, Frederick M.: The Military in Chilean History. Essays on Civil-Military Relations, 1810–1973. Albuquerque, 1976.
- Nunn 1975 = Nunn, Frederick M.: Effects of Europea Military Training in Latin America: The Origins and Nature of Professional Militarism in Argentina, Brazil, Chile and Peru, 1890–1940. Military Affairs 39. (1975:1.), 1–7.
- Nunn 1970 = Nunn, Frederick M.: Emil Körner and the Prussianization of the Chilean Army: Origins, Process and Consequences, 1885–1920. Hispanic American Historical Review I. (1970:2), 300–322.
- Pacifik-Problem Südamerikas. 1927 = Pacifik-Problem Südamerikas. Peru und Chile »mit der Waffe im Arm«. Berliner Tageblatt, 1927. 11. 31.
- Semper – Michels 1904 = Semper – Michels: Die Salpeterindustrie Chiles. Berlin, 1904.
- Schaefer 1974 = Schaefer, Jürgen: Deutsche Militärhilfe an Südamerika. Militär- und Rüstungsinteressen in Argentinien, Bolivien und Chile vor 1914. Düsseldorf, 1974.
- Schiff 1972 = Schiff, Waren: The Influence of the German Armed Forces and War Industry on Argentina, 1880–1914. Hispanic American Historical Review 52. (1972:3), 436–455.
- Streit 1899 = Streit zwischen Argentinien und Chile. Internationale Revue über die gesamten Armeen und Flotten XVII. (1899:VII.), 636–641.
- Szántó 2017 = Szántó Ákos: Az Argentína és Chile közötti Beagle-konfliktus. Móra Akadémia 2. (2015), 265–279. [http://acta.bibl.u-szeged.hu/47746/1/moraakademia\\_002\\_265-279.pdf](http://acta.bibl.u-szeged.hu/47746/1/moraakademia_002_265-279.pdf) (Letöltve: 2020. 03. 11.)

Quesada 1998 = Quesada, Ernesto: La política argentina respecta de Chile 1895–1898. Buenos Aires, 1898.

Von den preussischen Offiziere 1895 = Von den preussischen Offiziere in Chile. Deutscher Soldatenhort. VI. (1895) 36. 567.

## Internetes tudósítások – YouTube

Cómo perdió Bolivia su salida al mar ante Chile (y en qué le afecta realmente)

<https://youtu.be/nyDDFsPojPQ> (Utolsó megtekintés: 2020. 03. 11.)

Consecuencias insólitas de que Bolivia no tenga salida al mar

[https://youtu.be/7c\\_KT7VsPxxw](https://youtu.be/7c_KT7VsPxxw) (Utolsó megtekintés: 2020. 03. 11.)

„Mar para Bolivia informe José Antonio Condori 01”

<https://youtu.be/fCbJGcdQMM> (Utolsó megtekintés: 2020. 03. 11.)

Huáscar: el barco que divide a Chile y a Perú | BBC Mundo [https://www.youtube.com/watch?v=shyJfK\\_CSFk&t=79s](https://www.youtube.com/watch?v=shyJfK_CSFk&t=79s) (Utolsó megtekintés: 2020. 03. 11.)

Los 10 países que más territorio han perdido en América Latina. <https://www.youtube.com/watch?v=JSmxc0zpw9Y> (Utolsó megtekintés: 2020. 03. 11.)

6 Guerras mas mortales de América. <https://www.youtube.com/watch?v=-ft0-rF-jmc> (Utolsó megtekintés: 2020. 03. 11.)

BENE KRISZTIÁN

# A francia megszálló hadsereg szerepe a magyar határváltozásokban 1918–1920 során

*Tervek és valóság**The Role of the French Occupation Army in the Hungarian Border Changes  
during 1918–1920. Plans and Reality*

In the present study, we attempt to briefly illustrate the Franco–Hungarian military relations during and after World War I, the activities of French troops in Hungary after the conclusion of the Belgrade Military Convention, and their impact on the Hungarian borders established at the peace conference. For this reason, the diplomatic events, which have already been discussed in many other places in detail, will be discussed only as far as their attachment to the military events warrants. The main objective of the study is to prove that the local French military leadership was able, within certain limits, to influence the formation of borders in the region.



A francia–magyar politikai és katonai kapcsolatok hosszú múltra tekinthetnek vissza, hiszen már a kalandozó magyar csapatok is 12 alkalommal folytattak olyan hadjáratokat, amelyek többek között a francia területeket is érintették.<sup>1</sup> Az ezt követő több mint ezer év során a két ország közti kapcsolatok változó intenzitásúak és eltérő természetűek voltak, hiszen akadt olyan időszak a 14. században, amikor az Anjou-ház magyar ágának tagjai, I. Károly (1308–1342) és Nagy Lajos (1342–1382) foglalták el Magyarország trónját<sup>2</sup> és olyan is, amikor francia haderő mért vereséget

<sup>1</sup> Kristó 1998. 55–60.

<sup>2</sup> Bertényi 2000. 51–56

magyar földön az osztrák–magyar hadseregre a napóleoni háborúk forгатagában 1809-ben a győri csatában.<sup>3</sup> Mindezek ellenére a két ország kapcsolattörténetének egyik legmeghatározóbb momentuma az 1920. június 4-én a versailles-i Nagy-Trianon kastélyban a trianoni békeszerződés aláírása, amelynek következtében Magyarország elveszítette területének és lakosságának mintegy kétharmadát.<sup>4</sup> A békeszerződés létrejöttéhez vezető diplomáciai folyamatot már számos alkalommal vizsgálták részletekbe menően, ugyanakkor emellett általában háttérbe szorult annak a francia haderőnek a vizsgálata, amely a háború lezárása és a békeszerződés aláírása közötti időszak nagy részében Magyarország területén állomásozott, ennek eredményeképp pedig aktív résztvevője és alakítója volt a katonai–politikai helyzetnek.

Ebből kifolyólag a jelen tanulmányban arra teszünk kísérletet, hogy a rendelkezésre álló terjedelem szabta korlátok között röviden bemutassuk az első világháború alatti és utáni francia–magyar katonai viszonyrendszert, a belgrádi katonai konvenció megkötése (1918. november 13.) után Magyarország területén található francia csapatok tevékenységét, valamint ezek hatását a békekonferencián kialakított magyar határokra. A fentiekből kifolyólag a diplomáciai fejleményekre – amelyek rendkívül szerteágazóak és önmagukban is rendkívül érdekesek – csak annyiban térünk ki, amennyire a katonai fejleményekhez való kötődésük indokoltá teszi.

## Az első világháború alatti francia–magyar katonai kapcsolatok jellemzői

A két állam között az első világháború során létrejövő katonai kapcsolatok több szempontból is sajátosak voltak. Egyrészt Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchia részeként nem rendelkezett önállósággal külpolitikai és hadügyi téren, így a diplomáciában és a harctereken való részvétele is államszövetségi keretek között valósult meg, tehát az esetek többségében nem lehet egyértelműen magyar részvételről beszélni. Másrészt a földrajzi adottságokból és a kor haditechnikai fejlettségi szintjéből kifolyólag a két szembenálló fél csupán korlátozott mértékben tudott közvetlen összecsapásokat folytatni egymással, hiszen nem rendelkeztek közös határokkal. Ebből kifolyólag az első világháborúra jellemző nagyszabású, nagy területre kiterjedő, hosszú időn keresztül tartó hadműveletek helyett a két fél hadereje között csupán kisebb, epizodikus jellegű összecsapásokra került sor a háború éve alatt, amelyek legtöbbször viszonylag kis létszámú alakulatokat, esetenként csupán egy-egy fegyvernemet érintettek, és általában ezek is soknemzetiségű erők kötelékében valósultak meg a szövetségi rendszerek logikájából fakadó módon.

<sup>3</sup> Lázár 2013. 23–30.

<sup>4</sup> Romsics 2007. 145–162.

A fenti adottságok eredményeképpen Franciaország 1914. augusztus 2-án az Osztrák–Magyar Monarchiának küldött hadüzenete<sup>5</sup> után számos, egymástól időben és térben viszonylag távol eső összecsapásra került sor, amelyek között nem állt fenn szoros kapcsolat. Időrendben haladva elsőként érdemes megemlíteni a nyugati hadszíntéren zajló összecsapásokat. 1914 őszén nyugati irányú előretörése során a német hadsereg osztrák–magyar nehéztüzérségi alakulatokat kért kölcsön szövetségésétől a belga és francia erődök leküzdése érdekében. A 2. krakkói tüzérezred 5. és 6. százada, valamint a haidenschafti 8. vartüzérszászlóalj 1. és 2. százada hatékonyan el is látták ezeket a feladatokat 1915 tavaszán az olasz hadszíntérré történt áthelyezésükig.<sup>6</sup> Ezzel egyidőben, majd ezt követően is számos összeütkezésre került sor a francia és az osztrák–magyar haditengerészet között az Adriai-tengeren. Ennek első szakasza a két állam közti hadüzenettől Olaszország 1915-ös hadba lépéséig tartott és az úgynevezett „francia háború” nevet viselte, amely az olasz hadüzenet után átalakult az úgynevezett „olasz háborúvá”, és egészen a konfliktus végéig tartott.<sup>7</sup> Ennek az összecsapás-sorozatnak az egyik legismertebb epizódja volt az 1917. május 15-i otrantói csata, amelyben a Horthy Miklós vezette alatt álló flottakötélék megsemmisítette az antant tengeri védműveinek egy részét a központi hatalmak hajóinak a tengersizoroson való áthaladása érdekében.<sup>8</sup> Noha az antanterőknek az 1915 áprilisában a Dardanellák elfoglalására indított partraszállási hadművelete végül kudarccal zárult, de az 1916 januárjáig tartó összecsapásban a brit és francia erőekkel szemben osztrák–magyar részről a 9. számú 24 cm-es mozsárüteg és a 36. számú 15 cm-es tarackos üteg részt vett a török erők megsegítésének céljából.<sup>9</sup> Olaszország 1915 májusában az antanthatalmak oldalán lépett be a háborúba, és támadást indított az Osztrák–Magyar Monarchia ellen. Lekötöttségei ellenére az osztrák–magyar haderő – német segítséggel – 1917 októberében Caporetto térségében nagyszabású, sikeres ellentámadást indított, amely jelentős veszteségeket okozott az olasz hadseregnek.<sup>10</sup> Annak érdekében, hogy elkerüljék Olaszország esetleges kiválását a háborúból, az antant hadvezetés brit és francia csapatokat irányított át az olasz hadszíntérre. A X. hadsereg kötelékében szolgálatot teljesítő két francia hadtest (a 12. és a 31.) jelentős szerepet játszott a későbbi olasz sikerekben.<sup>11</sup> Eközben a balkáni hadszíntéren a szerb hadsereg 1915-ös veresége után a Monarchia északi irányból érkező csapatai 1915–1916 fordulóján elfoglalták Montenegrót és Albánia nagy részét. A nyugati antanterők

<sup>5</sup> Szijj 2000. 743.

<sup>6</sup> Balla 2018. 46–47.

<sup>7</sup> Szijj 2000. 193., 507–508.

<sup>8</sup> Horthy 2011. 100–106.

<sup>9</sup> Szijj 2000. 200.; Saral – Saral 2012.

<sup>10</sup> Galántai 2000. 260–265., 385–387.

<sup>11</sup> Keegan 2010. 699–707.

görögországi partra szállása után pedig 1916 folyamán kialakult egy, a Balkánt kelet-nyugati irányban átszelő frontvonal, amelynek nyugati szárnyán az osztrák–magyar erők álltak szemben a Szövetséges Keleti Hadsereg alakulataival.<sup>12</sup> Miután az évekig tartó állóháború után az 1918 szeptemberében meginduló francia offenzíva áttörte a macedón frontot, az osztrák–magyar csapatok 1918 október végére visszavonultak a két ország területéről, amelyeket a szerb–görög–francia erők vontak ellenőrzésük alá.<sup>13</sup> 1918 nyarán újból osztrák–magyar csapatokat vetettek be a nyugati hadszíntéren, amelyeknek a német hadsereg védelmi harcait kellett támogatniuk az antanterőkkel szemben. Ezekben a harcokban az osztrák–magyar közös haderő 1., 35. és 106. gyaloghadosztályai, valamint a magyar királyi honvédség 37. gyaloghadosztálya vett részt egészen 1918 novemberéig, bár a harcok kimenetelére érdemi befolyást nem tudtak gyakorolni.<sup>14</sup>

A teljesebb kép áttekintése érdekében az összecsapások mellett meg kell említenünk egy kevésbé ismert fejezetet is: a francia hadsereg kötelékében fegyveres szolgálatot vállaló magyar állampolgárokét. A világháború kirobbanása után a francia kormányzat lehetővé tette a külföldi állampolgárok számára, hogy csatlakozzanak a francia hadsereghez.<sup>15</sup> A hivatalos statisztikák szerint a több, mint negyvenezer jelentkező közül 1369 fő volt osztrák–magyar állampolgár.<sup>16</sup> Nemzetiségi összetételükre vonatkozóan korábban nem állt rendelkezésre pontos forrás, de a háború centenáriumaához kötődő levéltári digitalizációs erőfeszítéseknek köszönhetően<sup>17</sup> ma már elérhetőek az önkéntesek személyi adatai, ami lehetővé teszi a Magyar Királyság területén született személyek számának meghatározását. Ezek alapján 295 magyarországi születésű katona szolgált a francia hadseregben, akik közül 51 fő áldozta életét Franciaország győzelméért.<sup>18</sup> Anélkül, hogy a rendelkezésre álló információk alapján részletesen bemutatnánk ennek a különleges csoportnak a tagjait,<sup>19</sup> megelégszünk néhány általános jellemzőjük közreadásával. A magyarországi születésű katonák nemzetiségi hovatartozása – a személynevekből levonható következtetések alapján – leképezte a Magyar Királyság etnikai sokszínűségét, mivel a katonák számos különböző etnikum (magyar, német, szláv) soraiból származtak. Az érintettek közel fele magyarországi városokban – utóbbiak döntő többsége Budapesten – látta meg a napvilágot, két régióból pedig (ne-

<sup>12</sup> Balla – Pollmann 2015. 292–293.

<sup>13</sup> Szijj 2000. 477.; Popescu 2016. 149–156.

<sup>14</sup> Balla 2018. 47–55.

<sup>15</sup> De Gmeline 2016. 261–262.

<sup>16</sup> Comor 2013. 358.

<sup>17</sup> Amelyek eredményeit a Grand Mémorial (GM) és a Mémoire des Hommes (MH) internetes portálokon tették közzé.

<sup>18</sup> MH. Morts pour la France de la Première Guerre mondiale. Hongrie.

<sup>19</sup> Bővebben I. Bene 2019.

vezetesen a Dunántúl és Erdély) kiemelkedően sok leendő francia egyenruhában harcoló katona származott. Átlagéletkoruk bőven 30 év felett volt, tehát alapvetően nem a fiatalok teljesítettek katonai szolgálatot a francia hadseregben. Döntő többségük a legénységi állomány soraiban szolgált, csupán 31 altisztről, 2 tisztről és 2 tisztjelölről van tudomásunk közöttük. Mintegy 50 %-uk (139 fő biztosan, 14 fő pedig valószínűleg) a Francia Idegenlégió kötelékében harcolt, a többiek viszont valamely reguláris alakulat soraiban, tehát feltételezhető, hogy utóbbiak már rendelkeztek francia állampolgársággal (is) a hadsereghez való csatlakozásuk pillanatában, tehát nem önkéntesek, hanem mozgósítottak voltak.

### A francia haderő útja Magyarországra

Mint korábban láttuk, Franciaország 1915-ben jelentős erővel – két hadosztállyal – vett részt a Dardanellák elfoglalását célzó hadműveletben, majd további erősítéseket küldött a Görögország északi részén 1916-ban kialakított megerősített táborba, amely hamarosan annak a defenzív hadműveletnek a bázisává vált, amely az antant balkáni pozícióit védte a központi hatalmak Szerbiát legyőző és dél felé előretörő csapataival szemben. A folyamatosan növekvő létszámú francia haderő 1916 végére már nyolc gyalogoshadosztályt és egy megerősített lovasdandárt, valamint közel egytucat repülőszázadot foglalt magába mintegy 210 ezer fős létszámmal, így a Szövetséges Keleti Hadseregen belül a Francia Keleti Hadsereg képviselte a legjelentősebb nemzeti haderőt a mellette szolgáló brit, szerb, olasz, görög és orosz kötelékeket jelentősen felülmúlva.<sup>20</sup> Az 1916-os év folyamán a központi hatalmak csapataival szemben létszámfölénybe került antanterők Görögország északi határán foglaltak el pozíciókat, de ismétlődő erőfeszítéseik ellenére sem voltak képesek jelentősebb sikert felmutatni a nehéz terepen jól kiépített állásokban védekező bolgár és német erővel szemben a következő hónapok folyamán.<sup>21</sup>

A katonai sikertelenséget diplomáciai eszközökkel próbálták meg ellensúlyozni, amikor az antanthatalmak politikusai elérték, hogy Románia 1916. augusztus 27-én hadüzenet nélkül megtámadja az Osztrák–Magyar Monarchiát, és azonnal be is nyomuljon Erdély területére. Az új hadviselő fél bevonása azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Egyrészlől a Görögországban bevetett antanterők nem tudtak a kellő időben megfelelő erőösszpontosítást létrehozva eredményes támadást indítani a központi csapatok ellen, másrészlől pedig a német erők támogatását élvező osztrák–magyar haderő (Arthur Arz von Straussenburg 1. hadserege és az Erich von Falkenhayn vezette 9. német hadsereg) először meg-

<sup>20</sup> Schiavon 2016. 306.

<sup>21</sup> Peev 2016. 84–90.

állította a román előrenyomulást, majd átvette a kezdeményezést és kiűzte a román csapatokat Erdélyből. Az ellentámadás annyira sikeresnek bizonyult, hogy Románia jelentős része a központi hadseregek ellenőrzése alá került, a román kormány pedig 1917 végén fegyverszünetet kötött a központi hatalmakkal, majd 1918 májusában aláírta a bukaresti békét, amellyel elismerte vereségét és a gazdasági engedményeken felül még területeket is át kellett adnia az Osztrák–Magyar Monarchiának.<sup>22</sup>

Az antanterők helyzetét jelentősen javította az a tény, hogy 1917 júniusában az antanthatalmak diplomáciai és katonai nyomására I. Konstantin király (1913–1917) lemondott a trónról fia, I. Sándor (1917–1920) javára, és új görög kormány alakult Elefthériosz Venizélosz vezetésével, amely már hivatalosan is hadat üzent a központi hatalmaknak, ebből kifolyólag pedig haderejét is a háborús erőfeszítések szolgálatába állította.<sup>23</sup> Az ezt követő időszak az erőgyűjtés jegyében telt, amely lehetővé tette, hogy 1918 nyarára 23 hadosztály kötelékében 574.000 katona álljon az antant hadvezetésének rendelkezésére a balkáni hadszíntéren, amely már meggyőző túlerőt jelentett a szembenálló mindössze 14 hadosztállal szemben. Ezeknek az erőknek a bevetésével került végül sor 1918. szeptember 15-én annak a nagyszabású támadó hadműveletnek a megindítására a Szövetséges Keleti Hadsereg frissen kinevezett új parancsnokának, Franchet d’Espèrey tábornoknak a vezetésével, amely döntő sikereket ért el. A bolgár csapatok védelmi vonalának áttörése után Bulgária fegyverszünetet kért, a kimerült német és osztrák–magyar erők pedig kénytelenek voltak gyors ütemben visszavonulni, így az antanterők szinte ellenállás nélkül törhettek előre észak felé a Balkán-félszigeten. Az előrenyomulásuk során felszabadították Albániát, Montenegrót és Szerbiát, november elején pedig már a magyar országhatárt is elérték.<sup>24</sup>

## A francia diplomáciai vezetés tervei a haderő felhasználására vonatkozóan

A katonai győzelem kivívása után a balkáni és közép-európai térségben rendelkezésre álló francia és szövetséges haderő leoptimalisabb felhasználásának nyilvánvaló módon a vezető francia politikai körök által megfogalmazott politikai célokhoz kellett igazodnia. Ebből kifolyólag érdemes megvizsgálni, hogy milyen elképzelései voltak a francia diplomáciának a régióra vonatkozóan.

<sup>22</sup> Sandu 2016. 162–164.

<sup>23</sup> Keegan 2010. 617.

<sup>24</sup> Ormos – Majoros 1998. 245–246.

Bár a háború folyamán Franciaország hatalmas erőfeszítéseket tett a konfliktus megnyerése érdekében, ennek ellenére a francia politikai vezetés – Elzász-Lotaringia visszaszerzését leszámítva, amely már hosszú ideje megfogalmazott cél volt – sokáig nem rendelkezett konkrét elképzelésekkel a háború utáni területi rendezéssel kapcsolatban.<sup>25</sup> A helyzetet nehezítette, hogy még a vezető francia politikai körökben sem volt egyetértés a közép-európai régió jövőjével kapcsolatban, amelyről egyébként számos forrásból igen pontos ismeretekkel rendelkeztek.<sup>26</sup> Egyes véleményformálók szerint célszerűnek tűnt fenntartani a meglévő állami kereteket, ami egyben azt is jelentette, hogy vissza kellett utasítani a különböző nemzetiségi mozgalmak elismerését,<sup>27</sup> míg a területet ismerő más szakértők a Philippe Berthelot által kidolgozott úgynevezett négy pillér rendszer mellett foglaltak állást,<sup>28</sup> mely szerint Európa keleti felén az újonnan létrehozott Lengyelországra, Csehszlovákiára, Jugoszláviára és a megnövelt területű Romániára kell alapozni a politikai stabilitást, ami magától értetődő módon feltételezte a korábban fennálló államok kereteinek lebontását és területük felosztását az új államalakulatok javára.<sup>29</sup>

A konfliktus előrehaladtával egyre sürgetőbbé vált egy részletes elképzelés kialakítása a háború utáni rendezésről, ezért 1917 elején Raymond Poincaré köztársasági elnök Aristide Briand külügyminiszter közvetítésével felkérte Charles Benoist-t, a törvényhozás egyik képviselőjét egy olyan, szakértőkből álló szervezet létrehozására, amely képes előkészíteni és segíteni a leendő béketárgyalásokon a francia delegációt. Ez a szervezet a *Comité d'études* (Tanulmánybizottság) nevet kapta, soraiba pedig olyan egyetemi-akadémia körökből származó embereket – elsősorban történészeket és földrajztudósokat hívtak meg –, akik ismereteikkel érdemben hozzá tudtak járulni a háború utáni új európai határokra vonatkozó francia álláspont kialakításához.<sup>30</sup> A bizottság 1917 februárjában jött létre és a következő két év során kemény munkával két kötetben összegezte javaslatait, melyek alapvetően az Osztrák–Magyar Monarchia felosztásából indultak ki.<sup>31</sup> Mindazonáltal az elvégzett nagyszabású és aprólékos munkája ellenére a *Comité d'études* javaslatait a francia békedelegáció csak igen kis mértékben vette figyelembe álláspontja kialakítása során. Ennek a tartózkodásnak több oka is volt. Az egyik abból fakadt, hogy a csoport létrehozása Clemenceau belpolitikai ellenfeleihez kötődött, akikkel a francia kormányfő nem kívánt együttműködni, ezért az általa létrehozott szakértői szervezet tanácsait is fenntartással fogadta. A másik ok az volt, hogy Clemenceau

<sup>25</sup> Majoros 2019a. 118.

<sup>26</sup> Majoros 2008. 17–28.

<sup>27</sup> De Sédouy 2017. 49.

<sup>28</sup> Majoros 2019b. 135.

<sup>29</sup> Romsics 2007. 45–46.; Dankovics – Pataki 2000. 169–170.

<sup>30</sup> Lowczyk 2008. 5–7.

<sup>31</sup> L. Travaux du Comité d'études 1918. és 1919.

a béketárgyalások során elsősorban Franciaország hosszútávú biztonságát kívánta garantálni, amihez ugyan legjobb meggyőződése szerint Németország és szövetségesei katonai és gazdasági potenciáljának felszámolásán keresztül vezetett az út, de ennek megvalósítását a saját elképzelései szerint kívánta véghez vinni. Ebből kifolyólag sem a többi tárgyaló fél, sem pedig a saját szakértői által megfogalmazott rendezési elvek és javaslatok sem gyakoroltak rá érdemi befolyást.<sup>32</sup>

Mindezek következtében a térség jövőjére vonatkozó konkrét francia diplomáciai tervek még 1918 végén sem voltak egyértelműek. Egy dátum nélküli diplomáciai feljegyzés szerint a háború végén kialakult helyzetben *„Ausztia-Magyarország területének szövetséges megszállása kiváló alkalmat teremt arra, hogy a francia befolyást megalapozzuk és végérvényesen meggyökereztesük ezekben az országokban. [...] szilárdnak és igazságosnak kell mutatkoznunk egy árnyalattal több szigorú tanúsítva az osztrákok, egy árnyalattal több megbocsátást a magyarok irányában. [...] Politikai célunk [...] a francia befolyás uralkodóvá tétele az új magyar köztársaságban, és azon kedvező megkülönböztetés kiaknázása, amelyről a magyarok francia megszállást kérve tettek tanúbizonyságot.”*<sup>33</sup> Ez a megközelítés magyar szempontból egy kifejezetten kedvező forgatókönyv lehetőségét vetítette előre. Ugyanakkor egy másik álláspont sejlik fel abból a memorandumból, amit a francia kormány 1918. november 27-én intézett a többi győztes nagyhatalomhoz, amelyben a háború lezárását elősegítő béketárgyalások alapjait kívánta lefektetni. Ebben a dokumentumban a francia fél ugyan elsősorban a tárgyalások technikai menetét járta körbe (a vesztesek kizárása az egyeztetésekről, a résztvevő országok képviselőinek formája és súlya, a tárgyalt kérdések sorrendje stb.), azonban azt is hangsúlyozta, hogy a népek önrendelkezési jogának és a kisebbségvédelemnek kiemelt alapelveként kell majd szolgálnia a békekonferencián. Ez az állásfoglalás abba az irányba mutat, hogy a korábban felmerült rendezési lehetőségek közül Franciaország a határok nagyszabású átalakítása mellett foglalt állást, még akkor is, ha az 1918. december 2–3-án Londonban zajló egyeztetéseken a brit és az olasz fél az amerikai elnök távollétében hivatalosan nem hagyta jóvá a számukra beterjesztett dokumentumot.<sup>34</sup>

Mindezekből az információkból azonban még nem derül ki egyértelműen, hogy Magyarországnak milyen sorsot szántak a francia diplomaták rendezés során. Ráadásul a régió határainak ki- és átalakítása nyilvánvaló módon függött mind a többi nagyhatalom, mind pedig a térségbeli szövetségesek álláspontjától is, tehát a francia álláspont megvalósítása a diplomácia szereplői mellett elsősorban a francia (és a régiós szövetséges) haderő(k) kezében volt.

<sup>32</sup> Berstein 2018. 84–85.

<sup>33</sup> Ádám – Litván – Ormos 1993. 62–64.

<sup>34</sup> De Sédouy 2017. 50–54.

## A Francia Keleti (Magyarországi) és a Dunai Hadsereg magyarországi tevékenysége

A francia vezérkar azt a döntést hozta, hogy a balkáni hadszíntéren rendelkezésre álló erőket két részre bontja, hogy hatékonyabban lássák el a háború lezárása során, valamint azt követően felmerülő feladatokat. Ennek következtében 1918. október 28-án létrehozták Henri Berthelot tábornok vezetése alatt a Dunai Hadsereget, melynek kötelékébe három francia (a 30., 57. és 16. gyarmati) és egy brit (a 27.) gyalogoshadoszály, valamint egy lovasezred tartozott.<sup>35</sup> Berthelot tábornok jó helyismerettel rendelkezett, mivel 1916 októbere és 1918 májusa között a Romániába küldött francia katonai misszió parancsnokaként tevékenykedett, és azért irányították megint ebbe a régióba, hogy korábbi kapcsolatai segítségével közreműködjön Románia újbóli hadba lépésében, aminek elsődleges célja a román hadseregnek az orosz bolsevik erők elleni harcba való bevonása volt.<sup>36</sup> A rendelkezésre álló többi erő a Francia Keleti (1919. március 1-jétől Magyarországi) Hadsereg kötelékében folytatta előrenyomulását északi irányba. Noha ez a haderő csupán három gyalogoshadosztályból (a 11. és 17. gyarmati gyalogoshadosztályból, valamint a 76. gyalogoshadosztályból), valamint egy lovasdandárból állt<sup>37</sup> Paul Prosper Henrys tábornok vezetése alatt,<sup>38</sup> a szövetséges szerb, görög, brit és olasz csapatokkal együtt bőven elegendőnek bizonyult arra, hogy az időközben november 3-án Padovában megkötött fegyverszüneti egyezményt követően kézben tartsa a helyzetet az ellenállást beszüntető és gyors ütemben visszavonuló német és osztrák–magyar erőkkel szemben.<sup>39</sup> Ilyen körülmények között indult útnak egy magyar delegáció Károlyi Mihály miniszterelnök vezetésével Belgrádba, hogy tárgyalásokat folytasson Franchet d'Espèrey tábornokkal, a Szövetséges Keleti Hadsereg főparancsnokával a balkáni hadszínterre vonatkozó fegyverszünetről, amelyet végül november 13-án írtak alá.<sup>40</sup> A belgrádi konvenció néven ismertté vált 18 pontos egyezmény értelmében a magyar csapatoknak ki kellett vonulniuk a demilitarizált keleti és déli területekről, amelyek a szövetséges erők megszállása alá kerültek, ugyanakkor utóbbiak fenntartották a jogot, hogy bármilyen stratégiai-

<sup>35</sup> Bernachot 1970b. 18.

<sup>36</sup> D'Azay 2018. 19–370.

<sup>37</sup> A korábbi jelentős létszám csökkenésének két oka volt: a balkáni megszállási kötelezettségek, valamint a dél-oroszországi intervencióban való részvétel. L. részletesen Vadász 1969. 242.; Avenel 2010. 163–167.; Majoros 1998. 1323–1342.

<sup>38</sup> Service historique de la Défense (SHD) GR 26 N 88/2. Compte rendu journalier du 18 novembre 1918.

<sup>39</sup> Balla – Pollmann 2015. 294.

<sup>40</sup> Hajdu 2010. 175–176.

ailag fontos pontot megszálljanak. Ezzel párhuzamosan a magyar haderőt le kellett szerelni, mindössze 6 gyalogos- és 2 lovashadosztály maradhatott fegyverben, de ezek is csupán a belső rend fenntartása érdekében.<sup>41</sup> Emellett Fernand Vix vezérkari alezredes vezetésével egy antantmissziót delegáltak Budapestre a konvenció feltételeinek betartása és a Francia Keleti Hadsereg kötelékéből érkező megszálló csapatok elhelyezésének előkészítése céljából.<sup>42</sup>

A magyar fél szívesen fogadta a belgrádi konvencióban megfogalmazott francia megszállás tervét, amelyet a Károlyi-kormány de facto elismeréseként értelmezte, amely a későbbiekben nagyobb mozgásteret biztosít számára külpolitikai kérdésekben. A francia fél még elégedettebb volt, hiszen ezzel a lépéssel ellenőrzése alá vonhatta a Kárpát-medence fontosabb városait és közlekedési hálózatát, amely mind a rövidtávú rendezésben, mind pedig a hosszútávú domináns pozíció kialakításában kulcsfontosságú lehetett. Ilyen biztató előjelek után mégsem került sor a megszállásra a tervezett formájában, aminek két fő oka volt. A francia kormány egyrészt saját szövetségesi ellenállásába ütközött. Nem csupán a területgyarapodásuk esetleges akadályoztatásától tartó csehszlovák és román kormány tiltakozott a francia bevonulás ellen, de a brit kormány sem támogatta az akciót, ami a számos területen lekötött francia hadsereg számára létfontosságú volt, hiszen csak a brit erőkkel együttműködve tudta ellátni feladatait.<sup>43</sup> Ettől függetlenül a Francia Keleti Hadsereg vezetése támogatta a tervet, amely lehetővé tette volna a visszavonuló a német Mackensen-hadsereg fogságba ejtését, valamint elősegítette volna a stratégia pontok (elsősorban Budapest és Pozsony) ellenőrzésével az egész régió politikai helyzetének stabilizálását. Ugyanakkor ehhez a művelethez nem állt rendelkezésre elegendő katonai erő. A Dunai Hadseregnek az oroszországi intervencióban való részvétel volt az elsődleges feladata, ezért érdemi bevetésére Magyarországon nem kerülhetett sor, a Keleti Hadsereg három gyalogshadosztálya pedig elégtelen létszámú volt arra, hogy megfelelő erőkoncentrációt létrehozva szállja meg a magyar területeket, miközben még a Balkán-félsziget északi részén is voltak kötelezettségei. Ennek következtében a francia politikai vezetés november 20-án visszavonta korábbi utasítását Magyarország megszállására vonatkozóan,<sup>44</sup> amely olyan katonai úrt hozott létre, amelyet régiós szövetségesi igyekeztek a lehető leggyorsabban betölteni.

A szerb haderő már a belgrádi katonai konvenció aláírása előtt elfoglalta a számára juttatott területeket, a csehszlovák és a román erők ugyanakkor csak november elején kezdték meg benyomulásukat Magyarországra. Az antanthatalmak támogatását élvező csehszlovák erők már november 2-án megkezdték a Felvidék

.....  
<sup>41</sup> Ádám – Litván – Ormos 1993. 68–70.

<sup>42</sup> Bernachot 1970a. 18.

<sup>43</sup> Ormos 1984. 75–84.

<sup>44</sup> Ádám – Litván – Ormos 1993. 82.

megszállását,<sup>45</sup> míg a háborúba november 10-én újból belépő Románia<sup>46</sup> hadseregének első alakulatai 12-én lépték át a magyar határt.<sup>47</sup> Ezeknek az erőknek az előrenyomulását csupán kisebb helyi jellegű katonai akciók lassították időnként, mivel a Károlyi-kormány a zűrzavaros bel- és külpolitikai helyzetben képtelen volt ütőképes magyar haderőt felállítani, amely alkalmas lett volna arra, hogy ezeknek az – eleinte kis létszámú – alakulatoknak az ország területére történő benyomulását megállítsa.<sup>48</sup> Az esetleges fegyveres ellenállás lehetőségét a francia külpolitika lépései is aláásták, amely a budapesti francia katonai misszió közvetítésével diplomáciai jegyzékekben követelte az érintett területek katonai kiürítését a magyar kormánytól. Vix alezredes a Felvidékre vonatkozóan 1918. december 3-án és december 23-án adott át két jegyzéket,<sup>49</sup> míg Erdélyre vonatkozóan 1919. január 27-én és március 20-án (mely utóbbi végül a kormány bukását és a Tanácsköztársaság kikiáltását vonta maga után).<sup>50</sup>

Eközben a háttérben komoly vita zajlott a régióban tevékenykedő francia tábornokok között. A Dunai Hadsereg parancsnokaként Berthelot tábornok elsődleges feladatának a román hadsereg bevonását tekintette az oroszországi intervencióba, amihez meglátása szerint elsőként a románok magyarországi területekre vonatkozó igényeit kellett a lehető leggyorsabban és legnagyobb mértékben kielégíteni. Ugyanakkor Franchet d'Espèrey eleve szkeptikus volt mind az oroszországi intervencióval, mind pedig a román együttműködéssel kapcsolatban, ami előre vetítette a konfliktusok lehetőségét. A fentiekből kifolyólag Berthelot aktívan támogatta Románia Magyarországgal szembeni követeléseit, így december 12-én arra is engedélyt adott a román csapatoknak, hogy a korábban megállapított demarkációs vonalat átlépjék. Mind Henrys tábornok, mind Vix alezredes tiltakozott a döntés ellen, de ez nem akadályozta meg a román egységeket – melyek ekkor már 39.000 főt számláltak<sup>51</sup> – további előrenyomulásukban, amelyek Kolozsvárt is megszállták, mielőtt Franchet d'Espèrey – Clemenceau által is támogatott – parancsa megállította őket december végén. A helyzetet tovább bonyolította, hogy a román hadsereg a megállapodásokat figyelmen kívül hagyva január közepén újrameztelezte előretörését és elfoglalta a Máramarossziget–Nagybánya–Zilah–Csucsa–Zám vonalat, ami tovább élezte a francia főtisztek közötti egyébként is feszült viszonyt.<sup>52</sup> Az ellenségeskedés végül csak április 24-én zárult le, amikor Berthelot

<sup>45</sup> Szijj 2000. 178.

<sup>46</sup> Ormos 1984. 74.

<sup>47</sup> Pollmann 2015. 344.

<sup>48</sup> Romsics 2007. 68–70.

<sup>49</sup> Bernachot 1970a. 28–29.

<sup>50</sup> Ormos 1984. 128., 185.

<sup>51</sup> Bernachot 1970b. 53.

<sup>52</sup> A részletekről l. Takács 2011. 281–295.

tábornokot leváltották posztjáról (Graziani tábornok követte őt a katonai misszió élén) és hazarendelték,<sup>53</sup> de ez már nem gyakorolt érdemi hatást a magyarországi eseményekre, mivel a kialakult politikai helyzet miatt a csehszlovák és román csapatok támadásba lendültek a Magyarországi Tanácsköztársaság elleni (noha erre a békekonferencián üléselő nagy hatalmaktól nem kaptak felhatalmazást, de ugyanakkor az utóbbiak nem is léptek fel ellene).<sup>54</sup> Ez egyben a korábbi területi igények hallgatóságos jóváhagyását is jelentette, mivel a bolsevizmus terjedése jelentette veszély felszámolása elsőbbséget élvezett a francia döntéshozók számára.

Noha korlátozott létszámából kifolyólag a Francia Keleti (Magyarországi) Hadsereg nem volt képes végrehajtani Magyarország megszállását, az ország területének egy kis részét mégis katonai ellenőrzés alá vonta. A haderő feladatai közé tartozott a Bánság megszállása és egy semleges zóna kialakítása, amely lehetővé teszi a jugoszláv és a román hadseregek közötti összetűzések elkerülését azokon a területeken, amelyekre mindkét állam igényt tartott. A kijelölt terület (észak-déli irányban a Marostól a Dunáig, keleten Orsovától Lippáig, nyugaton pedig Szerbcsanádtól Báziasig) megszállását a 11. gyalogoshadosztály hajtotta végre 1919. január 25. és 30. között.<sup>55</sup> A bizonytalan és folyamatosan változó politikai helyzet miatt ugyanakkor döntés született két magyarországi város, Arad és Szeged megszállásáról is, amelyek jó bázist képezhettek esetleges magyarországi fegyveres műveletek – erősítés esetén pedig az ország megszállásának – végrehajtásához. Az 1. afrikai vadászrezred egyik különítménye december 30-án foglalta el Aradot,<sup>56</sup> míg a 76. gyalogoshadosztály 210. gyalogezrede 1919. január 1. és 4. között rendezkedett be Szegeden.<sup>57</sup> Mivel január folyamán Henrys tábornok új megbízatást kapott, ezért helyét a francia haderő élén Paul de Lobit tábornok vette át,<sup>58</sup> akinek a hivatalos levélváltások tanúsága szerint szintén komoly fenntartásai voltak Berthelot tábornok erdélyi ténykedésével kapcsolatban.<sup>59</sup>

Az 1919. április 16-án megindított román támadó hadművelet teret nyert a rosszul szervezett és kis létszámú magyar csapatokkal szemben, aminek eredményeképpen a román erők április végére a Tiszáig törtek előre. Ugyanekkor a csehszlovák erők is megindultak déli irányba és elfoglalták Sátoraljaújhegyt, illetve a Kárpátalja egy részét,<sup>60</sup> ahol kapcsolatba kerültek a román csapatokkal, amelyekkel össze is csaptak, végül csupán határozott francia utasításra szüntették

<sup>53</sup> Sandu 1997. 248.

<sup>54</sup> Ormos 1984. 241.

<sup>55</sup> Bernachot 1970a. 68.

<sup>56</sup> Martin 1920. 49.

<sup>57</sup> Anonyme 1922. 31.

<sup>58</sup> Bernachot 1970a. 57–58.

<sup>59</sup> Ádám – Litván – Ormos 1993. 245., 352–354., 380–381.

<sup>60</sup> Pollmann 2015. 346–347.

be az ellenségeskedést.<sup>61</sup> A helyzet súlyosságát jól jelzi, hogy az 1918 vége óta a románok ellen folyamatosan harcoló Székely különítmény felvette a kapcsolatot a Magyarországi Hadsereg vezetésével, amelynek felajánlották megadásukat azzal a feltétellel, hogy Székelyföld nem kerül román fennhatóság alá. A francia hadvezetőség visszautasította az ajánlatot, mivel az elfogadhatatlan volt román szövetségese számára,<sup>62</sup> így április 27-én az alakulat nagy része megadta magát a románoknak, kisebbik fele pedig a magyar Vörös Hadsereg kötelékében folytatta a harcot.<sup>63</sup> Az offenzíva folytatásának elősegítése céljából a román főparancsnokság engedélyt kért egy ezred Aradon történő állomásoztatására, amelyet a francia hadvezetés május 16-án először jóváhagyott, majd még aznap este – némi mérlegelés után – megtagadott.<sup>64</sup> A román erők ennek ellenére 17-én bevonultak a városba, ahol a magyar hivatalnokokat lecserélve saját közigazgatást kezdtek szervezni, miközben a franciákat távozásra szólították fel. A francia csapatok nem hagyták el a várost, de fegyverrel sem léptek fel az agresszíven betelepülő szövetségeseikkel szemben, így végül a két fél feszült hangulatban tevékenykedett tovább a városban a békekonferencia végleges döntését várva a település hovatartozásáról.<sup>65</sup> Ezek fényében viszont nem meglepő, hogy amikor Szeged kapcsán hasonló kérés érkezett Franchet d’Espèrey tábornokhoz, annak teljesítését a leg-  
határozottabban utasította el.<sup>66</sup>

Mivel a Magyarországi Hadsereg vezetése komoly potenciált látott egy anti-kommunista érzelmű magyar politikai erőben, amelynek segítségével könnyebb lesz felszámolni a Tanácsköztársaságot, helyreállítani a rendet és véget vetni az ellenségeskedéseknek, ezért támogatta a május 5-én Aradon Károlyi Gyula vezetésével létrehozott magyar ellenkormány felállítását, amely május 8-án Szegedre helyezte át székhelyét. Ennek hadügyminiszteri posztját Horthy Miklós ellentengernagy töltötte be, aki francia engedéllyel azonnal hozzá is látott a saját fegyveres erő megteremtéséhez, aminek eredményeként néhány héten belül az úgynevezett Nemzeti Hadsereg kötelékében belül már több zászlóaljat sikerült felállítani.<sup>67</sup> A haderő létrehozásához komoly segítséget jelentett a sorozás engedélyezése a

<sup>61</sup> Szijj 2010. 591–592.

<sup>62</sup> Bernachot 1970a. 148–149.

<sup>63</sup> Laczkó 1992. 65–82.

<sup>64</sup> SHD GR 26 N 89/6. Armée française de Hongrie: J.M.O. 16-31 mai 1919. Message du Général Commandant Armée de Hongrie du 16 mai 1919., Message téléphone du Général Commandant Armée de Hongrie du 16 mai 1919.

<sup>65</sup> SHD GR 26 N 89/6. Armée française de Hongrie: J.M.O. 16-31 mai 1919. Message du du Général Commandant Armée de Hongrie du 17 mai 1919., Copie de télégramme du lieutenant-colonel Defer et du général de Tournaure du 17 mai 1919.

<sup>66</sup> SHD GR 26 N 89/6. Armée française de Hongrie: J.M.O. 16-31 mai 1919. Télégramme du Général Commandant Armée Alliée Orientale du 28 mai 1919.

<sup>67</sup> Ormos 1998. 58–59.

francia katonai parancsnokság részéről a saját fennhatósága alatt álló területen, amely hozzájárult a létszám gyors növekedéséhez, valamint a közreműködés a létrejövő alakulatok felfegyverzésében, melynek keretében augusztus elején 5369 puskát, 101 géppuskát és 9 löveget adtak át a formálódó magyar hadseregnek.<sup>68</sup>

Miután július 9-én a békekonferencián hivatalosan is meghatározták a bán-sági jugoszláv–román határvonalat, július 16. és 22. között sor került a francia csapatok kivonására a semleges zónából, ami egyben a különleges státuszú terület fennállásának végét is jelentette. Mivel a nyári hadműveletek során a román hadseregnek a magyar haderő feletti győzelme teljesnek bizonyult, a francia főparancsnokság július 29-én szeptember 10-i hatállyal elrendelte a Magyarországi Hadsereg feloszlátását. A haderő egységeinek többségét le kellett szerelni és hazaszállítani, a fennmaradó alakulatokat – három gyarmati lövészetredet, egy harcokocsizászlóaljat, egy páncélautó szakaszt, egy szpáhiezredet és egy repülőszázadot – pedig a Dunai Hadsereg kötelékébe kellett rendelni, amelyet ekkortól kezdve (újból) Francia Keleti Hadseregnek neveztek. A szövetségeseivel szerzett korábbi tapasztalatok fényében ugyanakkor a helyi francia katonai parancsnokság, amelyet augusztus 12-től Charles de Tournadre tábornok vezetett, fontosnak tartotta, hogy a kivonulás során Szegedet hagyják el utoljára a francia erők, a város feletti fennhatóságot pedig a magyar hatóságoknak adják át, ne pedig a szerb vagy román csapatoknak, amelyek feljegyzéseik szerint ugrásra készen állomásoztak a város közelében, hogy saját irányításuk alá vonják azt a franciák távozása után. A szilárd magyar politikai és katonai hatalom kialakulása – amelyhez a francia fél tevőlegesen hozzájárult, ahogy azt korábban láttuk –, valamint a román hadsereg 1920 elején lezajlott kivonása a térségből már nem tette szükségessé a Szeged körüli francia védelem fenntartását, ezért a terület feletti francia fennhatóságot 1920. február 1-jén megszüntették, az utolsó francia katonák pedig február 18-án<sup>69</sup> (más források szerint február 29-én)<sup>70</sup> hagyták el a várost, ezzel pedig véget ért a magyarországi francia megszállás időszaka.

\* \* \*

Nagyon könnyű lenne a Clausewitz-től származó híres kijelentés alapján, mely szerint „*A háború a politika folytatása más eszközökkel.*”, arra a megállapításra jutnunk, hogy a Magyarországon bevetett francia haderő csupán a nagyhatalmak és főképpen Franciaország szándékainak végrehajtója volt, amely érdemben nem tudott és nem is akart az előbbi említett céloktól eltérő hatást gyakorolni a később

<sup>68</sup> Szijj 2010. 494–495.

<sup>69</sup> Bernachot 1970a. 189–231.

<sup>70</sup> Nagy 2019. 79.

kialakult határvonalakra. Ugyanakkor a fent bemutatott eseményekből világosan kiderül, hogy a régióban tevékenykedő katonai parancsnokok rendelkeztek akkora mozgástérrel, amelynek segítségével a számukra kiadott utasítások betűjétől és esetenként szellemétől eltérő lépéseket is tudtak tenni.

Amellett, hogy a vizsgált másfél év során a Szövetséges Keleti Hadsereg vezetése (és annak alárendelt egységei) a Párizsból – az ott zajló békekonferenciától és a francia kormánytól – érkező parancsok szerint jártak el, voltak olyan esetek, amikor saját meggyőződéstől hajtva más akciókat hajtottak végre, amelyek hatást gyakoroltak a később kialakuló határvonalakra is. A déli semleges zóna fenntartása és a diplomáciai jegyzékek közvetítése az előbbieik közé tartozik, míg például a román igények Berthelot tábornok részéről történő aktív támogatása az utóbbiak közé. Magyar szemmel nézve mindezek általánosságban káros következményekkel jártak, hiszen hozzájárultak egy olyan katonai status quo létrehozásához, amelyre hivatkozva a szomszédos államoknak könnyebb volt utána politikai – és főképpen területi – előnyöket elérni.<sup>71</sup> Ebből kifolyólag a francia haderő szerepvállalása kettős: egyrészt káros, hiszen a legtöbbször régiós szövetségesei érdekeit tartva szem előtt hátrányos helyzetbe hozta Magyarországot, másrészt a déli megszállási zónában fenntartotta a rendet, megakadályozta a visszaéléseket és fosztogatásokat, ráadásul a Nemzeti Hadsereg támogatásával elősegítette egy stabil magyar politikai és katonai rendszer létrejöttét.

Ez alapján valószínűsíthető, hogy Magyarország teljes területének francia megszállása – amelyre a helyi francia katonai vezetés számos alkalommal tett javaslatot, és eleinte a magyar politikai vezetés is erősen támogatta – a békekonferencia döntéseinek végrehajtásával együtt is összességében minden bizonnyal jobb lett volna az ország számára, mint a csehszlovák és román csapatok elleni harc, illetve az azt követő megszállás, amelyek komoly emberi, gazdasági és politikai veszteséggel jártak. Mindez azonban nem valósulhatott meg a rendelkezésre álló katonai erők gyengesége, valamint a közép- és kelet-európai diplomáciai együttállás miatt,<sup>72</sup> így végül a Francia Keleti Hadsereg csupán epizódszerepet tudott játszani a magyarországi eseményekben, amely csupán helyi szinten (lásd például Szeged) járt magyar szempontból pozitív következményekkel, összességében csupán az általános bel- és külpolitikai helyzet fokozásához járult hozzá (Vix-jegyzék: 1919. február 26.), amelynek következtében az ország elkerülhetetlenül sodródott bele egy olyan fegyveres konfliktusba, amelyet nem nyerhetett meg.

Távolabbról szemlélve az eseményeket, a francia csapatok be(nem)vetése jól mutatja a francia diplomácia és hadsereg szándékai és lehetőségei között feszülő

<sup>71</sup> L. pl. Románia helyzetét 1919 második felében Magyarország jelentős részének megszállása után. Sandu 2016. 169.

<sup>72</sup> Kecskés 2010. 141–142.

ellentétet, amely ebben az esetben Franciaország számára csupán egy, a már meglévők sorát gyarapító potenciális szövetséges elvesztését okozta, Magyarország számára viszont a már ismert katasztrofális következményekkel járt.



## Források

Service historique de la Défense (Vincennes)  
SHD GR 26 N 89/2. Armée française de Hongrie.

## Felhasznált irodalom

- Ádám – Litván – Ormos 1993 = Documents diplomatiques français sur l'histoire du bassin des Carpates 1918–1932. Rédacteur en chef de la série : Magda Ádám. Volume I. octobre 1918 – août 1919. Documents recueillis par Magda Adám – György Litván – Mária Ormos. La préparation de ce volume fut établie en collaboration avec Zoltán Dercze – Katalin Litán – István Majoros sous la direction de Magda Ádám. Budapest, 1993.
- Anonyme 1922 = Anonyme: Historique du 210e régiment d'infanterie. Dijon, 1922.
- Avenel 2010 = Avenel, Jean-David: Interventions alliées pendant la guerre civile russe (1918–1920). Paris, 2010. (Collection Campagnes & stratégies. Les grandes batailles 36.)
- Balla 2018 = Balla Tibor: Magyar katonák a Nagy Háború nyugati frontján. In: Gyánti István – Kult László (szerk.): Tanulmányok Ódor Imre emlékére. Pécs, 2018. 46–55.
- Balla – Pollmann 2015 = Balla Tibor – Pollmann Ferenc: Az Osztrák–Magyar Monarchia az első világháborúban (1914–1918). In: Hermann Róbert (szerk.): Magyarország hadtörténete III. Magyarország a Habsburg Monarchiában 1718–1919. Budapest, 2015. 275–338.
- Bene 2019 = Bene Krisztián: Hasznos ellenségek? Az első világháború alatti francia–magyar katonai kapcsolatok egy különleges fejezete: a francia fegyveres erők magyar tagjai. In: Böhm Gábor – Czeferner Dóra – Fedeles Tamás (szerk.): Pécsi Tudományegyetem Bölcsész Akadémia 3. Pécs, 2019. 34–60.
- Bernachot 1970a = Bernachot, Jean: Les armées françaises en Orient après l'armistice de 1918. L'armée française d'Orient l'armée de Hongrie. Paris, 1970.

- Bernachot 1970b = Bernachot, Jean: Les armées françaises en Orient après l'armistice de 1918. L'armée du Danube, l'armée française d'Orient. Paris, 1970.
- Berstein 2018 = Berstein, Serge (Ed.): Ils ont fait la paix. Le traité de Versailles vu de France et d'ailleurs. Paris, 2018.
- Bertényi 2000 = Bertényi Iván: A tizennegyedik század története. Budapest, 2000.
- Comor 2013 = Comor, André-Paul: La Légion étrangère. Histoire et dictionnaire. Paris, 2013. (Bouquins.)
- Dankovics – Pataki 2000 = Dankovics László – Pataki Gábor Zsolt: Clemenceau és Magyarország. Egy feltételezett gyűlölködés és ami mögötte van. Külpolitika 6. (2000/1–2.), 160–181.
- D'Azay 2018 = D'Azay, Francis: « Vous me le rendrez à Bucarest!... » La mission roumaine du Général Berthelot (1916–1919). Paris, 2018.
- De Gmeline 2016 = De Gmeline, Patrick: Nouvelle histoire de la Légion étrangère. Paris, 2016.
- De Sédouy 2017 = De Sédouy, Jacques-Alain: Ils ont refait le monde 1919-1920. Le traité de Versailles. Paris, 2017. (Histoire.)
- Galántai 2000 = Galántai József: Az I. világháború. Budapest, 2000.
- Hajdu 2010 = Hajdu Tibor: A padovai fegyverszüneti és a belgrádi katonai egyezmény. In: Romsics Ignác (főszerk.): Magyarország az első világháborúban. Budapest, 2010. 168–178.
- Horthy 2011 = Horthy Miklós: Emlékirataim. Budapest, 2011.
- Kecskés 2010 = Kecskés D. Gusztáv: A trianoni békeszerződés kelet-közép-európai háttere a francia külpolitika perspektívájában. In: Borhi László (szerk.): Európa, nemzet, külpolitika. Tanulmányok Ádám Magda 85. születésnapjára. Budapest, 2010. 131–142.
- Keegan 2010 = Keegan, John: Az első világháború. Budapest, 2010.
- Kristó 1998 = Kristó Gyula: Magyarország története 895–1301. Budapest, 1998. (Osiris Tankönyvek)
- Laczkó 1992 = Laczkó Mihály: Áruló volt-e a Székely Hadosztály? Honismeret 20. (1992:2.), 65–82.
- Lázár 2013 = Lázár Balázs: L'armée de Napoléon en Hongrie en 1809. Revue historique des armées 270. (2013), 23–30.
- Lowczyk 2008 = Lowczyk, Olivier: Le général Bourgeois, un militaire imposé? L'influence de l'état-major français sur le Comité d'études en 1917. Guerres mondiales et conflits contemporains 229. (2008:1), 5–19.
- Majoros 1998 = Majoros István: Francia intervenció Dél-Oroszországban (1918–1919). Századok 132. (1998), 1323–1342.
- Majoros 2008 = Majoros István: A francia külpolitika magyarságképe a századelőtől Trianonig. Limes, Nemzetpolitikai Szemle 21. (2008:2), 17–28.

- Majoros 2019a = Majoros István: Franciaország hadicéljainak alakulása 1917 elejéig. In: Gulyás László (főszerk.): A trianoni békediktátum története hét kötetben. I. kötet. Szeged, 2019. 117–122.
- Majoros 2019b = Majoros István: Franciaország hadicéljainak alakulása 1917 februárjától 1918 tavaszáig. In: Gulyás László (főszerk.): A trianoni békediktátum története hét kötetben. I. kötet. Szeged, 2019. 134–136.
- Martin 1920 = Martin, Léonce: En campagne européenne 1914–1919. 1<sup>er</sup> régiment de chasseurs d’Afrique. Paris, 1920.
- Nagy 2019 = Nagy Miklós: Francia megszállás Szegeden (1918–1920). Szeged, 2019.
- Ormos 1984 = Ormos Mária: Padovától Trianonig 1918–1920. Budapest, 1984.
- Ormos 1998 = Ormos Mária: Magyarország a két világháború korában (1914–1945). Debrecen, 1998. (Történelmi kézikönyvtár.)
- Ormos – Majoros 1998 = Ormos Mária – Majoros István: Európa a nemzetközi küzdőtéren. Budapest, 1998. (Janus/Osiris könyvek)
- Peev 2016 = Peev, Gueorgui: Les Bulgares face aux Français sur le Front de Macédoine 1915–1918. In: Le Naour, Jean-Yves (Ed.): Front d’Orient, 1914–1919. Les soldats oubliés. Marseille, 2016. 83–99.
- Pollmann 2015 = Pollmann Ferenc: A forradalmak kora (1918–1919). In: Hermann Róbert (szerk.): Magyarország hadtörténete III. Magyarország a Habsburg Monarchiában 1718–1919. Budapest, 2015. 339–352.
- Popescu 2016 = Popescu, Stefan: L’Albanie dans la Première Guerre mondiale. Dynamiques locales et occupations étrangères. In: Le Naour, Jean-Yves (Ed.): Front d’Orient, 1914–1919. Les soldats oubliés. Marseille, 2016. 149–156.
- Romsics 2007 = Romsics Ignác: A trianoni békeszerződés. Budapest, 2007.
- Sandu 1997 = Traian Sandu. L’appui contesté du général Berthelot aux revendications roumaines au sujet de la Transylvanie et du statut d’allié, décembre 1918-avril 1919. Revue roumaine d’histoire XXXVI. (1997:2), 241–248.
- Sandu 2016 = Sandu, Traian: La Roumanie, l’allié à contretemps. (R)entrées et sortie(s) de guerre d’une petite puissance. In: Le Naour, Jean-Yves (Ed.): Front d’Orient, 1914–1919. Les soldats oubliés. Marseille, 2016. 157–170.
- Saral – Saral 2012 = Saral, İsmail Tosun – Saral, Emre: Canakkale ve Sina-Filistin Cepheleğinde Avusturya-Macaristan Ordusu Topcu Bataryaları. Ankara, 2012. (Türk-Macar Dostluk Derneği yayınları 9.)
- Schiavon 2016 = Schiavon, Max: Le Front d’Orient. Du désastre des Dardanelles à la victoire finale 1915–1919. Paris, 2016. (Texte)
- Szijj 2000 = Szijj Jolán (főszerk.): Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs. Budapest, 2000.

- Takács 2011 = Takács Gyula: Francia tisztek illetékességi nézeteltéréseinek háttere Magyarországon 1918–1919-ben. In: Oszetzky Éva – Bene Krisztián (szerk.): Újlatin nyelvek és kultúrák. Pécs, 2011. 281–295. (Újlatin filológia 3.)
- Travaux du Comité d'études 1918 = Travaux du Comité d'études. L'Alsace-Lorraine et la frontière du Nord-Est. Tome Premier. Paris, 1918.
- Travaux du Comité d'études 1919 = Travaux du Comité d'études. Questions européennes. Tome second. Paris, 1919.
- Vadász 1969 = Vadász Sándor: Vix és Károlyi. Hadtörténelmi Közlemények 16. (1969:2), 239–265.

HORNYÁK ÁRPÁD

# A magyar–jugoszláv határ megvonása

## *A magyar határral kapcsolatos jugoszláv politika 1918–1921 között\**

*Delineation of the Hungarian–Yugoslav Border. The Yugoslav policy regarding the Hungarian–Yugoslav Border, 1918–1921*

The Yugoslav government's position and methods regarding the northern border changed multiple times due to the changes in the political situation of the great powers and in the situation of Hungary. The peace delegation of the South Slavic state allegedly wanted the major powers to accept the northern borders of the newly established state based on ethnic principle. However, the delegation effectively supported these claims with strategic, economic and sometimes even historical arguments. Belgrade's attitude toward Hungary at the Paris Peace Conference was basically determined by the fact that, at the beginning of 1919, its territorial claims against Hungary were essentially mere corrections to the demarcation line established at the Belgrade Military Convention. The fact, that by then, the South Slavic state was effectively already in possession of the territories it wanted to attain, also carried significant importance. Thus, they only expected the sanctioning of the situation from the Peace Conference. Despite the fact that the Trianon Peace Treaty clearly designated the territories that remained under the control of Hungary, the Yugoslav occupation of the region consisted of Baranya county and the Northern parts of the Bachka was prolonged until August 1921.



A történelmi Magyarország határait az első világháború után Párizsban szabták, azonban a méreteket több irányban már évekkel korábban levették. A nagyhatalmaknak a világháború során a különböző alkalmakkor kis szövetségeseik részére tett ígéreteit legalábbis iránymutatónak kellett tekinteni, még akkor is, ha

\* A tanulmány az MTA BTK Lendület Trianon 100 Kutatócsoport támogatásával készült.

bizonyos fejlemények felülírták teljes betartásukat. Így a Romániával megkötött bukaresti titkos szerződést, amely hadbalépéséért cserébe Bukarest fennhatósága alá helyezte volna a Debrecentől keletre fekvő magyar területeket a román különbéke ellenére sem lehetett teljesen annullálni. Ugyanígy nem lehetett mindenben semmisnek tekinteni a szerbeknek 1915 folyamán tett ígéreteket sem, noha Belgrád sem teljesítette a nagyhatalmak elvárásait a neki ígért területekért.<sup>1</sup> Ebből kifolyólag a Monarchia területéből gyarapodni kívánó új államalakulatok igen jó esélyekkel érkeztek Párizsba.

Tekintve, hogy a határok megvonásába a magyar félnek vajmi kevés beleszólása volt, a nagyhatalmak elképzelései és szándékai, és nem utolsó sorban elfogultságuk az utódállamok javára Magyarországgal szemben pedig közismert, ezért írásomban elsősorban Magyarország déli szomszédjának politikájára fókuszálok.<sup>2</sup> A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság ugyan Magyarországtól eltérően részt vehetett a békekonferencián, ám kisállamként – amelyet új formájában ekkor még nem ismertek el a nagyhatalmak,<sup>3</sup> s amelynek Olaszország „személyében” ráadásul nyílt ellensége is akadt a nagyhatalmak között – számos bizonytalansággal kellett szembenéznie Párizsban. Nagyrészt ennek tudható be, hogy a jugoszláv kormány álláspontja és módszere az északi határ tekintetében, ezáltal Magyarországhoz való viszonyulásában is többször változott, így politikája több egymástól jól elkülöníthető szakaszra osztható fel.

Az 1918. december elsején kikiáltott Szerb–Horvát–Szlovén Királyság kormánya igyekezett úgy összeállítani békeküldöttségét, hogy az kifejezze: az új állam

<sup>1</sup> A nagyhatalmak még a világháború során Szerbiának ígérték a Bácskát. Igaz, pontos határát nem jelölték, de ez akár pozitív is lehetett, hiszen jelenthette akár az egész területet. Emellett kilátásba helyezték Dalmácia, a Szerémség és Bosznia megszerzését, valamint a horvát és szlavón területek csatlakozásának támogatását, amennyiben Szerbia átengedi Bulgáriának a Balkán háborúban megszerzett macedón területeket. *Communication made to the Serbian Government by the Four Powers on August 4, 1915.* (No. 271.) TNA FO 438/7.

<sup>2</sup> Mégis érdemes felhívni egy kevésbé hangoztatott és általában sokadrangúnak tekintett aspektusra, jelesül az emocionális szempontra a figyelmet. Ezt a nagyhatalmak részéről Harald Nicholson brit diplomata fogalmazta meg visszaemlékezéseiben kendőzetlen őszinteséggel. „*Ausztria, Magyarország, Bulgária vagy Törökország nem álltak gondolkodásunk előterében. Csak ha az új Szerbiára, az új Görögországra, az Új Csehországra, az új Lengyelországra gondoltunk, kezdett el szívünk himnuszokat zengeni az egek kapujában. Ez az egyoldalú érzelmi megközelítés nagyon fontos. Azt hiszem, ez egy nagyon általános szempont volt. Olyasmi ez, ami nem mindig lesz nyilvánvaló a dokumentumokból. [...] Részrehajlás volt ez és előítélet. De ezeket nem egykori ellenségeink megbüntetése és leigázásukra irányuló bosszúszomjas vágy vezérelte, hanem az a lázas törekvés, hogy az általunk létrehozott új nemzeteket, melyeket – anyai ösztönnel – szenvedéseink és győzelmünk igazolásának tekintettünk, megerősítsük. A párizsi konferenciát sohasem lehet igazán megérteni, ha nem hangsúlyozzuk ezt az érzelmi impulzust minden egyes fázisnál.*” – Nicholson 1965. Idézi: Romsics 2001. 127.

<sup>3</sup> A konferenciára hivatalosan a Szerb Királyság kapott meghívást.

nem csak Szerbiát, hanem a Monarchiából kivált területeket is képviseli.<sup>4</sup> A delegátusok nemzetiségi megoszlása mindazonáltal tükrözte nemzetük súlyát az új államban. A szerb Nikola Pašić személyében egy tapasztalat, dörzsölt politikus került a jugoszláv békeküldöttség élére, aki azonban éppen kora miatt nem mindig tudott alkalmazkodni az új idők kihívásaihoz. A delegáció második embere a horvát Ante Trumbić lett, aki egyben a külügyminiszteri tárcát is megkapta. A szerbek összesen három tagot delegáltak. A már említett Pašićon kívül Milenko Vesnićet, a párizsi követet, és Matija Boškovićot, aki a háború első két évében Londonban képviselte a szerb kormányt. A horvátok két dalmátot, a külügyminiszteri tárca már említett birtokosát, Ante Trumbićot, és Josip Smodlakát Split polgármesterét, míg a szlovének Ivan Žolgert, valamint a bécsi birodalmi parlament egykori tagját, a trieszti Otokar Ribaržot delegálták.<sup>5</sup>

Fontos előrebocsátani, hogy a jugoszlávok magatartását Magyarországgal szemben a békekonferencián alapvetően meghatározta az a körülmény, hogy 1919 elején Jugoszlávia területi követelései Magyarországgal szemben lényegében csak korrekciók voltak a belgrádi konvencióban meghatározott demarkációs vonalhoz képest. Emellett Belgrád ekkor már ténylegesen birtokolta azokat a területeket, amelyeket meg akart szerezni, így a békekonferenciától csak a kialakult helyzet szentesítését várta. Várakozásaiban nem kellett csalódnia, az akkor elfoglalt, illetve „ideiglenesen” megszállt területek nagy részét a békekonferencia valóban az új délszláv államnak ítélte. Ez alól csak Baranya, illetve Baja, és környéke jelentett kivételt. A későbbi Vajdaság területének Jugoszláviának ítéltése nem volt komoly vita tárgya a békekonferencián, legfeljebb peremterületeinek hovatarozása volt kérdéses.<sup>6</sup> Nem képezte vita tárgyát Horvátország és Szlavónia Jugoszláviához csatolása sem, annál is kevésbé, mivel arról Magyarország is minden ellenállás és szívfájdalom nélkül lemondott.<sup>7</sup> A végül a délszláv államhoz került területek közül egyedül a Muravidék sorsa volt kérdéses 1919 nyaráig.

<sup>4</sup> Ennek a miatt is nagy jelentősége volt, mert ekkor még nem dőlt el, hogy a Monarchiából kiszakadt területeket a nagyhatalmak miként fogják tekinteni: a szövetségesük integráns részét képező területeknek, amelyeknek a győzteseket megillető bánásmód dukál, avagy rájuk is vonatkoztatják a legyőzöttekre kirótt bánásmódot.

<sup>5</sup> Krizman 1959. 34.

<sup>6</sup> A békekonferencián szakértőként résztvevő Stanoje Stanojević így emlékezett vissza a Vajdaság odaítéléséről: „*Mi Vajdaságot könnyen és minden nagyobb nehézség és harc nélkül megkaptuk, csak a Vajdaság egyes területeinek kiterjedéséről volt vita. A harc Kelet-Bánátért, Északnyugat-Bácskáért és Észak-Baranyáért, azaz Temesvár, Baja és Pécs megszerzéséért folyt. De már a kezdet kezdetén biztos volt, hogy megkapjuk a Bánát jelentős részét, szinte az egész Bácskát és Baranya egy részét.*” – Stanojević 1914–1921. 83.

<sup>7</sup> A Monarchia szervei már néhány nappal a zágrábi Nemzeti Tanács október 29-i elszakadó nyilatkozata után elismerték azt, Károlyiék pedig a belgrádi konvenció tárgyalásainál kinyilvánították, hogy nem tartanak rá igényt.

A magyar határral kapcsolatos jugoszláv politika első szakasza a délszláv békeküldöttség Párizsba érkezésétől február közepéig tartott és a hivatalos követelések kidolgozásával telt. A jugoszláv békeküldöttségnek ugyanis annak ellenére nem volt egységesen kialakított és elfogadott hivatalos koncepciója, hogy Belgrád már a háború legelején hozzálátott követeléseinek kidolgozásához és háborús céljai formába öntéséhez. Osztva azt az általánosan elterjedt nézetet, miszerint a háború nem fog sokáig elhúzódni, a szerb kormány 1914. augusztus végén összehívott egy tudósokból álló csoportot, hogy tudományos alapokra helyezve dolgozzák ki területi követeléseit. Főbb vonalakban vázolta mely területekre tart igényt, ám a határok pontos kidolgozását a tudósokra bízta. Ennek eredményéről és Szerbia háborús céljáról a szerb miniszterelnök 1914. szeptember 4-i táviratában tájékoztatta a szerb külképviseletet vezetőit.<sup>8</sup> Nem állítható tehát, hogy a jugoszláv békekövetelések megfogalmazására nem történtek idejekorán lépések. Ezek a tervek azonban elsősorban a szerb politikai érdekek figyelembevételével lettek kidolgozva és nem feltétlenül fordítottak kellő figyelmet a másik két társnemzetre, a horvát és a szlovén érdekeire.<sup>9</sup> Következésképp elvileg nem lehetett volna az új állam hivatalos területi követeléseinek tekinteni.

A jugoszláv békeküldöttség szerb, horvát és szlovén tagjai, annak megfelelően dolgoztak ki részletes terveket a határ megvonására, hogy nemzetük szállásterülete szempontjából mely területeket tartották legfontosabbnak megszerezni. Így az északi irányba megvonandó határt illetően a szerb politikusoknak különösen határozott elképzelése volt a Bánát és részben a Bácska határaitól. A horvátok elsősorban a Muraközt, míg a szlovének a Muravidéket szerették volna az új ál-

<sup>8</sup> „Habár még nem érkezett el az ideje annak, hogy arról a kérdéstről döntsenek, melyik államhoz kerüljön egyik vagy másik terület az ellenség végleges legyőzését követően, mégis szükségesnek tartom, hogy időben felhívjam a figyelmét követeléseinkre, hogy felhasználhassa a diplomáciai körökben más államok követeléseivel kapcsolatos személyes beszélgetései során. Most csak röviden, de később majd részletes utasítást küldök az igényelt szerb-horvát földek történelmi adataival. Amennyiben a háború úgy ér véget, ahogy szeretnénk, és Ausztria–Magyarország végleg le lesz győzve, akkor követeléseink a következő területekre és határookra fognak kiterjedni: a Bánát olyan határokkal, amely magába foglalja azokat a területeket, ahol a szerb elem alkotja a lakosság többségét, keleten Románia irányában stratégiai határral. Feltételezem, hogy ennek a határnak keletre is kell húzódnia Orsava felett a Dunától északi gerincén a Marosig, Lugost, Lippát és Aradot Romániának, de Temesvárt Szerbiának hagyva, majd tovább követve ezt a folyót torkolatáig a Tiszába, és annak a Dunába torkollásáig, majd a Dunát követve addig a pontig Orsava fölött, ahol a határ kezdődik. Ez a régi Szerb Vajdaság nagyobb része katonai határral a Duna felé. Ahol a Maros a Tiszába torkollik, onnan kell a határnak nyugati irányba húzódnia a Dunáig, úgy hogy nekünk jusson Szabadka és Baja, majd egyenes vonallal nyugatra, Barcsra keresztül a Rinya patakhoz a Drávába ömléséig, majd tovább fölfelé a Dráva mentén a Mura torkolatáig, majd a Mura mentén Leibnitzig és tovább vízvázalástól magába foglalva Krajnát és leereszkedve az Isztriára.” – Nikola Pašić távirata M. Spalajkovićnak, a petrográdi szerb követnek. Mandić 1956. 107.

<sup>9</sup> Nem annyira Magyarországot, mint inkább Ausztria és Olaszország irányában.

lam határai között látni. Miközben folytak a követelések megfogalmazása körüli egyeztetések, a jugoszláv békeküldöttség mellett működő katonai misszió vezetője, Petar Pešić tábornok 1919 januárjában a delegáció megkerülésével mégis az SHS Királyság hivatalos területi követeléseként mutatta be a szövetségesek vezérkara előtt a szerb kormánynak és hadvezetőségnek még a háború alatt kidolgozott tervezetét. A memorandumban nem meglepő módon egyértelműen a stratégiai elv volt a meghatározó. A tervezet szerint a határ Lippától követte a Marost egészen a torkolatáig, közvetlenül Szeged alatt húzódott, Szabadkától 15 kilométerrel északra, közvetlenül Baja felett, 15 kilométerrel északra Pécsről és 20 kilométerrel Szigetvár felett, közvetlenül Nagykanizsa alatt, majd a Murát elérve a folyó mentén haladt, amíg elérte a Lendva torkolatát, Lendvaújfalut magyar részen hagyva haladt tovább a Lendva és a Kerka vízválasztója mentén.<sup>10</sup>

A követelések megfogalmazása során a legélesebb vita a horvát és a szerb tagok között arról folyt, hogy milyen elvekre alapozzák követeléseiket. A horvátok a nemzeti-etnikai elvet tartották célszerűnek alkalmazni, mert annak alapján remélhették követeléseik elfogadtatását Olaszországgal szemben. A szerbek számára viszont nyilvánvaló volt, hogy a nemzeti-etnikai elvre való hivatkozás esetén a Bánátról nem tudják megszerezni a Szerbia védelme szempontjából szükségesnek tartott és áhított területeket, ezért a stratégiai elv mellett álltak ki. A vita végül kompromisszummal zárult, amit mindkét fél a saját győzelmének könyvelhetett el. A horvátok azért, mert elérték, hogy területi igényeik megfogalmazásánál első helyen a nemzeti elvre hivatkozzanak.<sup>11</sup> A delegáció szerb tagjai pedig azért, mert a békeküldöttség, módosításokkal ugyan, de elfogadta Pešić tábornok tervezetét. Az említett módosítások magyar szempontból annyiban voltak jelentősek, hogy a hivatalosnak elfogadott és a delegáció által jóváhagyott memorandum már nem tartalmazta a Bácska és Baranya északi részét (Baja és Pécs) és Szigetvárt is Magyarországnak hagyta. A Muravidékre és Mohácsra azonban ebben a követelésben is igényt tartottak.<sup>12</sup>

A délszláv küldöttséget első ízben január 31-én hallgatta meg a Legfelsőbb Tanács, ekkor a Bánát kérdése került terítékre. Ez azonban sajnálatos módon egy-

<sup>10</sup> A stratégiai elvet előtérbe helyező tervezet gerincét az az érv adta, hogy a szövetségesek érdeke is, hogy Jugoszlávia a lehető legjobb védelmi vonalakat kapja a várható osztrák–magyar és német támadással szemben keletre, aminek Jugoszlávia a legfőbb gátja. Krizman – Hrabak 1960. 317–318.

<sup>11</sup> Fontos azonban megjegyezni, hogy a nemzeti elv vezérelvéként történő elfogadását nagymértékben előmozdította, hogy a jugoszláv békedelegáció tagjai olyan tanácsot kaptak egyes brit és amerikai szakértőktől, hogy a határok megvonásánál figyelembe vesznek majd gazdasági és stratégiai szempontokat, de a legfontosabb és mérvadó szempont a nemzetiségi helyzet lesz. Stanojević 1914–1921. 86–86.

<sup>12</sup> Mitrović 1975. 73.

általán nem érintette Magyarországot, ugyanis a kérdés nem úgy merült fel, hogy mekkora terület maradjon Magyarországnak, hanem, hogy miként osztozzon meg e területen Románia és Jugoszlávia.<sup>13</sup> Az a körülmény, hogy ekkor még nem rendelkeztek kidolgozott hivatalos követelésekkel, miközben a románok igen, s így meggyőzőbben tudták képviselni érdekeiket a nagyhatalmak előtt, hozzájárult a területi követelések végleges formába öntésének mielőbbi lezárásához.

A délszláv békeküldöttség február 6-án juttatta el területi követeléseit tartalmazó hivatalos memorandumát a békekonzferencia határok megvonásával megbízott szervéhez, a Területi Bizottsághoz, aminek megvitatását annak román ügyekkel foglalkozó albizottsága február 8-án már napirendre is tűzte. E követelések szóbeli kifejtésére és a nagyhatalmak képviselőinek közvetlen meggyőzésére február 18-án kapott lehetőséget a jugoszláv békedelegáció három tagja: a külügyminiszter Ante Trumbić, a békeküldöttség elnöke, Nikola Pašić és a párizsi jugoszláv követ, Milenko Vesnić. Mind a Bánát, mind a Bácska, de Baranya esetében is egyaránt éltek történelmi, etnikai, néprajzi és stratégiai érvekkel, a hangsúlyt azonban a nemzeti érvre helyezték. Kétségbe vonták a magyar népszámlálás megbízhatóságát, és a Bánátban a magyar lakosság 20%-át olyanok tüntették fel, mint amelynek nincsenek mély gyökerei a térségben, és a magyar közigazgatás megszűnte után elköltözne. A határt a Marosnál kívánták megvonni, mivel az által látták biztosítottnak a Bácska és Szabadka védelmét.<sup>14</sup> A Bácska kapcsán hasonló érvekkel éltek. A földrajzi érveket a terület gazdasági és közlekedési fontosságának kiemelése érdekében használták fel, mondván, hogy a hajózható bácskai folyók, a Duna és a Tisza Belgrád irányába folynak, így szállítva termékeit a gabonában szegény Morava és Vardár völgyébe. A történelmi-néprajzi érveket a délszlávok őslakos voltának bizonyítására használták fel. A nemzeti elv Bácskában bizonyos mértékig pánszláv jelleget öltött, mivel nem csupán a szerbekre és a horvátokra, de a szlovákokra, a ruszinokra is folyton hivatkoztak, miként más szláv népekre is, melyek – vélték – úgyszintén a szlávok nagy törzséhez tartoznak, tehát az ő számukat gyarapítják. Az érvelés lényege az volt, hogy a szlávok relatív többségben vannak; 277 000 fő a 261 000 magyarral szemben. Az összes többi érv annak bizonyítására irányult, hogy a térségnek szláv karaktere van. Intellektuális és gazdasági fölényben vannak, mivel a föld nagyobb része az ő birtokukban van, és a városi népesség többségét is ők alkotják. Akárcsak a Bánátnál, itt is felvetették, hogy amennyiben

<sup>13</sup> A Bánát kérdésében mind a román, mind a jugoszláv fél egyetértett abban, hogy ez a kérdés kizárólag őket érinti, és még a kérdés felvetését sem engedték, hogy a Bánát egésze, vagy egy része Magyarországnak maradjon, netán független állammá alakuljon. Pašić a Bánátról úgy vélekedett, hogy az a nemzeti elv alapján ugyanúgy nem illeti meg Romániát sem. Szó szerint nem mondta ki, de úgy gondolta: hogy ha nem a miénk, de nem is az övék, akkor miért ne lehetne a miénk? Krizman – Hrabak 1960. 27.

<sup>14</sup> Krizman – Hrabak 1960. 343–345.

Jugoszláviához csatolják ezt a területet, jelentős magyar népesség fog elköltözni, mivel a magyar közigazgatás megszűnésévei megszűnik ottlétük oka.<sup>15</sup>

Baranya tekintetében azonban a stratégiai elv elejtése után a jugoszlávok nem tudták, hogy pontosan mit is kell kérniük, lévén, hogy nem rendelkeztek pontos adatokkal a népesség nemzetiségi megoszlásáról, a magyar statisztikai adatokat ugyanis eleve hibásnak tartották. Itt voltak a legkevésbé meggyőzőek a felhozott érvek, és azok magyarázata is rövid és felszínes volt. Minden jel arra utal, hogy Baranya követelése azért merült fel, hogy legyen olyan követelés is, amelyről később – szükség esetén – le lehet mondani. A hangsúlyt a történelmi és etnikai elvekre helyezve, ugyanazokkal az érvekkel éltek, mint a Bácska és a Bánát tekintetében (a magyarok elköltöznének). Megjegyezték továbbá, hogy a terület fontos összekötő kapocs Szlavónia (Eszék) és a Bácska (Zombor) között. E bizonytalanságnak tudható be, hogy mint láthattuk, végül is nem tartottak igényt Pécsre, Bajára és Szigetvárra. Az ily módon feladott terület Baja, Pécs és Szigetvár környékén összesen mintegy 3000 km<sup>2</sup> területtel kevesebb volt a januári nem hivatalos memorandumban foglaltakhoz képest.<sup>16</sup> Nem voltak ilyen gondjaik a Muraköz tekintetében, amelynek igénylését teljesen megalapozottan a nemzetiségi elvvel támaszthatták alá, mivel azt a magyar statisztikák szerint is 92%-ban horvátok lakták. Kiemelték, hogy a terület történelmileg is Horvátországhoz tartozott, és csak 1861-ben kapta meg Magyarország Bécs-től. A Magyar Királyság 1868-ban elutasította, hogy bebizonyítsák, kihez is tartozik, így maradt a magyar adminisztráció. Emellett a Muraköz természetes folytatása a Szlovén Dombságnak, és teljesen nyilvánvaló, hogy az SHS államhoz tartozik.<sup>17</sup>

Messze nem volt ennyire megalapozott a szintén etnikai érvekkel alátámasztott követelésük a Muravidékre. Itt 92 000 emberről volt szó, akiket nyelvük és származásuk alapján szlovénnek tekintettek. Történelmi-etnikai elvre is hivatkoztak, miszerint ők a pannon szlávok utolsó leszármazottjai. Fontos szempontként említette a követelés azt, hogy a Muravidék köti össze a Nagykanizsától délnyugatra fekvő területen élő szintiszta horvát lakosságot a Mura bal partján lakókkal, akik így egy összefüggő szláv tömböt alkotnak a Muravidéken élő testvéreikkel.<sup>18</sup>

A délszláv békeküldöttség tagjainak maghallgatását követően a Legfelsőbb Tanács még aznap elrendelte, hogy a nagyhatalmak szakértőiből álló Román Határkijelölő Bizottság állapítsa meg az SHS Királyság határát valamennyi irányba, kivéve az Adriánál.<sup>19</sup> A bizottság munkájában sem a jugoszlávok, sem a románok

<sup>15</sup> Krizman – Hrabak 1960. 343–345.

<sup>16</sup> Mitrović 1975. 74.

<sup>17</sup> Krizman – Hrabak 1960. 346.

<sup>18</sup> Krizman – Hrabak 1960. 346.

<sup>19</sup> Ez Olaszország miatt kényesebb kérdés volt annál, semhogy rendezését egy bizottság hatáskörébe lehetett volna utalni, és Olaszország a leghatározottabban ki is jelentette, hogy semmiképp nem tudná elfogadni határainak ilyen módon történő megállapítását FRUS IV. 54.

nem vehettek részt, szakértőik és politikusaik csak kívülről próbálták befolyásolni a nagyhatalmak képviselőit a bizottságban.<sup>20</sup> Ez volt az az időszak 1919. március végéig, amikor a jugoszlávok hallgatólagosan hajlandóak lettek volna még engedni is követeléseikből, csak hogy a legfontosabbnak tartott területeket megszerezzék.<sup>21</sup>

A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság kormánya és békeküldöttsége különböző gesztusokat téve igyekezett elnyerni az Egyesült Államok jóindulatát, amely Japán mellett egyedülként nem vett részt a titkos szerződések megkötésében, így pártatlannak volt tekinthető az Olaszországgal és Romániával szembeni területi vitáiban. Felkérték Wilson elnököt, hogy vállalja a döntőbíró szerepét az Olaszországgal való vitás kérdések eldöntésében, illetve felvetették a népszavazás ötletét a román és az olasz határ kialakításánál. A gesztusok mellett nagy jelentőséget tulajdonítottak annak, hogy az igényelt területek jó részét megszállva tartották. Ezáltal – gondolták – a pozíciójuk erősebb, és bizonyos nyomást is tudnak gyakorolni, illetve feltételekhez köthetik engedékenységüket.<sup>22</sup> Jó szándékuk bizonyítására a következő, és egyben utolsó hivatalos meghallgatásukon a Területi Bizottság előtt, február 25-én felajánlották a népszavazást a Bácskára a magyarokkal és a németekkel, amennyiben másutt is elfogadják, hogy a legyőzöttekkel szemben lehet népszavazást tartani.<sup>23</sup>

A Román–Szerb–Horvát Határkijelölő Bizottság 1919. április 6-án elkészítette javaslatát a magyar–jugoszláv határra.<sup>24</sup> A Bánátban meghagyta Magyarországnak a Szegedtől délre fekvő kis területet, mivel az etnikailag és gazdaságilag magyar volt és közvetlenül Szegedhez kapcsolódott.<sup>25</sup> Nem teljesítette tehát azt a jugoszláv igényt, hogy északon a Maros legyen a határ. Bácskában ellenben megkapták Zombort és Szabadkát. A javasolt határ a továbbiakban a Dráva folyását követte a Mura torkolatáig, majd a Murát, amíg az eléri az osztrák határt. Vagyis megkapták a Muraközt is, de a Muravidéket továbbra sem ítélték nekik. A bizottság javaslatát május 8-án a Külügyminiszterek Tanácsa vita nélkül elfo-

<sup>20</sup> Habár a Legfelsőbb Tanács határozatában feljogosította a Bizottságot, hogy konzultáljon az érdekelt felek képviselőivel. FRUS IV. 55.

<sup>21</sup> Mitrović 1975. 250. Az engedményekre való „hajlandóságukat” alapvetően az váltotta ki, hogy annak ellenére, hogy igyekeztek kapcsolatot tartani a nagyhatalmak szakértőivel, mégis bizonytalanságban voltak a bizottságban folyó munka felől. Erre jó példa az, hogy bár a bizottság már február 28-i ülésén kialakította álláspontját a Bácskára nézve, megjegyyezve, hogy „*alapjában véve a szerbek által javasolt vonalat fogja követni*”, a jugoszláv delegáció mégis csak március közepén értesült róla, és akkor sem hivatalosan. Deák 1972. 48.

<sup>22</sup> Mitrović 1975. 82–83.

<sup>23</sup> Krizman 1959. 57. Ez nagyon ravasz és átgondolt ajánlat volt, mivel jól tudták, hogy mi a szövetségesek véleménye erről a kérdésről, és főleg a franciáké, akik soha sem egyeztek volna bele, mivel precedens lett volna Elzász-Lotaringia ügyében.

<sup>24</sup> Ádám – Ormos 1999. 270.

<sup>25</sup> Ezzel tulajdonképpen biztosította azt, hogy Szeged ne váljon „életképtelenné”.

gadta, majd négy nappal később a Legfelsőbb Tanács is jóváhagyta.<sup>26</sup> Jugoszlávia tulajdonképpen elégedett volt az elért eredménnyel, ennek ellenére az áprilistól augusztusig tartó időszakban, az úgynevezett „kis változtatások” politikájának szellemében a délszláv békedelegáció szinte minden határszakaszon kiegészítő követelésekkel lépett fel.<sup>27</sup>

Ez Magyarország vonatkozásában annyit tett, hogy május elején bejelentették igényüket Baranyára a Mohács–Villány–Siklós vonalig, a Bácskában pedig Bajára. Ezzel Pécs és a Mecsek kivételével gyakorlatilag visszatértek a Pešić tábornok-féle tervezethez.<sup>28</sup> Joggal tehetjük fel a kérdést, hogy miért vártak májusig a területi követelések kiterjesztésével, hiszen addigra, mint láthattuk, a Határkijelölő Bizottság már elkészült javaslatával, a Legfelsőbb Tanács pedig május 12-én vita nélkül elfogadta azt. Az ok abban keresendő, hogy ekkorra érkeztek be azok a népszerűség összetételére vonatkozó összeírások, amelyek elvégzését még az év elején elrendelték. Ekkor jöttek tisztába azzal, hogy a délszlávok aránya ezeken a területeken lényegesen nagyobb, mint gondolták (ha nem is akkora, mint amekkorának a békekonferencia előtt feltűntették), és a nemzeti elvre hivatkozva is kérhetik a kérdéses területeket. A Magyarországgal szembeni területi követelések kiterjesztésében vélhetően az is szerepet játszott, hogy Belgrádban számítottak arra, hogy a Tanácsköztársaság elleni intervenciók előkészületek idején kívánságaik nagyobb megértésre számíthatnak Párizsban.

Az eredmények azonban csak részben igazolták várakozásaikat. A Legfelsőbb Tanácsnak a magyar–jugoszláv határról augusztus 1-jén meghozott végleges döntése értelmében Jugoszlávia kapott még némi területi engedményt Baranyában. E területek tekintetében két javaslat is volt. Az egyiket az angol–amerikai–francia szakértők dolgozták ki, amely Dályok meg Baranyavár mellett a Monostor–Kiskőszeg vasútvonalat is Jugoszláviának adta. A másik verziót az olaszok állították fel, melyben a határ délebbre húzódott. A konferencia végül, hűen „a demokratikus elveihez”, a többség javaslatát fogadta el, így a jugoszlávok megkapták a Drávaközt. A jugoszlávok Bajára bejelentett igényét azonban elutasították, a Ferenc-csatorna ügyét pedig a kikötőket, a vízi utakat és a vasutakat tanulmányozó bizottság hatáskörébe utalták. Jóváhagyták ellenben a jugoszlávok kérelmét a Muravidék átadásáról.<sup>29</sup> Észak-Bánát kérdését (Szegedtől délre) ugyanakkor a Legfelsőbb Tanács függőben hagyta, és a határkijelölő bizottságot a kérdés további tanulmányozására szólította fel. Ezzel a konferencia a maga részéről lényegében lezártnak tekintet-

<sup>26</sup> Deák 1972. 434–441., 444–448.

<sup>27</sup> Nem csak Magyarország, de Románia (Bánát), Bulgária és Ausztria (Karintia) irányában is.

<sup>28</sup> Mitrović 1975. 134.

<sup>29</sup> A Muravidék Jugoszláviának ítéletét a Legfelsőbb Tanácsa a határkijelölő bizottság májusi javaslata alapján már július elején (9-én) elfogadta.

te Jugoszlávia északi határának rendezését.<sup>30</sup> Nem úgy a jugoszlávok, akik ugyan alapján véve elégedettek voltak az elért eredményekkel, mégis újabbnál újabb követelésekkel léptek fel. Baranya és Bácska tekintetében fokozatosan kezdtek visszatérni a januárban elejtett Pešić vonalhoz, amelytől a legnagyobb eltérés a hivatalos követelésekben, mint láthattuk, éppen Baranya tekintetében volt. Októbertől pedig részben Jovan Cvijić, a neves geográfus és etno-geográfus, részben a közlekedési miniszter – azaz a belgrádi kormány – kezdeményezésére teljes mértékben visszatértek a Pešić-tervezethez és 1919. október 22-én hivatalos jegyzékben már egész Baranyának, Mohácsnak és Pécsnek Jugoszláviához csatolását kérték.<sup>31</sup>

A Legfelsőbb Tanács azonban nemcsak hogy nem tárgyalta az újabb jugoszláv kérést, de egyenesen a megszállt területek kiürítésére szólította fel őket. Az időhúzás elkerülése végett a bánáti esethez hasonlóan nem a délszláv békeküldöttségen keresztül, hanem közvetlenül a jugoszláv főparancsnokságnak rendelte el a kiürítést, taktikája azonban Baranya evakuálása esetében nem vált be.<sup>32</sup>

A jugoszlávok jobb híján formaságokba kapaszkodva igyekeztek elodázni a kiürítést. Előbb a szerbiai szénellátás problémáira hivatkozva azt akarták elérni, hogy legalább a bányákat ne kelljen elhagyniuk.<sup>33</sup> Igazságtalannak tartva a velük szembeni bánásmódot – különösképpen a nagyhatalmaknak D'Annunzio fiumei kalandjával kapcsolatos türelmét – a kiürítés ellen felhozták a terület délszláv lakosságának csatlakozási óhaját, akiknek távozásuk esetén sem személyi, sem vagyoni biztonsága nem lenne garantálva.<sup>34</sup>

A magyarországi antantmissziók egyre másra küldték Baranyába képviselőiket, hogy megpróbálják rávenni a jugoszlávokat a kiürítésre, de csekély sikerrel. Miközben tartott a kötélhúzás Pécs és a bányák ügyében, a jugoszláv békeküldöttség azzal az újabb kéréssel fordult a konferenciához, hogy a Dráva medrének a magyar–horvát kiegyezéskori helyzetéhez képest történő megváltozása miatt Magyarországhoz került területeket – 78 km<sup>2</sup> és 5000 lakos –, ítéljék Jugoszláviának.<sup>35</sup> A konferencia először nem kívánt foglalkozni a kérdéssel, majd amikor mégis fontolóra vette, az amerikai és az olasz tiltakozás hatására elutasította az egyértelműen a jugoszláv hídfő kialakítására irányuló kérést.<sup>36</sup> Ezt az esetet azért

<sup>30</sup> A békekonferencia augusztus 2-án a Muravidékről és a Dráváról, valamint a Muravidék megszállásáról, 5-én a Bácska, 19-én pedig Baranya határáról hivatalosan is értesítette a jugoszláv békedelegációt. Mitrović 1975. 178.

<sup>31</sup> Mitrović 1975. 217–218.

<sup>32</sup> Mitrović 1975. 221.

<sup>33</sup> A jugoszláviai szénellátás problémájáról l. Đurović 1975. 67–80.

<sup>34</sup> A baranyai katonai parancsnokság jelentése szerint több mint 30 000 baranyai jelentette ki, hogy nem mernek a katonaság kivonulása után otthonukban maradni, és velük együtt ők is kivonulnak. Mitrović 1975. 228.

<sup>35</sup> Mitrović 1975. 236.

<sup>36</sup> Krizman – Hrabak 1960. 200.

érdemes megemlíteni, mert ez volt az egyetlen terület, ahol a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságnak sikerült engedményt elérnie a Legfelsőbb Tanács által 1919. augusztus elején hivatalossá tett határvonalon.

A történet röviden a következő: A bizottság francia tagja, Jules Laroch javasolta a jugoszlávoknak, hogy próbálkozzanak a bizottság amerikai tagjának, Isaiah Bowman-nak a meggyerésével. A jugoszlávok megfogadták a francia tanácsát. Az amerikainak azt az ellenvetését, hogy 5000 horvát elvesztése apróság, ami miatt nem érdemes kockáztatni a természetes határt, és nekik következetesen vagy a régi politikai határ vagy a Dráva mint természetes határ mellett kell kiállniuk, a jugoszláv külügyminiszter könnyedén leszerelte. Ante Trumbić azzal érvelt, hogy a Dráva gyakran változtatja medrét és szinte mindig dél felé, mivel az északi rész magasabb, mint a déli, így a folyó nagyon rövid időn belül elveszítené politikai határ szerepét. Az érvelés elérte célját. Bowman beleegyezett, hogy kérésükkel ismét a Legfelsőbb Tanácshoz forduljanak, de azzal a jugoszlávok számára esetenként hátrányos meghagyással, hogy érvelésüket vonatkoztassák a Dráva egész vonalára, és ne csak azokra a szakaszokra, ahol Magyarország rovására akarnak területet kapni. Ezt a kikötést viszont a jugoszlávok annak a tudományosan megalapozott véleménynek a hangoztatásával hátrították el, hogy a Dráva medre bizonyos helyeken már stabilizálódott (természetesen ott, ahol nekik megfelelt).<sup>37</sup> A jugoszláv küldöttség fáradozása végső soron meghozta gyümölcsét, és a Legfelsőbb Tanács december 9-i ülésén Olaszország mérsékelt tiltakozása ellenére elfogadta a jugoszláv kérést.<sup>38</sup> Így a délszláv állam utólag egy méretét tekintve ugyan jelentéktelen, de stratégiaileg annál fontosabb területtel gyarapodott a Dráva bal partján.

Noha a béke delegáció, és főleg a jugoszláv kormány a maga részéről – jegyzékek sorát nyújtva át a konferenciának, és az elcsatolást kérő helyi lakosság küldöttségeit is felvonultatva – mindent elkövetett a határ vonalának megváltoztatása érdekében, jelentős eredményt a fenti kivételével mégsem sikerült elérnie. Ebbe beletörődve a délszláv békeküldöttség 1920 januárjától gyakorlatilag arra az álláspontra helyezkedett, hogy meg kell elégednie a már elért eredményekkel. Ezt követően a jugoszlávok – egy-két elvetélt kísérlettől eltekintve – felhagytak a további kísérletezéssel a határ megváltoztatására,<sup>39</sup> és területi nyereség helyett, inkább gazdasági engedményeket próbáltak elérni.

<sup>37</sup> Krizman – Hrabak 1960. 200.

<sup>38</sup> A jugoszláv kérés, amely egy hídfőt biztosított az ország számára Magyarország területén, a legkevésbé sem illett bele Olaszország Jugoszláviával kapcsolatos terveibe, amelyben Magyarországnak is komoly szerepet szánt. Ezért a Román–Jugoszláv Bizottságban az olasz szakértő ellene szólalt fel, de a Legfelsőbb Tanácsban az olasz képviselő – egyedül maradván álláspontjával – végül is hozzájárult „a rendkívül kanyargós” határvonalhoz. DBFP I/2. 519–520., 529–530.

<sup>39</sup> A Konferencia 1920 áprilisában határozottan leszögezte a délszláv békeküldöttség előtt, hogy semmiféle módosításra nem számíthatnak Magyarországgal szemben. Mitrović 1969. 145.

A Magyarországgal szembeni jugoszláv követelések beszüntetése mellett szólt az is, hogy egy évvel a konferencia megnyitása után, 1920 januárjában megérkezett Párizsba a magyar béke delegáció. Bár az Apponyi Albert vezette küldöttség gyakorlatilag fogoly volt Neuillyben, és szerepe is csak a békefeltételek meghallgatására, nem pedig érdemi tárgyalására szorítkozott,<sup>40</sup> mégis féltő volt, hogy egyes kezdeményezései – például az elcsatolandó területeken tartandó népszavazás kérése – meghallgatásra találnak. Aggodalomra pedig úgy tűnt volt okuk, mert egyes nagyhatalmak hajlottak arra, hogy ismét napirendre tűzzék a Magyarországgal kötendő béke kérdését. Ráadásul a március 3-án Londonban, a brit miniszterelnök hivatalában megtartott kormányfői szintű tanácskozáson Lloyd George – olasz kollégájával egyetértésben – amellettt törtélandzsát, hogy a magyarokkal szembeni igazságtalanságokat orvosolni kell.<sup>41</sup> Bár annak veszélye, hogy elveszhetnek a Legfelsőbb Tanács által 1919 augusztusában hivatalosan is nekik ígért területek hamar elmúlt, Jugoszlávia mégis jobbnak látta, felhagyni a népszavazás hangoztatásával, és arra az álláspontra jutott, hogy a már elért eredményeket nem lenne helyes kockáztatni. Különösen, miután – mint arra Pašić nem minden irónia nélkül rámutatott – a megszálló jugoszláv közigazgatásnak sikerült maga ellen fordítania a németeket és a zsidókat, akik ezért egy esetleges népszavazáson valószínűleg a magyarok mellett szavaztak volna.<sup>42</sup> Másképp látták azonban a helyzetet Belgrádban.<sup>43</sup> A jugoszláv kormány továbbra sem adta fel a reményt, hogy sikerül területi vagy gazdasági nyereségre szert tennie. Továbbra is küldögette Párizsba az elcsatolni kívánt területek lakosságának küldöttségeit, február végén pedig Cvijić javaslatát elfogadva arra utasította a delegációt, hogy lépjen kapcsolatba a magyar küldöttséggel és vesse fel a területcsere gondolatát. Belgrád elképzelésében szerepelt az általa is színmagyar településnek tartott Horgosnak

<sup>40</sup> Bánffy 1993. 37.

<sup>41</sup> Ádám – Ormos 2004. 206–210. A brit kormányfő álláspontja legalábbis meglepő a hat héttel korábbi kijelentései fényében, amikor is a magyar béke delegáció kérésére, hogy kapjanak néhány napot a békefeltételek tanulmányozására, azt a választ kívánta adni, hogy határozott válaszban jelezzék: vagy elfogadják másnap a békefeltételeket vagy mehetnek haza. DBFP First Series, Vol. II. 876.

<sup>42</sup> Krizman – Hrabak 1960. 274.

<sup>43</sup> A belgrádi kormány és a délszláv békeküldöttség közötti nézeteltérések egyfelől abból fakadtak, hogy a kérdéssel foglalkozó nagyhatalmak képviselőivel és főleg azok szakértőivel szinte napi szinten kontaktusban lévő békeküldöttség tagjai sokkal rugalmasabban reagáltak a felmerülő javaslatokra és változásokra, mint a távolban politikai-hatalmi és egyéb érdekek mentén kialakított, s elvi álláspontján jóval nehezkesebben változtató kormányzat. Emellett nem szabad figyelmen kívül hagyni a belpolitikai és pártpolitikai ellentéteket sem, jelesül azt, hogy miközben a béke delegáció vezetője a hatalomból közel két évtizede csak hónapokra kieső Szerb Népi Radikális Párt feje, Nikola Pašić volt, addig Belgrádban politikai ellenfele a demokrata Ljuba Davidović volt kormányon 1919 augusztusától 1920. február közepéig.

és környékének a Baja környéki délszláv lakosságú területekre való elcserélése, de szóba került Mohács esetleges megszerzése is egy hasonló csereügyletben.<sup>44</sup> A delegáció azonban (nem magát az elgondolást, hanem az időpontot kifogásolva) elvetette az ötletet. Úgy vélte, majd akkor gondolkodhatnak a cseréről, ha a már megállapított határokat rögzítették a békeszerződésben, addig azonban felesleges kockáztatniuk, különösen akkor, amikor magyar részről minden területre nézve kéri a népszavazást.<sup>45</sup> A delegációnak sikerült meggyőznie a belgrádi kormányt, amely ezt követően – tudomásul véve az addig elért eredményeket – hallgatólag beleegyezett a békekonferencia döntéseibe, és felhagyott a konferencia további zaklatásával.<sup>46</sup> Az 1920. június 4-én aláírt trianoni szerződés pedig *de jure* pontot tett a magyar–jugoszláv határ megállapításának ügyére.<sup>47</sup> Bár Baranya ügyének megoldására még egy évet kellett várni, de a jugoszláv–magyar határ rögzítve lett, és csak kisebb módosítások maradtak hátra, amelyeket a konferencia a határmegállapító bizottságok hatáskörébe utalt.<sup>48</sup>

## A kiürítés és a határ megállapítása

Mindazonáltal a megkötött békeszerződés dacára a magyar kormány nem gyakorolhatta a történelmi Magyarországból megmaradt déli területek egésze felett a szuverenitást. A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság hadseregének egységei ugyanis továbbra is megszállva tartották Baranya jelentős részét Péccsel, valamint a Bácska északi területét Bajával és környékével. A nagyhatalmak 1921 nyarára elégték meg végleg a területek kiürítésével kapcsolatos huzavonát. Az 1921. július 2-án tartott budapesti tábornoki és főbiztosi megbeszélésen részletekbe menően előírták mindkét fél részére a kiürítéssel, illetve a bevonulással kapcsolatos feladatokat.<sup>49</sup> A nagyhatalmak budapesti képviselői augusztus 9-én döntöttek Baranya

<sup>44</sup> Mitrović 1975. 242.

<sup>45</sup> Mitrović 1975. 243.

<sup>46</sup> Területcsere javaslata felmerült 1922-ben is. Akkor Muravidéki területeken népszavazásról, míg a baranyai és a bácskai területek esetében területcseréről egyezett meg Bánffy Miklós magyar és Momčilo Ninčić jugoszláv külügyminiszter. Az aláírt megállapodásból azonban a belgrádi kormány visszakozása miatt nem lett semmi. Bánffy 1993. 149–150.

<sup>47</sup> Eltekintve azoktól a módosításoktól, amelyek később a Határmegállapító Bizottság döntései alapján történtek.

<sup>48</sup> A békekonferencia által végül hivatalosan kiküldött békefeltételek mellé 1920. május 6-án mellékelt úgynevezett Millerand-féle kísérőlevél kilátásba helyezte, hogy a helyszíni vizsgálat nyomán, bizonyos helyeken változtatni lehet a kijelölt határvonalon.

<sup>49</sup> A terv kidolgozásába, eltekintve egy-két apróbb részlettől, a magyar és a szerb–horvát–szlovén katonai hatóságokat is bevonták. Athelston Johnson távirata a Nagykövetek Konferenciájához Párizsba. 1921. július 2. TNA FO 371/6132.

kiürítésének időpontjáról és módjáról. Három szakaszban kívánták lebonyolítani augusztus 18–22. között,<sup>50</sup> a kiürítési terv megvalósulásának ellenőrzésére létrehozták az úgynevezett „Baranya-missziót” Francis William Gosset angol ezredes vezetésével.<sup>51</sup> A misszió, amelynek feladata volt felügyelni a kiürítést, egyben megakadályozni a területek túlzott kiürítését, értve alatta a szerb csapatok rekvirálását, augusztus 10-én Pécsre érkezett. Négy nappal ezután a helyi délszláv vezetők, vélhetően a belgrádi és a helyi katonai körök egyetértésével, a magyarországi rendszer Pécsre és Baranyára történő kiterjesztésétől tartó, jórészt manipulált munkásság felhasználásával kétségbeesett kísérletet tettek a területek szerb fennhatóság alatt tartására, és augusztus 14-én kikiáltották a Baranyai Magyar–Szerb Köztársaságot, amely Belgrád védelme alá kívánta helyezni magát. Gosset ezredes a „köztársaság” kikiáltása után felkereste az államképződmény legfontosabb szerve, az Intéző Bizottság. A bizottság mintegy 25 szélsőséges személyből állt, *„akik a bányák felrobbantásával és utolsó csepp vérükig való ellenállással és hasonló szokásos számárságokkal fenyegetőztek.”*<sup>52</sup> jelentette Gosset ezredes, aki ugyan nem tartotta komolynak a köztársaságot, de úgy vélte, hogy amennyiben szabadjára engedik az események folyását az zavarokhoz vezethet a kiürítés alatt és után.<sup>53</sup>

Időközben a nagyhatalmaknak a baranyai kiürítéssel kapcsolatos eltökéltségét kihasználva a magyar kormánynak sikerült junktímet, azaz egyidejűséget elérnie a szerbek által megszállt baranyai és a magyar szabadcsapatok által ellenőrzött burgenlandi területek kiürítése között, ami jelentősen javította az ország érdekérvényesítési esélyeit mindkét terület vonatkozásában.

Eközben úgy tűnt, hogy a helyi hivatalos jugoszláv szervek nekiláttak a kiürítés *de facto* előkészítéséhez. Ez kimerült a vasúti jelzőberendezések leszerelésében, gépek elszállításában és raktárak kiürítésében, a városparancsnokság és a kaszárnyák berendezéseinek, valamint a katonatisztek és a tisztviselők bútorainak elszállításában.<sup>54</sup> Hivatalos nyilatkozataikban azonban – feltehetően a hazai

<sup>50</sup> I. szakasz: Barcs, Szigetvár és Bátaszék; II. szakasz: Pécsvárad, Pécs, Szentlőrinc és Sellye; III. szakasz: Mohács, Villány, Siklós, Harkány és környéke.

<sup>51</sup> A Nagykövetek Konferenciája már 1921. június 23-i ülésén született döntésével felhatalmazta a budapesti Szövetséges Főhatalmak misszióját: bízta meg a pécsi katonai bizottságot a kiürítés felügyeletével, és dolgozza ki annak tervét. Harding párizsi angol nagykövet távirata Curzonnak 1921. június 23. TNA FO 371/6132. C 13076.

<sup>52</sup> William Strang jelentése 1921. május 16. TNA FO 371/6131. C 16670.

<sup>53</sup> William Strang jelentése 1921. május 16. TNA FO 371/6131. C 16670. A Nagykövetek Konferenciája augusztus 17-én azonnali és erőteljes fellépést határozott el a terület kiürítése érdekében a jugoszláv kormánynál. Együttal felhatalmazta a konferencia elnökét, hogy amennyiben szükséges, a konferencia felfüggesztése alatt hasonló jellegű demarchokat intézzen a belgrádi kormányhoz. Harding jelentése Curzonnak 1921. augusztus 17. TNA FO 371/6132. C 16595.

<sup>54</sup> A jugoszláv minisztertanács már 1919 decemberében határozatot hozott arról, hogy Baranya kiürítendő részein az állami tulajdonban lévő gyárakat le kell szerelni és a gépeket jugoszláv

közvélemény megnyugtatója érdekében – cáfolták, hogy szándékukban állna a területeket kiüríteni.<sup>55</sup> Olyannyira igyekeztek cáfolni, hogy Đorđević ezredes, a szerb kormány által végül kinevezett katonai főparancsnok egyenesen fegyveres ellenállást helyezett kilátásba a bevonuló magyar csapatokkal szemben.<sup>56</sup> A fenyegetést komolyan véve, Gosset ezredes 18-án javasolta a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnak a kiürítés 48 órával történő elhalasztását, amit az jóvá is hagyott.<sup>57</sup> Egyúttal azonban energikus jegyzékben figyelmeztette Belgrádot kötelességére. A körülményeket mérlegelve Belgrád nem volt hajlandó vállalni a fegyveres konfrontációt, a frissen kikiáltott Baranyai Magyar–Szerb Köztársaság elnökének, Petar Dobrović-nak és a köztársaság kikiáltásához asszisztáló pécsi polgármesternek, a Károlyi-kormány egykori hadügyminiszterének, Linder Bélának nem ígérhetett támogatást. Ezzel megpecsételődött a „Köztársaság” sorsa. Belgrádban még aznap döntés született a területek átadásáról, amit utána nagyon gyorsan és zökkenőmentesen végrehajtottak.<sup>58</sup> Augusztus 20-án megtörtént a városi, majd másnap a megyei közigazgatás hivatalos átadása Gosztonyi Gyula városi, illetve Prakatur Tamás megyei kormánybiztos főispánoknak.<sup>59</sup> 1921. augusztus 22-én délelőtt pedig a magyar csapatok Bádoki Soós Károly tábornok vezetésével megkezdték bevonulásukat Pécsre.

A kommunisták, az orosz emigránsok és azok, akiknek félnivalójuk volt a hatalomváltástól, addigra már elhagyták a várost, míg a bányászok a jelentések szerint örömmel fogadták a hatalomváltást.<sup>60</sup> A dohánygyár területén felállítani tervezett menekülttábort sem kellett megnyitni, de vélhetően önmagában az a tény, hogy menekülttábort hoztak létre, segítette a pánik kitörésének elhárításában.<sup>61</sup> A megszállt területek kiürítése azonban nem mindenütt történt olyan zökkenő-

---

területre kell szállítani. Hrabak 1970. 67-68.

<sup>55</sup> A miniszterelnök, Nikola Pašić augusztus 17-én kommunikét tett közzé, amelyben kifejtette, hogy Baranya kérdése a nemzetközi békeszerződéstől függ, ám kormánya, figyelembe véve a lakosság érzelmeit a tervezett kiürítéssel kapcsolatban, már kérte a tervezett kiürítés elhalasztását. William Strang távirata Belgrádból. 1921. augusztus 17. TNA FO 371/6132. C 16620.

<sup>56</sup> Athelston Johnson távirata Gosset ezredes jelentésére hivatkozva. 1921. augusztus 13. TNA FO 371/6132. C 16350.

<sup>57</sup> Thomas Hohler jelentése 1921. augusztus 18. TNA FO 371/6132. C 16708.

<sup>58</sup> Augusztus 21-i jelentésében Gosset ezredes Đorđević ezredes ténykedését a lehető legőszintebbnak és leghízelgesebbnek ítélte. Ugyanitt beszámolt arról, hogy a városban nyugalom honolt, és kisebb magyar csendőregységek, összesen mintegy 150 fő, kérésére már előző este bevonult Pécsre, a bányákhoz és Pécsváradra. TNA FO 371/6132. C 16921.

<sup>59</sup> Gosset 22-i táviratában jelentette, hogy a második szakasz kiürítése is kielégítően alakult, s a szerb csapatok példamutató magatartás mellett hagyták el Pécsset. TNA FO 371/6132. C 16921.

<sup>60</sup> Gosset augusztus 26-i jelentése: TNA FO 371/6132. C 17180/3655/21.

<sup>61</sup> „A menekülttábor nem lett megnyitva, de úgy vélem megléte segítette a pánik kitörésének elhárításában.” – TNA FO 371/6132. C 16921. Gosset ezredes jelentése augusztus 22-én. TNA FO 371/6132. C 16921.

mentesen, mint Pécs esetében. A Dunától keletre ugyanis a szerbek 4 ponton nem érték el a meghatározott vonalat, mondván, az ő térképeiken a kiürítendő területeket kijelölő vonal északabbra húzódik.<sup>62</sup> A szerbek és a nagyhatalmak által használt térképek közötti eltérés 2–9 kilométer volt, amit Gosset ezredesnek belgrádi villámlátogatása során sikerült tisztáznia.<sup>63</sup> Ezt követően valóban sor került a végleges kiürítésre és 14 hónappal a trianoni szerződés aláírása után a magyar államhatalom végre kiterjeszthette fennhatóságát a neki ítélt délvidéki területek egészére.

Ezt követően kerülhetett sor a határvonalnak a helyszínen történő megállapítására, hogy az 1:1 000 000 méretarányú térképhez képesti eltéréseket a helyszínen rögzítsék, és az esetlegesen felmerülő pontatlanságokat kijavítsák, vagy a helyi lakosság véleményének helyt adjanak. A hat szakaszra osztott magyar–jugoszláv határvonalon a Határkijelölő Bizottság 1921 augusztusában kezdte meg tevékenységét és 1922 májusára be is fejezte a határ bejárását. A Bizottság, amelynek tagja volt az öt nagyhatalom delegáltja mellett a magyar és a délszláv állam képviselője is, egyetértett abban, hogy csak abban az esetben fordulnak a Népszövetséghez javaslataikkal, ha mind a nemzetiségi, mind a gazdasági kérdések indokolják a határ jelentősebb módosítását. Ezen az alapon sem a magyar, sem pedig a jugoszláv félnek nem volt esélye arra, hogy követeléseit Genfben, a Népszövetségben vitassák meg. A két fél között ádáz küzdelem indult a minimális területi nyereségek érdekében is. Memorandumokkal és brosúrákkal árasztották el a bizottság tagjait, kitanították a helyi lakosságot, hogy mit válaszoljanak a bizottság kérdéseire, ám az elért eredmények igen csekélyek voltak. A határbejárás során eszközölt területmódosítások összességében végül is Magyarország számára voltak kedvezőbbek. A végérvényesen megállapított határvonal szerint ugyanis a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságnak a magyar–jugoszláv határon összesen 34 000 kataszteri holdnyi földterületet kellett átadnia, amit 1922. május hó végéig ürített ki a szerb hadsereg.<sup>64</sup> Ezt követően nyerte el a magyar–jugoszláv határ – az 1941–1944 közötti időszakot nem számítva – mindmáig változatlan formáját.

<sup>62</sup> Ettől eltekintve a katonai hatóságok a lehető legkorrektebben viselkedtek. Gosset augusztus 26-i jelentése TNA FO 371/6132. C 17180/3655/21.

<sup>63</sup> A jugoszláv miniszterelnök, Nikola Pašić ígéretet tett a kérdés mielőbbi rendezésére. William Strang belgrádi angol követ jelentése Curzonnak augusztus 29-én. TNA FO 371/6132.

<sup>64</sup> Suba 1999. 131.

## Források, rövidítések

TNA = The National Archives

FO = Foreign Office

DBFP = Woodward, E.L. – Butler, Rohan (Ed.): Documents on British Foreign Policy 1919–1939 First Series, Volume II. 1919. London, 1948.

FRUS = Papers relating to the foreign relations of the United States, the Paris Peace Conference, 1919: volume IV. Washington, 1943.

Ádám – Ormos 1999 = Ádám Magda – Ormos Mária (összeáll. és szerk.): Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1918–1919. Budapest, 1999.

Ádám – Ormos 2004 = Ádám Magda – Ormos Mária (összeáll. és szerk.): Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1919–1920. Budapest, 2004.

Hrabak 1970 = Hrabak, Bogumil: Zapisnici sa sednica Davidovićeve dve vlade od avgusta 1919. do februara 1920. Arhivski vjesnik XIII. (1970/1), 7–92.

Krizman – Hrabak 1960 = Bogdan Krizman – Bogumil Hrabak (priredili): Zapisnici sa sednica Delegacije Kraljevine SHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu, 1919–1920. Beograd, 1960.

Mandić 1956 = Mandić, Ante: Fragmenti za historiju ujedinjenja. Zagreb, 1956.

## Felhasznált irodalom

Bánffy 1993 = Bánffy Miklós: Huszonöt év (1945). Sajtó alá rendezte Major Zoltán. Budapest, 1993.

Deák 1972 = Deák, Francis: Hungary at the Paris Peace Conference. New York, 1972.

Đurović 1975 = Đurović, Smiljana: Kriza uglja na teritoriji Kraljevine SHS 1919. godine. Acta Historico-economica Iugoslaviae 2. (1975), 67–82.

Krizman 1959 = Krizman, Bogdan: Pitanje granica Vojvodine na Pariškoj mirovnoj Konferenciji 1919. g. Zbomik za društvene nauke Matice srpske 24. (1959), 31–72.

Mitrović 1969 = Mitrović, Andrej: Jugoslavija na Konferenciji mir 1919–1920. Beograd, 1969.

Mitrović 1975 = Mitrović, Andrej: Razgraničenje Jugoslavije sa Mađarskom i Rumunijom: 1919–1920.: prilog proučavanju Jugoslovenske politike na konferenciji mira u Pariza. Novi Sad, 1975.

Nicholson 1965 = Nicholson, Harold: Peacemaking 1919. New York, 1965.

Romsics 2001 = Romsics Ignác: A trianoni békeszerződés. Budapest, 2001. (Osiris zsebkönyvtár)

Stanojević 1914–1921 = Stanojević, Stanoje: Vojvodina na Konferenciji mira. Letopis Matice srpske 300. (1914–1921), 76–89.

Suba 1999 = Suba János: Magyarország határának kitűzése és felmérése 1921–1925 között. A határmegállapító bizottságok működése. Budapest, 1999. (Honvédtudósok 39.)

BEBESI GYÖRGY – LENGYEL GÁBOR

## A gorbacsovi külpolitika és a Szovjet Birodalom elvesztése

*Gorbachev's Foreign Policy and the Loss of the Soviet Empire*

When Mikhail Gorbachev was nominated for the leader of the Soviet Union in March 1985, when the economic, political and social crises of the socialist system had been already inevitable. But even the experts of the Eastern Block would not have thought that within a few years one of the superpowers of the bipolar world order ceased to exist of itself. Mainly based on documents this study intends to describe the most important factors which conducted the collapse of the Soviet Union. The aim of this paper is to analyse the evolution of the foreign and the security policy thinking of Gorbachev and his colleagues in the second half of the 1980's. We would like to make the case for the fundamental changes in the empirical stance were the main reason which led to the collapse of the Soviet Union.



Az évszázadokon átívelő orosz vezetésű birodalmi törekvéseket megvizsgálva, a Szovjetuniót valamiféle csúcspontként, kiteljesedésként értékelhetjük, amely a 20. század második felében érte el legnagyobb területi kiterjedését. Ráadásul a második világháborút követően az óriási földrajzi terület jelentős világpolitikai szereppel is kiegészült, hiszen a Szovjetunió a bipoláris világrend egyik központjává, „hadviselő felévé” vált. Egészen az 1980-as évek második feléig úgy tűnt, hogy a közeljövőben nem következik be olyan változás, ami a szovjet államban, és a négy évtizede fennálló kétpólusú nemzetközi rendszerben alapvető átalakulásokat indukálna.

A Szovjetunió felbomlásának folyamatát a hazai és a nemzetközi szakirodalom részletesen, több megközelítésben is vizsgálta az elmúlt közel három évtizedben. Az okok és következmények feltárása, bemutatása sok történész és politológus elsőszámú kutatási területévé vált ebben az időszakban. A szovjet rendszer, illetve

birodalom összeomlása jól ismert, köztörténeti tekintetben alaposan körbejárt terület, amelynek leíró jellegű bemutatását a hazai és nemzetközi történetírás a lehető legteljesebb mértékben elvégezte. Jelen tanulmányunkkal inkább arra vállalkozunk, hogy az elérhető források és a szakirodalom segítségével néhány olyan folyamatra mutassunk rá, amelyek a Szovjetunió belül, valamint a nemzetközi rendszerben zajlottak, és kiemelkedő jelentőségük volt a birodalom széthullásában, ezzel pedig a bipoláris világrend megszűnésében.

Ma már látjuk, hogy a szovjet típusú államszocialista berendezkedés, a szovjet birodalom fenntartásának válságjelei sokkal korábban jelentkeztek, mint ahogy Mihail Gorbacsov 1985 márciusában elfoglalta volna a főtitkári pozíciót. A történeti irodalomban azonban elfogadott nézet, hogy – egyéb tényezők mellett – az új vezető személyes elképzelései, hozzáállása, újjító törekvései nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a közel hét évtizeden keresztül épített birodalom meglepő gyorsasággal hulljon szét.

Elsődleges célunk nem az események részletes ismertetése, inkább azokat a legfontosabb tényezőket, jelenségeket igyekszünk bemutatni, amelyek véleményünk szerint háttérét képezték a Szovjetunió és ezzel együtt a bipoláris világrend felbomlásához vezető eseményeknek. A szovjet kül- és belpolitika átalakulása, a szovjet birodalom érdekszférájába tartozó országokban megindult gyökeres változások, a nemzetközi környezet hatásai mind olyan tényezők, amelyek hozzájárultak a forradalmi eseményekhez. Jelen tanulmányunkban a szovjet külpolitika nyolcvanas évek végén bekövetkezett gyökeres átalakulására helyezzük a hangsúlyt, mert úgy gondoljuk, hogy a teljes irányváltásnak kiemelt jelentősége van a birodalom szétesésének folyamatában.

## Mihail Gorbacsov személyének, a világról alkotott nézeteinek jelentősége

Mihail Gorbacsov 1985. márciusi megválasztása az Szovjetunió Kommunista Pártja első titkárává új korszakot jelentett mind a Szovjetunió, mind a hidegháború történetében. A köztudatban Gorbacsov neve szorosán összekapcsolódott a Szovjetunió agóniájával, a két szuperhatalom közötti enyhüléssel és a bipoláris szembenállás végével is. A pártfőtitkár olyan jelentős reformokat kívánt véghezvinni a bel- és a külpolitikában egyaránt, amelyek eredeti céljukat tekintve a szovjet birodalom megerősítését, fenntartását célozták, ám teljesen más eredménnyel zárultak. Éppen ezért tarthatjuk egyrésztől reálpolitikusnak, hiszen jó érzékkel ismerte fel a változások szükségességét, és próbálkozott is azok véghezvitelével. Másrésztől azonban – néhány évtized távlatából szemlélve – inkább túlzottan idealistának tekinthetjük, hiszen egy megreformálhatatlan, minden szempontból válságban lévő birodalmat

próbált alkalmatlan és az akkori szovjet valóságtól távol álló eszközökkel átalakítani (amit az idő múlásával ő maga is kénytelen volt belátni).

A legelfogadottabb elméletek szerint a nemzetközi kapcsolatok folyamatait alapvetően három dimenzióban, három különböző – ugyanakkor egymásra kölcsönösen ható – szinten érdemes vizsgálni. Ezek alapján az állami szint, a nemzetközi viszonyok és a vezetők személyes jellemzői határozzák meg általában egy ország külpolitikai irányvonalát, illetve a legfontosabb világpolitikai eseményeket. A Szovjetunió szétesésének folyamatában mindhárom tényező kiemelt jelentőséggel bírt, azt gondoljuk azonban, hogy a vezető személye, a „Gorbacsov-faktor” ebben az esetben kiemelkedő fontosságú – annak ellenére is, hogy a birodalom felbomlása nem vezethető le kizárólag a pártfőtitkár személyes tulajdonságaiból. Nehezen megválaszolható kérdés ugyanakkor, hogy a szovjet állam adott politikai és gazdasági helyzete, nemzetközi szerepe befolyásolta-e a pártfőtitkár nézeteinek formálódását vagy éppen fordítva, Gorbacsov kül- és belpolitikai elképzelései és intézkedései voltak olyan hatással, amelyek meghatározták az események alakulását.

Az utolsó szovjet vezető személyisége nagyon hamar felkeltette a történetudománnyal és nemzetközi tanulmányokkal foglalkozó szakemberek figyelmét, ezért olyan nagyszámú életrajzi mű született vele kapcsolatban, hogy még felszínes áttekintésre sem vállalkozhatunk. Éppen ezért azt gondoljuk, hogy kuriózumnak tekinthető egy olyan dokumentumon keresztül rávilágítani Gorbacsov legfontosabb tulajdonságaira, amely még pártfőtitkári kinevezése előtti személyes benyomásokon alapul.

A nyugati politikusok, közéleti szereplők azon része, akiknek volt lehetősége találkozni Mihail Gorbacsovval 1985. márciusi hivatalba lépését megelőzően is, meggyőződhetek róla, hogy egy kiemelkedő képességű szovjet vezetővel van dolguk. Ebben a tekintetben döntő fontosságú dokumentumnak ítéljük John Browne brit parlamenti képviselő feljegyzését, aki 1984 decemberében, egy szovjet delegáció fogadása során ismerkedett meg közelebbről a későbbi pártfőtitkárrel (aki ekkor már az SZKP Politikai Bizottságának tagja volt) és annak feleségével. Gorbacsov személyisége mellett a szovjet rendszer sajátosságait is elemző, húszoldalas, tartalmas feljegyzés 1985. május 20-i keltezésű.<sup>1</sup> A dokumentum elkészítésének az volt a célja, hogy az akkor már két hónapja a Szovjetunió élén álló vezetőről részletes ismertetőt készítsen, amely segíthet a nyugati vezetőknek – főként Ronald Reagannek – a későbbi tárgyalásaik során. Találkozásaik alkalmával Browne arra jutott, hogy személyes karizmájuk miatt Mihail Gorbacsov és felesége Raisza olyan csapatot alkotnak, mint John F. Kennedy és Jackie (feljegyzésének címe is erre utal: Gorbacsov – egy Kennedy a Kremlben?). Értékelésében megállapítja, hogy Gorbacsov ugyan érezhetően a szovjet rendszer „gyermeke”, hűségese az

<sup>1</sup> Browne 1985.

ideológiához, valahogy mégis más színvonalat képvisel. Hosszú évtizedek óta a Szovjetuniót titkokkal övezett vezetők irányították, már ekkor azonban úgy tűnt számára, hogy egy új típusú, intelligens, meggyőzően nyitott személyiség került az élre, ami a Szovjetunióknak mindenképp előnyére válhat, ezzel párhuzamosan viszont biztosan komoly kihívást fog jelenteni a Nyugatnak.<sup>2</sup>

Browne külön kiemeli a British Museumban tett látogatásukat, ahol a későbbi pártfőtitkár rengeteg – sok esetben pimasz, kötekedő kérdést – tett fel a múzeum munkatársainak, amelyekből rögtön látszott, hogy intelligens, figyelmes, kíváncsi és alapos ismeretekkel rendelkezik a nyugati történelemtől is. Ezen felül a múzeumi látogatás tapasztalataiból az angol képviselő két fontos következtetést szűrt le a későbbiekre vonatkozóan. Az egyik, hogy Gorbacsov törekszik a tanulásra a Nyugattól, ezeket pedig akár a szovjet rendszerbe is beépítheti, ezek segítségével reformálva meg annak gazdasági és politikai rendszerét. Másrészt hajlamos, sőt kimondottan élvezi a neki bemutatott bizonyítékokat, tényeket megkérdőjelezni. Utóbbi Browne azért tartotta kiemelt fontosságúnak hangsúlyozni, mert a nyugati világ vezetőinek Gorbacsovval folytatott tárgyalásai során döntő jelentősége lehet annak, hogy milyen tárgyalási technikákat alkalmaznak vele szemben, hogyan próbálják majd meggyőzni.<sup>3</sup>

A személyes tulajdonságok hangsúlyozása mellett Browne a szovjet rendszer sajátosságainak jellemzésén keresztül is próbálja értelmezni a pártfőtitkár megválasztásának jelentőségét. Azt a kérdést teszi fel, hogy az a politikai- és pártelit – amely hosszasan őrizte vezető szerepét, és igyekezett mindig olyan vezető személyt élre juttatni, aki közülük való és garantálja pozíciójukat – most miért választott meg egy ifjú reformert, mintegy veszélyeztetve az elit addig betöltött érinthetetlen helyzetét. Következtetése szerint főként azért, mert a vezető rétegben is egyre többen érzékelték, hogy gazdasági, társadalmi, technológiai, külpolitikai tekintetben is jelentős kihívásokkal néz szembe a Szovjetunió. A nyolcvanas évek közepére olyan helyzet alakult ki, amelyben nem csupán a saját vezető helyzetük volt a kérdéses, hanem az egész államforma és politikai rendszer fennmaradása, túlélése volt a tét. Kellett valaki, aki bátor intézkedésekkel hozzá mer nyúlni az alapokhoz úgy, hogy megőrzi a rendszert, ráadásul szuperhatalomként. Megbízható, intelligens vezetőre volt szükség, aki nem csak meggyőzni tudja a bürokráciát, hogy szükség van változásokra, hanem képes véghez is vinni azokat.<sup>4</sup> Ez is alátámasztja azt, hogy már a nyolcvanas évek közepe előtt felszínre kerültek a rendszeren belüli problémák.

<sup>2</sup> Browne 1985. 1.

<sup>3</sup> Browne 1985. 3.

<sup>4</sup> Browne 1985. 8.

Browne feltételezése szerint Gorbacsov az első szovjet vezető, aki képes lehet sikerrel meggyőzni a szovjet embereket, hogy többet, hatékonyabban dolgozzanak, és mindezt nem kényszerítő intézkedéseknek köszönhetően. Azért lehet mindennek jelentősége, mert hozzájárulhat a szovjet gazdaság megerősödéséhez, aminek segítségével a Szovjetunió megőrizheti szuperhatalmi szerepét.<sup>5</sup>

Gorbacsov kinevezésével az alapvető szovjet célok és a rendszer megváltozását Browne valószínűtlennek gondolta, a vezetési stílusban azonban jelentős változást várt. A pártfőtitkár kommunikációját érettnek és profinak minősítette, aki a nyugati médiát teljesen „megvette”, ez azonban nem szabad, hogy a nyugati vezetőket megtéveszse. „*Megvan az az elbűvölő képessége, hogy dollármilliókat beszéljen le a nyugati védelmi költségvetésekből.*”<sup>6</sup> Az angol politikus hangsúlyozza, nem szabad ennek bedőlni, a szovjet fegyverkezés és katonai–külpolitikai célok nem fognak jelentősen változni.

Végső következtetése szerint Gorbacsov valószínűleg sokáig fog a Szovjetunió élén állni, személyében pedig egy eddig nem látott kihívással szembesülhetnek a nyugati vezetők. Reagan számára megfogalmazott javaslataiban kiemeli, hogy Gorbacsov könnyen be tudja húzni a csőbe, a sármja elsődlegesen az eszéből fakad, és képes olyan helyzetet teremteni a kamerák előtt, amellyel rombolhatja az amerikai elnök tekintélyét.<sup>7</sup>

Browne tartalmas feljegyzése több tekintetben is kiemelt jelentőségű. Még abban az időszakban szerzett személyes tapasztalatokat a későbbi szovjet vezetőről, amikor nem lehetett biztos benne, hogy pár hónap múlva a birodalom élén fog állni (bár maga Browne is megjegyzi, hogy ekkor ő volt a pozíció legfőbb várományosa). A dokumentumban megfogalmazottakat egy érdekes kettősség jellemzi. Egyrészt a brit politikus kiválóan ráérez, hogy Gorbacsov személyében egy meghatározó jelentőségű politikus kerülhet a Szovjetunió élére, aki gyökeres változásokat fog végrehajtani a közeljövőben. Előzetes értékelése azonban azt igyekezett bizonyítani, hogy sokáig fogja betölteni a vezető szerepet, és bátor reformjainak köszönhetően egyre nagyobb fenyegetést fog jelenteni a Nyugatra nézve. A feljegyzésben Browne végig amellet igyekszik érvelni, hogy a barátságos kommunikáció csak álca, a mögöttes szándékok, a külpolitikai irányvonal a korábban megismert marad. Bár Gorbacsov vezetői időszaka nem volt olyan tartós, mint a brit konzervatív képviselő 1985 májusában feltételezte, visszatekintve azt mondhatjuk, hogy az angol politikus elemzése meglehetősen pontosan és előremutatóan írja le azokat a tulajdonságokat, amelyek meghatározónak bizonyultak a későbbiek során. Abban is biztosak lehetünk, hogy a Reagan-adminisztráció alaposan tanul-

<sup>5</sup> Browne 1985. 15.

<sup>6</sup> Browne 1985. 17.

<sup>7</sup> Browne 1985. 19.

mányozta a feljegyzést Gorbacsov személyiségének megrajzolásakor, valamint a tárgyalásokra történő felkészülés alkalmával.

Gorbacsov személyes tulajdonságai (reformtörekvései) mellett a nyolcvanas évek második felében bekövetkezett rendszerszintű változásoknak alapvetően két oka volt. Az egyik a Szovjetunió gazdasági teljesítményének kritikus visszaesése, amely belülről tette fenntarthatatlanná a korábbi irányvonal folytatását. Nagy valószínűséggel Gorbacsov nyitott és reformer gondolkodására volt szükség ahhoz, hogy ne csak felismerje ennek jelentőségét, hanem aktívan próbáljon is változtatni a korábban megváltoztathatatlanak gondolt évtizedes gyakorlaton. A másik ok szoros összefüggésben áll ezzel. Az új vezető elképzelései szerint a gazdaság és a rendszer megújításának (mondhatni megmentésének) alapfeltétele volt, hogy a birodalom külső periferiájának építése és fenntartása helyett egyre inkább befelé forduljanak. Vagyis mind a feszült nemzetközi környezetben, mind a keleti blokkban teljes körű irányváltásra volt szükség.

Egyben azt is állíthatjuk, hogy a külpolitika radikális átalakulása nem csak az egyik jele volt a Szovjetunió folyamatos gyengülésének, hanem következménye is. Az 1980-as évek második felében a belső problémákat egyre inkább úgy igyekeztek orvosolni, hogy a külpolitikai kötelezettségeket próálták minél jobban lefaragni, azaz a szocialista ideológia terjesztésére és a birodalom fenntartására fordított rubelmilliárdokat inkább a gazdasági és társadalmi stabilizációra fordítani.

## Nemzetközi környezet – a szovjet–amerikai viszony alapvonalai

Nagyon röviden szólnunk kell a nyolcvanas évek nemzetközi kapcsolatait, főként a szovjet–amerikai viszonyt meghatározó főbb tendenciákról. Az 1940-es évek második felétől kezdődően a világpolitikai folyamatokat a bipolaritás, vagyis az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió az élet minden területére kiterjedő szembenállása határozta meg. Az 1979 és 1989 közé eső időszak kettőséget mutat. Míg 1985-ig a feszültség fokozódása volt jellemző, 1985 után a közeledés, a konstruktivitás vált meghatározóvá, ami egyértelműen a gorbacsovi külpolitikai fordulatnak köszönhető.

A még expanzív szakaszban lévő szovjet diplomáciai kurzus a következő évtizedre is kiható lépésre szánta el magát, amikor 1979 decemberében Afganisztán megszállása mellett döntött. A szovjet bevonulásnak komoly hatásai voltak a nemzetközi életre, ezzel ugyanis véget ért a hetvenes években kibontakozó *détente*, az enyhülés időszaka, és újra a fokozódó konfrontáció vált meghatározó tendenciává a két szuperhatalom között. Az élesedő szembenállás legfőbb elemei voltak, hogy Carter elnök 1980-ban levette az amerikai szenátus napirendjéről a fegyverkezési verseny további korlátozását célzó SALT-II szerződés ratifikálását,

illetve még ez év január 23-án meghirdette doktrínáját, aminek lényege, hogy a Perzsa-öböl stratégiaiilag jelentős térségét akár fegyverrel is hajlandó megvédeni.<sup>8</sup> A Szovjetunió afganisztáni intervenciójának ugyanis az volt az egyik legfontosabb geostratégiai jelentősége, hogy az afgán repülőterekről könnyen elérhetővé vált a Hormuzi-szoros, ahol a világ olajtermelésének húsz százaléka haladt keresztül.<sup>9</sup> Ezek a fejlemények már önmagukban is az enyhülés végét jelentették, legnagyobb változást azonban az hozta, hogy 1981 januárjában a republikánus Ronald Reagan lett az Amerikai Egyesült Államok elnöke, aki nem hitt a felek közötti enyhülésben, azt egyirányú utcának tartotta, ahol csak a Szovjetunió haladt saját célja felé.<sup>10</sup>

Az új amerikai adminisztráció két sarkalatos külpolitikai célt fogalmazott meg a Szovjetunióval szemben. Az egyik, hogy addig kell küzdeni a szovjet geopolitikai nyomás ellen, amíg megállítják, majd vissza is fordítják azt. Ennek fontos elemét képezte, hogy az amerikai kormányzatnak különböző eszközökkel kell segítenie az ellenálló mozgalmakat, hogy azok kiszabadítsák országukat a szovjet befolyás alól. Az amerikai fél geostratégiai offenzívájának a fő célja, hogy a szocialista típusú berendezkedés terjeszkedését a lehető legnagyobb mértékben visszaszorítsa, egyben megértesse a szovjetvezetéssel, hogy túlterjeszkedtek.

Reagan elnök másik kitézött célja egy olyan fegyverkezési program beindítása volt, amely megghiúsítja a stratégiai fölény megszerzésére tett szovjet kísérleteket. 1983. március 23-án jelentette be az SDI (Strategic Defense Initiative – Hadászati Védelmi Kezdeményezés) tervét, vagy közismertebb nevén a „csillagháborús” tervet, melynek elismert célja volt, hogy abba a Szovjetunió gazdaságilag belerokkanjon.<sup>11</sup>

A kapcsolatok elhidegülését jelezte az is, hogy 1980 és 1984 között nem voltak rendszeresek a legmagasabb szintű kétoldalú találkozók (kivételt képezett 1984 szeptembere, amikor Reagan New Yorkban találkozott Andrej Gromiko akkori szovjet külügyminiszterrel).<sup>12</sup> Az elhidegülés tendenciája Mihail Gorbacsov főtitkársága idején változott meg – elsősorban a lentebb tárgyalt, a szovjet külpolitikai irányvonalban bekövetkezett változásoknak köszönhetően –, és 1985 és 1991 között rendszeressé váltak a legfelsőbb szintű találkozók. Az egyik legjelentősebb eredménynek az 1987 decemberében Washingtonban aláírt INF-szerződés (In-

<sup>8</sup> Fischer 2005. 315.

<sup>9</sup> Babos – Papp 2009. 182. Az Egyesült Államokban úgy tekintettek a Szovjetunió afganisztáni beavatkozására, mint a szovjet világalraelmi tervek megvalósítása felé tett első lépésre, amelynek következő állomása akár Irán meghódítása is lehet. (L. erről Lévesque 2001. 15.)

<sup>10</sup> Fischer 2005. 316.

<sup>11</sup> Reagan elnök 1985-ben vallotta be a csillagháborús terv valódi szándékát: „*Ki akarunk fejleszteni egy olyan komplex fegyverrendszert, amely – amennyiben hatékony védelmet akar vele szemben találni – szükségyszerűen csödbe viszi a Szovjetuniót.*” – Bognár 2000.

<sup>12</sup> Fischer 2005. 325.

termediate-Range Nuclear Forces Treaty) számít, amely az 500–5500 km közötti, közbenső hatótávolságú amerikai Pershing–II és szovjet RSZD–10 Pionyer (NA-TO-kódja: SS–20 SABER) rakéták kölcsönös leszerelését és újabbak telepítésének tiltását célozta.<sup>13</sup>

Gorbacsov tehát a hidegháborúnak egy olyan pontján vette át a Szovjetunió vezetését, amikor a két szuperhatalom viszonyát politikai és katonai területen is konfliktusok terhelték. Mezőgazdasági szakemberként és az SZKP Politikai Bizottságának tagjaként tisztában kellett lennie a szovjet gazdaság aktuális állapotával, így láthatta, hogy a Nyugattal folytatott fokozódó ellenségeskedés teljesen értelmetlen, abból a keleti blokk csak vesztésként kerülhet ki.

## A Szovjetunió gazdasági helyzete

A szovjet külpolitikában bekövetkezett gyökeres fordulatra – ahogy a Szovjetunió felbomlására és a keleti blokk megszűnésére is – az ország gazdaságának folyamatos és látványos hanyatlása gyakorolta a legnagyobb hatást. A gazdaság állapota döntő mértékben járult hozzá ahhoz, hogy a gorbacsovi vezetés a nyolcvanas évek második felében egyre inkább katonai-diplomáciai visszahúzódsra kényszerült, majd a magterületek szocialista típusú berendezkedésének megőrzése érdekében fokozatosan lemondott a birodalom perifériáiról. A külpolitikai doktrína megreformálása, a Nyugattal kialakult feszültség enyhítése Gorbacsov elképzeléseiben azért élvezett elsőbbséget, mert úgy gondolta, hogy ez alapfeltétele a belpolitikai és a gazdasági reformok sikerének, ezáltal a rendszer hosszú távú stabilizálásának.<sup>14</sup>

A szovjet gazdaság teljesítménye az 1970-es évek derekától – a hivatalos adatok szerint is – folyamatosan vesztített növekedési üteméből. (1971–1975 között 5,7%; 1975–79 között 4,3%, az 1980-as évek első felére már csak 3,6%-os volt a növekedés).<sup>15</sup> Az 1976–1980, illetve 1981–1985 közötti X. és XI. ötévestervekben nem valósultak meg az ipari termelésre vonatkozó előzetes elvárások. A terveknek 67, illetve 77%-át sikerült csak teljesíteni. A mezőgazdaságban ez az arány még rosszabbul alakult: 56, valamint 42% volt.<sup>16</sup>

Leginkább azzal volt nehéz megbirkózni, hogy a Szovjetunió egyre inkább gabonaimportra szorult. Eleinte főleg az Amerikai Egyesült Államokból, majd miután ezt Reagan leállította, Argentínából (a rendszer sajátosságaihoz tartozik, hogy a szovjet pártvezetés a mezőgazdaság folyamatosan hanyatló teljesítményét

<sup>13</sup> Fischer 2005. 333.

<sup>14</sup> Polinov 2012. 136.

<sup>15</sup> Sz. Bíró 2018. 568.

<sup>16</sup> Sz. Bíró 2003. 11.

egészen komikus módon a rossz időjárással magyarázta). Jól példázza a szovjet gabonatermelés állapotát, hogy egy amerikai farmer 140 embert tudott ellátni étellel, ezzel szemben egy szovjet kolhoztag csak 3,5-öt.<sup>17</sup> Beszédese a gabonaimportra vonatkozó arányok is, ami 1973-ban a hazai termelésnek csak a 13,2%-át tette ki, ez a szám 1981-re elérte a 41,4%-ot.<sup>18</sup> Ezt összevetve Japánnal az látszik, hogy míg a hetvenes években a japán gabona-behozatal mértékének 1/7-ét importálta csak a Szovjetunió, addig a nyolcvanas években már annak kétszeresét.<sup>19</sup>

Az állami gabonatermelés a szovjet vezetés minden próbálkozása ellenére sem tudta átlépni a 65 millió tonna körüli termelést a nyolcvanas évek végéig. A mezőgazdaság termelékenységére vonatkozó adatok akkor válnak igazán sokatmondóvá, ha figyelembe vesszük, hogy az első világháborúig Oroszország volt a világ legnagyobb gabonaexportőre, megelőzve az Amerikai Egyesült Államokat és Kanadát is. Ebben az időszakban azonban a világ elsőszámú gabonaimportőrévé vált.<sup>20</sup> A behozott terményért pedig óriási összegeket kellett kifizetni, ami a gazdaság hanyatló állapota mellett hatalmas terhet jelentett az ország vezetésének. A mezőgazdasági import önmagában nem volt egyedi jelenség, hiszen más országok – például a már említett Japán – szintén nagy mennyiségben vásároltak gabonát és más mezőgazdasági terményeket, viszont elegendő feldolgozó-ipari terméket tudtak exportálni, így a gazdasági egyensúlyuk nem borult fel. A nagymértékű szocialista iparosítás eredményeként azonban a szovjet ipar erre képtelen volt. Nyikolaj Rizskov, a Szovjetunió minisztertanácsának elnöke (1985–1991) egy tanácskozáson félreérthetetlen keserűséggel szólt erről: „*A mi gépipari termékeink senkinek sem kellenek, ezért exportálunk főleg nyersanyagokat.*”<sup>21</sup>

Ugyancsak nagy hatása volt a szovjet gazdaság helyzetére az 1970-es években végbement energiaár-robbanásnak, ami jelentősen befolyásolta a Szovjetunió exportbevételeit. Ez a folyamat ekkor még kedvezett a szovjet gazdaságnak, hiszen az ország energiaexportját egy évtized alatt 22%-kal növelte, az ebből származó bevételeit pedig 272%-kal.<sup>22</sup> Ezeknek az extra bevételeknek a jelentős részét azonban kénytelenek voltak olyan külpolitikai vállalkozásokra fordítani, mint például az afganisztáni háború, amely az idő múlásával egyre inkább súlyos kudarccal

<sup>17</sup> Fischer 2005. 327.

<sup>18</sup> Sz. Bíró 2003.12.

<sup>19</sup> A mezőgazdasági termelés valójában a korábbi évtizedekben sem volt kielégítő. Jól bizonyítja ezt, hogy Hruscsov már 1963-ban arról értesítette a keleti tömb országainak vezetőit, hogy a Szovjetunió többé nem tudja ellátni őket gabonával. Ebben az évben a szovjet állam tizenkétmillió tonna gabonát importált, amire ráköltötte az ország aranytartalékának egyharmadát. Hruscsov ezt úgy kommentálta: „*a szovjethatalom még egyszer nem viselhet el ekkora szégyent.*” – Gajdar 2007.

<sup>20</sup> Gajdar 2007.

<sup>21</sup> Rizskovot idézi: Gajdar 2007.

<sup>22</sup> Sz. Bíró 2003.14.

fenyegetett. A reagani diplomácia természetesen fékezni próbálta a Szovjetunió és Nyugat-Európa között kialakuló energetikai kapcsolatokat, mivel tartott attól, hogy az olajár növekedéséből származó többletbevételek jelentősen megerősítik a szovjet gazdaságot.<sup>23</sup> Az energiaárak alakulásának a későbbiek során is volt jelentősége, ez a változás azonban inkább negatív hatásokat gyakorolt a szovjet gazdaságra. 1985 novembere és 1986 áprilisa között a kőolaj hordónkénti ára 30-ról 12 dollárra süllyedt, ami minimum 20 milliárd dollár hiányt jelentett a szovjet gazdaságnak.<sup>24</sup> Ennek oka az volt, hogy 1985 novemberében a szaúdi király bejelentette: felfüggeszti országa Amerikai Egyesült Államokba irányuló kőolaj-exportjának tilalmát, és a termelést négyszeresére emelte (jelenleg is Szaúd-Arábiában található a világ ismert kőolajtartalékainak 18%-a<sup>25</sup>). Az olajkirályság uralkodójának döntésében nagy szerepe volt annak, hogy a Szovjetunió afganisztáni háborúját az első fontos lépésnek tekintették a térségben található nyersanyagkincsek megszerzésére, ezért fontossá vált a kapcsolatok stabilizálása az amerikai kormányzattal, hogy szükség esetén katonai támogatást kérhessenek a szovjet csapatok ellen.<sup>26</sup> A kőolaj árának drasztikus visszaesése társulva a Gorbacsov hibás belpolitikai reformintézkedéseivel (fedezet nélküli szociális program, gépipar túlzott támogatása, a kibontakozó antialkoholista kampány stb.) kezelhetetlen hiányokat okozott a szovjet költségvetésben.

A keleti tömb széleskörű válságjelei is egyre jobban éreztették hatásukat. Nőtt a Nyugattól elválasztó technológiai és életszínvonalbeli szakadék, csakúgy, mint az adósságállomány. A szovjet társadalom a türelmének határára érkezett, azt hallván, hogy azért üresek a boltok polcai, s kevés az élelmiszer, mert azokat baráti országok támogatására küldték. Még inkább felháborító volt ez annak tükrében, hogy az egyre inkább nélkülöző szovjet emberek kárára a Szovjetunió olyan katonai szuperhatalom szerepét igyekezett betölteni, amely a világ minden pontján befolyással bír.

A közvetlen szovjet periférián a lengyel belpolitikai helyzet változása jelentette a legsúlyosabb terhet a gazdaság számára. Az afganisztáni intervenció hatására kialakuló külpolitikai elszigetelődés miatt nyilvánvaló volt, hogy fegyveres beavatkozás nem jöhet szóba, viszont a szovjet vezetés nem akarta elveszíteni Len-

<sup>23</sup> Ezeknek az élénkülő kapcsolatoknak volt része például a nagyszabású Urengoj-6 program, amelynek keretében két nagyszabású vezeték megépítését tervezték úgy, hogy a kivitelezéshez adott nyugat-európai hiteleket a Szovjetunió 25 éves földgázszállításokkal törleszti. Ez évi 25–30 milliárd dollár plusz bevételt jelentett volna a szovjet költségvetésnek. Reagan végül is mindent megtett, hogy ez ne valósuljon meg, és igyekezete végül is sikerrel járt, hiszen csak egy vezeték épült, az is két évvel később, 1982–1984 között. (Sz. Bíró 2003. 14.)

<sup>24</sup> Sz. Bíró 2007.

<sup>25</sup> [https://www.opec.org/opec\\_web/en/about\\_us/169.htm](https://www.opec.org/opec_web/en/about_us/169.htm) (letöltés ideje: 2020. február 29.)

<sup>26</sup> Gajdar 2007.

gyelországot, így maradt a pénzügyi támogatás, ami 1980–1981-ben 4,5 milliárd dollárt tett ki, de még az évtized közepén is elérte az 1–2 milliárd dollárt a Jaruzelski-rendszer finanszírozása.<sup>27</sup> A nyolcvanas évekre a szocialista baráti országoknak nyújtott pénzügyi segítség összege körülbelül évi 41 milliárd rubelre rúgott.<sup>28</sup> A birodalom egyben tartása, az ideológiai expanzió egyre súlyosabb terhet jelentett a pártvezetés számára, és vált fokozatosan finanszírozhatatlanná.

Gorbacsov tehát – Henry Kissinger megfogalmazásával élve – „egy gazdasági és társadalmi hanyatlás állapotában lévő nukleáris szuperhatalom vezetését vette át”.<sup>29</sup> A sok sebből vérző birodalom megőrzésének legjobb és legegyszerűbb módját abban látta Gorbacsov, hogy csökkenteni kell a szocialista orientációjú országok pénzügyi támogatását, továbbá meg kell szabadulni a rendkívül költséges fegyverkezési hajszá terheitől.<sup>30</sup> Azt azonban nem láthatta előre, hogy a teljes külpolitikai fordulat olyan energiákat szabadít fel belföldön és a keleti blokk országáiban, amelyeknek végzetes következményei lettek.

## A szovjet külpolitika átalakulása

A nemzetközi környezetben bekövetkezett változásoknak fontos előfeltétele volt, hogy a szovjet vezetés új alapokra helyezze a külpolitikai gondolkodást a nyolcvanas évek második felében. Az új párfőtítkári személyisége, vagyis az, hogy egy Gorbacsov típusú, romantikus, idealisztikus politikus került a főtítkári székbe, aki megfogalmazta az „új gondolkodás” (*novoje mislenyije*) szükségességét óriási jelentőséggel bírt. A Nyugathoz való hozzáállásban bekövetkezett teljes fordulat, a korábban legtöbbször teljesen szokatlan konstruktív hozzáállás megjelenése indította be a közeledést a két szuperhatalom között, amely azonban a szovjet vezetés szándéka ellenére végül a Szovjetunió felbomlásához vezetett és a bipoláris világrendszer megszűnését eredményezte.

Jelen keretek között nincs mód arra, hogy a szovjet külpolitika alapvonalait 1917-től kezdve ismertessük, néhány olyan jellegzetességre azonban érdemes felhívni a figyelmet, amely szemlélteti, hogy milyen fundamentális változást jelentett Gorbacsov színre lépése. A kezdetektől fogva – leszámítva a második világháború időszakát – a szovjet nemzetközi kapcsolatokat az osztályharc egyik aspektusában

<sup>27</sup> Sz. Bíró 2003. 16.

<sup>28</sup> Chernyaev 2007. 133.

<sup>29</sup> Kissinger 1996. 786.

<sup>30</sup> 1987 elején sokkolta a szovjet párfőtítkárt, hogy a teljes állami büdzsé 40%-át költik a haderőre. Ez az arány is bizonyította Gorbacsov számára, hogy drasztikus változtatásokra van szükség, és a fegyverkezésre költött hatalmas összegeket egyéb célokra, főként a Szovjetunió belső stabilizálására kell fordítani. L. Lowe 2002. 405.

képzelték el. Ez elsősorban azt jelentette, hogy az 1920-as évektől a külpolitikára a belpolitika folytatásaként tekintettek, mégpedig abban az értelemben, hogy a külpolitikai orientációt, szemléletet nem lehetett elválasztani a gazdasági-társadalmi berendezkedés átalakításától.<sup>31</sup> A hidegháborús évtizedekben ezt nyomatékosította a Nyugattal vívott ideológiai harc. A „ki kit győz le”, kapitalista kontra szocialista rendszer harca évtizedeken keresztül meghatározta a világpolitikát. A Hruscsov által 1956-ban meghirdetett „békés egymás mellett élés” formulája is pusztán csak egy formája volt az osztályharcnak, ami a két világrendszer között zajlik a világpolitikai arénában.<sup>32</sup> Az örült fegyverkezésnek, a védelemre fordított óriási összegeknek pedig 1941-től kezdve magyarázatául szolgált az „ostromlott erőd” elmélete, ami azt jelentette, hogy a náci Németország támadása óta a Szovjetunió az imperialista hatalmak birodalmi törekvéseinek fő célpontja, s kénytelen ez ellen minden eszközzel védekezni (ennek hangoztatásával kivívták a szovjet társadalom megértését is).<sup>33</sup> A szovjet külpolitika Gorbacsov előtt tehát két alapelemre épült: az egyik a „proletár internacionalizmus” volt, a másik pedig a már említett békés egymás mellett élés.<sup>34</sup> Talán kissé paradox a két elem, hiszen az elsőt a világ kommunista és munkás pártjainak, s az antiimperialista küzdelem részeseinek aktív támogatását, míg az utóbbit az ún. kapitalista országokkal kapcsolatos status quo fenntartását értették.<sup>35</sup> Az első elem azonban többnyire meghatározó maradt. Fontos felismerés volt a gorbacsovi vezetés részéről, hogy a Szovjetunió nemzetközi pozíciói csak akkor változtathatók meg, ha a korábbi politikát jelentősen felülvizsgálják. A külső terhek enyhítése nélkül az új vezetés sem látott esélyt a gazdaság – és ezzel együtt a teljes rendszer – hatékony megújítására.

A gorbacsovi külpolitikai fordulat mögött alapvetően két motiváció állt: a pragmatizmus és a moralitás.<sup>36</sup> Az első a Szovjetunió egyre romló helyzetének objektív felismerésén nyugodott, vagyis annak belátásán, hogy a korábbi időszak politikája nem folytatható, mert az ártalmas mind a szovjet társadalomra, mind a világpolitikai folyamatokra nézve. A moralitás Gorbacsov szempontjából két dolgot is jelentett. Egyrészt sokat hangoztatta az egyetemes emberi értékeket, amelyeket mindennél fontosabbnak tartott. *„Az új gondolkodás magva az, hogy elismerjük az*

<sup>31</sup> Kollár 1988. 44-45.

<sup>32</sup> Chernyaev 2007. 114.

<sup>33</sup> Az „ostromlott erőd” teóriája – módosított formában ugyan – a jelenlegi orosz-nyugati kapcsolatokban is megjelenik. Vlagyimir Putyin elnök az Amerikai Egyesült Államok és a NATO Oroszország irányába tett ellenséges lépéseivel, és a Szövetség katonai infrastruktúrájának az ország nyugati határaihoz való folyamatos közeledésével szembeni válaszlépésként állítja be az asszertívabb orosz külpolitikai és katonai lépéseket, valamint az orosz haderő erőforrásokat nem kímélő modernizációjának szükségességét.

<sup>34</sup> Sz. Bíró 2003. 29.

<sup>35</sup> Sz. Bíró 2003. 29.

<sup>36</sup> Chernyaev 2007. 115.

egyetemes emberi értékeknek és még pontosabban: az emberiség megmaradásának prioritását”.<sup>37</sup> Másodsorban nem volt elvakultan meggyőződve a szovjet rendszer felsőbbrendűségéről és kizárólagosságáról. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ez nem azt jelenti, hogy a pártfőtitkár ne hitt volna a kommunista ideológiában, valamint a szocialista rendszer működőképességében, amely mellett ortodox módon kiállt, amit az SZKP XXVII. Kongresszusán, 1986. február 25-én elmondott beszéde is bizonyít: „a szocialista együttműködés dinamikusan fejlődő, nemzetközi társadalmi jelenség, ezzel szemben a kapitalizmus ellentmondások és válságok eredménye, amely erőszakosan próbálja feltartóztatni a történelem menetét”.<sup>38</sup> Gorbacsov legfontosabb törekvése az volt, hogy tompítsa a korábbi évtizedekben kialakult konfrontációt, és a gazdaságilag felemésztő fegyverkezési verseny helyett más keretek közé terelje a rivalizálást. „A gazdasági, a politikai, az ideológiai verseny a tőkés és a szocialista rendszer között elkerülhetetlen. De ezt a versenyt meg kell tartani a békés vetélkedés keretében, amely kötelezően feltételezi az együttműködést. Ennek vagy annak a rendszernek az eredményeiről a történelemnek kell ítéletet mondania. A történelem mindent eldönt.”<sup>39</sup> „[...] Nyugaton hadd higgyék azt, hogy a kapitalizmus a civilizáció legnagyobb eredménye. Ha ezt hiszik, az ő dolguk. Mi ezzel egyszerűen nem értünk egyet. És döntse el a történelem, hogy kinek az oldalán van.”<sup>40</sup>

A legfontosabb hivatkozási alap az lett, hogy a nukleáris korban a világot új típusú globális kihívások fenyegetik, ezért rendkívül önző és hibás a nemzetközi kapcsolatokat kizárólag „osztályszempontú” megközelítésben értelmezni. „Az új politikai gondolkodás alapelve, kiinduló elve egyszerű: a nukleáris háború nem lehet a politikai, gazdasági, ideológiai, bármilyen más célok elérésének eszköze.”<sup>41</sup> A külpolitikai gondolkodás legnagyobb újdonságát annak a kétségnek a felmerülése jelentette, hogy a biztonság garantálásának valóban a legjobb módja-e a széleskörű fegyverkezés.<sup>42</sup> Gorbacsov elképzelése szerint sokkal fontosabbak az egyetemes emberi értékek, melyek előbbre valók minden más részértéknél és osztályértéknél. „Ma olyan korszakba érkeztünk, amikor a haladás alapja az egész emberiség érdeke lesz. Ennek felismerése azt követeli meg, hogy a világpolitikát is az egyetemes emberi értékek prioritása határozza meg.”<sup>43</sup> A proletár internacionalizmus gondolatát hamarosan átvette a választás szabadságának hangoztatása, vagyis, hogy minden országnak szuverén joga, hogy maga döntsön politikai és társadalmi fejlődésének jellegéről. Ennek a diplomáciára vonatkozó eleme, Eduard

<sup>37</sup> Gorbacsov 1987a. 138.

<sup>38</sup> Idézi: Polinov 2012. 140

<sup>39</sup> Gorbacsov 1987a. 140.

<sup>40</sup> Gorbacsov 1987a. 143.

<sup>41</sup> Gorbacsov 1987a. 132.

<sup>42</sup> Polinov 2012. 140.

<sup>43</sup> Gorbacsov 1988. 10.

Sevarnadze külügyminiszter szavaival élve, úgy fogalmazódott meg, hogy „*minden állam olyan külpolitikát folytat, amely megfelel nemzeti érdekeinek.*”<sup>44</sup> A birodalom nyugati perifériájának, vagyis a kelet-európai baráti országoknak a feladása kapcsán különös jelentőséggel bírt, hogy a szovjet vezetés lemondott a mindenre kiterjedő kontroll-politikájáról. Már a szocialista tábor szétesése után, 1991-ben néhány konzervatív politikus kérdőre vonta a pártvezetőt a szovjet érdekszféra feladása miatt. Az erre adott válasza jól megvilágítja Gorbacsov gondolkodását: „*Feladni (visszaadni)? De kiknek? Bulgáriát a bolgároknek, Magyarországot a magyaroknak, Csehszlovákiát a cseheknek és a szlovákoknak? Van egyáltalán bármiféle jogunk ahhoz, hogy saját tulajdonunkként tekintsünk rájuk?*”<sup>45</sup>

A Szovjetunió nemzetközi kapcsolatainak tehát új ideológiai megalapozásra volt szüksége. Mivel a diplomáciában a kijelentésenek néha nagyobb a jelentősége és a súlya, mint a tényleges tetteknek, szükség volt egy könnyen értelmezhető, sokat kifejező szlogenre. Így vált Gorbacsov egyik fő jelmondatává a „*visszatérés az új európai házba*”<sup>46</sup> fordulat.

A megváltozott külpolitikai szemléletre alapvető hatást gyakorolt a belső pangás, a *zasztoj*, ami azt jelentette, hogy a szovjet gazdaság és társadalom stagnálása korlátozta a Szovjetunió nemzetközi szerepvállalását. Gorbacsov megfogalmazása szerint „*az ország gazdasági és társadalmi fejlődésének döntő jelentőségű feladatai meghatározzák az SZKP nemzetközi stratégiáját is.*”<sup>47</sup> A korábban bemutatott gabona- és élelmiszerhiány, illetve az ehhez társuló csökkenő költségvetési bevételek döntőnek bizonyultak a szemléletváltásban. A Nyugattal szemben egyre inkább feltűnő lemaradás hozzájárult a változáshoz, amelynek jelentőségét Gorbacsov is elismerte az 1987. június 25-i SZKP plénumon: „*a tudományos és műszaki fejlődés terén a legfejlettebb országokhoz viszonyított lemaradás tovább növekedett, a késlekedés miatt éveket-évtizedeket veszítettünk.*”<sup>48</sup>

A szemléletben végbement változások alapfeltétele volt, hogy a korábbi időszak külpolitikáját meghatározó személyek jelentős része leváltásra került. A legfonto-

<sup>44</sup> Idézi: Tabajdi 1988. 54.

<sup>45</sup> Chernyaev 2007. 133.

<sup>46</sup> Az említett kifejezés rendszeres használatával a szovjet vezető igyekezett jó kapcsolatok kialakítani a nyugat-európai országok vezetőivel (pl. Margaret Thatcher brit, vagy Felipe Gonzalez spanyol miniszterelnökkel). Egy vlagyivosztoki találkozó során pedig a japán vezetőknek beszélt úgy a Csendes-óceán térségéről, hogy az a „közös hazájuk”. Gorbacsov ezen kijelentései kapcsán jegyezte meg Robert Service kissé gúnyosan, hogyha „*eljutott volna az északi sarkra, kétségtelenül a 'közös sarki hazánk' kifejezéssel büvölte volna el a jeges medvéket.*” – Lowe 2002. 412. Alekszandr Bessmertnih szovjet külügyminiszter (1991. január – augusztus) szerint az „európai ház” koncepciója – amelyről évekig beszéltek – halva született ötlet volt, és semmilyen gyakorlati eredménnyel nem járt. (Polinov 2012. 149.)

<sup>47</sup> Idézi: Tabajdi 1988. 54.

<sup>48</sup> Idézi: Tabajdi 1988. 52.

sabb ezek közül, hogy távozott posztjáról Andrej Gromiko, a Brezsnyev-korszak szimbolikus figurája, aki 1957 óta állt a külügyek élén, s helyette a grúz származású Eduard Sevarnadze került a diplomácia élére.<sup>49</sup> A legbefolyásosabb külügyi tanácsadó pedig Alekszandr Jakovlev lett, akit meggyőződéses liberálisnak nevezhetünk és alapos ismeretekkel rendelkezett a Nyugatról. Az ország alacsonyabb szintű nemzetközi kapcsolatait pedig meghatározta, hogy a nagykövetek jelentős részét is leváltották, és az addig kiemelt szerepet betöltő katonák jelentősége is folyamatosan csökkent a külpolitikai döntéshozatalban.

Az elméleti irányváltás és a személyi változások mellett, fontos kiemelni az ún. intenzív külpolitikai gondolkodás megjelenését, ami azt jelentette, hogy a szovjet vezetés szakított azzal a – főleg a 70-es évekre jellemző – gondolkodással, hogy a szocializmus térhódítása földrajzilag is extenzív, azaz terjeszthető jelenség.<sup>50</sup> Ez is Gorbacsov tevékenységével kapcsolható össze, aki felismerte, hogy a szocializmus térhódításának támogatása hatalmas összegeket emészt fel a szovjet költségvetésben, így az 1987. februári XXVII. Kongresszuson határozottan kijelentette, hogy „*a forradalom exportja katonai eszközökkel hasztalan és megengedhetetlen.*”<sup>51</sup>

A forradalmi küldetéstudat helyett a belső viszonyok teherbíró képességének függvényében kezdték meghatározni a nemzetközi elkötelezettséget, a szovjet vezetés egyre inkább a belső ügyeknek adott elsőbbséget. A nyolcvanas évekig hangoztatott internacionalizmus helyett egy új fogalom, a „nemzeti érdek” egyre nyomatékosabban jelent meg a szovjet politikai szótárban. Sevarnadze külügyminiszter megfogalmazása szerint „[...] *a szabályok előírják, hogy a nemzeti érdekeket összehangoljuk más országok törvényes érdekeivel, és hogy ne válasszuk el saját biztonságunkat az általánostól.*”<sup>52</sup> Az utóbbival összefüggésben nyert teret egyre inkább a befelé építkezés, amelyet a kibékíthetlenség helyett, inkább az egymásra utaltságra és egymás mellett élésre helyezte a hangsúlyt.

A külpolitikai fordulatnak nagyon fontos eleme volt az új biztonságpolitikai konszenzus megjelenése, melynek fundamentuma az „ésszerű elégségesség”, az „optimális biztonság” fogalmának elfogadása, ami azt jelentette, hogy optimalizálni kell a termelési kiadások és az ország megbízható biztonságához szükséges katonai kiadások közötti arányt. Ennek a váltásnak volt kézzelfogható jele a már említett 1987. decemberi szerződés a közbenső hatótávolságú atomtöltettel szerelt

<sup>49</sup> Sz. Bíró 2003. 30.

<sup>50</sup> Kollár 1988. 45.

<sup>51</sup> Ez teljes mértékben összhangban állt Sevarnadze külügyminiszter véleményével: „*Diplomáciánk kötelessége minden módon elősegíteni a béketeremtő folyamatokat. [...] Minden ország belső ügye, hogy milyen orientációt követ. Minden ország önmaga határozza meg a saját útját, saját fejlődési modelljét. Mi pedig továbbra is tartva magunkat a nemzeti felszabadítási mozgalom eszméihez, forradalmat nem exportálunk.*” – Sevarnadze 1988. 23.

<sup>52</sup> Sevarnadze 1988. 13.

ballisztikus rakéták kölcsönös felszámolásáról.<sup>53</sup> Egyértelmű jele volt ez annak, hogy a Gorbacsov vezette Szovjetunió nem törekszik a katonai fölény kiharcolására és mielőbb abba szeretné hagyni a fegyverkezési hajszát.<sup>54</sup> A főtitkár megfogalmazása szerint: „A Szovjetunió mély meggyőződésből fakadóan ellene van a nukleáris háború minden változatának. Országunk azt akarja, hogy a tömegpusztító fegyvert kivonják a forgalomból, a katonai potenciált az ésszerűen elegendő mértékre korlátozzák. [...] A Szovjetunió nagyobb biztonságra nem tart igényt, kisebb biztonságot nem fogad el.”<sup>55</sup>

A gorbacsovi külpolitika átalakulása kapcsán a legalapvetőbb változás abban ragadható meg, hogy a marxi-lenini ideológiát külpolitikai tekintetben szinte teljes egészében elvetették. A korábbi békés együttélési szakaszokat mindig azzal igazolták, hogy csak átmeneti időszakok, hogy átcsoportosíthassák erőiket, mi alatt az osztályharc tovább folytatódik.<sup>56</sup> Gorbacsov az első, aki ezt megtagadja, s a békés együttélést öncélként fogalmazza meg: „Az új szakasz követelményévé lett, hogy mentesítsük az ideológiától az államközi kapcsolatokat. Mi nem mondunk le meggyőződésünkről, filozófiánkról, hagyományainkról, és ilyesmit nem kívánunk senkitől sem. De bezárkózni sem szándékozunk saját értékeink körébe.”<sup>57</sup> Az ideológiai különbségek mellett részben persze kiállt az SZKP főtitkára, de – főleg a Szovjetunió egyre romló kül- és belpolitikai helyzete miatt – prioritást élvezett a két világhrend közötti normális kapcsolatok kialakítása. Elképzelései szerint a költséges fegyverkezési verseny és a katonai szembenállás teljes felszámolása helyett más területeken kell eldönteni – szovjet szempontból kiharcolni – az elsőbbséget. A gazdasági teljesítőképesség tekintetében hanyatló Szovjetunió és a korábban erőszakkal és katonai megszállással összetartott baráti országok közösségének leépítése mellett viszont lehetetlen vállalkozás volt a legtöbb tekintetben fejlettebb Nyugattal „békésebb” területeken versenyezni.

A fentiekben ismertetett – Gorbacsov és a vezető szovjet politikusok által kommunikált nézeteket – érdemes megfelelő kritikával illetni és bizonyos szempontokat figyelembe venni. Abban az esetben ugyanis, ha minden fenntartás nélkül tekintünk ezekre a kijelentésekre, akkor tévesen túlságos pozitívnak, megye-

<sup>53</sup> A szerződés kiemelkedő jelentősége abban állt, hogy nemcsak befagyasztja, korlátozza vagy ellenőrzi (mint például az 1972-es SALT-I vagy az 1979-es SALT-II), hanem első ízben teljes egészében felszámolt bizonyos nukleáris csapásmérő eszköz típusokat. A teljes képhez azonban az is hozzátartozik, hogy a megállapodás a két fél birtokában lévő atomtölteteknek csak a 3,5–4%-át – egyes vélemények szerint 6–8%-át – érintette. (A szerződés részleteiről, jelentőségéről l. Szentesi 1988.)

<sup>54</sup> Kollár 1988. 44.

<sup>55</sup> Gorbacsov 1987b. 142.

<sup>56</sup> Kissinger 1996. 788.

<sup>57</sup> Gorbacsov 1988. 14.

győződéses pacifistának tekinthetjük a késői szovjet vezetőket, akik a Szovjetunió szándékos leépítésével, birodalmi törekvéseinek elvetésével megteremtették a „világbéke” feltételeit. Természetesen nem lehet és nem is kívánjuk elvitatni a pártfőtitkár és közvetlen munkatársai személyiségének, reálpolitikai érzékének jelentőségét a bekövetkezett világpolitikai fordulatban, fontos azonban hangsúlyozni, hogy a szovjet rendszer felszámolása egy pillanatig sem állt Gorbacsov szándékában. A megkezdett reformokkal inkább olyan feltételek biztosítása volt a célja, amelyek megfelelő körülményeket teremtenek a Szovjetunió további fenntartásához. Azt azonban nem ismerte fel a főtitkár, hogy a rendszer immanens jellegzetességei miatt megreformálhatatlan, annak alapvető sajátosságait átalakítva csak az összeomlás mielőbbi bekövetkezéséhez járulhat hozzá.

## Összegzés és kitekintés

Egy birodalom, egy állam – vagy bizonyos esetekben államszövetség – földrajzi határai többféleképpen módosulhatnak. A történelem során a határváltozások legfontosabb okai háborúk vagy a konfliktusokat lezáró diplomáciai egyeztetések voltak. A birodalmak azonban általában általában nem békés úton, hanem súlyos, elhúzódó fegyveres konfliktusok következményeként hullanak szét, a legtöbbször nehezen betölthető vákuumot hagyva maguk után. A Szovjetunió megszűnése egészen más körülmények között ment végbe. Ugyan a tartós háborús konfliktus, a világháború kirobbanásának veszélyét magában hordozó szembenállás ebben az esetben is fontos tényező – még ha egy sajátos körülmények között kialakuló és zajló, hidegháborúnak nevezett konfliktusról is beszélhetünk –, nem egy erőforrásokat a végretekintig kimerítő, konvencionális katonai szembenállásról volt szó. Ebben az esetben a belpolitikai és gazdasági folyamatok, a birodalom építésének erőszakossága, a politikai rendszer sajátosságai sokkal nagyobb szerepet játszottak az összeomlásban, mint a nemzetközi tényezők. Nehéz azonban egyértelműen eldönteni, hogy a nemzetközi környezet határozta-e meg a Szovjetunió belső politikai és gazdasági folyamatait vagy éppen fordítva, a birodalom jelentett egy olyan kihívást a világpolitikai viszonyokra, ami a kétpólusú rendszer hosszútávú fennmaradását megalapozta. Az szintén szubjektív megítélés alapját képezheti, hogy Gorbacsov személye milyen szerepet játszott, mennyire volt jelentős a változások megindulásában és azok eredményében. Kétségtelen azonban, hogy olyan változások kezdeményezése köthető a nevéhez, amelyek döntő jelentőségűnek bizonyultak a Szovjetunió végjátékának szempontjából.

A külpolitikai kurzusban bekövetkezett alapvető ideológiai és gyakorlati változások egyértelműen hozzájárultak a Szovjetunió széteséséhez. A bel- és külpolitikai tényezők kényszeréből fakadó kevésbé ellenséges és a legtöbb területen

konstruktívnak mutakozó irányvonal a szovjet tagállamokon és a keleti blokk országain belül is változásokat indukáltak. A két pólus közötti élesedő konfliktus felszámolására törekvő gorbacsovi politika nem engedhette meg magának, hogy erőszakosan lépjen fel a birodalom egyben tartásának érdekében (még ha volt is erre eredménytelen kísérlet például a Baltikumban). A katonai erő alkalmazásának elvetése, vagyis a keleti blokk fenntartása szempontjából legfontosabb kényszerítő eszköz alkalmazásának elutasítása és kizárása a külpolitikai eszköztárból megpecsételte a szovjet birodalmi törekvések sorsát.

A keleti blokk szétesésével a nemzetközi kapcsolatok gyökeres átalakulása mellett, a posztszovjet térségben is új időszámítás kezdődött. A függetlenné vált korábbi tagországok bel- és külpolitikai tekintetben is útkeresésbe kezdtek, a jogutód Oroszországi Föderáció pedig különösen változatos utat járt be az elmúlt három évtizedben. Az 1990-es évekre jellemző, minden területre kiterjedő hanyatlás után, Borisz Jelcin 1999. december 31-i lemondását és Vlagyimir Putyin elnökké történő kinevezését követően új időszámítás kezdődött. Az orosz parlament két háza előtt elmondott 2005. áprilisi beszédében Putyin első alkalommal nevezte a Szovjetunió felbomlását a 20. század legnagyobb geopolitikai katasztrófájának, amely kijelentését a nemzetközi politikai elit jelentős része döbbenetben fogadott, és napjainkban is ezekre a gondolatokra szokás visszavezetni az egyre határozottabb orosz diplomáciai és katonai törekvéseket. Vlagyimir Putyin kissé paradox, ám annál kifejezőbb viszonyulását a Szovjetunióhoz és annak széteséséhez 2010-es kijelentése világítja meg a legjobban. Ekkor egy kérdésre válaszolva az felelte az elnök, hogy *„aki nem bánja a Szovjetunió megszűnését, annak nincs szíve, aki viszont annak visszaállítását akarja, esze nincs.”*<sup>58</sup>A Szovjetunió „újraélesztése” semmilyen formában nem lehet reális célkitűzés a jelenlegi világpolitikai viszonyok között, az elmúlt két évtized törekvései azonban azt mutatják, hogy az orosz vezetés mindent elkövet annak érdekében, hogy Oroszország biztonsági és külpolitikai érdekeit maximálisan érvényesítse, és újra visszanyerje azt a világpolitikai szerepét, amiről – az orosz társadalom nagy részének támogató véleménye szerint is – Gorbacsov idősza alatt könnyelműen lemondott.



<sup>58</sup> Wilson-Smith 2017.

## Felhasznált irodalom

- Babos – Papp 2009 = Babos László – Papp Tamás: Afganisztán, a tálibok felemelkedése és bukása. In: Babos László – Papp Tamás. (szerk.): A modern kor háborúi és csatái. Budapest, 2009. 177–236.
- Bognár 2000 = Bognár Károly: A hidegháború megszűnésének főbb okai és körülményei. *Hadtudomány* 10. (2000:4), [http://mhht.eu/hadtudomany/2000/4\\_3.html](http://mhht.eu/hadtudomany/2000/4_3.html) (Letöltve: 2019. december 15.)
- Browne, 1985 = Browne, John: Gorbachev – a Kennedy in the Kremlin? Impressions of the Man, His Style and his Likely Impact Upon East West Relations. 1985. május 20. <https://nsarchive2.gwu.edu//dc.html?doc=2755705-Documents-05> (Letöltve: 2019. december 5.)
- Chernyaev 2007 = Chernyaev, Anatoly: Gorbachev's Foreign Policy: The Concept. In: Skinner, Kirok K. (Ed): *Turning Points in Ending The Cold War*. Stanford, Ca., 2007. 111–140.
- Fischer 2005 = Fischer Ferenc: *A kétpólusú világ (1945–1989)*. Budapest – Pécs, 2005.
- Gajdar 2007 = Gajdar, Jegor: A szovjet összeomlás – gabona és olaj. *Élet és Irodalom* LI. (30. szám, 2007. július 27.) <https://www.es.hu/cikk/2007-07-29/jegor-gajdar/a-szovjet-osszeomlas-gabona-es-olaj.html> (Letöltve: 2019. december 10.)
- Gorbacsov 1987a = Gorbacsov, Mihail: *Átalakítás és új gondolkodás országunknak és az egész világnak*. Budapest, 1987.
- Gorbacsov 1987b = Gorbacsov, Mihail: *Előadói beszéd az SZKP XXVII. Kongresszusán*. 1986. február 25. In: Gorbacsov, Mihail: *Háborúk és fegyverek nélküli világért*. Budapest, 1987. 136–156.
- Gorbacsov 1988 = Gorbacsov, Mihail: *Történelmi döntés*. Mihail Gorbacsov beszéde az Egyesült Nemzetek Szervezetében. 1988. december 7. Budapest, 1988.
- Kissinger 1996 = Kissinger, Henry: *Diplomácia*. Budapest, 1996.
- Kollár 1988 = Kollár Nóra: *A Szovjetunió Amerika-politikája a 80-as években*. *Külpolitika* 15. (1988:3), 36–52.
- Lévesque 2001 = Lévesque, Jacques: *1989 – Egy birodalom végjátéka. A Szovjetunió és Kelet-Európa felszabadulása*. Budapest, 2001.
- Lowe 2002 = Lowe, Norman: *Mastering Twentieth-Century Russian History*. Hampshire, 2002.
- Severnadze 1988 = Severnadze, Eduard: *A Szovjetunió külpolitikájáról*. *Külpolitika* 15. (1988:5), 3–28.

- Polinov 2012 = Полинóв, Матвей Ф.: М. С. Горбачев и новое политическое мышление: истоки, основные идеи, результаты. *Modern History of Russia* 2. (2012:2), 136–152.
- Sz. Bíró 2003 = Sz. Bíró Zoltán: Politikátörténeti vázlat a késői Szovjetunióról. In: Krausz Tamás – Sz. Bíró Zoltán (szerk.): *Peresztrojka és tulajdonáthelyezés*. Budapest, 2003. 11–51. (Ruszisztikai Könyvek XII.)
- Sz. Bíró 2007 = Sz. Bíró Zoltán: Volt egyszer egy Szovjetunió. *Élet és Irodalom* LI. (1. szám. 2007. január. 5.) <https://www.es.hu/cikk/2007-01-07/sz-biro-zoltan/volt-egyszer-egy-szovjetunio.html> (Letöltve: 2019. december 10.)
- Sz. Bíró 2018 = Sz. Bíró Zoltán: Miért és miként bomlott fel a Szovjetunió? *Világtörténet* 8. (40.) (2018), 567–588.
- Szentesi 1988 = Szentesi György: Az atomfegyverek két csoportjának felszámolását előíró szovjet–amerikai szerződés létrejöttéről és jelentőségéről. *Külpolitika* 15. (1988:1), 3–27.
- Tabajdi 1988 = Tabajdi Csaba: Az új szovjet külpolitikai koncepció (1985–1987). *Külpolitika* 15. (1988:1), 51–65.
- Wilson-Smith 2017 = Wilson-Smith, Anthony: Why Putin Wins. <https://ipolitics.ca/2017/04/14/why-putin-wins/> (Letöltve: 2019. november 27.)

PONTAS

3. (2020)

---

ESSZÉ



VISY ZSOLT

# Adatok az 1456 és 1526 közötti török–magyar kapcsolatok megítéléséhez

*Contributions to the Evaluation of the Turkish–Hungarian connections between  
1456 and 1526*

Following the capture of Byzantium the Osman army invaded the Hungarian kingdom, and tried to occupy the south ‘gate’ of it, Nándorfehérvár/Belgrade in 1456. The pope, Callixtus III called for crusaders and ordered the ringing of bells in all Europe. Only some weeks after this order János Hunyadi and the crusaders of Giovanni di Capestrano succeeded to gain a decisive victory above the Turkish army. The Christian world were relieved, but the daily bell ringing remained as a remembrance for the victory. The bells ring after more than 550 years also today in every noon, but instead of calling to fight, they proclaim reconciliation and the peaceful coexistence of peoples.



A magyarság történetének Kárpát-medencei 1100 éve sok sikert és keserőséget hozott, hiszen Európának ez a területe mindig is népek és kultúrák találkozó- és ütközőpontja volt. A magyarok, akik hajdan maguk is idegen hódítóként érkeztek e földre, hosszú idő után elsőként tudtak megkapaszkodni a kies medence kompként ide-oda billenő földjén, és az elsők, akik nem csak ideig-óráig, hanem ezredéven át megőrizték nemzeti mivoltukat, országukat. Óriási eredmény ez a népek rendre megismétlődő idevetődése, hánykódása és néhány generáció múltán való elkergetése, eltűnése után. A történettudomány nem véletlenül kapcsolja a magyar sikert a középkori állami lét megteremtésének és a keresztény vallás fölvetelésének azonos időben való megtörténéhez. Helyes és méltó tehát, hogy az ezredéves magyar államiság keresztényi megalapítójának, Szent István napját legnagyobb állami ünnepeként üli meg az ország.

Történelmünk azonban igen hosszú, és büszkén emlékezhetünk azokra a legendás időkre, amikor a magyar nép ügyének válságosra fordulásakor mindig akadtak bátor és hős magyarok, akik akár életük árán is szolgálták népük ügyét, megmentették országukat, végső pusztulást hátrítottak el. Hosszan lehetne sorolni őket, de még a legnagyobbak, IV. Béla (1235–1270), Bocskai István (1605–1606) vagy Rákóczi Ferenc (1704–1711) közül is kiemelkedik Hunyadi János (1446–1453) alakja. Ő volt az, aki nemcsak önfeláldozóan küzdött és harcolt a török betolakodók ellen, hanem végső és dicsőséges csatájában olyan hatalmas győzelmet aratott fölöttük, hogy 70 évre megálljt parancsolt az oszmán hódításnak. Ezekre az évtizedekre esik Mátyás királysága és vele a Magyar királyság fénykora. Bizton állítható, hogy a nándorfehérvári győzelem nélkül nem lehetett volna Mátyásból király, nem lett volna magyar reneszánsz.

Konstantinápoly bevétele (1453) után nyilvánvalóvá vált, hogy a terjeszkedő oszmán birodalom Európára is ki akarja terjeszteni hatalmát. Ennek a terjeszkedésnek a legfőbb akadály és gátja a Magyar Királyság volt, amelyik a Száva és a Duna mentén építette ki védvonalát. 1389 óta folytak az összecsapások a két hatalom között, és ezek többnyire török győzelmet hoztak. Koszovo Polje (Rigómező) síkján két ízben, Nikápolynál egyszer szenvedtek a magyar csapatok vereséget, és a várnai csata 1444-ben, amelyben I. Ulászló király (1440–1444) is elesett, megpecsételni látszott a magyar királyság bukását. Ebben az időben támadt azonban Hunyadi János személyében egy kiváló magyar hadvezér, aki a veszített csaták hőseként, majd balkáni hadjárataival nemcsak a magyarok, hanem a balkáni népek elismerését is kivívta (Szibinyáni Jank). Nevét és tetteit hős énekek terjesztették, mindenki benne látta az ország védelmezőjét.

1456-ban a törökök megtámadták Magyarországot, és ostrommal akarták bevenni az ország déli kapujának számító Nándorfehérvárt. Az egyesült magyar seregek – a Hunyadi János vezette mintegy 12 000 fős királyi, és a Kapisztrán János ferences szerzetes által Magyarország területén toborzott 27 000-es kereszties sereg – bátran küzdöttek, de létszámukban eltörpültek II. Mehmed szultán (1451–1481) 60 000-et is meghaladó, erős tüzérséggel rendelkező serege mellett. Hunyadi János azonban kemény állhatatosságával a magyar csapatok biztos kezű vezetője volt, személyes bátorsága iránymutató fáklya volt a védők számára, akik hittek abban, hogy Isten segítségével és Kapisztrán János hitével győzni fognak. És a csoda megtörtént: a legválságosabb pillanatban, amikor Szilágyi Mihály várkapitány a már rommá lőtt és a végső, mindent elsöprő török rohamra váró erősség feladását fontolgatta, Kapisztrán János mindenkit elképesztő vakmerősége és Hunyadi János villámgyors hadvezéri találékonysága a vereséget nemcsak hogy elhárította, hanem fényes győzelemre váltotta.

A török előrenyomulás hírére III. Callixtus pápa (1455–1458) kereszties hadjáratot rendelt el, majd 1456. június 29-én kiadta híres bulláját, amelyben a haran-

gok napi megszólaltatását és a hozzá kapcsolódó imádkozást írta elő: „Ezekben az utóbbi években a keresztény név istentelen üldözője, a törökök zsarnoka, Konstantinápolyt elfoglalta. Ott a kegyetlenségnek minden fajtáját elkövette [...] Gonosz szándékának megvalósítását teljes erővel azóta is folytatta, a keresztény népekre, amelyeket meg akart hódítani, egyre-másra csapásokat mért, úgyhogy napról-napra új pusztításokról, új károkról érkezik hír. De – ami még felháborítóbb – nem elégedett meg ezzel sem. Sőt felült a gőg szekerére, és újabban az egész keresztény világnak és nyugatnak elpusztítását vette eszébe, és ezért napról napra egyre hevesebben készül megtámadására [...] Erre az ügyre fordítottuk szorgalmasan szellemileg és lelkiileg minden igyekezetünket: ugyanis már tizedet róttunk ki a keresztény világban az egész papságra, felhívtuk levelünkkel a keresztény népek figyelmét a hit közös ügyére, nunciosokat küldtünk, hogy prédikálják: ki-ki az Úr szent keresztje védelmére lehetőség szerint magát felövezze, és gyűjtsenek adományokat a keresztények megsegítésére. Elküldtük ezenfelül követünket, részben az országok megbékéltetésére, részben a királyok és fejedelmek fellekesítésére, hogy a régi nyomába lépő eme új Mohamed ellen hadsereget toborozzanak és vezessenek [...] Hogy az egész nép, fajra és nemre való tekintet nélkül, ezeknek az imáknak és búcsúknak részese lehessen, megparancsoljuk és elrendeljük, hogy az összes városok, területek, és helyek minden egyes templomában a három órai és az esti ima között, tudniillik az esti imára való harangozás előtt, de legalább olyan tájban, egy vagy több zengő haranggal, hogy jól hallhatók legyenek, félórás időközönként háromszor harangozzanak minden egyes nap, ahogy az Angyali üdvözletre harangozni szokás, s akkor ki-ki az Úr imádságát [...] háromszor mondja el.” (Vecsey Lajos nyomán fordította Érszegi Géza)

A harangszó, az imádság és az önfeláldozó küzdelem alig egy hónapra rá meghozta gyümölcsét: 1456. július 22-én bekövetkezett a világra szóló diadal, és így a pápai rendeletben előírt harangozás örökre összefonódott a nagy győzelemre való emlékezéssel. VI. Sándor pápa (1492–1503) az 1500-as szent évben az erősödő török veszedelem hatására újabb bullában fordult a keresztény világhoz, és déli időre helyezve ismét elrendelte a harangszót: „Ezen a napon első ízben harangoztak délben a Város minden plébánia templomában a Miatyánk és az Üdvözlég Mária elimádkozására a török ellen éppúgy, ahogy a boldog emlékezetű III. Calixtus pápa bevezette, és szentséges urunk – ahogy értettem – parancsolta meg ezt a harangozást, amit az év minden egyes napján mindörökre meg kell tartani.” (Részlet Johannes Burchardus pápai szertartásmester naplójából, 1500. augusztus 9., fordította Érszegi Géza.)

Az 1500. augusztus 9-től delente felzengő harangszó a világ minden tájára elvitte a nándorfehérvári győzelem hírért, és hirdeti ma is a kereszténység és a hazafiság diadalát. Ez az egyetlen olyan magyar esemény – és ez olyan, amihez hasonlival egyetlen más nép sem rendelkezik –, amely minden országban naponta visszhangra lel. Hunyadi János és a keresztetek győzelme töretlenül él a magyar

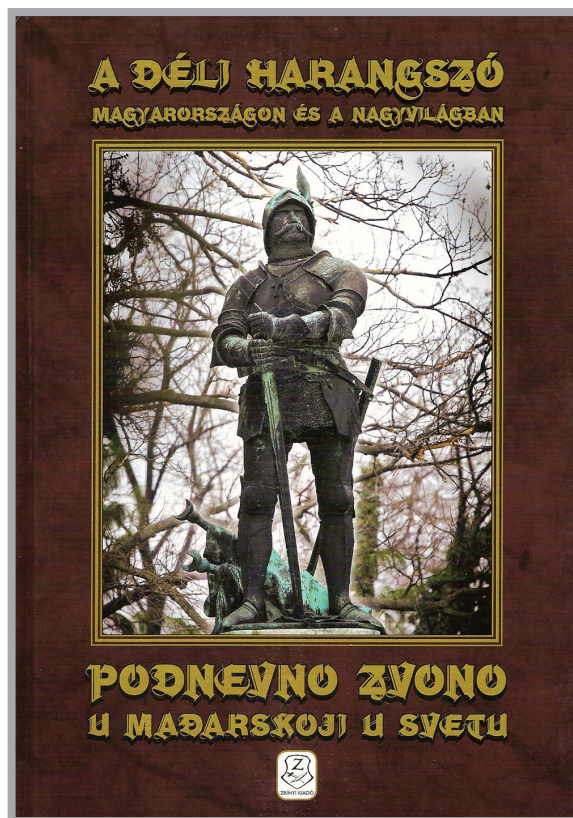
nemzet emlékezetében. Példájukból merítették erőt századokon át szabadságért és függetlenségért küzdő utódaik. Hunyadi János és Kapisztrán János nándorfehérvári győzelme igazi, világra szóló győzelem volt, ami után nem kellett évtizedekig várni, hogy beérjen a vérrel áztatott vetés, hiszen Mátyás királysága hamarosan meghozta a békét és a felemelkedést. Amellett tehát, hogy a naponta felcsendülő déli harangszóval felidézzük a győzelmet, illő dolog július 22-én a győzelem kivívóiról is évente megemlékeznünk.

A nándorfehérvári diadal kivételes jelentőségét nem csak az adja meg számunkra, hogy sikerült megőrizni az ország és Európa épségét, hanem az, hogy ezt nemzetközi összefogással érte el a magyar sereg. Vereségekben és veszteségekben sajnos bővelkedő történelmünk kivételes sikere volt ez, amelyben a magyar nép ország-világ előtt megmutatta, hogy Európa és a kereszténység oldalán áll, hogy hazájának védelmével egyszersmind Európát is védi. Erre még más alkalommal is többször sor került, de Nándorfehérvár egymagában példázza az önfeláldozó vállalást és a sikeres teljesítést. Olyan kiemelkedő esemény tehát a nándorfehérvári győzelem, amelyre még évszázadok múltán is büszkén emlékezhetünk, és amely még ma is szívmelengető érzéssel tölt el bennünket.

Zivataros és viszontagságos történelmünk szilárd, bátorító emléke a nándorfehérvári összefogás, az a tudat, hogy a magyar nép – más keresztény népekkel összefogva – világtörténelmi tettet vitt végbe. Az évente tartott megemlékezések hozzájárulnak nemzettudatunk erősítéséhez. 2011 óta július 22. nemzeti emléknap, és remélhető, hogy immár nem csak a naponta felzúgó déli harangszó kelt homályos emlékeket, hanem a századokkal ezelőtt lefolyt világtörténelmi események pontos ismerete is évről-évre megerősödik és tudatosul a magyarságban (1. kép).

A Nándorfehérvár nemzeti emléknap azonban nem kizárólag magyar ügy. Hunyadi és a keresztések csapataiban a Magyar Királyság népei kivétel nélkül részt vettek, Kapisztrán János keresztesei között pedig a magyarok mellett Itália és Nyugat-Európa népeinek fiai is küzdöttek. Az ő áldozatvállalásukra és dicsőségükre is emlékeztet az emléknap, áttételesen pedig a világ keresztényeinek adhat erkölcsi tartást és buzdítást. Az emléknap nemzetközi szinten tudatosíthatja a hajdani hősök áldozatos tettetét, és emlékeztet a déli harangszó világszerte feledésbe merült okára.

A magyarság emlékezetéből soha nem veszett ki Hunyadi János emlékezete, hősi alakja tekintélyt parancsolóan magasodik évszázadok távlatából is, válságos időkben pedig különösen alkalmasnak bizonyult arra, hogy a hazaszeretet és az önfeláldozás példamutató jelleképévé váljon. A reformkor költészete felmagasztalta a hősöket. Kölcsey nem tudott szabadulni *Himnusz*ában a tragikus török múlttól, de Hunyadi Jánosra is gondolva írta, hogy „*zászlónk gyakran plántálád vad török sán-cára.*” „*Itt törtek össze rabigát Hunyadnak karjai*” hirdeti Vörösmarty a nép fennmaradásáért fohászkodó, apokaliptikus Szózatában. Műveiknek a zenében Erkel gyönyörű operája, a Hunyadi László, a festészetben pedig leginkább Wagner Sán-



1. kép. A déli harangszó Magyarországon és a nagyvilágban.  
HM Zrínyi Kiadó, Budapest, 2013.

dor történelmi legendát feldolgozó „Dugovics Titusz önfeláldozása” című képe felel meg. Ezeket követték a köztéri szobrok, az ifjúsági irodalomban pedig Gaál Mózes történelmi elbeszélései. A két világháború között különösen megnőtt a Hunyadiak kultusza és a déli harangszó jelentősége, aminek ellenhatásaként az ötvenes évek deheroizáló szemlélete igyekezett Hunyadi János feudális főúrként való bemutatásával és az egyházzal kapcsolatos déli harangszó rádióban való megszüntetésével ezt a nimbuszt elhalványítani. Nem sikerült. Az októberi forradalom és szabadságharc leverése után idővel bekövetkező fokozatos enyhülés jele volt, hogy a déli harangszó visszatérhetett a rádióba, a millennium idején pedig kialakult a manapság is élő gyakorlat, minden nap más és más templom harangjának a megszólaltatása.

Ugyanakkor a több mint fél évezredes múlt mentes minden napi politikai mondanivalótól. A Török Birodalom több évszázados terjeszkedése, majd visszatorzulása a történelmi múltba merült, immár semmilyen indulatot nem vált ki az



2. kép. A 2019. július 22-én felavatott belgrádi emlékmű a zimonyi Duna-parti sétányon

emlékezés, a török-magyar ellentét már csak emlék. Nándorfehérvár és Mohács emléke a két végpont, a magyar és a török győzelem mérőöldköve. Az 1456-os győzelem hetven év békét és fellendülést hozott Magyarországnak, ennek vetett véget a mohácsi vereség. Míg azonban a nándorfehérvári vereség csupán egy átmeneti fiaskó volt a Török Birodalom számára, amely sem embervesztésben nem volt jelentős, sem területi veszteséggel nem járt, a mohácsi magyar vereség hatalmas emberáldozattal és területi veszteséggel járó, az önálló magyar államiság végét jelentő tragédia volt az országnak.

Mindkét nép túlvan a régi sérelmeken, a hajdani sebek begyógyultak, és fokozatosan előtérbe kerültek a két népet összekötő elemek, a két nép távoli rokonsá-

ga, a török állam magyar menekülteket rendre befogadó és védelmező igyekezete. Ennek köszönhető, hogy Thököly Imre, Rákóczi Ferenc és hívei, a negyvennyolcas szabadságharc menekültjei oltalmat kaptak a Török birodalomban. A hajdan ellenséges viszony barátira változott a 19. század végén, és azóta is töretlen a két nép és a két állam kapcsolata. A nándorfehérvári győzelem történelmi ténye csupán erkölcsi tanulsággal szolgál minden nép számára (2. kép).



## Tájékoztató bibliográfia

- Ágoston Gábor: Az 1444. évi török–magyar követjárás (Adalék az 1444. évi török–magyar békekötés történetéhez). *Történelmi Szemle* 2.(1986), 261–276.
- Babinger, Franz: *Mehmed the Conqueror and His Time*. Translated from the German by Ralph Manheim. Edited, with a preface, by William C. Hickman, Princeton, 1992. 137–150. (Bollingen Series 96.)
- Georgius de Hungaria: Értekezés a törökök szokásairól, viszonyairól és gonoszságáról. In: Tardy Lajos (Vál. és a Bev. írta): *Rabok, követek, kalmárok az Oszmán Birodalomról*. Budapest, 1977. 74. (Nemzeti Könyvtár. Művelődéstörténet.)
- Ėnalcik, Halil: *The Ottoman Turks and the Crusades, 1329–1451*. In: Hazard, Harry W. – Zacour, Norman P. (Ed.): *A History of the Crusades Volume VI. The Impact of the Crusades on Europe*. Wisconsin, Mad., 1989. 222–275.
- Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András: *Magyarország története, 1301–1526*. Budapest, 1998, 123–190. (Osiris Tankönyvek)
- Fine, John V. A.: *The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*. Ann Arbor, 1987.
- Imber, Colin: *The Ottoman Empire 1300–1481*. Istanbul, 1990.
- Július 22-e a nándorfehérvári diadal emléknapja. *Magyar Közlöny* 77. 2011. 07. 07., 22. 599.
- Liptai Ervin (szerk.): *Magyarország hadtörténete I. A honfoglalástól a kiegyezésig*. Budapest, 1984, 106–110.
- Setton, Kenneth M.: *The Papacy and the Levant. II. The Fifteenth Century*. Philadelphia, 1978. (Memoirs of the American Philosophical Society 2.)
- Szakály Ferenc: A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526). In: Rúzsás Lajos – Szakály Ferenc (szerk.): *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából*. Budapest 1986. 11–57.
- Teke Zsuzsa: *Hunyadi János és kora*. Budapest, 1980. (Magyar História.)
- Thuróczy János: *A magyarok krónikája*. Fordította Horváth János. Budapest, 1978. (Bibliotheca historica.)

Tursun, Beg: *The History of Mehmed the Conqueror. Text Published in Facsimile with English Translation by Halil ĚnalcĚk and Rhoads Murphey.* Minneapolis – Chicago, 1978. (Bibliotheca Islamica.)

Visy Zsolt (szerk./a cura di): *DĚli harangszó.* Budapest 2000. – *La campana di mezzogiorno.* Budapest, 2000.

Visy Zsolt: *Nándorfehérvár nemzeti emléknap lehetne. Várak, kastélyok, templomok VI. 6.* (2010). December, 4–5.

Visy Zsolt (szerk./Ed.): *A dĚli harangszó Magyarországon és a nagyvilágban. – The Noon Bell in Hungary and the World.* Budapest, 2011.

Visy Zsolt (szerk.): *A dĚli harangszó Magyarországon és a nagyvilágban. – Podnevno zvono u Mađarskoj i u svetu.* Budapest, 2013.

PONTIAS

3. (2020)

---

## RECENZIÓK



## RECENZÍÓK

## Font Márta: Dinasztikus érdekek nyomában. Árpádok, Piastok, Rurikok az európai politikában

*Kronosz Kiadó, Pécs, 2018. 226 oldal\**

Font Márta a Közép-Kelet-Európa középkori történeti kutatásának meghatározó alakja, a Pécsi Tudományegyetem egyetemi tanára, az MTA doktora. 2005-ben megjelent monográfiája a primer források ismeretében mutatja be, a kereszténység felvétélétől, a világi hatalom erőteljes centralizációjáig vezető utat, részletesen ismertetve a térségben uralkodó gazdasági és társadalmi viszonyokat. A szintén 2005-ben napvilágot látott kötet Szegedi Középkorász Műhely gondozásában jelent meg és – vizsgálati tárgyát leszűkítve – az Árpádok és a Rurikida fejedelmek kapcsolatrendszerének ábrázolását tűzte ki célul. Elsődleges forrásai az óorosz krónikairodalom, a lengyel, illetve magyar elbeszélő és diplomatikai anyagokban keresendőek.<sup>1</sup>

Jelen kötet a szerző 2012–2017 között megjelent tíz tanulmányát tartalmazza. Nem megjelenési sorrendben, hanem négy tematikus fejezetbe rendezve vizsgálja mindazokat az elsősorban hatalmi változásokat, amelyek a Kelet-Közép-európai törzsszövetségi rendszer felbomlásától, a magyar királyok halicsi hadjáratáig vezettek.

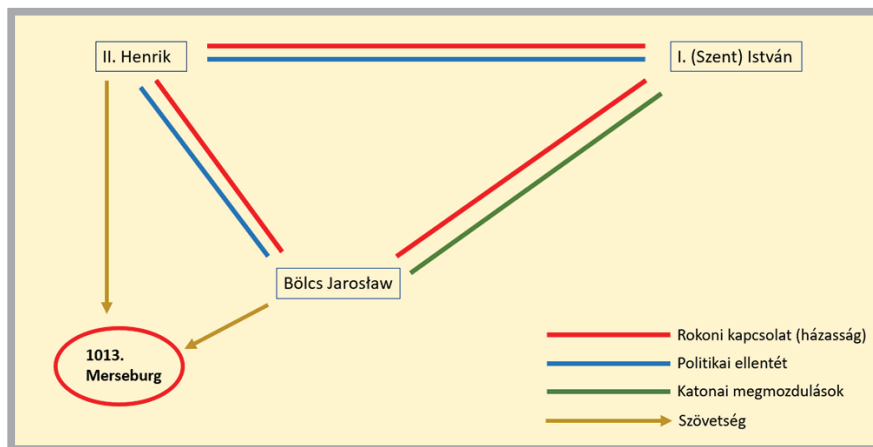
Az első fejezetbe rendezett két tanulmány azokra a dinasztikus hagyományokra helyezi a hangsúlyt, amelyek meghatározták a térség hatalmi viszonyainak korai alakulását. A korábbi Közép-Európa fogalom helyett bevezeti a Köztes-Európa megnevezést. A földrajzi és hatalmi lokalizáció után, a térség négy uralkodódinasztiájának (Árpád, Přemysl, Piast, Rurik) környezetében vizsgálja a hatalom legitimációjának hagyományait. Kiváló forrásbázist szolgáltatnak ehhez a dinasztiaalapítók környezetében keletkezett – elsősorban – elbeszélő források (*Prágai Cosmas, Anonymus Gallus, a magyar ősgeszta, illetve az orosz Régmúlt idők elbeszélése*). Különös figyelmet fordít az uralkodói névadásban fellelhető hagyományok feltérképezésére. A Kijevi Rusz fejedelmeinek névadási gyakorlatát, mint

\* A recenzió a PTE BTK TTI és az Ujkor.hu szerkesztőségének kooperációja keretében elsőként az Ujkor.hu oldalon jelent meg. <http://ujkor.hu/content/ami-a-kozepkori-csataterrol-lemaradt>

<sup>1</sup> Font Márta: A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században. Budapest, 2005; Font Márta: Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek. Szeged, 2005. (Szegedi középkortörténeti könyvtár 21.)

történeti forrást nevezi meg. Nemcsak a nyelvészeti, de az egyes jelenségek kronológiai vonásait is számba véve, az uralkodói névadásban ötvöződő külső és belső sajátosságok is felszínre kerülnek.

A kötet második fejezetében, a kereszténység felvételét követő kül- és belpolitikai események, kapnak helyet. Kiindulási pontként Querfurti Brúnó kijevei látogatásától, I. András magyar király (1046–1060) és Bölcs Jaroszláv (1019–1054) dinasztikus politikájáig. A Brúnó életéről szóló források (5 db) számbavétele után, a jelenkori kutatások tükrében igyekszik képet alkotni, Szent Adalbert egykori tanítványának Ruszbeli tartózkodásáról. Mindezt követően az ezredforduló környékén kialakult hatalmi háló feltérképezésére tesz kísérletet az 1013-as Merseburgban lezajlott birodalmi gyűlés/*Hoftag* köré összpontosítva. Majd II. Henrik (1002–1024) német császár, Szent István (997–1038) magyar király és Bátor Bolesław (966/67–1025) lengyel király érdekpolitikai hálójának felrajzolását kísérli meg. A belső és külső konfliktusok ábrázolásán túl azonban nagy szerepet kap a császár és a magyar király kapcsolatának vizsgálata, amelyet II. Konrád (1024–1039) a Magyar Királyság ellen folytatott hadjáratával zár le. A fejezet harmadik – egyben utolsó – tanulmánya I. András magyar király és Bölcs Jaroszláv közötti kapcsolatokat veszi számba. A kijevei nagyfejedelem – mint a magyar király apósa – (1046k. házasság András és leánya, Anasztázia között) jelentős szerepet játszott a Magyar Királyság 11. századi viszonyainak megszilárdításában. Elsősorban keleti irányú házasságpolitikája pedig nagyban meghatározó volt a környező dinasztiák 11–13. századi történetének alakulásában.



*II. Henrik – Szent István – I. Jaroszláv kapcsolatrendszere*

A harmadik fejezet két tanulmánya egyfajta bevezetőként szolgál a tatár expanzió (IV. fejezet) tárgyalásához vezető úton. Azon körülményeket veszi számba, amelyek meghatározták II. András (1205–1235) keleti irányú hatalmi terjeszke-

déseit, mind a magyar, mind a halicsi elit szemszögéből nézve. Elsőként a lengyel I. Leszek (1194–1198, 1199, 1206–1210, 1211–1227) fejedelem leánya (Salomea) és Kálmán – a magyar király fia – között létrejött házasság jelentőségét vizsgálja. Kálmán ezzel a halicsi trón várományosa lett, Halics pedig a magyar király közvetlen fennhatósága alá került volna. A fejezet második cikkében a király környezetében tevékenykedő elit tagjainak azonosítására tesz kísérletet a kortárs források tükrében. Ebben a részben történik említés először a Halicsban tartózkodó elit (feltételezett) tagjairól.

A mongol expanzió megindulása sajátos fordulópontot jelentett a térség politikai viszonyainak alakulásában. Ebben a helyzetben a keresztény uralkodók új területek megszerzésével igyekeztek biztosítani helyzetüket a tatár hadakkal szemben. Ennek elsődleges célkitűzése a környező orosz fejedelemségek megszerzése volt. A negyedik, egyben utolsó fejezet három tanulmányon keresztül az 1223-as Kalka folyó menti csatától, az 1261-ben megkötött bécsi békéig tárgyalja azokat az elsősorban a halicsi örökséggel folytatott kapcsolatokat, amelyek meghatározó jelentőséggel bírtak a Magyar Királyság keleti terjeszkedési szándékait illetően. Az annalista irodalom három későbbi szegmensét primer forrásként felhasználva igyekszik rekonstruálni a Kalka folyó mentén lezajlott csata kimenetelét, illetve az azt övező vitás kérdéseket. Ezt követően a dinasztikus érdekek szempontjából kiemelkedő halicsi Romanovics család tagjaival, különösképpen a magyar hatalmi viszonyok alakulásában szerepet játszó Danyiállal (1201–1264) folytatott kapcsolatok kerülnek feltárára. Danyiil mind a nemzetközi, mind a magyar kutatások egyik fő szereplője: 1238-ban megszerezte Kijevet, illetve – rövid ideig – keze alatt egyesült egész Halics-Volhínia. Több ízben megfordult a magyar és a krakkói udvarban, valamint részt vett IV. Bélának (1235–1270) a Babenberg-örökségért folytatott küzdelmeiben is.

Az orosz fejedelmiségekkel folytatott kapcsolatok másik kulcsszereplője, az 1230-as halicsi hadjáratokban feltűnt csernyigovi Rosztyiszláv. A Rurik dinasztia csernyigovi ágából származó herceg, házassága révén került közvetlen kapcsolatba a magyar királyi dinasztiával (1243: házasság Béla kisebbik leányával). Rosztyiszláv – mintegy az orosz fejedelmi kapcsolatok csúcspontjaként értékelve – a magyar királyi család tagjai közé tartozott. Az 1243–1255 közötti diplomatikai forrásokban szereplő megnevezések („*bonus totius Sclavoniae; dominus de Machou*”) alapján az Olgovics herceg sajátos bensőséges viszonyba kerülhetett a magyar uralkodóval.

Font Márta a forrásokat közvetlenül a szövegbe beágyazva, eredeti latin formában közli. Az uralkodócsaládok közötti kapcsolatok, valamint az elbeszélő források eredetének szemléltetésére leszármazási táblázatok, lemmák segítik a Kelet-Közép-európai régió dinasztikus kapcsolatrendszerének átfogóbb megértését.

## Kiss Gergely (szerk.): *Varietas delectat. A pápai-magyar kapcsolatok sokszínűsége a 11–14. században*

*PTE BTK TTI Középkori és Koraiújkori Történelmi Tanszék,  
Pécs, 2019. 251 oldal (DeLegatOnline Könyvek 1.)*

*Varietas delectat*, azaz a változatosság gyönyörködtet; e közismert cicerói szentencia fémjelzi azt a Kiss Gergely (PTE BTK TTI) szerkesztésében napvilágot látott kötetet, amelynek alcíme – *A pápai-magyar kapcsolatok sokszínűsége a 11–14. században* – egyfelől keretet ad a műnek, egyszersmind feloldja a főcímet körülölelő balladai homályt. Kiss Gergely nevéhez számos, a pápaság és az Árpád-ház kapcsolatait boncolgató tanulmány, cikk fűződik; az utóbbi években ugyanakkor szemmel láthatóan a *pápai legatio* kérdésköre került az általa végzett kutatás fókuszába, egyúttal egyre több tanulmánya született a pápai megbízottak magyarországi működésével kapcsolatban. Arra a kérdésre, hogy mi indokolja egy ilyen irányú kutatás létjogosultságát már az előszóban választ kapunk, ugyanis – ahogy a kötet szerkesztője fogalmaz – „[...] *a pápai képviselő változatos formáinak a kutatás a legutóbbi időkig nem szentelt olyan nagy figyelmet, mint a tartalmi kérdéseknek.*” Emellett – ahogy Kiss Gergely rámutat – a pápai megbízottak magyarországi szerepének „nagypolitikai” aspektusain túl érdemes életútjukat, a pápai képviselő rendszerében betöltött szerepüket, végül, de nem utolsó sorban pedig a *legatio* menetét is górcső alá venni annak érdekében, hogy egy átfogó képet kapjunk arról a sokszínűségről, amely a pápai diplomáciát jellemezte a vizsgált időszakban. Az imént felsorolt tényezők figyelembevételével ugyanakkor már kirajzolódik egy világos kép arról a bonyolult kapcsolatrendszeréről, ami a pápaság és Magyarország között fennállt, még ha annak nem is minden apró részlete, hanem elsősorban jellegzetes motívumai kerülnek kiemelésre.

A kötet két világosan elkülönített részre tagolódik: egy *általános* részre, valamint az azt követő *esettanulmányokra*. Az első részben, amely a kötet közel egyharmadát teszi ki, egy általános képet kapunk a pápai képviselő kiépüléséről, annak kezdeti formáiról, illetve későbbi differenciálódásáról. A pápai diplomácia kezdetleges formáinak (*vicarius, rector, defensor, apocrisarius*) eredetét körüljárva, illetve a forrásokban az ezredfordulót követően egyre nagyobb gyakorisággal

használt, olykor igen félrevezető megnevezések (*legatus, nuntius, missus*) értelmezése körül kialakult problémákat tisztázva jutunk el az általános rész második egységéhez, amely a pápaság és a Magyar Királyság 11–14. század közötti kapcsolatrendszeréről ad rövid áttekintést. E fejezetben többek között a magyarországi pápai képviselő formáiban tapasztalt sokszínűség kap hangsúlyt, amelynek összetettségére és a diplomáciai érintkezéseken túlmutató jelentőségére az esettanulmányok nyújtanak szemléletes példákat.

A kötet második részében öt írás kapott helyet, amelyeknek a szerzői – Barabás Gábor (PTE BTK TTI), Kiss Gergely, Kovács Viktória (MNL), Maléth Ágnes (PTE BTK TTI) – a Kiss Gergely irányítása alatt működő kutatási projektek<sup>1</sup> keretében egy-egy magyarországi pápai megbízott életpályáját, a pápai diplomáciában elfoglalt helyét, illetve a pápaság és a Magyar Királyság kapcsolatrendszerében betöltött szerepvállalását ismertetik. Az elemzések alapja a 11–13. századra vonatkozóan a *DeLegatOnline* adatbázis volt, amely már a kutatási program első fázisában (2014–2017) kiépült. Érdemes hangsúlyozni, hogy az adatbázis nem pusztán a pápai megbízottak életrajzi adatait, valamint a tanulmányaikra, egyházi pályafutásukra és pápai megbízásaikra vonatkozó információkat tartalmazza, hanem – a már meglévő és folyamatosan gyűjtött adatok révén – képes felvázolni kapcsolati hálókat is, amely nagyban hozzájárul ahhoz, hogy egy teljes képet kapjunk az adott személy életútjáról.<sup>2</sup> Különös figyelmet érdemel Kiss Gergely első esettanulmánya, amelynek a bevezetőjében a szerző a kutatás által már régóta ismert, ugyanakkor a személyében nem azonosított Gregorius de Sancto Apostolo pápai legátus életútjának kezdeti szakaszát rekonstruálva felfigyel arra, hogy az adott korszakban (12–13. század fordulója) nem egy, hanem legalább hat (!), a pápai diplomáciához köthető egyházi személy viselte a *Gregorius* nevet. Az újonnan feldolgozott források segítségével, illetve a bíborosi titulusok elemzésével ugyanakkor sikerül kibogoznia a szálakat, eredményeit pedig táblázatos, könnyen áttekinthető formában összegezi. A következő esettanulmányban Barabás Gábor Gregorius de Crescentio bíboros életútját és magyarországi legációit ismerteti, amely egyébiránt azért is kényes feladat, mert a hat azonosított Gergely közül kettő is ezt a nevet viselte, sőt, rokoni kapcsolatban is álltak. Kovács Viktória és Maléth Ágnes szintén két pápai legátus életpályáját, illetve a Magyar Királysággal való kapcsolatát összegzi tanulmányában. Míg Kovács Viktória Fülöp fermói püspök legációit tárgyalja, addig Maléth Ágnes Gui de Boulogne diplomáciai tevékenységét járja körbe. Végül,

<sup>1</sup> NKFIH NN 109690 „Pápai megbízottak a 11–13. századi Magyarországon – online adattár (*Papal delegates in Hungary in the 12–13th centuries – online database*)”; NKFIH NN 124763 „Pápai megbízottak Magyarországon a XIV. században (1294–1378) – online adattár (*Papal delegates in Hungary in the XIVth Century (1294–1378) – online database*)”

<sup>2</sup> A projektek célkitűzéseiről, eddigi eredményeiről, illetve a már működő, bárki által szabadon hozzáférhető adatbázisról a <http://delegatonline.pte.hu/> oldal ad bővebb tájékoztatást.

de nem utolsó sorban e két esettanulmány közé ékelődik Kiss Gergely rövidebb elemzése egy 14. századi legátusi ügyhallgatóról, Altegradus de Cataneis de Lendenariáról, amely mind tartalmában, mind megközelítésében új szempontokkal gazdagítja a középkori pápai-magyar kapcsolatok kutatásának diskurzusát.

Összegzésképpen elmondható, hogy a kötet szerzői új szempontokat alkalmazva, a szűkebb szakma által mindeddig ismeretlen – főként a közelmúltban nevet változtató Vatikáni Apostoli Levéltárban (Archivio Apostolico Vaticano, korábban: Vatikáni Titkos Levéltár /*Archivio Segreto Vaticano*/) őrzött – források beépítése révén részletes és nem melleleg érzékletes képet adnak mind a pápai diplomácia működéséről, mind a pápai-magyar kapcsolatokról az érett és a késő középkor viszonylatában. A szöveg jól strukturált, mind az általános rész, mind az esettanulmányokat tartalmazó egység kronologikusan rendezett. Nyelvezete – annak ellenére, hogy a tanulmányok több szerző tollából származnak – egységes. Az áttekinthetőséget elősegítik a tanulmányok végén közölt források, táblázatok és *itinerariumok*, ugyanakkor – elsősorban az esettanulmányok vonatkozásában – szembeötlő a rendkívül adatgazdag és terjedelmes lábjegyzetek használata, amelyek olykor megnehezítik a követhetőséget. A középkori pápai-magyar kapcsolatok alapvető kérdéseit, személyi vonatkozásait, illetve nem utolsó sorban a pápai diplomácia belső szerkezetét új megvilágításba helyező kötet minden bizonnyal elnyeri a szakma elismerését, és bízunk benne, hogy a történelem iránt érdeklődő olvasók figyelmét sem kerüli el.

*Bandi Kristóf Bálint*

## RECENZÍÓK

Thoroczkay Gábor (szerk.):  
Püspökök, káptalanok, tizedek

*Kronosz Kiadó, Pécs, 2020. 220 oldal (Az Árpád- és Anjou-kor magyar egyházi archontológiájának kérdései 1.)*

2020 júniusában jelent meg az MTA–PTE–ELTE Középkori magyar egyházi archontológia 1000–1387 Kutatócsoport első kiadványa *Püspökök, káptalanok, tizedek* címmel. Egy viszonylag friss tudományos közösség bemutatkozó kötetét tarthatja kezében az olvasó, lévén a kutatócsoport hivatalosan 2019. július 1-jén alakult meg.<sup>1</sup> Tagjait semmiképpen nem nevezhetjük azonban ismeretlenek a magyar medievisztikában, a csoport vezetője Prof. Dr. Font Márta, a PTE egyetemi tanára, tagjai Prof. Dr. Bagi Dániel, ugyancsak egyetemi tanár a pécsi *universitason*, illetve az ELTE docensei, Dr. habil. Thoroczkay Gábor és Dr. habil. Dreska Gábor. Az ő munkájukat öt fiatal, frissen doktori címet szerzett, vagy éppen még a védelem előtt álló kolléga segíti, a PTE-ről Báling Péter és Buják Gábor, valamint az ELTE-ről Farkas Csaba, Lados Tamás és Ribí András. Nem kell csodálkoznunk tehát, hogy a friss kötet három szekcióba rendezve a felsoroltak kilenc tanulmányát tartalmazza, amelyeket Prof. Dr. Solymosi László akadémikus előszava vezet be. A budapesti és debreceni tudományegyetemek professzora ebben röviden kitér a kutatástörténeti előzményekre és a projekt céljaira is. Ez tömören úgy fogalmazható meg: a kutatók célja az Árpád- és Anjou-kori magyar egyház klerikusainak összes adatát összegyűjteni archontológiai adattár formájában, még hozzá „püspöktől falusi papig, apáttól egyszerű szerzetesig”.<sup>2</sup> Ahogyan a kötet borítója is mutatja, egy új sorozat első kötetével van dolgunk (*Az Árpád- és Anjou-kor magyar egyházi archontológiájának kérdései 1. kötet*), amelyet a tervek szerint legalább évente egy-egy új fog követni.<sup>3</sup>

<sup>1</sup> L. Font Márta: MTA – PTE – ELTE Középkori magyar egyházi archontológia 1000–1387 Kutatócsoport. *Pontes* 2. (2019), 281–282.

<sup>2</sup> Solymosi László megfogalmazása az előszóban. (8. oldal)

<sup>3</sup> Font Márta: MTA – PTE – ELTE Középkori magyar egyházi archontológia 1000–1387 Kutatócsoport. *Pontes* 2. (2019), 281–282. A kötet tanulmányai alapjául szolgáló előadások egy része elhangzott a 2019. november 6-án Pécsen megrendezett Studia Mediaevalia II. – Archontológia

Az *A kutatócsoport terve, célja, indulása* című első nagyobb részt a vezető, Font Márta professzornő munkája nyitja (*A középkorkutatás napjainkban. Gondolatok egy németországi szakmai nap nyomán*), amelyben, mintegy a kutatócsoport nemzetközi horizontját reprezentálva, egy 2019. szeptemberi, a Bajor Tudományos Akadémián a Német Tudományos Akadémiák Uniója támogatásával szervezett „Fókuszban a középkor” című workshopon szerzett tapasztalatairól számol be. Nem kizárólag a német középkorkutatás legfrissebb trendjeinek, és konkrétan a fontosabb kutatási projekteknek a bemutatása miatt fontos a kezdő tanulmány, de egyebek mellett pontosabb képet nyerhet az olvasó a németországi, itthon talán kevésbé ismert akadémiai rendszer működéséről is. Külön kiemelhetők a kutatócsoport szempontjából az adatgyűjtéssel, azok rendszerezésével, adatbázisba integrálásával, a 21. század kihívására választ kereső módszertani kérdésekkel kapcsolatos megfontolások, amelyek közül több bevallottan példaként szolgál a kutatók számára.

Bagi Dániel, a PTE BTK TTI Középkori és Koraujkori Történeti Tanszék vezetője tanulmányában (*Egy kutatócsoport születése*) a kutatócsoport előzményeit, valamint céljait és a választott módszereket mutatja be. Egy, a nevében is konkrétan megfogalmazott profilú vállalkozás esetében nem maradhatott el az *archontológiai* kutatások magyarországi előzményeinek az ismertetése sem, lévén a magyar medievisztika esetében nem pusztán a korábbi jelentős történészek és munkáik (mások mellett Engel Pál, Köblös József vagy Koszta László neve emelhető ki), de a kortárs kutatók is jelentős eredményeket tudnak felmutatni, a teljesség igénye nélkül elég itt talán Zsoldos Attila, C. Tóth Norbert vagy Fedeles Tamás munkáira utalni. Mindemellett sem lenne helyes azonban azt állítani, hogy az új kutatócsoport számára nem maradt terület, az időkeret, a vállalt tartalom, valamint a módszertan és a forrásbázis is magában hordozza a jelentős új eredmények lehetőségét.

A „kétpólusú”<sup>4</sup> kutatócsoport budapesti oldalának első tanulmánya Dreska Gábor nevéhez kötődik (*A Középkori Magyar Egyházi Archontológia 1000–1387 Kutatócsoport adatfelvételi metódusa*), aki maga is a kutatás céljainak megfogalmazásával kezdi munkáját. Ezt követően a terminológiára helyeződik a hangsúly, jelesül arra, hogy az archontológia *terminus techincus* használata milyen kérdéseket és problémákat vet fel, milyen értelmezési keretek mentén közelíthető meg a fogalom, és egyeztethető össze a kitűzött célokkal. Dreska tanulmánya mindazonáltal elsősorban a kutatócsoport munkamódszereinek, illetve a rendelkezésre álló forrásbázisnak a felvázolására helyezi a hangsúlyt, ami által az olvasó további betekintést

---

a középkori egyháztörténet szolgálatában című konferencián. L. Kovács István beszámolóját jelen számunkban. (Szerk.)

4 Font Márta: MTA – PTE – ELTE Középkori magyar egyházi archontológia 1000–1387 Kutatócsoport. Pontes 2. (2019), 281.

nyerhet a metodológiai kérdésekbe. Ezek közül talán a korábbi, illetve a párhuzamosan futó kutatásokhoz történő kapcsolódások problematikája emelhető ki.

A kötet második, *Aktuális archontológiai és intézménytörténeti kutatások* című fejezetét Thoroczky Gábor tanulmánya (*A középkori magyar egyház intézménytörténetének egyes kérdései az elmúlt évtizedek kutatásainak tükrében*) nyitja. A budapesti medievista ebben, a korábbi általános jellegű részek után – kapcsolódva korábbi kiterjedt kutatásaihoz – egyes konkrét témákat, illetve azok a kutatócsoport céljaihoz kapcsolódását vesz górcső alá. Olvashatunk megfigyeléseket egyebek mellett a keresztény térítés kezdeteivel, az ún. Kalocsa-kérdéssel, vagy éppen a nyitrai püspökség kezdeteivel kapcsolatban. Fontos megállapításokat tesz a szerző továbbá a káptalanok és főesperességek felépítését, a főesperesi jogkört gyakorló prépostságok (Vasvár, Pozsony) problematikáját, valamint a kanonokokat liturgikus feladataikban helyettesítő réteg megjelenését és szerkezetét illetően is.

A kötet első olyan tanulmánya, amely a fiatalabb korosztályhoz kötődik, Ribí Andrásé. A 2019-ben doktori fokozatot szerzett<sup>5</sup> budapesti középkorász korábban is több archontológiai munkával vétette észre magát, elsősorban a székesfehérvári prépostsággal és részben a helyi johannita konventtel kapcsolatban.<sup>6</sup> Ezúttal terjedelmes munkájában az óbudai prépostság 1388 és 1457 közötti archontológiáját adja közre, amelyet a – szöveg elején ismertetett – előzményekre támaszkodva alapos forrásfeltárás előzött meg.

A fejezet utolsó tanulmánya Buják Gábor nevéhez fűződik (*Körkép a szlovák egyháztörténeti kutatásokról*). A PTE IDI doktorjelöltje ebben egy a magyar középkorkutatásban – elsősorban nyelvi okokból – nem kifejezetten ismert témát mutat be, a szlovák egyháztörténetírás legutóbbi eredményeit és trendjeit. Nem kétséges, Buják összefoglalása különösen hasznos a magyar szakma számára, lévén betekintést enged egy olyan historiográfiába, amely kutatások fókuszában részben ugyanaz a terület és ugyanazon intézmények állnak, mint a magyaréban. Mindezt egy válogatott, tematikusan tagolt bibliográfia teszi még értékesebbé.

A könyv utolsó fejezete az *Esettanulmányok* címet viseli, és Báling Péter, a PTE BTK TTI Középkori és Koraiújkori Történeti Tanszék tudományos segédmunkatársának tanulmánya (*Könyves Kálmán életadatainak és püspöki hivatalának kérdései*) nyitja. Báling doktori munkájához<sup>7</sup> kapcsolódva egy különleges magyar király,

<sup>5</sup> Ribí András: A fehérvári johannita (keresztes) konvent története a késő középkorban (1390–1543). ELTE Disszertáció. Budapest, 2019.

<sup>6</sup> Ribí András: A fehérvári káptalan archontológiája (1301–1457). *Turul* 91. (2018), 132–154.; Ribí András: A fehérvári káptalan és keresztes konvent országos hatáskörű hiteleshelyi eljárásai a gyakorlatban. *Századok* 153. (2019), 313–337.

<sup>7</sup> Báling Péter: Az Árpád-ház hatalmi kapcsolatrendszerei: Rokonok, barátok és dinasztikus konfliktus Kelet-Közép-Európában a 11. és korai 12. században. PTE IDI, Disszertáció. Pécs, 2019.

Könyves Kálmán életének részleteit, családi viszonyait mutatja be, különös tekintettel püspöki hivatalának kérdéseire. Ő volt ugyanis az egyetlen olyan magyar uralkodó a kutatócsoport által választott korszakban, akinek szerepelnie kell egy *egyházi* archontológiában, lévén trónra kerülése előtt az egyházi rend tagja volt.

Lados Tamás, az ELTE doktorjelöltje tanulmányában (*Kik voltak az első tizedszedők Magyarországon?*) az első magyarországi tizedszedőkre vonatkozó – okleveles és narratív – forrásokat és a bennük fellelhető adatokat ismerteti. Elsőként a kezdeti, királyi megbízással eljáró tizedszedőkkel, vagyis az ispánokkal kapcsolatos megfontolásokat olvashatjuk, majd a 11. század végétől jelentkező püspöki tizedszedést elemzi és mutatja be Lados, két részre osztva azt. Természetszerűleg az utóbbi korszakból rendelkezünk több adattal, amelyek értelmezését több térképes ábrázolás is segíti, míg a 13–14. századot illetően egy adattár is az olvasó rendelkezésére áll.

Farkas Csaba, az ELTE doktorandusza munkájában (*Viszály Egerben: Márton püspök és a székeskáptalan jövedelemvitája*) egy 14. századi magyarországi pereskedést, Márton egri püspök és székesegyháza káptalanának viszályát járja körbe. A szerző nagy alaposággal vizsgálja a per előzményeit, mutatja be a szereplőket, illetve természetesen magát az ellentétet, valamint annak feloldását is.

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy az új kutatócsoport első kiadványa több szempontból is érdemes a figyelemre. Egyrészt a frissen indult projekt előzményeibe, céljaiba, választott módszereibe és kezdeti lépéseibe nyerhetünk mélyebb betekintést. Hasonlóan fontos, hogy a könyvben olyan esettanulmányokat is olvashatunk, amelyek – az egyes kutatók korábbi munkásságára alapozva – már a megfogalmazott célokhoz illeszkedve mélyíthetik el ismereteinket a magyar egyház 11–14. századi történetét illetően. Nagy figyelemmel várhatjuk tehát a további köteteket, valamint a tervezett internetes adatbázist is, hiszen ezek – más műhelyek munkáival együtt – segíthetnek további részeket a helyükre illeszteni, hogy ezáltal is pontosabb képet nyerhessünk a középkori magyar egyház történetéről és szerkezetéről.

*Barabás Gábor*

Alexandru Madgearu: *The Asanids. The Political and Military History of the Second Bulgarian Empire (1185–1280)*

*Brill, Leiden – Boston, 2017. 360 oldal (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450–1450, 41.)*

Alexandru Madgearu monográfiája a Brill kiadó *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450–1450* sorozat 41. köteteként jelent meg (sorozatszerk. Florin Curta), alapjául a román nyelvű kötet (Asăneștii. Istoria politico-militară a statului dinastiei Asan (1185–1280). Editura Cetatea de Scaun, 2014, Romania) szolgált. A szerző az ún. második bolgár állam történetét mutatja be a Bizánci Birodalomtól való függetlenedés kezdeteitől (1185) az 1280-ban bekövetkezett összeomlásig. A 360 oldalas kötetben 287 oldal a tényleges értekezés, ötven oldalnyi a bibliográfia, további részét személy- és földrajzi nevek mutatója képezi, mindez kilenc térképpel és tizennégy ábrával egészül ki.

A szerző kezdésként áttekinti – és megállapítható, hogy jól ismeri – a korszak forrásait (1–10.) és a kérdés historiográfiáját (11–28.). Az előzményekre tekintettel ad egy rövid áttekintést a Bizánci Birodalom helyzetéről (29–34.), ám ez olyan rövid és felszínen mozgó, hogy kár volt önálló fejezetbe rendezni, hozzá lehetett volna kapcsolni a következő fejezethez, vagy akár elhagyható is lett volna. A kötet tényleges mondanivalóját az 5–9. fejezetek tartalmazzák kronológiai sorrendben: Péter és Aszan/Aszen uralma (1189–1197), Johannitsa/Kalóján (1197–1207), Boril (1207–1218), és II. Iván Aszen (1218–1241) uralkodása szerint. A tatárjárás utáni évtizedek (1241–1280) a „hanyatlás” cím alatt összefoglalva szerepelnek. A kronológiai sorrendtől eltér a 10. fejezet, amely az Aszenida uralom alatti – zömében a bizánci korszakban épült – várakat mutatja be (267–282.). Az első megközelítésben „függeléknek” látszó fejezet beiktatását indokolja, hogy a politikai egységet nélkülöző Balkán kisebb és egymással vetélkedő hatalmi központjait ezek az erődtényezők jelentették. Az egyes nemzetségek uralma köréjük szerveződött.

Az uralkodók személyét fókuszba állító fejezetek terjedelme általában arányos az egyes személyek uralkodásának időtartamával. Egyetlen kivétel Johannitsa/Kalóján uralkodása, amelynek tízéves periódusát hatvan oldalban tárgyalja a szerző.

Hozzátehetjük: jogosan. Indokolja ezt az egyházi unió, Kaloján csatlakozása a római kereszténységhez, és a nyomában keletkező nagyobb számú latin nyelvű forrás. Másrészt erre az időszakra esik Konstantinápoly keresztetek általi elfoglalása is, amely nyomot hagyott a térség erőviszonyain.

A Balkánon az 1185-ben induló Bizánc ellenes megmozdulás vezetője két testvér, Péter és Aszan/Aszen voltak; az utóbbitól származik az 1280-ig uralkodó dinasztia elnevezése: Aszenidák. Az általuk vezetett katonai erő elemeit a források *Bulgar*, *Vlach* és *Cuman* elnevezéssel jelölik. Az ezek mögötti etnikai tartalom „megfejtése”, illetve értelmezése a rájuk épülő számos következtetés alapja, viták kiindulópontja.

A *Bolgar* megjelölés a 12. századra már elszlávósodott, de eredendően a bolgár-török népesség elnevezéséből őrződött meg, akik az első bolgár állam megeremtésében játszottak szerepet. Bolgár-török eredetű dinasztia tagja volt a kereszténységet felvevő Borisz kán, míg fia, Simeon 918-tól bizánci előképet követve a cár titulust használta. Ez szolgált mintaként a 12. század végén felemelkedő dinasztia számára. A bolgár-törökök és a szlávok összeolvadása a 9. század folyamán bekövetkezett, amelyben szerepet játszott a kereszténység is.

1018-tól a Balkán nagy része bizánci uralom alá tartozott. A Bizánci Birodalom gyökerei kétségkívül az antikvitásba nyúlnak, a bizánciak magukat rómaiaknak tekintették, noha sem az egymást követő dinasztiák, sem a birodalom népeinek zöme nem volt római eredetű. A terület etnikai viszonyait tovább alakították a 6–7. században jelentős számban betelepült szlávok. De a birodalomba került a 11–12. század fordulóján a határokat ostromló besenyők egy része is, miután 1122-ben Beroiánál (ma: Stara Zagora) megsemmisítő vereséget szenvedett Ioannesz Komnénosz hadaitól. A besenyők egy része a Kárpát-medencébe telepedett, zömük azonban a kunok uralma alá került.<sup>1</sup> A kunok törzsei sem alkottak homogén etnikai csoportot, nem gondolhatunk mást a vlach/black elnevezésről sem. Egyet kell érteni azzal a szerző által idézett állásponttal, miszerint az elnevezés nem etnikai, hanem szociális megkülönböztetést takar (23.: Byzantine sources did not refer to an ethnic group, but had acquired the social meaning of “shepherd” or “pastoralist.”), bár a szerző utána ezt cáfolni igyekszik. A források szerzői nem a helyszínen tájékozódtak, hanem hallomásból szerzett információ alapján írták le a népneveket. Izgalmasabb kérdés lenne a kétféle gazdálkodási mód, a transzshumán és steppei eredetű nagyállattartás egymásra gyakorolt hatását vizsgálni.

A historiográfiai fejezetben a szerző utal a román és bolgár történettudományban az etnikai kérdések tárgyalásában meglévő eltérő vélekedésekre (24–26.). Úgy véljük, a vita mindaddig fenn fog állni, amíg a második bolgár állam etnikai túl-

<sup>1</sup> Angold, Michael: *The Byzantine Empire 1025–1204. A Political History*. London - New York, 1984. 153.

súlyát kívánja eldönteni a kutatás. Erre a források nem alkalmasak. Az egyaránt gyűjtőfogalomként használt *vlach* és *bolgár* mellett az Aszenidák országának alkotóeleme volt a *Cuman* népesség is. A szerző negatívan nyilatkozik Vásáry István könyvéről,<sup>2</sup> amely a steppei népek felől szemléli a térség történetét: „it is written in a highly tendentious tone, as it subscribes to Roesler’s ideas regarding the absence of any Romanian population north of the Danube before the 13th century.” (26.). Pedig maga a szerző idézi a román kenéziátus legkorábbi 13. századi említését a johannita lovagok számára kiállított 1247. évi<sup>3</sup> oklevélben. (285.)

A források a politikai változásokat és a dinasztikus érdekeket helyezik előtérbe, erre koncentrálnak sikerrel rajzolható meg a térség története.<sup>4</sup> Az etnikai arányok helyett azt kell hangsúlyozni, hogy az Aszenidák teremtette államiság elősegítette mind a bolgár, mind a román hatalmi központok kikristályosodását. Ahogy a szerző is fogalmaz következtetése végén: „legacy that the Asanids left to Romanians north of the Danube was the Slavonic language, which has survived in both Church and state administration.” (287.) Az etnikai kérdésben pedig más térségek korai párhuzamaira érdemes figyelni: ahogy a korábbi évszázadokban Nyugat-Európában Nagy Károly birodalma a későbbi francia és német hatalmi képződmények előképe volt, Kelet-Európában a Kijevi Rusz három szláv államiság felé ágazott el, hasonló funkciója volt a Balkánon a második Bolgár Cárságnak is.

Alexandru Madgearu monográfiája fontos adalék a korszak és a térség történetének jobb megismeréséhez. Következtetéseiben utal arra is, hogy az Aszenidák teremtette államiságnak milyen hatásaival számolhatunk a 14. században. Ebben a kitekintésben implicite benne van az, hogy még mindig milyen keveset tudunk a Balkán 1241 és 1453 közötti történetéről, amit csak egy szélesebb spektrumú – a bizánci történet mellett a bolgár, román, szerb és a magyar – megközelítések eredőjeként lehetne megrajzolni.

*Font Márta*

<sup>2</sup> Vásáry, István: *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1183–1365*. Cambridge, 2005.

<sup>3</sup> Hunyadi, Zsolt: *The Hospitallers in the Medieval Kingdom of Hungary c. 1150–1387*. Budapest, 2010. 39. (METEM Könyvek – METEM Books 70., CEU Mediaevalia 13.)

<sup>4</sup> L. Николов, Георги Н.: *Самостоятелни и полусамостоятелни владения във възобновеното Българско царство (края на XII – средата на XIII в.)*. София, 2011; Achim, Viorel: *Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimi Arpadieni*. București, 2008. (Colecția „Biblioteca Enciclopedică de Istorie a României”.)

Dévényi Anna – Forgó András – Gőzsy Zoltán (szerk.):  
Az abszolutizmus kora – Fejezetek a kora újkori Európa  
történetéből. Árkádia Kiskönyvtár – Történelem 3.

*Kronosz Kiadó, Pécs, 2019. 150 oldal*

Az Árkádia Kiskönyvtár történelmi sorozatának legújabb, harmadik kötete 2019 júliusában jelent meg *Az abszolutizmus kora – Fejezetek a kora újkori Európa történelméből* címmel. A történelemtanítás módszertana iránt érdeklődők szempontjából is jól hasznosítható elemeket és meglátásokat tartalmazó hat tanulmány a kora újkori európai történelem hagyományos politika- és eseménytörténeti megközelítése mellett államelméleti, eszmetörténeti és társadalomtörténeti kérdéseket is tárgyal, beemelve ezeket a nem elhanyagolható aspektusokat az elemzési metódusok közé.

Az Árkádia Kiskönyvtár a Kronosz Kiadó, valamint a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi és Irodalomtudományi Intézeteinek közös sorozata, amely a Pécsi Tudományegyetemen 2010-ben induló *Árkádia online folyóirat*<sup>1</sup> köré épülő Árkádia projekt egyik alappillére, a folyóirat egyes számainak frissített, újragondolt vagy átdolgozott tanulmányait közli. A sorozat eddigi történelmi kötetei 2017-ben, illetve 2018-ban jelentek meg, amelyek eszmetörténeti, valamint 20. századi magyar történelmi témákat érintettek.<sup>2</sup> Ahogy más történelmi korszakokról, úgy a kora újkori Európát tárgyaló történelmi tananyagokról, illetve tankönyv-részletekről is elmondható, hogy nem hangsúlyozzák megfelelően a korszak máig ható állam- és politikaelméleti, illetve vallási vonatkozásait, és nem reflektálnak ezeknek a vonatkozásoknak az időszerűségére, kortárs hatásaira. Emiatt a legújabb, kora újkori tematikájú kiskönyvtár-kötet a történelmi folyamatok mozgatórugóinak mélyebb megértését kívánja előmozdítani azzal, hogy tanulmányai alapvetően a politikum és a vallás

<sup>1</sup> *Az Árkádia online folyóirat* a következő honlapról közvetlenül elérhető: [www.arkadiafolyoirat.hu](http://www.arkadiafolyoirat.hu).

<sup>2</sup> Dévényi Anna – Gőzsy Zoltán (szerk.): *Eszmetörténet – Árkádia Kiskönyvtár, Történelem 1.* Kronosz Kiadó, Pécs, 2017.; Bánkuti Gábor – Dévényi Anna – Gőzsy Zoltán (szerk.): *Magyarország a 20. században – Árkádia Kiskönyvtár, Történelem 2.* Kronosz Kiadó, Pécs, 2019.

tematikáját járják körbe, többek között a korabeli Anglia, Franciaország, a Német-római Birodalom és Magyarország példáján keresztül.

A kötet első, államelméleti témát fejtegető tanulmányában (*Az abszolútizmus – mítosz és valóság. Egy történelmi terminus historiográfiája*) Sashalmi Endre az abszolút monarchia kora újkori terminusának megjelenését, az új hatalomgyakorlási forma elméletének (ki)alakulását és különböző mértékű megvalósulását elemzi, kitérve az abszolútizmus fogalmának későbbi megjelenésére, illetve az azal kapcsolatos problematikára is; az abszolútizmus ugyanis a tankönyvekben és sokáig még a szakkönyvekben is elsősorban Franciaországgal és XIV. Lajos úgynevezett abszolútista mintaállamával forrt össze, amely nagymértékben leegyszerűsítette és megnehezítette a jelenség megértését. Az abszolút monarchia elméletének bemutatását követően a szerző a vesztfáliai (1648) és az utrechti (1713) béke közötti időszak politikai gyakorlatára tér át, megmagyarázva az abszolút monarchia kialakulásának elsődleges okait, konkrét példákat hozva Kasztíliaától a Dán Királyságon át – amely valóban az abszolút monarchia mintaállamának volt tekinthető a korszakban – egészen a cári Oroszországban megvalósuló autokráciáig. A tanulmány az abszolút monarchián túl többek között a közjő, az alkotmány, az isteni jogalap, az organikus államszemlélet, a fiskális-katonai állam, az autokrácia, továbbá a kitekintésben a felvilágosult abszolútizmus és a felvilágosult autokrácia fogalmait is kontextusba helyezi.

A következő három tanulmány három különböző kora újkori állam politika- és eseménytörténeti, valamint számos esetben eszme- és társadalomtörténeti vonatkozásait elemzi, általános képet nyújtva Anglia, Franciaország és a Német-római Birodalom 17–18. századi történetéről. Pálffy Margit munkája (*Anglia története a 17. században*) I. Erzsébet angol királynő 1603. évi halálától a 17. század legvégéig, azaz az úgynevezett „dicsőséges forradalomig” veszi át a korszak angol eseménytörténetét, központi fogalomként kezelve a Stuart-ház „több királyság” feletti uralmát (Anglia, Skócia, Írország) és a mozaikszerű-dinasztikus állam képződményét. Olyan kevésbé ismert, vagy sok esetben félreértett és félremagyarázott jelenségek is pontos magyarázatot kapnak, mint például az arminianizmus néven emlegetett vallási irányzat, illetve annak angliai megjelenése, a William Laud püspökről elnevezett laudanizmus. A szerző az összegzésben pontos látleletet nyújt a 17. századi Anglia politikai eseményeiből levonható következtetéseken túl a szigetország valláspolitikájáról is, amelynek katolicizmus elleni éle mind az I. Károly idején zajló polgárháborúkat, mind a köztársaság és a restauráció időszakát alapjaiban határozta meg.

Hahner Péter tanulmánya (*Franciaország a 17–18. században*) az angol tanulmányhoz hasonlóan átfogó képet nyújt a korszak Franciaországának politikai eseményeiről, azonban tágabb kontextusba helyezi a témát, és az elemzés elején a kora újkori francia társadalmi és gazdasági helyzetről is releváns, részletekbe

menő adatokat hoz. A szerző ezek után átveszi a 17. századi francia történelem csomópontjait, így IV. (Bourbon) Henrik trónra kerülését, a hugenották franciaországi helyzetét és a nantes-i ediktumot (1598), illetve a korszak kisebb francia vallásháborúit, majd XIII. Lajos és Richelieu politikai tevékenységét, rátérve a fő pontra, XIV. Lajos – a Napkirály – hosszú uralkodására. A tanulmány második része a 18. századi Franciaország politikatörténetét mutatja be, a szerző azonban itt is sok esetben kitér a társadalmi, gazdasági és kereskedelmi helyzetre, a háborúk gazdasági érdekeire, illetve például a francia gyarmatok kérdéskörére is. A kora újkori francia politikáról szóló munka XVI. Lajos uralkodásával, a francia forradalmat közvetlenül megelőző helyzet bemutatásával zárul.

Forgó András tanulmányában a kora újkori német politikai helyzetet elemzi (A „Régi Birodalom” utolsó évszázadai. A Német-római Császárság a vesztfáliai békétől a napóleoni háborúkig), rámutatva arra a nem elhanyagolható tényre, hogy a Magyarország és a Német-római Birodalom közötti szoros diplomáciai kapcsolat néhány rövidebb szünetet leszámítva egészen a birodalom 1806. évi megszűnéséig fennállt, így a magyar történelem szempontjából kiemelten fontos a birodalom történetének, működési mechanizmusainak, illetve azok hatásainak pontos megismerése és megértése. A szerző *A birodalom „anatómiája”* című első részben először is részletesen bemutatja a Német-római Birodalom felépítését, kormányzatának jellemzőit és működését, majd a felekezetszerveződések politikai következményeinek, illetve a korszak nagyhatalmi küzdelmeinek fényében veszi sorra a főbb politikatörténeti eseményeket, amelyek mind a birodalmat, mind a közép-kelet-európai régió államait érintették.

Varga Szabolcs tanulmánya (*A lutheri reformáció és a katolikus megújulás*) a felekezetszerveződés témájához kapcsolódva a kora újkori konfesszionalizáció jelenségének főbb kérdéseire ad választ, kilépve a „reformáció–ellenreformáció–katolikus megújulás” hagyományos és megszokott sémájából. A reformáció fogalmának, illetve a jelenség korszakolásának és előzményeinek bemutatása után a szerző a 16. század során megszerveződő keresztény felekezetek vallási kérdésekre adott reakcióit vizsgálja, részletesen kitérve Luther Márton, Ulrich Zwingli és Kálvin János tevékenységére, valamint az 1545 és 1563 között lezajlott Trienti zsinat határozataira, illetve a zsinat által gerjesztett folyamatokra is. A tanulmány záró mondataiban kiválóan összegzi a szerző a konfesszionalizáció jelenségét, illetve annak hatását: „A reformáció valójában különböző felekezetek egymással versengő válaszadási kísérletének tűnik a nyugati emberek üdvözülést firtató kérdésére, melynek folyamán – mintegy mellékesen – megszületett a modern Európa szellemi alapja.” (130.) A kötetet Katus László (1927–2015) *A barokk* című tanulmánya zárja, amelyben a barokk fogalmának művészettörténeti jelentésén túl a fogalom történeti-társadalmi jelenségként való értelmezése is fontos teret kap; a fogalom katolikus megújulással való kapcsolatán túl az irodalom, művészet

és zene, valamint a magyarországi barokk művészet legfontosabb mecénásai, művészei és építészei is bemutatásra kerülnek.

A kiskönyvtár legújabb, kora újkori tematikájú köteteről összességében elmondható, hogy jól szolgálja az Árkádia-projekt igényét, melyet a szerkesztői előszó is tartalmaz; fontos a tudományos diskurzusba való bekapcsolódás, a legfrissebb tudományos vitákra való reflektálás, illetve a tudomány és az oktatás közötti szakmai kooperáció. Mindkét szempontból jól hasznosíthatók *Az abszolútizmus kora* című kötet tanulmányai, melyhez kiváló háttértámogatást és segítséget nyújtanak az *Árkádia szakmódszertani portálon* elérhető, az egyes tanulmányokhoz kapcsolódó rövid forrás-szemelvények és órai modultervek,<sup>3</sup> amelyeket mind a történelemtanárok, mind a történelmet tanuló középiskolai diákok és a tanárnak készülő egyetemi hallgatók könnyen el tudnak érni, illetve alkalmazhatnak középiskolai tanórai keretek között. Ehhez kapcsolódnak a kötet további kiemelhető érdemei is, így például az elemzett és bemutatásra került források szövegrészleteinek kiemelése és magyarázata, az egyes központi történelmi fogalmak kontextusba helyezett alkalmazása és rövid, érthető magyarázatai, valamint a tanulmányok végén elérhető magyar és idegen nyelvű ajánlott irodalmak.

*Schvéd Brigitta Kinga*

<sup>3</sup> A kötet tanulmányai, illetve az egyes munkákhoz kapcsolódóan letölthető forrásjegyzékek és órai modultervek a következő oldalról közvetlenül elérhetők: <http://www.arkadiafolyoirat.hu/index.php/3-a-barokk-es-a-reformacio-kora>.

Forgó, András – Kulcsár, Krisztina (Hrsg.):  
„Die Habsburgische Variante des aufgeklärten  
Absolutismus”. Beiträge zur Mitregentschaft Josephs II.,  
1765–1780.

*Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien, Balassi Institut  
– Collegium Hungaricum Wien, Ungarische Archivdelegation beim  
Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, 2018. 380 oldal (Publikationen  
des Instituts für Ungarische Geschichtsforschung in Wien, Bd. 16.*

Közismert, hogy a történeti szakirodalomban II. József társ- és egyeduralkodását nemcsak a jozefinizmus, hanem a felvilágosult abszolutizmus fogalma is fémjelzi. Reformjai, uralkodási stílusa és alattvalói felé tett megnyilvánulásai már konrégenssé emelését követően világossá tették közvetlen környezete számára, hogy a császár önmagát nem csupán felvilágosult, hanem abszolút uralkodónak is tekintette. II. József a felvilágosult abszolutista monarchia alatt nem egy gyenge, hanem inkább egy racionalizált, hatékony és erős uralmi rendszert értett. Reformjaiban őt is, mint a többi felvilágosult abszolutista uralkodó kortársát, nem egyszerűen humanitárius elképzeléseinek a megvalósítása, hanem mindenekelőtt az állam minden feletti szolgálatának és modernizálásának a koncepciója vezette. II. Józsefnek a felvilágosodás iránti elkötelezettségét erősen meghatározta a hatalom megtartásának és kiszélesítésének az ideológiája. A felvilágosodás és az abszolút uralom között azonban éles ellentét húzódott. Amíg a felvilágosodás hívei ugyanis megpróbálták, legalábbis feltételesen, a rendi struktúrákat áthidalni, az abszolutizmus azokat éppenséggel konszolidálta. Ez a meghatározó ellentét érhető tetten a Habsburg uralkodó ambivalens politikai és uralkodói magatartásában, azaz: csak úgy volt hajlandó a felvilágosodás által támasztott igényekhez „igazodni”, hogy sohasem engedte megkérdőjelezni saját uralmi helyzetének és politikájának a létjogosultságát. Bár II. Józsefnek határozott szándéka volt, hogy uralkodói hatalmának betöltésekor semmiféle korlátozást nem fogad el, de más felvilágosult vagy éppenséggel abszolút uralkodóktól eltérően, politikai célkitűzéseit mindig megpróbálta integrációval elérni, és a régi rendi intézményeket államilag „koncesszionált” szervekké átalakí-

tani. Az ő gyakorlati felvilágosodás-értelmezése tehát egyrészt erősen az utilitarista elvekre, másrészt az államhatalom megerősítésére irányult.

II. József 24 évesen lépett apja, I. Ferenc császár örökébe. 1765-ben őt anyja, mint a császári és királyi trónok várományosát, az osztrák örökös tartományok társuralkodójává tette. József még 1765 előtt, de különösen társuralkodásának éveiben felismerte, hogy a háborús esztendők után elérkezett a részint az örökös tartományok, részint pedig majd, a „Gesamtstaat” gondolatától vezérelve, a Habsburg Monarchia békés átalakításának az ideje. Ennek megvalósítása végett fontosnak tartotta, hogy a monarchia országait és tartományait személyesen beutazza és a gazdasági, közigazgatási és társadalmi viszonyait közvetlenül megismerje. Az utazásai során szerzett benyomásai nem kis mértékben járultak hozzá későbbi radikális reformjainak életbe léptetéséhez.

József elképzelései társuralkodásának másfél évtizedében egyre radikálisabbak és megalapozottabbak lettek, miközben a fennálló állapotokat, hiányosságokat folyton ostorozta. Mint ahogy kortársai többször is nevezték, „felvilágosult despotaként” azonban kezdettől fogva nem valami büntető tanító kívánt lenni, hanem igazságos, segítőkész uralkodó. Reformterveiben, melyek mint maximák alapozták meg társuralkodásának éveit, majd pedig különösen egyeduralkodását, a közigazgatás központosítását és egységessé tételét, a gazdaság átalakítását és fejlesztését, a hadsereg modernizálását szorgalmazta. A cenzúrán is lazítani szeretett volna. Különösen fontosnak tartotta, anyjával ellentétben, aki számára a felvilágosult filozófusok, gondolkodók és tudósok írásai valóságos, az alattvalóit megmérgező ópiumok voltak, illetve azok „lázítóknak” vagy a keresztény erkölcsökkel, hittel össze nem egyeztethetőeknek számítottak, hogy a külföldről behozott vagy behozandó felvilágosult szellemiségű műveket a vámon ne kobozzák el. József egyházpolitikai koncepciójában szintén az anyjától és az udvarétól határozottan eltérő álláspontot képviselt: az állam és az egyház kompetenciáit világosan el akarta egymástól különíteni. Szerinte az egyház nem autoritás és az egyházi szabályozásokat azokra az ügyekre kell korlátozni, amelyek a vallást érintik. Ezt az éles szétválasztást a „*iura in sacra*” és a „*iura circa sacra*” között világosan érvényre szeretne juttatni.

II. Józsefnek az egyeduralmát mintegy előkészítő, illetve annak alapjait lerakó tizenöt esztendőn át tartó társuralkodásával, az ebben az időszakban alkotott terveivel-elképzeléseivel az életművét feldolgozó monográfiák és tanulmányok sokasága foglalkozik. Kérdés most már: tudnak-e a korszakkal foglalkozó történészek – különösen a legfrissebb kutatások tükrében – új eredményekkel szolgálni? Vagy épenséggel inkább a már részletesen feltárt kútfők újabb szempontok szerinti megközelítéséről-értelmezéséről lehet szó II. József társuralkodásának vizsgálatakor?

József társuralkodóvá történt kinevezésének 250 éves évfordulója alkalmával napvilágot látott monográfiák, cikkek, így a jelen konferenciakötet tanulmányai

is, mindkét felvetést igazolni látszanak. A Forgó András és Kulcsár Krisztina által gondosan szerkesztett munkában az érdeklődők azoknak az előadásoknak tanulmányok formájába öntött változatait tanulmányozhatják, amelyeket a jelzett időszak magyar kutatóin kívül osztrák, német, orosz, horvát és szlovák történészek a 2015. október 8-án és 9-én, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem közös szervezésében megrendezett nemzetközi konferencián ismertettek meg a hallgatósággal. A 2015. év azonban nem csupán II. József társuralkodóvá történt kinevezésének negyedévezredes jubileuma volt, hanem egyúttal egy másik jeles *anniversarium* is, nevezetesen: a 18. századi magyar és európai történelem, különösen pedig Mária Terézia és II. József uralkodása egyik legnagyobb hatású, itthon és külföldön egyaránt nagy megbecsülésnek és tiszteletnek örvendett kutatójának, H. Balázs Éva professzornőnek 100. születésnapja. Tőle származik a tanácskozás és a jelen tanulmánykötet címe is. A szerkesztők a kötetbe foglalt stúdiumokkal egyrészt az ő életművében szintén jelentős helyet elfoglaló, a felvilágosult abszolutizmust, s ezzel együtt II. József konrégensségét és egyedurallását máig ható érvénnyel mind hazai, mind nemzetközi szinten is kiemelkedő kutatásait kívánták folytatni és újabb eredményekkel gazdagítani, illetve teljesebbé tenni, másrészt a kötet tematikájával az 1970-es és 1980-as éveknek az európai felvilágosult abszolutizmusokkal foglalkozó, ún. mátrafüredi nemzetközi konferenciáihoz is kapcsolódni szándékoztak.

Amint azt a szerkesztők előszavukban hangsúlyozzák: a 2015. évi tudományos tanácskozáson és a jelen műben a súlypont az 1765 és 1780 közötti esztendő vizsgálatára helyeződött, amely másfél évtized tanulmányozásának, a II. Józseffel foglalkozó 19. századi nagyobb szintéziseket kivéve, hosszú ideig kevesebb figyelmet szenteltek. Az időszak kutatói inkább Mária Terézia uralkodásának utolsó, felvilágosult abszolutista időszakának és fia s utódja uralmának az új szempontú értelmezésére, esetleg „felülvizsgálatára” koncentráltak, mely kutatásokra kiváló alkalmat adtak az olyan kerek évfordulók, mint Mária Terézia születésének és halálának 300, illetve 200 éves, és II. József trónra lépésének 200. évfordulója. Az utóbbi évtizedekben született nagyszabású monográfiákban, elsősorban II. Józsefről (itt elsősorban Derek Beales alapvető II. József-biográfiájára kell utalnunk), már nagyobb teret szántak az ifjú császár „társuralkodásának”. H. Balázs Éva kutatómunkájának is köszönhetően idehaza szintén nagyobb érdeklődés kísérte és kíséri a „Mitregentschaft” időszakát, különös tekintettel – mint azt a jelen kötet alcíme is jelzi – azokra az alapvető politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális változásokra, amelyek többek között a Habsburg Monarchia országainak és tartományainak egyház-, oktatás-, és egészségügyében, szociálpolitikájában, közigazgatásában, hivatalnokainak képzésében, gazdasági életében és a cs. kir. hadsereg átszervezésében stb. végbementek. Mindezek részben lehetőséget nyújtottak a társuralkodónak arra, hogy részleteiben megismerhesse a monarchia viszonyait, és

részben tapasztalatainak birtokában megfogalmazza, illetve kidolgozza radikális reformgondolatait, melyekkel mintegy előkészítette egyeduralkodása alatt fogatosított intézkedéseit.

A kötetben, amely a *Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien* sorozat XVI. köteteként látott napvilágot, a 18 szerző tanulmányaival részint II. József társuralkodásának, részint – azon túlmenően – egyeduralkodásának kutatásához kívánt hozzájárulni. Ezekben a tanulmányokban megvilágítják Józsefnek az állami egyházpolitikáról vallott korai nézeteit, a bürokrácia modernizálására vonatkozó felfogásának a gyökereit, az egyes tartományok vagy országrészek közigazgatásának átszervezését célzó elképzeléseit, az egyeduralkodását előkészítő, a monarchia különböző országaiban és tartományaiban tett utazásainak mozgatórugóit, az azokon szerzett, sokszor elkeserítő, de egyúttal változtatásokra készítő tapasztalatoknak, élményeknek gyakorlati továbbgondolását, az ifjú császárnak a Német-Római Birodalomról és annak egyes tartományairól „Memorandum”-aiban kifejtett nézeteit, a vallási tolerancia melletti elkötelezettségének alapjait, a protestáns egyházakhoz fűződő kapcsolatait és a görögkatolikus egyház iránti megértését és elkötelezettségét, a cs. kir. hadseregnek porosz mintára történt átszervezését, az újoncállítások praxisának radikális megváltoztatására és a hadsereg modernizálására irányuló törekvéseit, továbbá betekintést engednek a szabadkőművesség II. József egyeduralkodása alatti világába stb. Azaz olyan témákról szólnak, amelyek még a Mária Terézia uralkodása alatt megkezdett felvilágosult abszolutista programhoz kapcsolódnak vagy azokkal párhuzamosan alakultak, nem kis részben a trónörökös által megfogalmazott reformprogramnak is köszönhetően.

A kötetet Kalmár János igen alapos historiográfiai tanulmánya vezeti be, amelyben a felvilágosult abszolutizmus-fogalom értelmezésével és jelentéstartalmaival foglalkozik. Előbbit illetően rámutat arra, hogy a kérdésben mind a nemzetközi, mind a hazai szakirodalomban meglehetősen eltérő véleményekkel találkozni, azaz nincs egyértelműen tisztázva: a 18. század második felében mely európai államokra nézve alkalmazható a felvilágosult abszolutista megjelölés. Kiindulva a különböző egykorú fiziokrata, államtani, vagy filozófiai megnevezésekből (elsősorban a francia „absolutisme éclairé” vagy „despotisme éclairé”, „despotisme légal”), Kalmár az alábbi kérdéseket veti fel: tulajdonképpen kit tartottak a felvilágosodás évszázadában felvilágosult uralkodónak? Hogyan kapcsolták össze a felvilágosult jelzőt az abszolutizmussal? Mely uralkodókat neveztek felvilágosult abszolutistának, vagy éppenséggel kiket illettek a „despot éclairé” kifejezéssel? Kalmár megállapítja, hogy az európai történetírásban a tárgyban, több évtizede folytatott vitákban mind a mai napig nincs egyértelmű válasz arra, mit is értünk valójában felvilágosult abszolutizmuson, illetve, mikor és miként alakult ki a fogalom. II. József életművének említett szakavatott kutatója, Derek Beales a fogalom elemzése kapcsán azt vetette fel: vajon II. József valóban felvilágosult despotának („despote éclairé”) tekinthető-e? S

ha igen, akkor esetében inkább az angol és a német felvilágosodás fogalomhasználatához kellene folyamodni. Kalmár tanulmányának konklúziójaként megállapítja: a sokszínű értelmezés ellenére még mindig nem sikerült egyértelműen meghatározni a fogalmat, illetve tisztázni annak lényegét, különös tekintettel arra, hogy némely kutatók egyenesen ki akarták iktatni azt a történelmi fogalomtárból, mások viszont reformabszolutizmusként értelmezték, miközben a felvilágosodásnak az államra és a társadalomra gyakorolt hatásait kevésbé vizsgálták. A viták és az eltérő álláspontok ellenére azonban a felvilágosult abszolutizmus a 18. század kutatói számára alapvető fogalom és kategória volt és maradt is.

A historiográfiai áttekintést követően a szerkesztők a többi tanulmányt hat nagyobb fejezetbe sorolták be, nevezetesen: 1.) Utazások, országok/tartományok. 2.) Hivatalnok és közigazgatás. 3.) Hadügy. 4.) Egyházpolitika. 5.) Vallások változásban. 6.) A felvilágosodás nyomai. A felosztással – József konrégensi ténykedését és annak eredményeit szem előtt tartva – a recenzens alapján véve egyetérthet, mivel a tanulmányok szoros összefüggésben vannak. Az utolsó két fejezetben közölt cikkek többsége azonban inkább II. József egyeduralkodásának időszakához köthető. Ez utóbbi tanulmányok közlésekor a szerkesztőket feltehetően az a cél vezette, hogy a konferencián elhangzott összes előadást publikálják.

Az említett 5. és 6. fejezetben olvasható hat tanulmány vonatkozásában engedjék meg mégis néhány apró kritikai észrevétel. Közülük ugyanis több, tematikáját tekintve csupán „jóindulattal” kapcsolható a kötet címében jelzett tárgyhoz. Ilyen például Maczák Ibolya cikke, mely a II. József-kori és az azt követő évtized, II. József alakjával és uralkodásával kapcsolatos protestáns prédikációs irodalomba enged betekintést, mind időkereteivel, mind pedig azzal, hogy munkájának középpontjába Péczeli József komáromi lelkész, lap- és könyvkiadó, költő, író II. Józsefről írott életrajzának, gyászbeszédének és halotti költeményének elemzését helyezte. Hasonlóképpen Pavercsik Ilonának a magyarországi könyvnyomtatásról és könyvkereskedésről szóló munkája, melynek kapcsán pedig felvetődik a kérdés: vajon lehet-e kifejezetten II. József társuralkodásának másfél évtizedes időhatári keretei közé szorítani a magyarországi könyvkiadás termékeit? Úgy véljük, hogy erre határozott nemmel lehet felelni. Továbbá lehet-e a kérdést műfaji szempontok szerinti felosztásban vagy éppenséggel tartalmi témák alapján tárgyalni? Ez már csak a nyomtatványok sokrétűsége miatt is nehezen megoldható. További kérdés az, vajon 1765 és 1780 között mennyiben volt szerepe a felvilágosodás terjedésének a honi könyvkiadásban? Milyen társadalmi réteget lehetett megcélozni az új szellemiségű művekkel? Mennyiben volt a könyvkiadás továbbra is a cenzúrának kiszolgáltatva, illetve mennyiben akadályozta a felvilágosult szellemiségű könyvkiadást és a könyvek behozatalát s terjesztését az udvarnak a modern szellemi áramlatokkal történt szembehelyezkedése? Hol voltak a nyomdák és milyen témájú, tárgyú könyveket publikáltak? Eva Kowalskának és Ugrai Jánosnak a magyar-

országi protestáns egyház 18. századi történetéhez kapcsolódó tanulmányait tematikailag talán inkább az „Egyházpolitika” (4.) fejezetbe lehetett volna besorolni, mintegy „ellensúlyozásul” a római és a görögkatolikusokkal foglalkozó cikkeket.

Az első fejezetben három tanulmány kapott helyet (Elisabeth Garms-Cornides, Szántay Antal és Kulcsár Krisztina tollából), melyek közül kettő (Garms-Cornidesé és Kulcsáré) kifejezetten a konrégens (itáliai és magyarországi) utazásaival foglalkozik, míg a harmadik közvetve kapcsolható II. József 1769-ben tett itáliai útjához. Garms-Cornides rámutat arra, hogy Józsefnek ezzel az utazásával szándékában állt Osztrák Lombardia politikai, gazdasági és társadalmi körülményeiről közvetlen, speciális tapasztalatokat szerezni, és a konrégens útja egy különös keveréke volt a dinasztikus politikának, a pszichológiai ráhatásnak és a közigazgatás technikai átalakításának. Egyértelműen jelzik ezt Lombardiában szerzett negatív tapasztalatainak birtokában megfogalmazott kritikái (a tartomány udvarához érkezett nagyszámú panaszbeadványról, a drága udvartartásról, a fejedelmi rezidencia tervezett költséges építkezéséről). Szorgalmazta a katonai kiadások visszafogását, az állami bevételek növelését és a tartomány adópolitikájának az átalakítását stb. Nem véletlen, hogy 1771-ben sürgős intézkedéseket követelt, a milánói közigazgatás és hatóságok átszervezése mellett szállt síkra. Mindazonáltal, ahogy azt a szerző is hangsúlyozta, a fenti terveket és követeléseket csak 1784-ben, már mint egyeduralkodó sikerült valóra váltania-váltatnia.

Kulcsár Krisztina tanulmányában, mielőtt konkrétan kifejtené a címben jelzett témát, azaz II. József és sógora, Albert szász-tescheni herceg személyes kapcsolatát, különös tekintettel közös utazásaikra, a magyar történetírásban oly régóta vitatott kérdésekkel foglalkozik, mint például: vajon 1765 cezúraként értelmezhető-e a Habsburg Monarchia és benne a Magyar Királyság történetét tekintve? Vajon II. József egész életművét tekintve is meghatározó-e társuralkodóvá tétele? Vajon 1765 után 15, illetve 25 évig miért nem hívták össze a magyar országgyűlést, jóllehet számos kérdésben (így például a társuralkodó és a helytartó kinevezésében, az 1771., 1778–1779. és 1787–1789. évi újoncmegajánlások terén) egyik uralkodó sem dönthetett volna a magyar rendi alkotmány és a törvények értelmében? Tanulmánya második részében a Magyar Királyság helytartójává kinevezett Albertnek sógorával tett szolgálati utazásairól (1766, 1768, 1770) nyújt részletes, elemző tájékoztatást. Kulcsár ezúttal is, mint korábbi munkáiban és tanulmányaiban is, meggyőzően, a kútfők széles bevonásával, különösen pedig József és Albert útinaplóinak, feljegyzéseinek alapos vizsgálatával és összehasonlításával mutatja ki, hogy az egymástól habitusban és jellemben jelentősen különböző, egyébként azonban egymást kedvelő és megértő két államférfit – bár néhány esetben a láttokról, tapasztalataikról azonos elveket vallottak – feladataik és célkitűzéseik alapján más és más dolgok érdekelték. II. József főleg a későbbi egyeduralkodásra felkészülés jegyében fogalmazta meg észrevételeit: azaz a hadsereg, a flotta, a kü-

lönböző hadiirányítási kérdések, a közigazgatás állapota és a hivatalnokréteg felkészültsége, az alattvalók életviszonyai, nehéz sorsuk, az egyházi és vallási ügyek, a szociális helyzet, a kórházak állapota stb. érdekelték. Albert figyelmét elsősorban a hadiesemények, az illető térségben található emlékművek, a felkeresett országok, tartományok városok, falvak nyelvi és etnikai sokszínűsége kötötte le. Ezekről Kulcsár számos érdekes és tanulságos példával szolgál.

Szántay Antal tanulmányában II. Józsefnek itáliai utazása előtt írott francia nyelvű memorandumát (*Tableau générale de la Monarchie*) veszi vizsgálat alá, amely szerinte II. József talán legismertebb műve a társuralkodási időszakból. Mindazonáltal érdekes módon az emlékirat, amelynek keletkezését Szántay a szakirodalom különböző álláspontjának figyelembe vételével 1767 vége és 1768. április eleje közé teszi, a II. József életművét feldolgozó munkákban legfeljebb az említés szintjén jelenik meg, vagy még úgy sem. Ennek oka feltehetően az, hogy a *Tableau générale*, összehasonlítva II. József korábbi hasonló jellegű műveivel, valóban nem tartozik a császár tipikus memorandumai közé. Különösen abban az értelemben nem, hogy nem található meg benne az ifjú társuralkodóra oly jellemző kritikák, szarkazmusok, ostromzó-bíráló szavak és kifejezések, az ún. „forradalmi” gondolatok. Szántay e bevezető fejezet után tér rá a Habsburg Monarchia külső és belső állapotáról tudósító, öt nagyobb fejezetből álló *Tableau* részletes ismertetésére, majd tanulmánya végén közli annak Lombardiáról és Osztrák-Németalföldről írott fejezetét.

A kötet második fejezetében a szerkesztők azokat a tanulmányokat közlik, amelyekben szerzőik a már II. József konrégensi politikájában igen fontos helyet elfoglaló, majd egyeduralkodása idején még inkább hangsúlyos szerepet kapott állami és a közigazgatásra, közigazgatás-szervezésre, az állami hivatalnoki apparátusra és képzésére vonatkozó kérdéseket dolgozták fel. Hangsúlyos szerepet kapott mintegy az utóbbi évtizedekben mind a nemzetközi, mind a hazai tudományos életben jelentős archontológiai, proszopográfiai, hivatalnoktörténeti kutatási programhoz is kapcsolódva Kökényesi Zsolt tollából a Habsburg uralkodóházat feltétlenül támogató és szolgáló, magas udvari és állami hivatalokat betöltő ausztriai és magyarországi arisztokraták vizsgálata, akiket a Szent István Rend nagykeresztjével tüntettek ki. Ami az egyes kitüntetett személyek archontológiai és proszopográfiai vizsgálatát illeti, Kökényesi Zsolt az alábbi szempontok szerint járt el: a származás, a méltóságviselés és a hivatali előmenetel.

Olga Khavanova, a 18. századi Habsburg Monarchia köznemesi származású értelmiségének és hivatalnokrétegének nemzetközileg is elismert kutatója tanulmányát az 1760–1770-es évek állami hivatalnokképzésének szentelte. Ennek középpontjába annak a paradigmaváltásnak a vizsgálatát helyezte, amely II. József társuralkodása idején az állami közigazgatásban, illetve a hivatalnoki állások pályázóit illetően végbement. Ez a váltás egy ún. „második reformimpulzus” megha-

tározó részeként értelmezhető, amely a hétéves háború után vált dinamikussá. Bár ez a régi kameralista hagyományhoz volt hasonló, mégis ezt a címben jelzett időszakban erősen áthatották a liberálisabb gazdasági, társadalmi és politikai nézetek. Már Mária Terézia felismerte, hogy a modern állam megteremtéséhez egy olyan modern hivatalnokrétegen át vezet az út, aminek tagjai a szükséges (közigazgatási) ismeretekkel fel vannak vértézve. A paradigmaváltás tehát nem annak volt köszönhető, hogy a közigazgatási elit tagjai nem megfelelően voltak kiképezve, vagy ifjúkorukban nem mutattak hajlandóságot a tanulásra, illetve nem volt meg bennük a hajlandóság a tudás megszerzésére, hanem inkább egyfajta tudatos állami beavatkozásáról volt szó, amellyel egyértelműen az állami hivatalnokréteg átalakítását célozták meg. Ennek első megnyilvánulása a majoritásról, azaz a nagykorúságról kiadott rendelet, amely összhangban állt a hivatalnokképzés megváltoztatására irányuló törekvéssel. A hivatalnok karriermodell még a monarchia régi iskolatípusaira alapozódott. Az udvar mindazonáltal a nagyszámú hivatalnokréteg számára kötelezően egy egyetemi kurzust írt elő, amivel a hivatalnokokat ellenőrzés és fegyelmezés alá akarták vonni. Ennek a tanfolyamnak a kidolgozásával Joseph von Sonnenfelst bízták meg. Az udvar továbbá speciális ösztöndíjas helyeket bocsátott a pályázók rendelkezésre, hogy jövőbeni hivatalnokokat toborozzon Magyarországról, Erdélyből és Horvátországból. A hivatalnoki állásra pályázók számára több rendeletben is megfogalmazta a követelményeket (1766, 1769, 1772). 1780 körül a központi és a tartományi közigazgatásban a hivatalnokok két generációja szolgált. Mindazonáltal a generációváltás nem volt gyors: a régi kameralisták ugyanis erősen ragaszkodtak hivataljaikhoz. II. József a hivatalnokképzésben ugyanazt a célt követte, mint anyja: rendeletei azt célozták, hogy az államot a jól felkészült és kiválóan képzett hivatalnokrétegek hatékony munkájával igazgassa.

Ivana Horbec tanulmánya a rövid ideig fennállt (1767–1769) Horvát Királyi Tanács (vagy Horvát Gubernium), a horvát protomodern közigazgatás egyik fontos kormány szervének a történetébe és működésébe nyújt bepillantást. Felvázolja a tanács létrejöttének előzményeit, a tanácsban tevékenykedő hivatalnokok korábbi képzettségét, továbbá olyan kiemelkedő horvát államférfiak pályafutását és meghatározó szerepét a kormány szerv tevékenységében, mint például Skerlec Miklósa és Szécsén Sándoré.

A kötet harmadik fejezetében kaptak helyet a Habsburg Monarchia hadügyeit tárgyaló tanulmányok. Mint az közismert, II. József már társuralkodása alatt egyre nagyobb beleszólást igényelt a monarchia hadügyeinek intézésébe, a cs. kir. hadsereg át-, illetve újjászervezésébe. Lázár Balázs a katonai újoncállítás kérdésének az elemzésére vállalkozott, ami egyrészt a bécsi udvar, az Udvari Haditanács, másrészt a magyar kormányzati szervek, valamint a vármegyék között állandó súrlódásra adott alkalmat. Pontosabban azokat a politikai és hadügyi okokat elemezte, amelyek a katonaállítás, illetve annak gyakorlata mögött meghúzódtak.

A monarchia hadseregének megújításában, illetve az erre irányuló törekvésekben döntő változásokat eredményezett részint II. Józsefnek konrégenssé, egyúttal a hadsereg vezetőjévé, részint Franz Moritz von Lacy táborszernagynak az Udvari Haditanács elnökévé történt kinevezése. Ezek a változások elsősorban a hadsereg, a hadigazdálkodás és a hadkiegészítés átszervezését érintették. Ennek során elsődleges célként azt fogalmazták meg, hogy a hadsereget új hadilábra kell állítani: a monarchia hadseregét porosz mintára kell átalakítani. Ehhez Mária Terézia csak hosszú viták után volt hajlandó hozzájárulni, amikor is 1771. április 8-án az osztrák örökös tartományokban bevezették a katonai összeírás rendszerét. A Magyar Királyságban a hadkiegészítés rendszerének megváltoztatásáig Magyarországon az 1715. évi 8. tc. volt még érvényben. A szerző rámutat arra, hogy József, elavultnak tartva a régi rekrutálási rendszert, inkább az önkéntes katonaállítást preferálta. Kísérletei a katonai összeírás magyarországi bevezetésére és a hadkiegészítés rendszerének átalakítására azonban gyorsan megfeneklettek. Nem véletlenül kellett később újabb és újabb sorozást, újoncállítást elrendelnie, ami a vármegyék ellenállásán részben megbukott, részben igencsak vontatottan zajlott.

Szakály Orsolya a hadmérnöki képzésnek a Habsburg Monarchiában történt megszervezését vette vizsgálat alá, amely a 18. század nagy háborúi során végbement hadi megújulás illetve megújítás miatt egyre szükségesebbé vált. A modern, ütőképes hadsereg nemcsak annak átszervezését, a rekruaállítás átalakítását igényelte, hanem modern, szakképzett katonákat is, különös tekintettel a hadmérnökök képzésére és alkalmazására. Szakály a Habsburg Monarchia és Franciaország hadmérnök-képzését hasonlítja össze mind az elméleti képzés szintjén, mind pedig a gyakorlatot illetően. Rámutat arra, hogy alapvető különbség volt mindkét vonatkozásban a két ország között. Míg Franciaországban egy fokozatos képzési rendszer alakult ki, amely a katonai és a polgári mérnökök közötti versengést eredményezte, amelyben a polgáriak nagy teret kaptak a század végére, addig a monarchiában ezzel szemben nem volt ilyen államilag szponzorált, illetve finanszírozott szakmai megoszlás. Sőt, II. József társuralkodása idején és később egyeduralmukodása alatt is, a szakmai lehetőségek mind a polgári, mind pedig katonai téren inkább a katonai hadmérnökség irányába tolódtak el.

A kötet negyedik fejezetében az egyházpolitikai stúdiumok kaptak helyet. Dennis Schmidt német történész a Mária Terézia és a II. József-féle egyházpolitikát-egyházpolitikai koncepciókat vette górcső alá, különös tekintettel a belső-ausztriai viszonyokra. Schmidt bár kitér azokra az állami reformokra (Haugwitz-féle reform, egy Gubernium létrehozására irányuló kísérletet Graz központtal stb.), melyek Belső-Ausztriában megvalósultak, de tanulmányának középpontjában az ott lezajlott egyházügyi reguláció (püspökségek-érsekségek megszüntetése, újak létrehozása), a kolostorpolitika, azaz a kolostorok felszámolása és az ún. titkos vagy lappangó protestantizmus (különösen Stájerországban) kérdé-

seinek a tárgyalása áll. Schmidt ennek során szembeállítja az anya „türelmetlen”, illetve fia „türelmes” egyházpolitikáját, hangsúlyozva: amíg a katolikus egyház érdekeit szem előtt tartó Mária Terézia minden eszközzel (például kényszerű át-, illetve kitelepítésekkel) el akarta távolítani a protestánsokat az örökös tartományokból, addig II. József a nem-katolikusokkal szemben megértéssel viseltetett, és részben megszüntette anyjának korábbi rendelkezéseit, részben a Türelmi rendelet kiadásával fel kívánta számolni az évszázados vallási ellentéteket, még ha ezzel és a kolostorok megszüntetésével a Habsburg Monarchia katolikus klérusának az éles bírálata, egyházpolitikájával való kemény ellenállása is járt. Schmidt a két uralkodó egyházpolitikájának mérlegét megvonva rámutat arra, hogy Mária Terézia erős katolicizmusa és protestánsellenessége ellenére szerte a monarchiában mint a nép anyja, a kegyelem, a kegy, az igazságosság és az erő jelképe maradt, addig II. József, kivéve Türelmi rendeletét, egyéb egyházügyi reformjaival még a protestánsok köreiből is ellenfeleket szerzett.

Forgó András a jozefinista egyházpolitika előkészítését, a társuralkodó egyházpolitikai céljait és célkitűzéseit foglalta össze. Tanulmánya bevezetőjében jelzi: nem egyszerű feladat Józsefnek a vallási kérdéstről írott első munkáit rekonstruálni, különös tekintettel arra, hogy nincs konkrét nyoma annak, miszerint mint társuralkodó vallási- és egyházügyi kérdésekben megnyilatkozott volna. Kivéve azokat az ismert tényeket, miszerint gyűlölte a ceremóniákat, a hosszadalmas imádkozásokat. Apja halála után azonban az udvari ceremóniák és élet radikális reformjával foglalkozott, és összefoglalta az államügyekről kialakított álláspontját. Ebben már tetten érhetők későbbi egyházpolitikájának első jelei: érinti a cenzúra kérdését, a vallási tolerancia problémáját és különösen kritikusan nyilvánul meg a szerzetességről. Mindazonáltal a memorandum 17 pontjából csak ötben érinti az egyházat és a vallást. Ennek ismeretében mégis szembevetendő, hogy néhány évvel később az *Álmodozásokban* egyetlen szóval sem érintette a vallásügyet, viszont a nagyszabású felvilágosult abszolutista programban, mely az 1770-es évek elején indult meg, részt vehetett, illetve annak egyik kezdeményezője lehetett. Ezt bizonyítja többek között Lipóttal folytatott levelezése, leveliben többször is kitér az egyházi kérdésekre, továbbá 1768 és 1774 között tett utazásai során készített feljegyzései, jelentései egyházi és vallási kérdésekről. A Temesi Bánságban például nagy figyelmet szentelt a görög-keleti közösség életének. 1768-ban és 1770-ben az összes ortodox püspöki székhelyet felkereste, szembesült az ott tapasztalható negatív jelenségekkel, mint például az ortodox papok nagy száma, akiknek eltartása nagy terhet rótt a helyi lakosságra. Kifogásolta a papok felkészületlenségét, tudatlanságát, ők többnyire kertjeik gondozásával voltak elfoglalva, mintsem a hívők lelkeinek ápolásával. A népesség szintén nagy tudatlanságban élt. Figyelmet szentelt az ortodox püspököknek, a püspökjelöltek megválasztásának. József megpróbálta a választásokat befolyásolni, hogy olyanok kerüljenek a püspöki

székekbe, akik majd egyházpolitikai reformprogramját támogatni fogják. Más felekezetek képviselőivel is kapcsolatba került, így Debrecenben a reformátusokkal, ahol közbenjárt bizonyos sérelmes ügyek elintézésében. Felkereste a református kollégiumot, megismerkedett a tanulók helyzetével, mindennapi életével, a könyvtárral. A munkácsi görögkatolikus püspökségben pedig feljegyezte a nem katolikusok számát, panaszait, a protestánsok sérelmeit. Anyjával ellentétben, aki erősen szorgalmazta a külföldről behozott felvilágosult szellemiségű művek és protestáns könyvek elkobzását, azokat visszaadatta tulajdonosaiknak. Megfordult olyan püspöki székhelyeken, mint Nagyvárad, Pécs, Eger. Figyelmet szentelt a szerzetesrendeknek is (Nagyszeben). Csehországi és morvaországi utazása során (1771) érlelődtek meg benne az egyházpolitikai reformgondolatok, illetve a későbbi reformok előkészítése. Ennek az útnak eredménye az a szakirodalomban eddig kevésbé tárgyalt memorandum, amelyet Forgó részletesen ismertet, jelezve, hogy a konrégens abban nagy teret szentelt a népi tudatlanság, a papság műveletlensége, a lelkigondozás hiánya, a papok önző gondolkodásmódja kritikájának. Felmérve az örökös tartományok egyházi viszonyait egyszersmind javaslatot tett kisebb lélekszámú plébániák létrehozására, továbbá felvetette a nagykiterjedésű prágai érsekség felosztását, Csehországban és Morvaországban új püspökségek, illetve érsekség alapítását.

Terdik Szilveszter II. József és a magyarországi görögkatolikusok kapcsolatának szentelte tanulmányát, különös tekintettel Munkácson tett látogatására (1771), illetve ezt megelőzően a munkácsi görögkatolikus püspökség megalapításában (1766) és annak politikai és erkölcsi támogatásában játszott szerepére. Terdik a társuralkodó munkácsi látogatását helyezi tanulmánya középpontjába, kiemelve, hogy II. József személyes jóindulatáról és támogatásáról biztosította a görögkatolikus püspököt, Bradács Jánost, vele tárgyalást folytatott. II. Józsefnek nagy szerepe volt abban is, hogy a Munkácsra száműzött fogarasi püspök visszatérhetett püspökségébe. Az új munkácsi püspök és a fogarasi beiktatására 1773-ban az udvari kápolnában került sor Mária Terézia és II. József jelenlétében. A munkácsi püspökség Mária Terézia és a császár iránt tanúsított hálája: nevük és tettük dicsőítése feliratokban, portrékon az ungvári egykori jezsuita kolostorban, majd püspöki rezidenciában. A tanulmánnyal kapcsolatban megjegyeznénk, hogy annak szerzője sajnálatos módon elsősorban a szakirodalom eddigi eredményeit taglalja, illetve összegzi, újabb alap kutatásokat a tárgyban meglehetősen keveset folytatott.

Schmidt, Forgó és Terdik tanulmányai mintegy felvezetik a következő, szintén egyház- illetve vallástörténeti fejezetet (Vallások változásban), amelybe sorolt tanulmányokban a magyarországi protestantizmus, illetve a protestáns felekezetek és II. József kapcsolatának vizsgálata került a fókuszba.

Eva Kowalská a magyarországi protestánsok életében 1715 és 1781 között bekövetkezett változásoknak szentelte tanulmányát, különös tekintettel a hatalmi ér-

dekek kontra protestáns vallásgyakorlatra és a hithez ragaszkodásra. Ennek keretében egy eddig kevésbé vizsgált területre koncentrált, mégpedig az ún. protestáns ágensekre és működésükre: azaz azoknak a fizetett közvetítőknak a tevékenységére, akik vallási ügyekben próbáltak eljárni az udvar és a protestáns gyülekezetek között. Levéltári források beható elemzésével tárja fel, mennyire voltak képesek az ágensek közvetítő szerepüket betölteni, miképpen jutottak be a bécsi udvarban az audienciákra, hogyan jelölték ki és milyen feladatokkal, megbízásokkal látták el őket, s kik voltak a legismertebbek közülük, hogyan és kik fizették őket, stb. Felvázolja azokat a nehézségeket, melyek különösen Mária Terézia uralkodása idején akadályozták az ágensek tevékenységét. A határozottan protestánsellenes királynő ugyanis, bár rendre meghallgatta az általuk közvetített sérelmeket, de a katolikus vallás terhére a protestánsok számára semmilyen engedményre nem volt hajlandó. Ugyan történtek kísérletek a protestánsok vallási és jogi helyzetének az orvoslására (Zay Péter, Prónay László), de ezek rendre eredménytelenül végződtek. Kowalská kutatásai alapján arra a következtetésre jut, hogy jóllehet jelentős változások nem történtek, bizonyos fokú enyhülés az udvar részéről mégis tapasztalható volt: megindult a templomok építése, a presbitériumokra protestánsokat jelölhettek, és a Ratio Educationis érvényét rájuk is kiterjesztették.

Ugrai János a vallások együttélését és konfliktusait a Türelmi rendelet előtti időszakban követi nyomon, főleg északkelet-magyarországi példák alapján. Olyan kérdésekre keresi a választ, mint például: milyen volt a református vallásúak aránya a vizsgált térségben a 18. század utolsó harmadában? Milyen volt társadalmi súlyuk? Mi jellemezte az együttélésüket más felekezetűekkel? Hogyan alakult a reformátusok helyzete 1781 előtt és után? Valóban egyszerű, orvosolható sérelmekről volt-e szó a protestánsokkal szembeni erőteljes negatív magatartás, illetve viszonyulás, vagy inkább elnyomás? Tudniillik a templomok elvétele, a református filiák megszüntetése, a hivatali életben való részvétel korlátozása a kötelező dekretális eskü letétele miatt, a templomok javításainak a korlátozása, megtiltása 30 évre, a filiák ellátásának a nehézségei, lelkészek hiányában katolikus szertartású esketések, keresztelesek és temetések tartása. Ugyan tömeges üldözésről vagy elnyomásról nem volt szó, de a protestánsok az élet számos területén hátrányokat szenvedtek el, kezdve a kereszteleseken, házasságkötéseken át a temetésekig, a templomépítések betiltásáig, a szuperintendensek hatáskörének korlátozásáig. Mindezeket a jelenségeket Ugrai számos példával, statisztikai kimutatásokkal illusztrálja.

Az utolsó fejezetbe sorolt tanulmányok közül Bárth Dániel *A felvilágosodás és vallásos gondolkodás Magyarországon (1760–1790)* című, nagyívű elméleti stúdiiuma etnográfiai szempontból olyan problémák tisztázására vállalkozik, mint például: vajon történtek-e változások a római katolikus egyház gondolkodásában, mielőtt megnőtt az etnográfia iránti érdeklődés Közép-Európában? S ha igen, miképpen érhetőek ezek tetten a papság különböző rétegeiben, a fő-, közép- és alsópapság-

ban, valamint a szerzetességben? Továbbá melyek azok a források, amelyekben az egyházi rituálékat illetően a korabeli mentalitás és szokások tükröződnek? S végül: melyek voltak azok a változások, amelyeket a különböző jellegű új intézkedések, szabályozások okoztak a hívők mindennapi és ünnepi szokásaiban?

Balogh Piroska tanulmányában H. Balázs Éva szabadkőműves-kutatásaihoz is kapcsolódva, a legújabb szakirodalom eredményeit is bevonva vizsgálatába, kíséri nyomon a magyarországi szabadkőművesség egyik meghatározó szervezetének, az 1775-ben alapított Draskovich-obszervanciának a történetét, tevékenységét és programját.

Visszatérve most már az ismertetésünkben felvetett kérdésre: vajon a kötet tanulmányai mennyiben járulnak hozzá új eredményekkel II. József konrégensi működésének megismeréséhez, megállapíthatjuk: az egyes fejezetekbe sorolt témák mikrotörténeti kutatásával, új szempontú feldolgozásával, értelmezésével, különös tekintettel II. József uralkodási elképzelésére, az egyes tartományok közigazgatási átszervezésére, egyházpolitikai, hadseregmegújítási, hivatalnokképzési, stb. terveire, kétségtelenül gazdagították a hazai és nemzetközi történettudományt.

*Soós István*

## RECENZIÓK

## Vonyó József: Gömbös Gyula és a hatalom. Egy politikussá lett katonatiszt

*Kronosz Kiadó, Pécs, 2018. 639 oldal*

Talán nem túlzás azt állítani, hogy a (politikai) biográfia azóta a történetírás egyik legkedveltebb műfaja, mióta ezt a diszciplínát művelik, ám aki már vállalkozott egy teljes életpálya szakszerű bemutatására, az tudja, hogy a látszat ellenére – számtalan itt most nem részletezendő okból kifolyólag – ez a szakmánk egyik (ha nem a) legnehezebb válfaja is. Legfőképp igaz ez akkor, ha a megismerés szándékán túl a minél mélyebb és minél több szempontú *megértés* szándéka is vezérli a történészt. Nevezetesen az, hogy ne csak feltárja kronologikus ívben a választott főszereplője fontos életeseményeit, hanem az is, hogy magyarázatokat találjon a (politikai) döntések mögötti motivációkra, háttérkörülményekre, a (politikai) mentalitásra, a belső, egyedi és pszichológiai tényezőkre, s végső soron pedig eljusson akár ahhoz a kérdéshez is, hogy hőse a maga korszakában egyáltalán *alkalmas* volt-e arra a szerepre, amit végül betöltött. Ezeknek a megválaszolását különösen megnehezíti az, ha olyan személyt vizsgál, akinek a megítélése már a saját korában is ellentmondásos volt, s az azóta eltelt idő sem tompított ezen, illetve ha nem állnak a rendelkezésére olyan „ego”-források (napló, memoár), amik segítenének rávilágítani az individuális aspektusokra. Vonyó József nagymonográfiájának „főszereplőjére”, Gömbös Gyulára maradéktalanul érvényesek ezek a nehezítő tényezők.

A találó című biográfia, amely 2018-ban látott napvilágot a pécsi Kronosz Kiadó jóvoltából, egy immár több évtizedes kutatás csúcspontját, beteljesedését jelenti, és biztosan állítható, hogy hosszú ideig meghatározó alapmunka lesz a Horthy-korszakkal foglalkozó (politika)történészek számára. A kötet forrásbázisa imponáló és irigylésre méltó: Vonyó a Magyar Nemzeti Levéltár, a Hadtörténelmi Levéltár, az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, a Soproni Evangélikus Levéltár, valamint az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára mellett további tíz (!) megyei levéltárban gyűjtötte a forrásokat, felhasznált közel negyven korabeli sajtóterméket, és az egyéb források (korabeli kiadványok, forráskiadványok, adattárak, naplók, emlékiratok, interjúk) felsorolása is több oldalra nyúlik. A szakirodal-

mi háttere is hasonlóan teljességre törekvő, ezt támasztja alá, hogy a hivatkozott munkák mintegy huszonöt lapon sorakoznak a kötet végén.

Noha Gömbös a Horthy-korszak egyik legmeghatározóbb közéleti személyiségének tekinthető, és korábban is születtek már róla, politikájáról, nézeteiről, hatásáról és miniszterelnökségéről szakmunkák, Vonyó nagybiográfiája rendkívül időszerű vállalkozás. Ahogy ő fogalmaz, „Gömbös jelentőségét elsősorban az adta, hogy [...] haláláig a bethleni rendszert megváltoztatni akaró nemzeti (jobboldali) radikális irányzat vezető személyisége, »vezére« volt”, továbbá a maga sajátos politikai felfogásával „[j]elentős hatást gyakorolt társadalmi csoportok nézeteinek, politikai mentalitásának alakulására”. (9. oldal) Épp ez a „vezéri elhivatottság”, a több kortárs által is kiemelt „szuggesztív hatás” volt az, ami elsősorban megkülönböztette Gömböst politikustársaitól, és ezek feltárása, mélyebb összefüggések között történő megismerése, megértése nélkülözhetetlen adalékokat nyújt az akkori politikai rendszer működési mechanizmusaihoz, ami a Horthy-korszak kezdetének századik évfordulóján különösen aktuális.

A kötet nagyfejezetei kronologikus ívben mutatják be Gömbös Gyula pályafutását, és azokat a „szerepeket”, amiket az életút különböző szakaszaiban olykor tudatosan vagy belekényszerülve felvállalt. Vonyó már a kötet elején – a módszertani nehézségek, a forrásadottságok és a megközelítések bemutatása után – kiindulópontként felvázolja a kortársak és az utókor „Gömbös-képeit”, megadva ezzel a keretet, amit a biográfia utolsó nagyfejezete („Gömbös a magánember és a politikus”) zár be (ezt a tudatos keretes szerkezetet mutatja az is, hogy a historiográfiai rész címében felvetett kérdés – „Hérosz vagy sátán?” – köszön vissza az utolsó alfejezetben is).

A kötet mintegy harmada tárgyalja Gömbös miniszterelnökség előtti életpályájának különböző „szerepeit” (a világháborút megjáró katonát, a politizáló, majd egyre inkább politikussá váló tisztet, az 1918/19-es időszak ellenforradalmárát, a kormánypárti, majd a radikális fajvédő ellenzéki politikust, aki „vezérré” kívánt válni). Fontos ezek árnyalt és jó érzékkel történő bemutatása, mert így válik még jobban érthetővé az, hogy Gömbös 1932-ben történt miniszterelnöki kinevezését – személyiségéből, politikai habitusából és nézeteiből adódóan is – miért kísérte már akkor is felfokozott figyelem, és a kormányra kerülése miért nyitott új fejezetet a két világháború közötti magyar politikatörténetben. A cezúrát jól érzékelteti a korabeli liberális bulvárlap, *Az Est* zsrnalisztájának vezércikke, aki 1932 októberében nyíltan megfogalmazta: „Kérdés most az, hogy Gömbös a jövő üzenetét hozza-e, vagy pedig régi múltjának [...] utószonját. Mert Gömbös Gyulája több is van az utolsó tizenkét esztendő magyar világtörténetének s most nem tudni, hogy az új miniszterelnökben melyik Gömbös Gyula került kormányra?” (Gömbös. *Az Est*, 1932. október 1.) Az ezt követő négy éves kormányzás, amit Vonyó kimerítően és több aspektusból tárgyal, választ is adott a kérdésre.

Ugyanis – ahogy ezt a kötet részletesen bemutatja – elődeivel ellentétben Gömbös személyében olyan politikus került a magyar kormány élére, akit a már említett vezéri elhivatottság mellett antiszemita, szabad királyválasztó és militarista gondolkodásmód jellemezett. Az ő politikai szocializációja nem a dualizmus korában alakult ki, hanem a világháború és a forradalmak hatására, ezért nem a „boldog békeidők” Magyarországot szerette volna visszaépíteni, hanem egy új – az ő kifejezésével – „öncélú” államot, ami leginkább az olasz fasiszta diktatúrára hasonlított volna. Ám ez – ahogy erre Vonyó rámutat – nem volt tudatos másolás Gömbös részéről, hanem a Mussolini (és részben Hitler) nézeteihez viszonyítható hasonlóság okát egyrészt az azonos kiindulópontok jelentették, másrészt pedig az ő módszereik gömbösi adaptációja. Továbbá Vonyó meggyőzően érvel amellett a másik központi tézise mellett is, hogy Gömbös az alapvető céljához, a „diktatórikus vezéri állam” megteremtéséhez végig ragaszkodott, ahogy a fajvédő politika alapjait sem adta fel soha. Nemcsak a korabeli kormánypárt, hanem az egész nemzet vezérének tekintette magát, aki azzal az alig burkolt szándékkal látott neki a kormányzásnak, hogy a politikailag széttagolt nemzetet integrálja. Ezt sugallta az általa vezetett kormánypárt elnevezése is (Nemzeti Egység Pártja), illetve az az elvárása, hogy az egyének rendeljék alá magukat a közösség (nemzet) érdekeinek (az ő megfogalmazásában a „lelkek feletti uralmon alapuló” vezéri államnak), amit lényegében a párt vezetője, tehát maga Gömbös határozott meg. Ebből következően ez az ideológiai szemlélet mindenkit ellenségnek tekintett, aki nem azonosult a NEP (és így Gömbös) törekvéseivel, ami megalapozta a már korábban sem „konzolidált” pártharcok eldurvulását az 1930-as évek első felében. Szintén markáns eltérés elődeihez, a hűvös és távolságtartó Bethlen Istvánhoz, illetve a szűkszavú és a nyilvánosságot inkább kerülő Károlyi Gyulához képest az, hogy Gömbös rendkívül szuggesztív és szenvedélyes szónok volt, aki hatásosan fel- és kihasználta a társadalmi önszerveződést, valamint a tömegtájékoztató korabeli új eszközeit, amik révén egészen új szint hozhatott a magyar közéletbe.

A nagy ívű életpályát bemutató monográfia maga is nagy ívű, ami abban is megmutatkozik, hogy a szerző olykor „elhagyja” a „főhősét”, és részletesen tárgyal olyan körülményeket, kontextusokat, amik látszólag távol esnek a szigorúan vett életpályától. Ezek azonban éppen előnyére válnak a megismerés és megértés szándékának, illetve a különböző gömbösi szerepek árnyalásának. Végül fontos hangsúlyozni azt, hogy Vonyó nem emeli piedesztálra és nem is démonizálja a főszereplőjét; munkájából egy olyan Gömbös Gyula alakja rajzolódik ki, aki nagy és általa helyesnek vélt víziókat képviselt, s ugyanannyira jellemezték őt markáns érények, mint súlyos korlátok.



PONTAS

3. (2020)

---

INTERJÚ



## Interjú Prof. Dr. habil. Fischer Ferencsel\*

*Professzor úr az 1980-as évek második felében érkezett Pécsre. A pécsi időszak előtt hogyan alakult a pályája, miként emlékszik vissza a Szegeden töltött évekre?*

Balatonboglári vagyok, ott jártam általános iskolába, majd a fonyódi gimnáziumban végeztem 1971-ben. Mindkét helyen – utólag visszatekintve is így látom – kiváló iskola működött, és a tanárim is kiválóak voltak. Tehát ilyen téren szerencsésnek gondolom magamat. Mikor az érettségi előtt el kellett dönteni, hogy merre menjek tovább, akkor én mindenképpen egyetemre szerettem volna kerülni. Történelemből jónak számítottam a gimnáziumon belül, Hajdú Olivér személyében pedig nagyon jó történelemtanárom volt. Bízattak is, hogy menjek egyetemre, de Pécssett akkor még nem volt erre lehetőség. Mivel mindenképpen szakpárban kellett jelentkezni, és valamiért vonzódtam a földrajzhoz, így történelem–földrajzra szerettem volna menni. Ezt a szakpárt Debrecen és Szeged felváltva indította az 1970-es években. Az Eötvös Loránd Tudományegyetemre nem akartam menni, Debrecent pedig valahogy túl messzinek találtam, így Szegedre jelentkeztem, történelem–német szakra.

Az első felvételem – a német miatt, amiből Fonyódon mindössze heti két óránk volt, és ez hátrányt jelentett, mivel erős volt a mezőny akkoriban s ezért a bekerülési pontszámok is magasak voltak – nem sikerült. Mivel így minden valószínűség szerint behívtak volna katonának, ezért, ha ezt el akartam kerülni, ipari tanulónak kellett lennem, hogy otthon maradjak, és nyugodtan tudjak készülni a következő felvételire. Fonyódon lettem autószerelő ipari tanuló. Ezt akkor nagyon rosszul éltem meg, viszont utólag visszatekintve igazából hálás vagyok a sorsnak azért, hogy így alakult. Sok dolgot megtanultam az akkori keleti típusú autókról, aminek később hasznát vettem, aztán másodjára már sikerült a felvételi is, így Szegeden kötöttem ki.

\* Az interjú 2020 júniusában készült Pécssett. Az interjút készítette: Dr. Csibi Norbert egyetemi adjunktus (PTE BKT TTI Újkortörténeti Tanszék)

A József Attila Tudományegyetem már akkor egy jó hírű egyetem volt, én 1972-től 1977-ig tanultam ott. Ezen belül a Bölcsészettudományi Kar is jó nevű, nívós intézmény volt. A kétszakos képzés keretében volt lehetőség speciális tanulmányok elvégzésére is. Öt év tanulmányi idő után még tíz évet dolgoztam az egyetemen oktatóként, tehát összesen 15 évet töltöttem Szegeden, amely évekről nagyon szép emlékeim vannak, s a mai napig szívesen járok vissza a városba.

*Pécsre milyen motivációk vezették? Hogyan emlékszik vissza az itteni főiskolai-egyetemi oktatás kezdeteire?*

Szegeden nagyon jól éreztem magam és életem egyik legnehezebb döntése volt az, amikor úgy határoztunk feleségemmel, hogy Pécsre jövünk két kislányunkkal. Valahogy mindig bennem volt Pécs, Baranya, a Dunántúl: szüleim újpetri-villányi kötődésűek, a feleségem Dárdai Ágnes, aki csoporttársam volt, pécsi-harkányi származású. Én baranyai születésű vagyok, aki a Balatonnál nőtt fel. A Dunántúl mélyen belém ivódott, és bár Szeged is tetszik nekem, de a dunántúli dombvidéket jobban szerettem. Úgyhogy mindig örültem, amikor átjöttünk a Dunán. Tehát Pécs nem egy hirtelen ötlet eredménye volt, mindig fontolgattuk a feleségemmel, hogy majd egyszer jó lenne ide jönni. És volt egy olyan szempont is, hogy a feleségem szüleinek itt Pécssett volt egy szülője, ami családi összefogás keretében építkezési lehetőséget adott, szép helyen van, Szegeden ilyesmire nem lett volna lehetőségünk.

A legfontosabb azonban mégiscsak a munkahely volt. Pécssett Ormos Mária rektorsága alatt (1984–1992) elindult egy átgondolt fejlesztés, egyetemmé válási folyamat. Az akadémikus asszonynak nagyon sokat köszönhet ez az egyetem, elsősorban az alapok lerakása vonatkozásában, ami mindig nagyon fontos lépés, hogy igazi, erős fundamentumra építkezzünk. Különösen a tanárképző kar vonatkozásában tett nagyon sokat Ormos Mária. A pécsi egy jó főiskola volt, melyből aztán négy egyetemi kar nőtte ki magát: a Bölcsészettudományi, a Természettudományi, a Művészeti és a Felnőttképzési Kar. 1983-ban kezdődött el az egyetemi képzés, jöttek az első egyetemi évfolyamok, és évről évre fokozatosan történt az oktatói gárda bővítése. Alapvetően Budapestről jöttek a kollégák, de Szeged is fontos kibocsátó képzőhely volt ebben az időben. Például amikor én 1987-ben úgy döntöttem, hogy átjövök Pécsre, a Tanárképző Kar dékánja az a Kozma László (1984–1989) fizikus professzor volt, akit én nagyon jól ismertem Szegedről. Ő a szegedi éveim alatt a Herman Ottó Kollégium igazgatója is volt, én ebben a kollégiumban laktam a feleségemmel annak idején.

Ormos Máriát és Polányi Imrét – akik alapvetően meghatározták a személyzeti politikát – korábban nem ismertem. A reformfolyamat 1986–1987 körül érke-

zett el oda, hogy a 19–20. századi történelem oktatása kapcsán is volt lehetőség új kolléga alkalmazására. Én erről tudomást szereztem és a már elmondottak miatt érdekelt is a dolog. Később Ormos Mária és Polányi Imre elmesélte nekem, hogy a személyek kiválasztásánál volt egy hármás alapelvük, amiben mindketten egyetértettek és kölcsönösen betartották. Az új kolléga kiválasztásánál ezt a hármás szempontot tartották fontosnak: a leendő kolléga legyen jó kutató, legyen jó tanár és legyen jó ember. Egy munkahely természetesen elsősorban munkahely, de azt vallották, hogy nem baj, ha egyben jó kollektíva is, amelynek tagjai segítik egymást, örülnek egymás sikereinek és a közeg nem intrikus. Később nem kevés évet töltöttem el vezetőként, és próbáltam ezt a szemléletet magam is érvényesíteni.

Amikor 1987 tavaszán érdeklődtem, akkor három jelentkező volt az állásra. Valószínűleg Szegedről jó értékelést kaphattak rólam. Majd jött egy jelzés, hogy jöjjen el egy személyes bemutatkozásra Pécsre. Először Polányi Imrével találkoztam, majd együtt mentünk el rektorasszonyhoz, ahol gyakorlatilag el is dőlt, hogy Pécssett folytathatom a pályám. Mindenképpen egyetemes történést kerestek, és mindkettőjüknek tetszett, hogy nekem volt már ekkor olyan kutatásom, ami az Európán kívüli térségekre vonatkozott. Spanyol, ibero-amerikai tapasztalatokkal rendelkeztem, 1982–1983-ban nyolc hónapot töltöttem ösztöndíjasként Kubában. Így egy tengeren túli dimenzióba is tudtam helyezni az egyetemes történelmet, amit egyébként már Szegeden is csináltam. Erre ők nyitottak voltak, bár maguk nem foglalkoztak ezekkel a régiókkal.

*Kit tart példaképének, aki Önre a legnagyobb hatást tette pályafutása során? Ahogy említette, kutatásaiban jelentős szerepet játszik az ibero-amerikai térség történetének kutatása. Miért választotta ezt a magyar történelemtudomány szempontjából távoleső földrajzi térséget?*

Hallgatókoromban Szegeden két szakosodási irányra volt lehetőség. Lehetett régészetre menni, és egészen új volt akkor a Latin-Amerika története specializáció. Ez annak volt köszönhető, hogy Szegeden indult el az 1960-as években Wittman Tibor professzor vezetésével egy Magyarországon teljesen új Latin-Amerika kutatási irány, ami markáns nemzetközi beágyazottságra is szert tudott tenni. A professzor úr nagyon korán elhunyt, így őt személyesen nem ismertem, hiszen én 1972-ben kerültem Szegedre, ő pedig 1971-ben halt meg. Az ő első tanítványa Anderle Ádám volt, aki viszont a későbbiek során tanárom, professzorom lett, majd kollégák is lettünk. Őt nagyon fiatalon érte professzorának halála, de meg tudta menteni ezt a kutatási irányt, köszönhetően az angolokkal, olaszokkal, svéddekkel, nyugat- és keletnémetekkel már kialakított nemzetközi kapcsolathálózatnak, és akaraterejének, valamint jó szervezőkészségének. Anderle Ádám volt rám

a legnagyobb hatással. Ő időben és térben is nagy pályát ívelt át, nagy nemzetközi kapcsolatrendszerrel. Hihetetlen intenzitással és szorgalommal dolgozott, amiből sokat lehetett tanulni. Anderle Ádám elkezdett egy építkezést, aminek eredménye lett a Latin-Amerika speciális egyetemi képzés, és ezen az első végzett hallgató én lettem. Aztán 1983-ban létrejöhett egy Latin-Amerika kutatócsoport is.

Amikor szakdolgozati témát kellett választani, akkor – mivel tudtam németül, s tanultam spanyolul, és a 19–20. századi katonai témák mindig is érdekelték – felmerült részéről egy igazából mindmáig ható tanári tipp. Nem sokkal korábban, 1973-ban volt a chilei katonai puccs, aminek a híre bejárta az egész világot. Hosszú évekig szeptember 11-éről mindenkinek Chile jutott eszébe. Anderle Ádám olvasta a nemzetközi szakirodalomban, hogy sokat tudósítanak a II. világháború előtti dél-amerikai porosz-német katonai befolyásról, és arról, hogy ennek valamilyen köze lehet a katonai puccshoz. Arra gondolt, hogy mi lenne, ha ezekkel a történeti előzményekkel foglalkoznák. Írt is a *Századokban* – 1974-ben – négy angol nyelvű tanulmányról egy recenziót, ami az I. világháború előtti chilei német katonai befolyáshoz kapcsolódott. Engem érdekelt ez a történet, így végül ezt választottam. Semmilyen előzetes ismeretem nem volt a témához, magyar nyelven erről semmit nem lehetett olvasni, de ez néha jól is jöhet.

Szerencsére a Kádár-rendszer alatt jól működött a nemzetközi könyvtárközi kölcsönzés, – ez egy kivételezett lehetőség volt a keleti tömb országaiban – így nagyon sok könyvet és cikket kértem meg, amit jelentős részben a nyugat-berlini Ibero-Amerika Intézet Könyvtára (Bibliothek des Ibero-Amerikanische Instituts) küldött meg számomra másolatban, legtöbbször ingyen. Előfordult az is, hogy közvetlenül a washingtoni Kongresszusi Könyvtárból (Library of Congress) érkezett számomra anyag. Elkezdtem tehát szisztematikusan dolgozni a témán, és a tudományos diákköri mozgalomba is bekapcsolódtam. 1977-ben éppen Pécssett rendezték a XIII. OTDK-t (Országos Tudományos Diákköri Konferencia), ahová beküldtem a dolgozatom (A chilei hadsereg és a német katonai befolyás, 1885–1914), amivel fődíjas lettem. Most már ilyen kategória nincs, de akkor ez volt az adott tudományág legmagasabb fokú szakmai elismerése. Az ünnepélyes díjátadó is Pécssett volt – a Vargha Damján terem elődjében, a moziteremben, ami mélyen emlékezetemben maradt – ahol Ránki György akadémikus adta át a fődíjat, amit természetesen nagy megtiszteltetésként éltem meg. A szegedi tanárim és Anderle Ádám is nagyon értékelték az elért fődíjas eredményt, és mivel jó tanulmányi eredményeim is voltak – kétszer Népköztársasági Ösztöndíjban részesültem – így a Szegedi Tudományegyetemen maradhattam a végzés után. S két éven belül, 1979-ben megvédtem kisdoktori értekezésem.

*Hogyan indult a kutatói pályája, milyen tapasztalatokat szerzett az 1980-as, 1990-es években?*

A Latin-Amerika története speciális képzés elvégzése után abban az időben külföldi tanulmányutakra Kubába és Mexikóba lehetett kikerülni. Utólag azt kell mondjam, hogy sok vonatkozásban szerencsém volt. Az ibero-amerikai térség egy hatalmas világ. Itthon ez furcsán ható elnevezés, de ez alatt Spanyolország, Portugália és Latin-Amerika egésze értendő, tehát benne van a két ibériai félszigeti ország is. Egy óriási világ ez gazdasági, nyelvi és kulturális téren egyaránt. Fialat oktatóként 1982–1983-ban nyolc hónapra kijutottam Kubába. Egy tengerentúli érdekes világba érkeztem a kis hidegháború időszakában: onnan tudtam nézni egy sor világpolitikai szempontból fontos folyamatot, és ez nagyon meghatározó volt számomra. Ebből persze sokat csak utólag értettem meg, mert akkor sok ismeretem még nem volt meg, de akkor is szemléletformáló volt ez az időszak. Kuba akkor egyik epicentruma volt a világpolitikának, nem nagy területű és lakosságú, de a szovjetek oldalán és az el nem kötelezettek mozgalmában meglehetősen fontos szerepet játszott, rengeteg információ érkezett be ide. (Havannában lakótársaim volt sandinista gerillák voltak.) Nyilván én Chilébe ezekben az években nem tudtam kijutni, mert nem voltak diplomáciai kapcsolatok sem, a Pinochet-rendszer még állt, de a szakdolgozati és diákköri témámhoz hű maradtam és Kubában próbáltam anyagot, elsősorban spanyol nyelvű feldolgozásokat keresni.

Az első nagyobb igazi szakmai-tudományos áttörés 1985-ben volt, amikor végre levéltárba kerültem, ugyanis egy keletnémet ösztöndíj keretében 3 hónapot Potsdamban, a Központi Állami Levéltárban (Zentrales Staatsarchiv) tölthettem. Ott szembesültem azzal az óriási feltáratlan forrásmennyiséggel – melyek jelentős része *Geheim, Vertraulich, Kommandosache* ügykezelésű volt – ami az 1945 előtti német katonai befolyásról szólt Chilében és Ibero-Amerika országaiban. Ekkor kezdtem felmérni, és megérteni, hogy az I. világháború előtti és az 1930-as évek *Weltmacht* Németországának milyen globális dimenziójú Európán messze túlmutató kapcsolatai-ambíciói voltak, amelyek azonban tabutémává váltak az újabb vesztes háború miatt. Sok levéltári anyagot szereztem, az akkori technikának megfelelően mikrofilmen és fénymásolatban is. Szembesültem viszont azzal az NDK tanulmányút alatt, hogy az archív források nagyobb része nyugat-német levéltárakban van, tehát nemcsak a két Németország volt megosztott, hanem a levéltári anyag is. Ezek egy része a háború után az oroszok kezébe került, egy másik része az angolokhoz, amerikaiakhoz, franciákhoz, akik aztán visszaadták idővel az NSZK-nak, így kerültek különféle nyugatnémet levéltárakba. Valami érdekes fontos iratszál előkerült Potsdamban, de annak előzménye, vagy éppen folytatása, elágazásai valahol a Németországi Szövetségi Köztársaság valamelyik archívumá-

ban, vagy éppen több helyen voltak elérhetőek... de ez egy tanulási, gyűjtögetési folyamat volt, s olykor szerencse is kellett.

Nem volt teljesen tudatos részemről, hogy ezeket a forrásokat egyesítsem, összeillesszem, de tudtam, hogy ki kell mennem az NSZK-ba is, hogy megnézzem, ott mit találok ehhez a témához. Erre az első hosszabb lehetőségem már a pécsi időszak kezdetén adódott. Itt szabad-támogató-ösztönző volt a pálya, akár több hónapra is el tudtam szakadni, hogy DAAD (Deutscher Akademischer Austauschdienst) ösztöndíjjal kimenjek 1989-ben, egy olyan történelmi időszakban, amit akkor előre látni nem lehetett. Végül éppen ott voltam a berlini fal lebontásánál, több kilónyi faldarabot magammal hozván... Mikor szeptemberben kiutaztam, akkor még állt a berlini fal, s amikor 3 hónap után hazajöttem, akkor már nem. A freiburgi Katonai Levéltárban (Bundesarchiv-Militärarchiv), a bonni Külügyminisztériumi Levéltárban (Politisches Archiv des Auswärtigen Amts), a koblenzi Szövetségi Levéltárban (Bundesarchiv) és Nyugat-Berlinben is jártam, ahol már tudatosabban kutattam az olvasmányélmények alapján. Egyre jobban szembesültem azzal, hogy hihetetlen történelmi szerencsém volt, hogy fiatal magyar történészként keletnémet és nyugatnémet oldalra is utazhattam, és így eljuthattam a két Németország szétszakított levéltáraiba. A kádári Magyarországra lehetett jönni az NDK-ból és az NSZK-ból, és innen is lehetett ide-oda utazni, a németek viszont egymás országaiba nem mehetek át kutatni. Mivel én mindkét Németország levéltáraiban kutathattam, így egyesíthettem, összefűzhettem a két német állam releváns levéltári anyagait. Persze ezt utólag sokkal világosabban látom, mint akkor, azokban a világtörténelmi hónapokban. Nagyon sok levéltári anyagot gyűjtöttem 1985-ben, még többet 1989-ben és utána még kétszeri, hosszabb német kutatóútjaimon. Összesen mintegy 4 évet voltam különféle ösztöndíjakkal külföldön, számos külföldi konferencián vehettem részt a német levéltári kutatásaim eredményeire építve (Spanyolország, Anglia, Franciaország, Portugália, Hollandia, Olaszország, Lengyelország, Szlovákia, Brazília, Mexikó, Kolumbia, Argentína) s vendégoktató is voltam többször (Németország, Ausztria, Chile.)

*Ez tényleg optimális helyzetnek tűnik. A kutatások milyen eredményekkel jártak, hogyan hasznosult a munka?*

Amikor már tanszékvezető voltam, Vonyó József – akit itt mindenképpen meg kell említenem – tanszékvezető-helyettesként nagyszerűen tudott pótolni, ezzel segítve azt, hogy én kutathattam, külföldi konferenciákon szerepelhettem. Ilyen értelemben tényleg optimális volt a légkör, bizalommal lehetett itt hagyni a tanszéket. A kutatóútjaim során nagy levéltári anyagmennyiség gyűlt össze, amit elkezdtem feldolgozni, publikálni, s ennek fontos eredményei lettek: 1999-ben habilitáltam,

miután 3 hónap után visszaérkeztem Chiléből, (szembesítve első alkalommal kutatásaim az ottani katonai és civil közzel), 2000-ben egyetemi tanár lettem, 2003-ban megvédtem akadémiai doktori értekezésem, miközben előtte még kétszer töltöttem hosszabb időt Chilében. Igazából most kellene kimennem újra hosszabb külföldi levéltári kutatásokra Németországba, Chilébe, és Spanyolországba, így lassan a pályám vége felé, mert most már messze jobban tudom, hogy mit kellene még megnézni. Akkor részben kutatói szerencse is kellett, most már tudatosabb lennék. Igazán nagy impulzusokat az adott, hogy Magyarországon ennek a témának addig nem volt sok visszhangja, de a nemzetközi pálya szabad volt már a 90-es évektől. Ebben a nemzetközi erőterben magyarként voltak előnyeim is, és a nemzetközi mezőnybe nagyon hamar be tudtam kapcsolódni. Anderle Ádám erre is jó példa volt számomra, aki nemzetközi szervezeteknek volt vezetőségi tagja, és vele együtt sok nagy nemzetközi konferenciára jutottam el. Az első ilyen – amihez a pécsi egyetemtől és magától Ormos Máriától is segítséget kaptam – 1990-ben volt Sevilleban, az AHILA (*Asociación de Historiadores Latinoamericanistas Europeos*) háromévenként megrendezett világkongresszusa, amelynek aztán később több ciklusban nemzeti koordinátora lettem. Egy másik nemzetközi szervezetnek, a CEISAL-nak (*Consejo Europeo de Investigación Social de América Latina*) is két ciklusban vezetőségi tagja voltam, e szervezet szintén három évente rendez világtalálkozókat. Európa nagyon sok országába jutottam el így, ami lehetővé tette, hogy – bár Chilébe 1999-ig nem jutottam el – bizonyos írásaim, melyek spanyolul születtek, eljutottak már az ottani szakmabeliekhez. Ez tette lehetővé, hogy 1999-ben első alkalommal 3 hónapos meghívást kaptam Chilébe. Azt gondolom, hogy igen jó névjegykártyát vittem magammal, a kutatásaim eredményeként elkészült spanyol nyelvű könyv (*El modelo militar prusiano y las Fuerzas Armadas de Chile, 1885-1945, University Press, Pécs, Hungria, 1999.*) néhány példányát.

Nagyon hálás vagyok az akkori rektornak, Tóth József professzor úrnak (1997–2003), aki ezt és még további két chilei utamat is ösztönözte, támogatta, 2000-ben és 2002-ben is újabb 3-3 hónapot tölthettem ott. Az már az első alkalommal kiderült, hogy az andoki országban nagyon büszkék a porosz-német katonai hagyományra, a haderő mindmáig őrzi-ápolja ezt, elég megnézni egy díszszemlét, a *Gran Parada Militart*. A látvány olyan, mintha az ember visszamenne az 1914 előtti időkbe: az egyenruhák, a diszlepek, vagy a katonai indulók mind porosz gyökerűek, spanyol szöveggel. A chilei haderő és az oktatásügy is büszke erre a több évtizedes német tradícióra. Nem akarom eltúlozni ennek a jelentőségét, de nagyon az érdeklődés homlokterébe kerültem, mert valami olyan tudást vittem el ebbe a távoli országba, amit ők nem ismertek, köszönhetően a primer német levéltári forrásoknak, és annak, hogy én nem az 1973-as puccsal foglalkoztam, hanem a német katonai befolyás történeti összefüggéseivel, s mindezt magyarként, azaz nem egy világhatalom állampolgáraként. S ez mind a jobb-, mind

a baloldal, mind a katonák, mind a civilek számára fontos szempont volt. Nagyon sok meghívást kaptam ebben a 4300 km hosszú országban, még a Chile legészakibb részén lévő sivatagi egyetemre is (Universidad de Tarapacá, Iquique). Katonai akadémián adtam elő, doktori iskolákban tartottam órákat. Azóta ez a munkám Dél-Amerika-szerte nagyon sok hivatkozást kapott, felkapott lett Chilében, de Argentínában, Kolumbiában és El Salvadorban egyaránt. 2000-ben a chilei vezérkar akkori főnökével is konzultációt folytattam, aki a doktori disszertációját a szomszédos országokba meghívott chilei katonai missziókról írta. Nagyon büszkék a chileiek arra, hogy ők továbbvitték a porosz-német katonai modellt a környező dél-amerikai országokba, kiszélesítve természetesen így a német (katonai) befolyást is az egész szubkontinensen, mindmáig ható következményekkel. A chilei vezérkari főnök, Roberto Arrancibia Clavel tábornok 2002-ben hadtörténeti kutatásaim elismeréseként egy nagyon unikális ajándékot adott nekem, egy számozott chilei díszsisakot, amely a német *Pickelhaube* mintáját követi. Továbbá 2000 szeptemberében egy speciális meghívót kaptam a nagy szeptemberi katonai parádéra s azt – közvetlenül az államelnöki emelvény mellett – Tóth József rektor úrral együtt tekintettük meg.

Volt egy másik tényező, ami aztán az egész szakmai életemet befolyásolta. Egyfelől a német levéltári kutatások mélyfúrásai képezték a kutatómunkám alapját. Másfelől az egyetemi oktatásban pusztán ezzel nem lehetett volna megélni. Így kialakult már a pályám kezdetén egy másik irány is, a nemzetközi kapcsolatok és a hidegháború történetének kutatása. Ez a kettő végül jól kiegészítette egymást. A külföldi utak révén formálódott a világszemléletem, így többek közt eljutottam a braunschweigi Georg Eckert Nemzetközi Tankönyvkutató Intézetbe (Georg-Eckert-Institut – Leibniz-Institut für internationale Schulbuchforschung), ami a világ legnagyobb történelem és földrajz tankönyv és tanári kézikönyv-gyűjteményével rendelkezik. Ide többször visszamentem, és Erasmus-kapcsolatot is kiépítettem velük. Az átnézett legkülönbözőbb tankönyvek, azok módszertana, az, hogy hogyan oktatnak 20. századi történelmet a világ legkülönbözőbb részein, formáló hatással volt munkáimra is. 1992-ben jelent meg *A megosztott világ* című könyvem, amely akkor újdonságértékű volt, és 4 kiadást megérve több mint 10.000 példányban fogyott el. Ennek kapcsán az ország legkülönbözőbb intézményeibe hívtak előadni, az iskolai oktatásban a tanárok is használni kezdték a könyvet. Egyik nagy előnyöm minden bizonnyal az volt, hogy 1989 előtt publikáció szintjén nem foglalkoztam a hidegháborúval, és nem terhelt semmiféle ideológiai ballaszt. Másrészt „távolról” kezdtem nézni Európát és a mi térégünket, kialakult – talán fogalmazhatok így – egy olyan globális szemléletem, ami unikális volt itthon. A földrajzhoz való kötődésem korábban is megvolt, a térképeket, atlaszokat pedig elkezdtem szisztematikusan gyűjteni, sőt egy nagy projekt keretében 1996-ban egy hidegháborús atlaszt magam is készítettem. A tankönyvnek volt egy alapon-

cepciója, ami a felépítést illeti: elemző szövegek, karikatúrák, ábrák, térképek és idézetek egészítették ki és erősítették egymást. Később ebből a munkából készült az alaposan átdolgozott *A kétpólusú világ – 1945–1989 (Tankönyv és atlasz)* című kötet, amelybe nagyon intenzív és költséges munka eredményeként egy színes atlasz is bekerült, amiben elég sok didaktikai elemet próbáltam ötvözni. A 2005-ös kiadás nagyon hamar elfogyott, és a 2014-es sem kapható már. Egyébként Chilében ezt is érdekesnek találták, hogy magyarként hogyan látom a hidegháborút. Ez a két dolog, a chilei belső ügyek, a chilei hadtörténelem és a nemzetközi politikai hidegháborús dimenzió jól kiegészítették egymást, s így mindkét témában vendégoktató voltam szerte Chilében, mind katonai, mind civil intézményekben. Nem tudatos élettervezés eredménye volt ez, egyszerűen így adódott.

*A nemzetközi kapcsolatok eredményeképpen a kutatások koordinálására, elősegítése céljából létrejött a PTE Ibero-Amerika Központ. Miben áll pontosan a Központ feladata és tevékenysége?*

Mint már említettem, nagyon fontos volt Ormos Mária és Polányi Imre igazi kollegiális nyitottsága, ami például abban is megmutatkozott, hogy 1990-ben Harsányi Iván és Fülei-Szántó Endre professzorokkal együtt – utóbbi nyelvész volt, majd az Egyetem spanyol tanszékének első tanszékvezetője – elmentünk Ormos Máriához, hogy a nyitási folyamatban – melynek keretében újabb nyelvi szakok lettek egyetemi szintűek – itt Pécsen is jó lenne a spanyol szakot megalapítani a modern nyelvek között. Ehhez zöld jelzést kaptunk és 1992-től elindult itt is egy építkezési folyamat.

Ezzel együtt a városnak is volt egyfajta nyitottsága, 1992-ben létrejött a Pécsi Spanyol–Magyar Baráti Társaság, amelynek egyik alapítója s alelnöke lettem. Ide havi rendszerességgel külföldi diplomatákat hívtunk meg előadónak.

Ezek az előzmények vezettek végül oda, hogy 2000-ben, az első chilei utam után, létre tudtunk hozni egy olyan centrumot, egy Latin-Amerika Központot, ahol azokat a kollegákat foghattuk össze, akik ezekkel a témákkal foglalkoztak. Ebben maximálisan partner volt Tóth József rektor úr is. Az ő világlátásából a pécsi egyetem sokat profitált, és jó pozíciókat szerzett. Akkor már létrejött az Ázsia Központ a Földrajzi Intézetben belül, formálódott a Latin-Amerika Központ, és volt egy vízió egy Afrika Központ létrehozásáról is. Az utóbbi végül szintén megvalósult. A PTE nyitottságát a világra jelzi e három Központ működése, más nagy magyar egyetemek nem rendelkeznek ezzel a hármas szervezeti, kutatási egységgel.

A Központ működése 2000-ben indult és elkezdtem szervezni a nemzetközi kapcsolatait. Mikor másodjára voltam Chilében, akkor Tóth József rektor úr is Chilébe látogatott, s három ottani egyetemmel írt alá ma is élő megállapodást. Az

Ibero-Amerika Központ nevet 2004-ben vettük fel. Elindult ugyanis egy olyan folyamat az EU-ba történt belépésünk után, ami kiszélesítette a tevékenységünket. A szakmai konferenciák mellett kezdett beindulni egy kulturális hét szervezése, ami tradicionálisan mindig május első hetére esett. 2019-ben tartottuk a XX. Ibero-Amerika Hetet. Ennek része minden évben egy kétnapos nemzetközi konferencia, amelyre 2018-ban már 18 országból jöttek résztvevők. A környező országokra különösen odafigyelünk, főleg a hallgatókra és a doktoranduszokra. Mindig sikerült a konferencia eredményeit spanyol és portugál nyelven is bemutatni, az előző év tanulmányait ugyanis kötetben adtuk ki az *Iberoamericana Quinqueecclesiensis* sorozatban. Sok színvonalas kulturális rendezvény is volt az évek során a nagykövetségekkel együttműködve. Az ibero-amerikai nagykövetek szívesen jöttek Pécsre, megtisztelték a rendezvényeinket a jelenlétükkel, Pécs kulturális életének ez a májusi hét a szerves részét képezte. Ezt a sikeres kapcsolatépítést, és kultúrátámogatást végül magyar részről a Külügyminisztérium is elismerte, amikor Lánchíd-díjat adományoztak nekem a nemzetközi kapcsolatok ápolásáért, s kitüntettek a Magyar Köztársasági Érdemrend Lovagkeresztjével. 2019-ben pedig a VI. Fülöp spanyol király által adományozott Katolikus Izabella Rend Középkeresztjét (La Orden Isabel la Católica, Encomienda) vehettem át, ami egy magas spanyol királyi kitüntetés. Fülöp trónörökös, akkor még főhercegként egyébként 2004-ben járt Magyarországon, és – többek között a Központ működése miatt is – Pécsre is ellátogatott, s egy teljes napot itt töltött. Az MTA PAB (Magyar Tudományos Akadémia Pécsi Akadémiai Bizottság) keretében létrejött egy Ibero-Amerika Munkacsoport, ami folyamatosan működik. Ebből a témakörből néhány színvonalas doktori értekezés is született az elmúlt években.

*A tudományos munka és az oktatás mellett nagyon sok energiát fektetett a szervezés, intézményvezetés területére. Mikor és milyen motivációk miatt döntött úgy, hogy ezzel is foglalkozni szeretne? Miként tekint vissza két dékáni ciklusának eredményeire, nehézségeire? Mi az, amire a legszívesebben emlékszik ebből az időszakból?*

1995-ben lettem megbízott tanszékvezető Polányi Imre után, 1996-ban pedig tanszékvezető. Nem volt idegen tőlem az ilyen típusú szervező munka. A történeti tanszékek a 2000-es években még tanszékcsoport szervezeti formájában működtek. Többször voltam tanszékcsoport-vezető is, amit utólag visszatekintve eredményes időszaknak érzek. A Bologna-rendszerre való átállást is – 2005–2006 körül – ilyen minőségben koordináltam. Ezek akkor intenzív munkálatok voltak, mert egy teljesen ismeretlen terep volt mindenki számára. Át kellett állítani a gondolkodásunkat és ez sok országos egyeztetéssel is járt. Ebben úgy gondolom meghatározó szerepet játszottam, és végül a történelem BA és MA képzések szak-

felelőse is én lettem. Voltak főntartásaim az új rendszerrel kapcsolatban, mert a hagyományos kétszakos tanárképzés ekkor háttérbe szorult. Sok mindent megéltünk, volt például egy időszak, amikor az egyszakos képzést erőltették, de tudtuk, hogy ez nem lehet jó irány. Nagyon örültem, amikor visszatért az osztatlan tanárképzési rendszer, mert úgy látom, hogy két szakot párhuzamosan el lehet végezni eredményesen, és a hallgatók elhelyezkedni is jobban tudnak két szakkal. A Bologna-rendszer hozott egy színvonalcsökkenést, és végül a népszerűsége is kopni kezdett, amit a csökkenő jelentkezési adatok visszaigazoltak. Az új rendszernek nagy hátránya lett, hogy az Erasmus-kapcsolatok kihasználtsága nagyon leromlott. Én ezeknek a külföldi kapcsolatoknak mindig nagy támogatója voltam, több létrehozásában is közreműködtem. A 2000-es évek közepéig a hallgatók nagy számban használták ki ezeket az ösztöndíjakat, általában a harmadév után, hosszabb időre, sokszor szakdolgozati anyagokat gyűjteni és nyelvet tanulni, kapcsolatokat szerezni utaztak ki. Ezt a trendet megtörte az új rendszer, mert a három évbe ez a több hónapos külföldi távollét már nem fért bele, ezt más egyetemek tapasztalatai is mutatták. Egyetemes történésként is tapasztaltam, hogy egyre többen küzdöttek nyelvi akadályokkal, miközben korábban tucatjával mentek ki, és szereztek nyelvi kompetenciákat, s nagyobb arányban vehették át diplomájukat a sikeres nyelvvizsgák birtokában.

A bölcsészkaron is elindult egy intézetesítési hullám. Ez a folyamat kari szinten 2008-ban kezdődött. Mi történészek sok szempontból már korábban is szinte így funkcionáltunk, bár szervezetenként tanszékcsoport voltunk. Ennek az átállásnak a koordinálásában is meghatározó szerepet vállaltam. Az első intézeti SZMSZ (Szervezeti és Működési Szabályzat) is tükrözte azt az alapelvemet, hogy a leendő intézetigazgató ne legyen túl domináns, s a pozíció ne hatalmi poszt legyen, mert mindig is – az ugyan sokkal időigényesebb – de kompromisszumos, tartós és stabil megoldásoknak voltam a híve. Ez szerintem azért is jobb, mert így működés közben nem kell folyamatosan formális dolgokra figyelni, az ügyek egy jelentős része megy tanszéki keretben, de ehhez kell egy konszenzus. Így nem kell mindig az SZMSZ-t nézegetni és kikényszeríteni sem kell a dolgokat. Kiegyensúlyozott rendszerben gondolkodtam tehát az intézetigazgató jogköreivel kapcsolatban, amely rendszerben megmarad a tanszékek nagyfokú autonómiája, ugyanakkor úgy gondoltam, hogy az intézet igazgatóját 2/3-os többséggel kelljen megválasztani. Ettől magam nem tartottam, indultam is, és 2008 után 2012-ben is megkaptam a szükséges egyhangú bizalmat ehhez a vezetői a munkához. Úgy látom, hogy ebben az időszakban a Történettudományi Intézet egy szakmailag egyre inkább prosperáló egység volt a BTK-n belül, aminek jó kisugárzása volt a Kar egészére is. Ebben az időben nem voltak komoly belső konfliktusok, miközben hallottuk, hogy máshol ilyenekkel küzdenek.

2008 őszén dékánválasztáshoz érkeztünk. Úgy láttam, hogy a dolgok sok szempontból nem jó irányba mentek a Karon, és reméltem, hogy meg lehet állítani a leszálló tendenciát. Addigra már több olyan tisztséget töltöttem be, amelyek révén megismertem a Kart, és az Egyetemet is. Több kari bizottság elnöke voltam, így többek a Kari Tudományos és Habilitációs Testületé is, viseltem szenátori tisztséget. A Kar akkori helyzetét és személyi állományát jól ismertem, nem akkor kellett megtanulnom. Körülnéztem a potenciális vezető munkatársak körében, és nagyon örülök, hogy meg tudtam győzni Gerner Zsuzsát arról, hogy vállalja el az oktatási dékánhelyettesi posztot, aki aztán két teljes cikluson keresztül töltötte be azt, és valamivel később Müller Pétert tudományos dékánhelyettesként. Mindketőjünkkel nagyon jól együtt tudtam dolgozni.

Egy kihívóm volt 2008-ban, de már az összoktatói szavazáskor olyan nagy többséget szereztem, hogy a Kari Tanács szavazásakor már csak én szerepeltem jelöltként. A második ciklusban nem volt kihívó fél, és mivel úgy éreztem, hogy addig jól mentek a dolgok, újra pályáztam. Utólag örülök, hogy így döntöttem. Bár akkor még nem tudtuk, hogy nagyon nehéz idők jönnek a Kar és az Egyetem számára, de utólag jónak tartom, hogy indultam s egy begyakorlott csapat irányította ebben a kritikus időszakban, 2012 és 2016 között a BTK-t.

A legszebb egyetemi éveim voltak a dékáni évek, bár a hivatali munka nagyon sok időt vett el. Egy nagyon jól működő Kari Hivatal alakult ki, ami sokat segített a dékáni munkámban. Igyekeztem lelkiismeretesen dolgozni és nagyon jó vezető munkatársaim voltak a Hivatalban. Remélem, hogy a többség hasonlóan látja ezt az időszakot abból a hivatali csapatból.

Az első dékáni időszakban próbáltuk racionalizálni a működést és ennek hatására sikerült pénzügyi forrásokat félretenni, azokat szenátusi határozattal lekötni, hogy a megtakarítás ne vesszen el, miközben biztosítani tudtuk a pénzügyi fedezetét a folyamatos szakmai előrelépéseknek minden oktatói kategóriában. Kari fedezetet teremtettünk a hazai és külföldi konferenciaszervezési és részvételi pályázatoknak is. Sok helyen látszott, hogy korszerűsíteni kell. Például a Kar 2010/2011-ben a csúcson, 9–10 ezer fős hallgatói összlétszámmal működött, a PTE összlétszáma is 35 ezer körül volt ekkor. A történészeknél akkora évfolyamok voltak, hogy nem fértek be az előadótermekbe. A Kar a régi időszakból örökölt kicsi és méltatlan elhelyezésű Tanulmányi Osztállyal működött. Világos volt tehát, hogy ha építkezni tudunk, akkor kell egy tágas, modern tanulmányi iroda, ami megfelel a 21. századi elvárásoknak, a hallgatói igényeknek. Erre 2011/2012-ben a szükséges pénzeket le tudtuk kötni, és részben a Természettudományi Karral együttműködve sikerült a D-épületet megújítani egy lépcsőzetes négy szintes hozzáépítéssel. Erre büszke vagyok, mert ma a Kar egy méltó elhelyezésű Tanulmányi Osztállyal rendelkezik. Ha akkor nem léptünk volna idejében, ezeket a saját forrásokat elbukta volna a Kar. Egy dolog nem

valósult meg az építkezés során, amelyet végül legfelső egyetemi vezetői szinten nem támogattak, az utolsó pillanatban. Egy fedett hidat terveztünk a D és az A épület közé, a fogadó pilléreket ehhez ki is alakítottuk. Ez szép és praktikus lett volna, különösen télen a két épületet összekapcsolva, de kb. 30 millió forint pluszköltséggel járt volna, ami egyébként rendelkezésre állt. Akkor már jöttek olyan hírek a Gazdasági Főigazgatóságról, hogy nehéz éve lesz 2013 a felsőoktatásnak. Ez valóban el is ért minket. A tudományos normatíva elvonása szinte sokkszerű volt, a Kar költségvetését nagyjából 520 millió forinttal, költségvetésének egynegyedével rövidítette meg egy év alatt. Mivel a Kar az Egyetemen, a Történettudományi Intézet pedig a Karon belül a legminősítettebb egységek közé tartozott, így a forráskiesés különösen érzékenyen érintette a jövőre vonatkozó terveket. A tudományos normatíva elvesztését nagyságrendileg nem pótolták azok az összegek, amelyek helyette érkeztek pályázatok formájában. A HVG évenkénti felsőoktatási rangsor statisztikákban a Kar egyre jobban szerepelt, és még most is erős a pozíciója, viszont az anyagi helyzete nem lehetett már a régi. Azt lehet mondani, hogy most már huzamosabb ideje nem preferált a magyar felsőoktatás, és ezen belül a bölcsészkarok. A 2013-as nagy forráskivonás mellett nem voltak jelentősebb béremelések sem. Nagyon nehezen összeegyeztethető a fiataloknak az, hogy a pályán tudjanak maradni, előre jutni és közben megélni és családot alapítani. Az egyetemi munka mellett sokat kell pályázni, pluszmunkát vállalni. A BTK intézetei nincsenek jó pénzügyi helyzetben, a legtöbb helyen napi pénzügyi gondokkal küzdenek. Ez azt is jelenti, hogy az utánpótlás nagyon megnehezedik, nem lehet beemelni az ígéretes embereket, így a veszteségek visszafordíthatatlanok. Ennek is köszönhetőek a rossz korfák az intézetekben, ami hosszabb távon komoly problémák forrásává válhat.

A nehézségek ellenére a kétciklusos dékáni időszakból büszke vagyok arra, hogy például azt a célkitűzést, amit a második dékáni pályázatomban vállaltam, nevezetesen egy hetedik doktori iskola létrehozását, sikerült megvalósítani a Demográfia és Szociológia Doktori Iskola sikeres akkreditálásával. Ez a PTE-n belül azt jelentette, hogy a doktori iskolák egyharmadát a BTK adta, és Szegeddel és Debrecennel is tudtuk tartani a versenyt. És talán még valami ezzel kapcsolatban: azt hiszem előrelátó volt az a megközelítés, hogy áttanulmányoztam még az első dékáni ciklus legelején a Karon működő doktori iskolák októinak korfáit – ebben a Kari Hivatal a kiváló kimutatásaival nagyon sokat segített – és láttam, hogy ha a professzori előlépésekkel 2010–2011 körül nem indulunk el, akkor 2014–2015 körül, amikor a következő akkreditáció várható volt, komoly bajba kerülhetünk. Ezért a két dékáni ciklusom alatt összesen 20 egyetemi tanári előterjesztésem volt, amit a Szenátus megszavazott, és a döntő részük a MAB-on (Magyar Akkreditációs Bizottság) is átment. Ezt komoly eredménynek tartom.

A dékáni éveimre tehát pozitívan emlékszem vissza annak ellenére, hogy a másodikban alkalmazkodni kellett az új, megnehezült körülményekhez: sajnos 20 státusszal ténylegesen csökkenteni is kellett a Kar dolgozói létszámát, ami a Történettudományi Intézetet is érintette. Ugyanakkor nem volt olyan nagy fokú a roncsolás – pedig ennek a veszélye megvolt – hogy egész tanszékeket, szakokat kelljen megszüntetni. Azokat a kis szakokat, ahol kevés volt a hallgató, sikerült akkor megmenteni. A PTE Szenátusa a két ciklusos dékáni működésemet *Decan Emeritus* címmel, míg a BTK *Pro Facultate Díj*-jal ismerte el.

A saját intézetem ügyeire ebben az időszakban természetesen kevesebb időm jutott, de volt egy jól működő operatív testület mellettem, és miután mindenki csinálta a maga szakmai dolgát, előremenetelét a tanszékeken belül, különböző konfliktusok nem terhelték a mindennapokat.

*A dékáni ciklusa alatt voltak nagyobb évfordulók és ünnepek is a Karon. Ezeket hogyan élte meg?*

Igen, az nagyon jó érzés volt nekem, hogy én lehettem a dékán éppen akkor, amikor az egyetemi képzés 30. és a bölcsészkar létrejöttének 20. évfordulóját ünnepeltük. Erre az alkalomra készült egy nagyon jó kiadvány az Egyetemi Levéltár munkatársainak jóvoltából: *A pécsi bölcsészkar bölcsője* című kötetet nagyon jó szívvel ajánlom most is minden hallgató és kolléga figyelmébe.

Fontos tapasztalat volt, hogy a visszaemlékezések során mérleget lehetett vonni. 1987-ben, mikor Pécsre jöttem, ez a Kar egy kis intézmény volt a szegedihez és a debrecenihez képest. Azonban 10–15–20 év múltán elmondhattuk, hogy a pécsi BTK minden paraméterében felnőtt lett és beérte a nagy társ egyetemek bölcsészkarait. 2013-ra a tudományos-oktatási súlya – és ez igazából nem olyan nagy idő – nagyot változott. Ez egy gyors és hatékony menetelés volt, ami megérte a befektetett energiákat. Ezt minden elfogultság nélkül mondhatom, és ezt a számok is igazolják. Ennek az eredménye volt az is, hogy a kezdeti „idegenlégiósok” mellett addigra már kinevelődött a Karon egy helyi, itt végzett csapat, akik az oktatói gárdát erősítik a mai napig. Ma már ide jönnek más egyetemekről PhD-fokozatot szerezni, habilitálni. Az általam 15 évig vezetett Interdiszciplináris Doktori Iskola esetében – az egész ciklusra vonatkozóan – ez több mint 200 PhD-védést és megközelítőleg 100 habilitációs eljárást jelentett, akiknek jelentős része más egyetemeken végzett, illetve más egyetemeken dolgozik.

*2006-ban vette át a PTE BTK Interdiszciplináris Iskola Doktori Iskola (IDI) vezetését és közel másfél évtizedig határozta meg annak működését. Hogyan értékeli ezt az időszakot?*

Az IDI büszkén tekinthet vissza arra, hogy 1993-ban jogosítványt kapott az új típusú PhD képzésre, az országban az elsők között. Először a 18–20. századi történeti programmal indult az iskola, a további korszakok – így az ókori-régészeti és a középkori program – később léptek be. Ormos Mária ebben a korszakbővítő folyamatban szintén fontos támogató szerepet játszott. A doktori képzés rendszere 2000–2001 körül kezdett átalakulni doktori iskolák rendszerévé, és alapfeltétel volt, hogy mindenhol legyen legalább három akadémiai doktor. Ekkor szembesülni kellett azzal, hogy e téren Ormos Mária egymaga van, viszont öt esetben rövid időn belül várható volt az akadémiai doktori cím megszerzése (Visy Zsolt, Font Márta, Fischer Ferenc, Vargyas Péter és Tóth István). A megmentő megoldást végül az jelentette, hogy Kisbán Eszter a néprajzról és Pálné Kovács Ilona a politológiáról beszállt alapítóként az iskolába, mindketten akadémiai doktorival. Mivel ők más tudományágakról érkeztek, így lett interdiszciplináris a doktori iskola: a néprajzzal, a politológiával és a 18–20. századi történettudományi programmal. A történelmi program osztódása ezt követően kezdődött el. Végül 5 program, 3 tudományág és 2 tudományterület alkotta a profilunkat. 2006 júniusáig Kisbán Eszter vezette az iskolát (Ormos Mária 2000-ben betöltötte a 70. életévét), mindkettőjünkkel nagyon szorosan együtt dolgoztam, valószínűleg ez is szerepet játszott abban, hogy mikor Kisbán Eszter elérte a nyugdíjkorhatárt, engem javasolt iskolavezetőnek. 2006-tól próbáltam egyben tartani az iskolát, ami nem volt mindig egyszerű, olykor rengeteg munkával járt s persze tapasztalattal is. A történeti programok időközben megerősödtek az iskolán belül, itt mindig volt elegendő MAB által is elfogadott törzstag. A másik két program esetében – elsősorban a nyugdíjazások miatt – nehéz helyzetek adódtak. Arra büszke vagyok, hogy néha szinte reménytelennek tűnő helyzetekben sikerült alkalmas, és a MAB által is elfogadott személyi megoldásokat találni, legtöbbször a Karon vagy olykor az Egyetemen belül. Amellett, hogy ehhez ismerni kellett a Kart, az Egyetemet, egy erős meggyőződés és elszántság is kellett, hogy igyekezzünk megmenteni az éppen akkreditációs gonddal küszködő programot. Úgy éreztem, hogy a 2001–2002 körüli iskolaalapítási időszakban kapott akkreditációs segítséget viszonzni kell. Két kisebb szakról, tanszékről van ugyanis szó, akik önállóan nem tudtak volna doktori képzést működtetni, erre csak velünk együtt történészekkel volt lehetőségük, és én ezt mindig szem előtt tartottam. Szorosan együtt kellett működnünk, mert az egyik programnak a gondja visszaütött a másik tudományágakra is. Mindig igyekeztem megoldani a nehéz, olykor szinte

kilátástalan helyzeteket. Így lett például a történész Gerhard Seewann professzor úr a néprajzon törzstag, mert a munkásságában voltak olyan kultúrantropológiai elemek, ami miatt a MAB elfogadta törzstagnak.

*Professzorként a saját korszakához kapcsolódóan – az Ibero-Amerika Központ mellett – vezetett más kutatócsoportot is. Ennek miben látja a jelentőségét?*

A vezetéssel sikerült működtetni 2007 és 2011 között az MTA-PTE Magyarország, Európa és Ibero-Amerika Kutatócsoportot. Úgy gondolom ez egy jó projekt volt, amiben lehetett több kollégát is alkalmazni. Azt kutattuk, hogy hogyan alakult a magyarságkép a 18–20. században. Próbáltunk ebben a vonatkozásban olyan új megközelítéseket, forrásokat keresni, amiket más még nem nézett meg, például tankönyveket, útikönyveket, turisztikai kiadványokat. A környező országoktól indulva vizsgálódtunk, de az Európán kívüli világ is a fókuszban volt. Vizsgáltuk, hogy Magyarország milyen képet sugárzott magáról kifelé, koncentrikus körök mentén, és befelé mi érkezett vissza ebből. Ehhez egy elég széles kutatói hálózatot tudtunk létrehozni. 2012-ben újra pályáztunk, ekkor már Ázsiával és Afrikával bővítve a kört, amihez rendelkezünk jó személyi feltételekkel, de legnagyobb sajnálatomra nem kaptunk MTA támogatást a folytatásra, egy további öt éves időszakra. Nemcsak velünk történt ekkor így, hanem a nagy versengésben a PTE sok kutatócsoportját veszítette el.

*Összességében milyennek látja a kapcsolatát a hallgatókkal és a munkatársakkal?*

Az 1980-as 1990-es években kialakult egy jó oktatói gárda. Ez a hallgatói történész szakesteken is lecsapódott, mindig voltak tanári csapatok, szereplések. Ezek akkor még a Damjanich utcai épületben voltak, illetve a Rókus utcába való átköltözés után még pár évig folytatódtak. Az ekkor rendezett tanár-diák focibajnokságoknak ösztönzője voltam, nagyon szerettem játszani a hallgatókkal, a kollégákkal. Ezek valahogy az utóbbi időben elkoptak, ami bizonyára az oktatói és a hallgatói oldalon egyaránt múlik, s ma már sok szempontból mások az alapfeltételek.

Az évek során végzett számos hallgatónkkal sikerült valamennyire megtartani a kapcsolatot, kialakult egy kapcsolati háló. Ez később a levelező képzésünkre is jó hatással volt, mert jó hírünket vitték a volt nappalis tanítványaink szerte az országban. A levelező képzési rendszerünk is jól működött, éveken keresztül egy viszonylag nagy beiskolázási körzettel. A legtöbbjük azt gondolom jó élményekkel ment el tőlünk. Ez is egyfajta multiplikátor hatásként működik.

Arra nagyon büszke vagyok, hogy több hallgatóm igen eredményesen szerepelt szakmai versenyeken – mindenekelőtt Máté Zsolt, Dávid Ferenc és Deák Máté nevét emelném ki – és a velük végzett közös munkáért 2015-ben az OTDK *Mestertanár Aranyérmét* vehettem át. Volt egy időszak, amikor a kollégákkal is gyakrabban voltak több tanszéket is érintő összejövetelek, legalább évente egyszer. Ez is valahogy alábbhagyott az utóbbi időben.

*Milyen tervei vannak a következő időszakra?*

Ebben az évben két külföldi konferencián vettem volna részt. Az egyik Santiago de Compostelában, a másik Párizsban lett volna, de mindkettőt törölték a járványhelyzet miatt. Ha minden igaz, akkor a következő évben ezeket megtartják. Az idei Ibero-Amerika Hetet nekünk is törölnünk kellett, de ezzel megpróbálkozunk ősszel, Szegeddel és a Pázmány Péter Katolikus Egyetemmel közösen.

Nagy szerencsémnek érzem, hogy a hobbim és a szakmai érdeklődésem összekapcsolódott. A nagydoktori értekezésemnek, amit alapvetően német primer levéltári forrásokra építettem, több ága van. (Fischer Ferenc: *A „háború utáni háború” 1919-1933. A versailles-i szerződés kijátszása. A weimari Németország haditengerészeti, légi és katonai aktivitása Ibero-Amerika országaiban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2014. 576. o.) Az egyik ezek közül a Weimari Németország haditengerészetének története. Megnéztem ugyanis, hogy a német haditengerészeti kiképző cirkálók miért keresték fel nagy rendszerességgel a dél-amerikai vizeket. Kiderült, hogy azt a cirkálóháború-doktrínát gyakorolták, amit a második világháborúban alkalmaztak is a németek: az angol, francia hajózási útvonalakat távol, nyílt vízen támadják meg, részben felszíni hajókkal. Ez volt a *Kreuzerkrieg* (cirkálóháború) és az ehhez az operatív támadó feladathoz megépített gyors s nagy hatótávolságú zsebcsatahajók. Ehhez hozzátartozott a legénység kiképzése, az, hogy ismerjék a legtávolabbi vizeket és partokat, azok sajátosságait, például a chilei fjordokat is. Norvégia és Chile partvidéke ugyanis nagyon hasonló egymáshoz, egymás földrajzi ikerpárjai, és nekem volt szerencsém mindkét helyre eljutni. A német admirális globálisan s titokban összekapcsolta a kettőt. Szintén nagyon érdekelt a németek dél-amerikai légi projektje, ami szintén az 1920-as években kezdett formálódni. Versailles miatt felértékelődött az ibero-amerikai világ, a „*der freie Ozean*”, a „*der freie Luftozean*” és a „*der letzte freie Kontinent*”, azaz Dél-Amerika.

A tenger, az óceán és a repülés mindig is érdekelt, különösen a hajózás, talán amiatt is, hogy a Balatonnál nőttem fel. S volt szerencsém sokat repülni a kutatóútjaim s konferenciarepüléseim kapcsán. A hajómodellezést nagyon korán megkedveltem, de ehhez is idő kell ... így aztán remélem a jövőben kicsit több

jut erre is. A nagy nevű ismert hajók közül többnek a szép modellje is megvan nekem, így a *Santa Maria*. Különösen az 1:700 arányúakat kedvelem, ezek sorában a *USS Missouri* csatahajót említeném, amin jártam is Pearl Harbourben. De talán modellként a legtokéletesebb a *USS Enterprise*, a világ első atommeghajtású repülőgépanyahajója, s Kína első repülőgéphordozója, a *Liaoning*. Többször volt szerencsém repülőgépanyahajón is lenni, például San Diegóban a *USS Midway*, vagy San Fransiscóban a *USS Hornet* repülőgéphordozón. Működő tengeralattjárón is voltam Barbadoson és Pearl Harbourben is. A légi és a felszíni tengeri dimenzió mellett a víz alatti dimenzió megismerése is fontos volt számomra. Az oktató munkámba, a térképek mellett, ha az éppen tárgyalt történeti témába vágott, akkor a kisebb hajómodelleket szemléltetésként is beillesztettem.

Sok olyan érdekes könyvet szeretnék elolvasni, amihez bizony sok idő kell. Most például éppen a portugál hódításról, a világ első kereskedelmi tengeri impériumáról olvasok, Richard Crowley *Hódítók* című munkáját. Sok dolog van, amit korábban félretettem, és amit szeretnék majd elővenni. Idén nyáron egy tanulmányt szeretnék megírni, ami egy korábbi konferenciaelőadás kidolgozása lesz, és a Föld – *horizontális* (óceánok) és *vertikális* (levegő, űr, tengeralatti) dimenzióban való – körbekerüléseiről szól, Magellántól egészen a 20. század végéig, az űrrepülőgépekig, sőt a kínai hadihajók első világkörüli útjáig a XXI. század elején. Ezek a globális kihatású események mindig valamilyen hatalmi kihívást, nemzetközi erőviszonyeltolódást is jeleztek, ami nagyon izgalmas kérdés.

Amennyiben a Kar és a Szenátus megválaszt professor emeritusnak, úgy a doktori iskolában továbbra is törzstag maradok. Az iskola vezetését nyugodt szívvel tudtam átadni – 15 év doktori iskolai vezetői munka után – Pálné Kovács Ilona akadémikus asszonynak, úgy, hogy 2024-ig akkreditálva vagyunk. De kisebb feladataim itt azért még megmaradnak.

Talán valamivel több időm lesz csak úgy a saját örömeimre olvasni és dokumentumfilmeket nézni, nem pedig valamilyen éppen aktuális és kötelező feladat elvégzése érdekében. És talán több idő jut majd a korábban háttérbe szoruló hobimbimra is.

Összességében hálás vagyok a történelem tanulmányozásáért, mert ez lehetőséget adott arra is, hogy a világ legkülönfélébb távoli pontjaira eljuthassak, hogy így többek megismerhessem más országok tankönyveit és történelmi atlaszait is. Ha ebből valami visszajön az írásaimban, vagy a tankönyveimben, az egyetemi óráimon akkor annak nagyon örülök.

PONTIAS

3. (2020)

---

## NEKROLÓGOK



## Ormos Mária akadémikus emlékére

*(Debrecen, 1930. október 1. – Budapest, 2019. december 8.)*

Súlyos betegség után, életének 90. évében elhunyt Ormos Mária Széchenyi-díjas történész, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, a Pécsi Tudományegyetem volt rektora, a PTE BTK Történettudományi Intézet professzor emeritája, Pécs Megyei Jogú Város díszpolgára, a 20. századi európai és magyar történelem nemzetközileg is elismert kutatója.



Ormos Mária

Ormos Mária 1930. október 1-jén Debrecenben született. Általános és középiskolai tanulmányait szülővárosában végezte, 1948-ban – magántanulóként – érettségizett a Svetits Intézetben. 1953-ban szerezte meg történelem-magyar szakos diplomáját a debreceni egyetem bölcsészkarán. 1951-től a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen gyakornokként, majd tanársegédként dolgozott. 1953-ban



*Jogászavató a Janus Pannonius Tudományegyetemen, 1985*

Forrás: PTE EK TK Pécsi Egyetem történeti Gyűjtemény Fotógyűjteménye

fegyelmi úton eltávolították a katedráról, ezt követően egy szegedi általános iskolában helyezkedett el. Még ebben az évben felvették a Szegedi Tudományegyetemre, ahol egyetemi tanársegédként, 1955-től adjunktusként 20. századi magyar és egyetemes történelmet tanított. 1957-ben az 1956-os forradalom idején és az azt követő megtorlás során tanúsított magatartása miatt elbocsátották, s az értelmiségi foglalkozásoktól is eltiltották. A Magyar Országos Levéltárban segédmunkási állást kapott, majd általános iskolai tanárként helyezkedett el. 1960-tól az Akadémiai Kiadó Lexikonszerkesztőségének felelős szerkesztőjeként dolgozott.

Történelmi karrierje így több éves kitérő után 1963-tól az MTA Történettudományi Intézetében bontakozott ki. 1968-ban kandidátusi, 1980-ban akadémiai doktori címet szerzett. 1984-ben a Padovától Trianonig című művéért Akadémiai Díjban, Mussolini című könyvéért 1987-ben Kiadói Díjban részesült, s ez évben választották az MTA levelező tagjai sorába is. 1982 óta a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem félállású, 1984-től teljes állású professzora. Ugyanebben az évben hároméves, majd 1987-től ötéves rektori megbízatást kapott.

Egyetemirányító, történelmi intézetet és bölcsészkart szervező tevékenysége mellett kutatói munkáját folyamatosan a sokoldalúság jellemezte, melyről mintegy harminc monográfia, több száz tanulmány, cikk, TV- és rádióinterjú, hazai és nemzetközi konferenciaszereplés tanúskodik. Tudományos és egyetemszervező munkássága elismeréseként az MTA és az Európai Akadémia rendes tagjává vá-



*Faültetés a 85. születésnapon a PTE botanikus kertjében, 2015*

Fotó: Hegedüs Katalin

lasztották, s kitüntették többek között a Széchenyi-, a Szent-Györgyi Albert-, a Szilárd Leó- és a francia Palmes Academiques-díjnak.

1993-tól a Janus Pannonius Tudományegyetem „Európa és a magyarság a 19–20. században” Történelem Doktori Program alapító vezetője volt, amely azóta a Pécsi Tudományegyetem Interdiszciplináris Doktori Iskola „Európa és a magyarság a 18–20. században” néven, kibővült formában működik. 2000-ben a Pécsi Tudományegyetem professor emerita címet adományozott számára, s ezt követően is hosszú évekig részt vett az oktatásban. 2002–2005 között az MTA Filozófiai és Történettudományok osztályának elnöke volt.

A magyar történeti problémákat széles európai dimenziókba helyezte, s ebben kiváló idegennyelv ismerete is – különösen francia, olasz és német nyelvekből – szerepet játszott: kutatásaiban és egyetemi előadásaiban szerencsésen ötvöződött a „magyar történész – egyetemes történész” habitus.

*Ormos Mária tudós volt*, akit mindig is olthatatlan tudásvágy hajtott, tizenévesen már egyetemi előadásokat hallgatott Debrecenben. Érdeklődése lankadatlan volt minden új jelenség és probléma iránt, legyen az szakmai, vagy a legszélesebb



*A 85. születésnap köszöntésen Harsányi Ivánnal, 2015*

Fotó: Hegedüs Katalin

értelemben vett közéleti. Széleskörű olvasottsága – a francia, az olasz, a német és az angol nyelvet egyaránt művelte –, és nemzetközi levéltári tájékozottsága tette lehetővé, hogy a 20. századi egyetemes és magyar történelem neuralgikus, vagy éppen homályos pontjait, vitatott jelenségeit, bonyolult folyamatait a szűkebb szakmai közeggel és a szélesebb olvasóközönséggel is megismertesse. A hiányzó láncszemek felkutatása érdekében – miként azt Kozma Miklós nagy sikerű életrajza kapcsán tette – akár eldugott falvak temetőinek sírköveit is vizsgálta, s „főhőse” élő rokonaitól gyűjtött tárgyi és szóbeli emlékeket.

Könyveinek és tanulmányainak tematikája a 20. századi magyar történelem részkérdéseitől, annak szintézisben történő áttekintésén és fontos egyetemes történeti eseményeken át az összefoglaló diplomáciatörténetig, az elméleti igényű összehasonlító elemzésig, a történettudomány módszertani alapkérdéseinek, történetfilozófiai összefüggéseinek vizsgálatáig terjedt. Tudásának enciklopédikus

jellege nem csak a történettudomány tekintetében volt érvényes. Szakmunkáiban a szociológusok, a politológusok, a pszichológusok, a filozófusok, sőt, esetenként a közgazdászok is felismerhetik saját szakmájuk módszertani fogásait.

*Ormos Mária, egyetem- és tudományszervező volt*, aki rektorként kiemelkedő szerepet játszott a Pécsi Tudományegyetem egyik jogelődjé, a Janus Pannonius Tudományegyetem – már a nyolcvanas évek végén nemzetközileg is jegyzett – általános fejlesztésében. Mindvégig korszerű, a minőségnek prioritást adó *universitas* megalapozásában gondolkodott. Ennek részeként fordított gondot egy európai színvonalú egyetemi könyvtár megteremtésére, s különösen olyan diszciplínák egyetemi szintű felfejlesztésére, amelyek aztán biztos szakmai–személyzeti alapul szolgáltak ahhoz, hogy később létrejöhetett a Bölcsészettudományi, a Természettudományi és a Művészeti Kar. E szakok egy részének korábban semmiféle előzménye nem volt Pécsen, ezek közé tartozott például a spanyol és az olasz nyelvű képzés beindítása is. A „*pannon campus*” rektoraként rövid időre a „nagypolitika” közelébe került, miközben történészként maga is közvetlenül hatott az ország belpolitikájára: Ormos Mária szakértő tagja lett annak a bizottságnak, amely azt az általa „aprócskának” minősített feladatot kapta, hogy vizsgálja felül a második világháború utáni közel fél évszázad magyar történelmének értékelését. Erre a bizottsági munkára épített 1989 elején Pozsgay Imrének a rendszerváltási folyamatot előmozdító bejelentése, hogy 1956 nem ellenforradalom, hanem népfelkelés volt.

Vezetésével akadémiai–egyetemi történeti kutatócsoport létesült a Bölcsész-karon. Akadémikusként, a Pécsi Akadémiai Bizottság tagjaként – egy ciklusban alelnökként is – meghatározó szerepe volt abban, hogy a Dél-Dunántúlon felleldült a kutatómunka a társadalomtudományok területén, s ennek nyomán nőtt a szakterület rangja, művelőinek súlya a tudományos közéletben. Az MTA II. Történeti és Filozófiai Osztálya elnökeként és az elnökség tagjaként országos jelentőségű tudományszervező munkát végzett.

*Iskolateremtőként* különösen fontos volt számára, hogy gazdag, és folyamatosan bővülő tudását továbbadja. Nemcsak tárgyi ismereteit, hanem történeti szemléletét, kutatás–módszertani eszköztárát is. Jóllehet, hosszabb kitérő után, viszonylag későn – 1982-ben – adatott meg neki, hogy egyetemi katedráról tehesse ezt, Pécsen országos hírű és határainkon túl is elismert iskolát teremtett: egyetemi szintű graduális történészképzést és doktoriskolát szervezett. Tanítványai megtalálhatók az ország minden táján, a szomszédos és távolabbi országokban egyaránt. Ismereteivel, szellemiségével nemcsak diákjait gazdagította, hanem a közvélemény-formálást is szolgálta. Számtalanszor találkozhattunk vele a TV-csatornák történeti vitáiban, dokumentumfilmjeiben. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat területi szervezetei, különböző társaságok és egyesületek felkérésén túl középiskolák meghívásainak is rendre eleget tett az ország minden zugában. Diplomamunkák számainak, doktori értekezések tucatjainak volt témavezetője az elmúlt évtizedekben.

Ormos Mária – a tudós, az egyetem- és tudományszervező, az iskolateremtő – sikereinek záloga azonban mindig is *szuverén egyénisége volt*. Tiszteletet és elismerést kiváltó tudományos teljesítményének alapja tehetséggel párosuló szorgalma, hallatlan kitartása, konok következetessége, határozottsága volt. Mindent elért – jelentős hazai és nemzetközi idézettséget, a legrangosabb magyar és külföldi tudományos díjakat, médiaismertséget –, amit a történelmi pályán el lehet érni. Mindehhez azonban emberség, kedves, megnyerő egyéniség, kontaktus- és konszenzusteremtő képesség társult, amelyek sokak által elismert és szeretett kollégává is tették: a rektor asszonyt, az akadémikus asszonyt, az MTA II. Osztálya elnök asszonyát, a doktori program vezetőjét nem kísértette meg magasba ívelt pályája egyetlen szakaszán sem valamiféle elzárkózás: a professzor asszony, a professor emerita, Mária, Marika mindvégig közvetlen és szerény ember maradt.

Soha nem feledjük évtizedeken át őrzött fiatalos lendületét, szellemi pezsgését, magával ragadó előadásait, szakmai alázatát, s ezzel együtt disztिंगváló-képességét. Szituációfüggően képviselt karakteres véleményt közügyekben, vagy váltott át iróniára, alkalmasint lefegyverző empátiára – szűkebb-tágabb környezetében. Hátrahagyott szellemi és erkölcsi örökségét megőrizzük!

Osztozunk családjá gyászában.

PTE BTK TTI  
Modernkori Történelmi Tanszék



## Ormos Mária legjelentősebb munkái

### *Idegen nyelven megjelent monográfiák, dokumentum-gyűjtemények*

From Padua to the Trianon, 1918–1920. Budapest, 1990. (Az East European monographs című sorozat 268. köteteként: Boulder, Social Science Monographs – Highland Lakes, Atlantic Research and Publ. – Akadémiai Kiadó közös kiadásában, Budapest 1990.)

Documents diplomatiques français sur l'histoire du bassin des Carpates 1918–1932. Rédacteur en chef de la série: Magda Ádám. Volume I. octobre 1918 – août 1919. Documents recueillis par Magda Ádám, György Litván, Mária Ormos. La préparation de ce volume fût établie en collaboration avec Zoltán Dercze, Katalin Litván et István Majoros sous la direction de Magda Ádám. Budapest, 1993.

- Documents diplomatiques français sur l'histoire du bassin des Carpates 1918–1932. Rédacteur en chef de la série: Magda Ádám. Volume II. Août 1919 – juin 1920. Documents réunis par Magda Ádám, György Litván, Mária Ormos. Ce volume a été réalisé avec la collaboration de Katalin Litván et István Majoros sous la direction de Magda Ádám. Budapest, 1995.
- Documents d'archives français sur l'histoire du bassin des Carpates 1918–1932. Rédacteur en chef de la série: Magda Ádám. Volume III. juillet 1920 – décembre 1921. Ce volume a été réalisé sous la direction de Magda Ádám, avec la collaboration de Katalin Litván, avec la participation de György Litván, István Majoros et Mária Ormos. Budapest, 1999.
- Hungary: Governments and Politics 1848–2000. Ed. Ormos, Mária – K. Király, Béla. Translat. Arató, Nóra. New York, 2001. XII. (Boulder, Social Science Monographs – Highland Lakes)
- Documents diplomatiques français sur l'histoire du bassin des Carpates – Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről. Ed. Ádám, Magda – Ormos Mária. Budapest, 2004.
- Hungary in the Age of the two World Wars. New York, 2007.

*Magyar nyelvű monográfiák, önálló kötetek*

- Az 1924. évi magyar államkölcson megszerzése. Budapest, 1964. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 32.)
- Merénylet Marseille-ben. Budapest, 1968. (2. javított, bővített kiadás: Budapest, 1984. Népszerű történelem)
- Franciaország és a keleti biztonság 1931–1936. Budapest, 1969.
- Háború Etiópia földjén. Budapest, 1970. (Népszerű történelem)
- Az európai biztonság kérdései a két világháború között. Budapest, 1972. (Történelemtudomány – történelemtanítás 3.)
- A Matteotti-ügy. Budapest, 1973. (Népszerű történelem)
- Európai fasizmusok 1919–1939. Budapest, 1976. (Társszerző: Incze Miklós)
- A nők a történelemben. Budapest, 1979. (A mi világunk 60.)
- Padovától Trianonig 1918–1920. Budapest, 1983. (2. kiadás: Budapest, 1984; 3. átdolgozott kiadás: Budapest, 2020)
- Mussolini. Politikai életrajz. Budapest 1987. (1–2. kötet, 2. javított és bővített kiadás: Budapest, 2000; 3. kiadás: Budapest, 2020)
- Nácizmus, fasizmus. Budapest, 1987.
- „Soha, amíg élek!” Az utolsó koronás Habsburg puccskísérletei 1921-ben. Pécs, 1989. (Pannonia könyvek)

- Civitas fidelissima. Népszavazás Sopronban, 1921. Győr, 1990. (2. javított kiadás, Szekszárd, 1999. IPF-könyvek 1.)
- Hitler. Budapest, 1993. (három utánnomásban: 1993–1994; 2. változatlan kiadás: Budapest, 1997. Rejtett dimenziók; 3. kiadás: Budapest, 2018.)
- A Hitler-életrajz buktatói. Budapest 1993. (História könyvtár. Előadások a történettudomány műhelyeiből 3.)
- A „barna” birodalom. Budapest, 1995. (Antifasiszta füzetek)
- Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás, 1814–1945. Budapest, 1998. (Társszerző: Majoros István) (Janus/Osiris könyvek; 2. kiadás: Budapest, 2003)
- Magyarország a két világháború korában, 1914–1945. Debrecen 1998. (Történelmi kézikönyvtár. Magyar történelem) (2. kiadás: Debrecen, 2006)
- Hitler; Sztálin. Budapest, 1999. (Társszerző: Krausz Tamás) (Fekete – fehér)
- Mussolini; Franco. Budapest, 2001. (Társszerző: Harsányi Iván) (Fekete–fehér)
- Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós – Pokoljárás a médiában és a politikában, 1919–1941. Budapest, 2000.
- Hitler élete és kora. Budapest, 2003.
- A történelem és a történettudományok. Budapest, 2003.
- A gazdasági világválság magyar visszhangja (1929–1936). Budapest, 2004.
- A történelem vonatán. Budapest, 2005.
- Közép-Európa. Volt? Van? Lesz? Budapest, 2007.
- Németország története a 20. században: A német egységtől a német egységig. Budapest, 2008.
- Világháború és forradalmak, 1914–1919. Budapest, 2009. (Magyarország története 17.) (Metropol könyvtár, 2060-2979)
- Politikai eszmék, politikai gyakorlatok a 20–21. században. Budapest, 2009.
- A katedrától a halálsorig: Ágoston Péter: 1874-1925. Budapest, 2011.
- Van-e történelem? Budapest, 2012.
- Múlt a jelenben. Budapest, 2013.
- A Föld felfedezése és meghódítása: Nyugat-Európa a csúcson. Budapest, 2016.
- Gondolatok az ember történetéről: időutazások a Föld nevű égitesten 800 és 1500 között. Budapest, 2018.

*Ormos Mária publikációinak teljes listája*

<https://m2.mtmt.hu/gui2/?type=authors&mode=browse&sel=10001877>

## Anton Schindling professzor emlékére

*(Frankfurt am Main, 1947. január 20. –  
Tübingen, 2020. január 4.)*



*A Magyar Érdemrend lovagkeresztjének átvétele (Berlin, 2014)*

Fotó: Dennis Schmidt

Életének 73. évében, 2020. január 4-én elhunyt Anton Schindling, a tübingeni egyetem szenior professzora, a kora újkori felekezetszerveződés, művelődés és rendiség történetének elismert kutatója. Halálával nemcsak egy jeles német történész távozott, hanem egy olyan személyiség is, akit évtizedek óta szoros kapcsolatok fűztek Magyarországhoz és a magyar történész szakmához.

Anton Schindling 1947. január 20-án született a Majna menti Frankfurt Höchst városrészében, egy asztalosmester fiaként. Hesseni származására mindvégig büszke volt, és ott, az egykori szabad birodalmi város miliójében ismerkedett meg a keresztény felekezetek egymás mellett élésével is. Ez az interkonfesszionális szemlélet egész életében végigkísérte, és tudományos munkásságára is komoly hatással volt. A második világháborút követően felnövekvő történészgeneráció tagjaként tudatosan szakított a német történelem porosz orientációjú, „kisémet” szemléletével, és a kora újkori történelmi múltat annak társadalmi, kulturális és felekezeti sokszínűségében szemlélte. De kortársaihoz hasonlóan ugyanígy érdekelte a „rég birodalom” alkotmányos berendezkedése, a kora újkori politikai intézményrendszer felépítése és működése is. Munkásságának utolsó szakaszában pedig a katolikus felvilágosodás lenyomatait vizsgálta a német kultúrkörben. Széleskörű tudományos tevékenységet folytatott: publikációs listáján három monográfiát találunk, negyvenöt kötet szerkesztésében vett részt, és közel háromszáz tanulmányt jegyez. 1990-től sorozatszerkesztőként tevékenykedett a *Reformationsgeschichtliche Studien und Texte* című, a münsteri Aschendorff kiadónál megjelenő könyvsorozatnál, amelynek keretében több mint százhetven mű látott napvilágot. 1997-től közreműködött a Görres-Gesellschaft történelmi évkönyvének szerkesztésében, és társszerkesztője volt a tübingeni egyetem keretében megjelenő *Contubernium – Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte* című könyvsorozatnak, valamint a szintén tübingeni székhelyű *Schriften zur Südwestdeutschen Landesgeschichte* című sorozatnak. 2005-től a *Kommission für geschichtliche Landeskunde in Baden-Württemberg* elnöke volt, végül tagja volt a 2012-ben, az MTA Történettudományi Intézetének kiadásában indult *Hungarian Historical Review* című folyóirat szerkesztőbizottságának.

Az elemi iskola elvégzése után a nagymúltú Leibniz Gimnázium tanulója lett, ahol 1966-ban érettségizett. Ezt követően Frankfurtban folytatta egyetemi tanulmányait is, a Johann-Wolfgang-Goethe-Universität történelem, művészet-történet, filozófia és politikatudomány szakán. 1971-ben szerzett tanári diplomát történelemből és politikatudományból. Az egyetemi évek alatt ismerkedett meg Friedrich Hermann Schubert professzorral, aki tanulmányait követően asszisztens állást biztosított neki a Bajor Tudományos Akadémia keretei között működő, az 1512. évi birodalmi gyűlés iratanyagának megjelentetését végző kutatócsoportban. Szintén egyetemi tanulmányai alatt ismerte meg Volker Presst is, aki ekkor Schubert professzor mellett dolgozott a frankfurti egyetemen. Ebből



*Tanulmányi kirándulás (Bakonybél, 2015)*

Fotó: Kollár Levente

az ismeretségből életre szóló barátság alakult ki. Doktori disszertációját a strasbourgi gimnázium és egyetem 1538 és 1621 közötti történetéről írta. A munkát Schubert halálát követően Johannes Kunisch vezetésével fejezte be, és védte meg 1974-ben. Ezt követően a würzburgi egyetemen dolgozott Peter Baumgart aszisztenseként, és itt is habilitált 1983-ban a regensburgi „örök” birodalmi gyűlés kezdeteiről írott munkájával.

Tudományos karrierjét ezután rövidebb eichstätti tartózkodást (1985–1987) követően az onabrücker egyetemen folytatta a kora újkori történelem professzoraként (1987–1995). 1990-ben meghívást kapott Bonnba, hogy átvegye a harmincéves háború történetének kiemelkedő kutatója, Konrad Repgen professzor egyetemi katedróját, ezzel a lehetőséggel azonban nem élt. 1995-ben Volker Press utódjaként Tübingenbe került: az Eberhard Karls Universität Tübingen Újkortörténeti Tanszékét vezette egészen 2015. évi nyugdíjazásáig. Ezt követően a tübingeni egyetem szenátusa szeniorprofesszori kinevezést adományozott neki, így biztosítva számára a további kutatáshoz és tudományszervező munkához szükséges szakmai és egzisztenciális háttérrel. Romló egészségi állapota azonban megakadályozta abban, hogy az új pozíciójából adódó lehetőségeket hosszútávon kamatoztassa, végül életművét ez év kezdetén lezárta a halál.



*Látogatóban Soós Istvánnál (Budapest, 2014)*

Fotó: Dennis Schmidt

Híres volt a magyarok, a magyar történelem és kultúra iránti szeretetéről. Bár nem beszélte nyelvünket, alig akadt a magyar múltnak, különösen az elmúlt fél évezred magyarországi, erdélyi vagy éppenséggel délvidéki politika-, társadalom-, egyház- és művészettörténetének olyan fontosabb eseménye, jelensége, amelyről ne lett volna valamilyen tudomása. Széleskörű ismereteit kitűnően kamatoztatta egyetemi óráin, konferencia-előadásain, amikor a magyarországi vagy a kelet-közép-európai térség históriájáról volt szó. Szerencsések lehettek azok a magyarországi kutatók, vele egykorúak vagy fiatalabbak, akik közel kerülhettek hozzá. Az előbbieket nemcsak kollégákként, hanem barátokként is számontartotta, az utóbbiakat pedig tanítványaivá fogadta. Ifjúkorától, már az 1970-es évektől fogva Volker Press társaságában számos alkalommal járta be Magyarországot, Erdélyt, Szlovákiát a magyar történelem és művelődés elkötelezett híveként és propagátoraként saját hazájában.



*Tanulmányi kirándulás (Budapest, 2015)*

Fotó: Dennis Schmidt

Kelet-Közép-Európa-hoz és szorosabban véve Magyarországhoz való viszonyát a mainzi székhelyű Európai Történelmi Intézet (jelenlegi nevén Leibniz-Institut für Europäische Geschichte) mélyítette el, ahol 1977–1981 között habilitációs értekezésén dolgozott. A regensburgi „örök” birodalmi gyűlés kezdeteiről írt munkájához folytatott kutatásai során az intézet falai között sok kelet-közép-európai ösztöndíjossal ismerkedett meg, akik közül többekkel évtizedes szakmai kapcsolatot alakított ki. Később német kollégáit is arra biztatta, hogy karolják fel és támogassák a magyar ösztöndíjasokat németországi tanulmányaik és kutatásaik során.

Tübingeni katedráján sem feledkezett el magyar kollégáiról, sokukat meghívta a nagy hírű egyetemre, illetve ösztöndíjat biztosított számukra. Mindazok, akik szűkebb pátriájában vagy a nagyvilágban, így Magyarországon is élvezheték társaságát, sohasem feledik önzetlenségét, nagyvonalúságát, emberbarátságát, amelyben magyar ismerőseit-barátait részesítette. Híresek voltak tübingeni vacsorái, amelyeken tanártársaival, diákjaival vagy éppenséggel ösztöndíjasaival az egyetemi órák terheitől mentesen, a napi nehézségeket feledtetve, felszabadultan, valósággal „sziporkázott”. Kitűnő ételek és italok mellett ismereteinek kimerítthe-

tetlenül gazdag tárházával kápráztatta el társaságát. Itt nem egyszer idézte fel magyarországi útjainak azon pillanatait, amikor a magyar konyha hívévé szegődött. Az őt ismerőknek olyan emberként él emlékezetében, aki egyrészt nagy szellemi teljesítményekkel, a német és a nemzetközi történettudományos gondolkodást meghatározó vagy befolyásoló alkotásokkal írta be nevét a *scientia historiae* aranykönyvébe, másrészt igazi mecénásként és barátként viselkedett. A magyar történettudomány iránt tanúsított szeretetének utolsó, nagylelkű gesztusaként 2017-ben a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának ajándékozta mintegy háromszáz folyóméternyi válogatott, értékes könyvgyűjteményét.

Legközelebbi barátai kedvesen „unser Anton”-ként idézték és idézik fel alakját. Mi magyarok talán szintén joggal csatlakozhatunk hozzájuk, és nevezhetjük őt nemes egyszerűséggel „a mi Antonunknak”. Azon kevesek közé tartozik, akikre méltán illenek Marcus Tullius Cicero felemelő szavai: „*Mors terribilis iis, quorum cum vita omnia extinguntur; non iis, quorum laus emori non potest.*” („A halál félelmetes azoknak, akiknek a földi élettel mindennek vége, de nem azoknak, akiknek dicső neve halhatatlan.”)

Forgó András – Soós István



## Anton Schindling válogatott bibliográfiája

### *Monográfiák*

Humanistische Hochschule und freie Reichsstadt – Gymnasium und Akademie in Straßburg 1538 bis 1621. (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz Band 77.) Wiesbaden, 1977.

Rövidített francia fordítása: L’Ecole latine et l’Académie de 1538 à 1621. In: Pierre Schang – Georges Livet (Hrsg.): Histoire du Gymnase Jean Sturm. Berceau de l’Université de Strasbourg 1538–1988. (Société Savante d’Alsace et des Régions de l’Est. Collection «Grandes Publications» Band 34.) Strasbourg, 1988. 17–154.

Die Anfänge des Immerwährenden Reichstags zu Regensburg. Ständevertretung und Staatskunst nach dem Westfälischen Frieden. (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz Band 143.) Mainz, 1991

Bildung und Wissenschaft 1650–1800. (Enzyklopädie Deutscher Geschichte Band 30.) München, 1994.

*Szerkesztett kötetek*

- Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500–1650. Band 1–7. (Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung/Vereinschriften der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum, Heft 49–57.) Münster, 1989–1997. (Társszerkesztő: Walter Ziegler)
- Die Kaiser der Neuzeit 1519–1918. Heiliges Römisches Reich, Österreich, Deutschland. München, 1990. (Társszerkesztő: Walter Ziegler)
- Volker Press. Adel im Alten Reich. Gesammelte Vorträge und Aufsätze. (Frühneuzeit-Forschungen, Band 4.) Tübingen, 1998. (Társszerkesztő: Franz Brendle, közreműködő: Manfred Rudersdorf és Georg Schmidt)
- Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance. (Contubernium. Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte, Band 62.) Stuttgart, 2004. (Társszerkesztő: Wilhelm Kühlmann, közreműködő: Wolfram Hauer)
- Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert. (Contubernium. Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte, Band 64.) Stuttgart, 2006. (Társszerkesztő: Fata Márta és Kurucz Gyula, közreműködő: Alfred Lutz és Ingomar Senz)
- Religionskriege im Alten Reich und in Alteuropa. Münster, 2006. (Társszerkesztő: Franz Brendle)
- Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen. Stadt, Land und Konfession 1500–1721. Teil 1–4. (Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung/Vereinschriften der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum, Heft 69–72) Münster, 2009–2012. (Társszerkesztő: Matthias Asche, Werner Buchholz)
- Kriegserfahrungen – Krieg und Gesellschaft in der Neuzeit. Neue Horizonte der Forschung. (Krieg in der Geschichte, hrsg. von Stig Förster – Bernhard R. Kroener – Bernd Wegner, Band 55.) Paderborn, 2009. (Társszerkesztő: Georg Schild, közreműködő: Alkmar von Alvensleben)
- Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918. (Reformatiionsgeschichtliche Studien und Texte, Band 155.) Münster, 2010. (Társszerkesztő: Fata Márta)
- Primus Truber 1508–1586. Der slowenische Reformator und Württemberg. (Veröffentlichung der Kommission für geschichtliche Landeskunde in

Baden-Württemberg) Stuttgart, 2011. (Társszerkesztő: Sönke Lorenz und Wilfried Setzler)

Luther und die Evangelisch-Lutherischen in Ungarn und Siebenbürgen. Augsburger Bekenntnis, Bildung, Sprache und Nation vom 16. Jahrhundert bis 1918. (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, Band 167.) Münster, 2017. (Társszerkesztő: Fata Márta, közreműködő: Markus Gerstmeier)

Das Trienter Konzil und seine Rezeption im Ungarn des 16. und 17. Jahrhunderts. (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, Band 171.) Münster, 2019. (Társszerkesztő: Fata Márta, Forgó András, Gabriele Haug-Moritz)

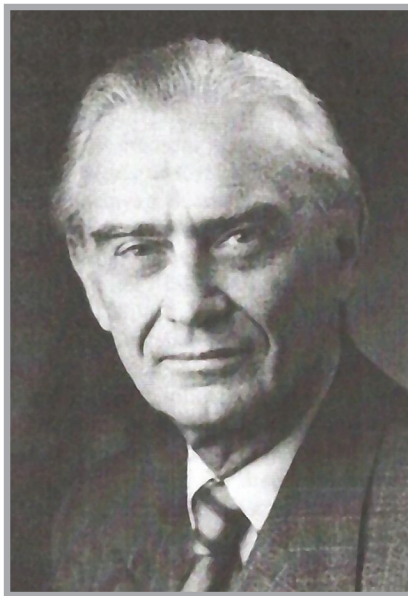
*Anton Schindling publikációinak teljes listája:*

<https://uni-tuebingen.de/fakultaeten/philosophische-fakultaet/fachbereiche/geschichtswissenschaft/seminareinstitute/neuere-geschichte/personen/senior-professor-schindling/prof-dr-schindling/publikationen/>

## Harald Zimmermann professzor emlékére

*(Budapest, 1926. szeptember 12. –  
Tübingen, 2020. március 19.)*

Életének 94. évében elhunyt Prof. Dr. Dr. h.c. mult. Harald Zimmermann, a német középkorkutatás kiemelkedő alakja, a tübingeni egyetem (Eberhard Karls Universität Tübingen) professor emeritusa, 1999 óta a Pécsi Tudományegyetem (akkor JPTE) díszdoktora.



Harald Zimmermann

Harald Zimmermann családja az erdélyi szászok közösségéből származik: anyai ágon Nagyszeben és Brassó, apai ágon Beszterce felé nyúlnak a családi gyökerek.



*Díszdoktorrá avatás a JPTE-n (1999)*

Anyai nagypapa szőrmekereskedelemmel foglalkozott, és már 1910-ben Budapesten is nyitott irodát a bécsi és lipcsei mellett. Édesanyja Budapesten járt iskolába, kiválóan beszélt magyarul, ahogy édesapja is, aki a nagypapa budapesti üzletét vezette. Így történt, hogy Harald Zimmermann 1926-ban Budapesten született. Mire iskolába került, családja már Bécsbe költözött. Mindig sajnálta, hogy nem tanult meg jobban magyarul, bár passzív tudása a szakirodalom olvasásához elegendő volt.

Egyetemi tanulmányait 1946 és 1954 között végezte Bécsben. Kezdetben a teológia érdekelte, 1950-ben doktorált az evangélikus teológián az osztrák protestantizmus ellen 1520 és 1610 között kiadott ediktumok témájából. A témaválasztás miatt kezdett történelemmel és történeti segédtudományokkal foglalkozni. 1952-ben történelemből is doktorált Thomas Ebendorfer (1388-1464) bécsi teológiaprofesszornak az egyházi schizmáról szóló *Tractatus*ának elemzéséből.<sup>1</sup> 1953-ban pedig megszerezte a levéltárosi diplomát is. Ekkor kapott meghívást Leo Santifaller-től, a bécsi *Institut für Österreichische Geschichtsforschung* igazgatójától, hogy vegyen részt az intézet *Regesta imperii* kutatási projektjében, amely a 10.

<sup>1</sup> Thomas Ebendorfers Schismentraktat, Edition. Wien, 1954. (Archiv für österreichische Geschichte 120, 2.)



*Díszdoktorrá avatás a JPTE-n (1999)*

századi pápai oklevelek feldolgozását tűzte ki célul.<sup>2</sup> Egyháztörténeti munkássága eredményei nyomán mentességet kapott a lelkészek számára előírt gyakorlat alól, 1959-ben evangélikus lelkészé szentelték, de a történeti kutatások ekkor már annyira meghatározóak lettek az életében, hogy lelkészi pályán soha nem működött.

1958 és 1962 között a bécsi egyetem oktatója volt, ahol 1961-ben habilitált. Ezután öt év következett az Osztrák Tudományos Akadémia kutatóintézetében, közben vendégelőadóként tartott előadásokat az egyetemen is. Professzori kinevezést 1968-ban Saarbrückenben kapott. Itt szervezett egy hallgatókból álló csapatot, és őket irányítva elindult az a nagyszabású munka, amely a 9–11. századi pápai oklevelek kiadását eredményezte.<sup>3</sup> Az elvégzett munka nagyságát mutatja, hogy a tízezer oldalnyi kéziratos szöveg feldolgozása a számítógép alkalmazása előtti időszakban történt. Ebben a projektben indult el Zimmermann professzor legkiválóbb tanítványainak, ma ismert professzoroknak a tudományos karrierje, mint Klaus Herbers, Hans Hennig Kortüm és Carlo Servatius.

<sup>2</sup> Papstregesten 911–1024. Graz – Wien – Köln, 1969. (Regesta imperii II. 5.)

<sup>3</sup> Papsturkunden 896–1046. Bd. 1. 896–996. Wien, 1984. (1988<sup>2</sup>), Bd. 2. 996–1046. Wien, 1985. (1989<sup>2</sup>), Bd. 3. Register 896–1046. Wien, 1989. (Veröffentlichungen der Historischen Kommission III–V.)

Tíz év múlva, 1978-ban kapott meghívást Tübingenbe, ahol a középkori történelem és a történeti segédtudományok professzora lett, egészen 1994-ben történt nyugdíjazásáig. 1978 és 1994 közötti éveit különösen nagy lendület jellemezte a kutatásban, a hallgatókkal való foglalkozásban és a tudományszervezésben is. Ekkor születtek olyan fontos munkái, mint a Canossa járásról szóló monográfia,<sup>4</sup> a pápaság középkori történetét bemutató kötet,<sup>5</sup> de fontos a több kiadást megért, a középkor történetét összefoglaló egyetemi tankönyv is.<sup>6</sup>

A tübingeni évek sok más feladatot is jelentettek Zimmermann professzor számára. 1987-től 1992-ig igazgatója volt az *Institut für Donauschwäbische Geschichte und Landeskunde* kutatóintézetnek, amely fókuszba állította a családból hozott érdeklődését: az erdélyi századok történetét. Az intézet profilja szerint nemcsak a középkorral foglalkozott, messze túlnyúlt a középkori témákon, Zimmermann professzor több hosszútávú kutatási téma megalapozásában is részt vett. Igazgatói ciklusa befejeztével olyan tudományos társaságok munkájába kapcsolódott be, ahol nem kellett irányító szerepet vállalnia, hanem megmaradhatott a középkori témáknál. Tagja lett a heidelbergi székhelyű *Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde* és a müncheni székhelyű *Südostdeutsche Historische Kommission* tudományos társaságoknak. Résztvevője és előadója volt az általuk szervezett konferenciáknak, szerzője kiadványaiknak.

Még saarbrückeni professzorként, 1971-ben választották meg az Osztrák Tudományos Akadémia levelező tagjának, egy évvel később pedig a mainzi székhelyű *Akademie der Wissenschaften und Literatur* rendes tagjának.<sup>7</sup> Sok feladatot vállalt, a mainzi Akadémia több tudományos bizottságát is vezette hosszú időn keresztül, 1977-től vezette a latin nyelvű feliratok publikálását gondozó bizottságot (*Inschriftenkommission*), 1995-től elnöke volt a *Regesta imperii* bizottságnak, és 1999-től a Történettudományi Bizottságnak. Korábbi kutatásai nyomán mindegyik nagyon közelálló feladatot jelentett. A *Regesta imperii*, amelyet 1967-ben alapítottak, és Zimmermann professzor kezdettől fogva tagja volt, több átszervezést követően került a mainzi Akadémia égisze alá. Ez a bizottság szorosan együttmű-

<sup>4</sup> Der Canossagang von 1077. Wirkungen und Wirklichkeit. Mainz – Wiebaden, 1975. (Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang 1975. Nr. 5.); olasz nyelvű kiadása: Canossa 1077. Storia e attualità. Bologna, 1977.

<sup>5</sup> Das Papsttum im Mittelalter. Eine Papstgeschichte im Spiegel der Historiographie. Stuttgart, 1981. (Uni-Taschenbücher 1151.); magyar nyelven: A középkori pápaság. A középkori pápák története a historiográfia tükrében. ford. Bagi Dániel. Budapest, 2002. (Orbis universitatis. Történettudomány)

<sup>6</sup> Das Mittelalter. 1. Teil: von den Anfängen bis zum Ende des Investitursreites. Braunschweig, 1975. (1986<sup>2</sup>), 2. Teil: Von den Kreuzzügen zu den Entdeckungen. Braunschweig, 1979. (1988<sup>2</sup>).

<sup>7</sup> A német akadémiai rendszer eltér a magyartól. Nyolc egymástól független akadémia működik, együttműködésük koordinálására hozták létre a közelmúltban a berlini Union der Akademien irodáját.



*Egy Lőcsén rendezett konferenciához kapcsolódó kiránduláson 1998 szeptemberében*

ködik (ma is) a müncheni *Monumenta Germaniae Historica* központjával, ahol a mainzi Akadémiát Zimmermann professzor képviselte.

A német medievisztika nagyon fontos fórumává nőtte ki magát a *Konstanzer Arbeitskreis für Mittelalterliche Geschichte*, amely a nevét adó város közelében, Reichenau szigetén évente rendez tudományos fórumot, egy-egy téma köré csoportosítva az előadásokat és a diszkussziót. Zimmermann professzor 1989-től elnökségi tagja, 1991 és 1994 között pedig a szakmai testület elnöke volt. Nevéhez fűződik két vitautlás témájának kijelölése, a választások és a tolerancia kérdéséről.<sup>8</sup>

Németországban 68 éves korban ér véget az aktív egyetemi oktatói munka, ami Zimmermann professzor életében 1994-ben következett be. Az emeritus státusz korántsem jelentett visszavonulást sem az egyetemi oktatástól, sem a kutatómunkától. Tübingenben doktoranduszaival foglalkozott, vendégelőadásokat vállalt más egyetemeken, változatlan intenzitással folytatta kutatásait. Egyetemi dolgozószobájában még 80 éves kora után is naponta megfordult. Visszatért pá-

<sup>8</sup> Ennek nyomán megjelent kötetek: Schneider, Reinhard – Zimmermann, Harald (Hrsg.): *Wahlen und Wählen im Mittelalter*. Sigmaringen, 1990. (Vorträge und Forschungen XXXVII); Patschovsky, Alexander – Zimmermann, Harald (Hrsg.): *Toleranz im Mittelalter*. Sigmaringen, 1998. (Vorträge und Forschungen XLV.).

lyakezdésének témájához, és sok energiát fektetett Thomas Ebendorfer műveinek kiadásába. Az új ezredév első évtizedében egymás után jelentek meg Harald Zimmermann gondozásában Ebendorfer életművét bemutató kötetek.<sup>9</sup>

80. évét betöltve már nem szívesen utazott, kivétel volt a mainzi Akadémia, és a számára nagyon kedves erdélyi Szászföld. 85. születésnapját Brassóban ünnepeltük egy konferencián 2011-ben,<sup>10</sup> amelyet abból az alkalomból szervezett az *Arbeitskreis für siebenbürgische Landeskunde*, hogy 800 évvel azelőtt, 1211-ben települt Erdélybe a Német Lovagrend. A konferencia – és a nyomában megjelenő kötet – egyaránt Zimmermann professzortól kölcsönözte mottóját: „főpróba a Barcaságban”.<sup>11</sup>

Harald Zimmermann három külföldi egyetemnek is díszdoktora lett: 1991-ben Kolozsváron, 1999-ben Pécsen, 2003-ban Bukarestben nyerte el ezt a címet. Számos kitüntetést kapott, amit felsorolni is lehetetlen. Amire ő maga nagyon büszke volt: a *Siebenbürgisch-Sächsischer Kulturpreis* (1994), Baden-Württemberg tartomány szolgálati emlékérdme (1998) és Canossa város díszpolgári címe (1978). Tanítványai, kollegái kerek évfordulót jelző születésnapjáról mindig méltóképp megemlékeztek. 60. és 70. születésnapján tanulmányai egy-egy kötetbe rendezésével és újraközlésével köszöntötték.<sup>12</sup> 65. születésnapján egy vaskos kötetel tisztelegtek előtte,<sup>13</sup> 75. születésnapján a Tübingen Egyetem Történeti Kara ünnepséget rendezett. 80. születésnapján, 2006. szeptember 12-én konferenciát rendeztek, amelynek témája Harald Zimmermann egyháztörténeti kutatásaihoz kapcsolódott.<sup>14</sup>

Meggyőződéssel állíthatom, hogy a Pécsi Tudományegyetemhez Harald Zimmermann professzor urat különleges kapcsolat fűzte. 1995–1998 között több alka-

<sup>9</sup> Thomas Ebendorfer: *Tractatus de schismatibus*. Hrsg. Zimmermann, Harald. München, 2004. *Monumenta Germaniae Historica Nova Series* 20.); *Historia Jerusalemiana*. Hannover, 2006. (MGH NS 21.); *Catalogus praesulum et Pataviensium*. Hannover, 2008. (MGH NS 22.); *Diarium sive Tractatus de Boemis (1433–1436)*. Hannover, 2010. (MGH NS 25.).

<sup>10</sup> Ebből az alkalomból jelent meg a Német Lovagrend rövid erdélyi tartózkodásáról szóló kötetnek átdolgozott kiadása: *Der Deutsche Ritterorden in Siebenbürgen*. Köln – Weimar – Wien, 2011.<sup>2</sup> (2001) (*Siebenbürgisches Archiv* 26.)

<sup>11</sup> Gündisch, Konrad (Hrsg.): *Generalprobe Burzenland. Neue Forschungen zur Geschichte des Deutschen Orden in Siebenbürgen und Banat*. Köln – Weimar – Wien, 2013. (*Siebenbürgisches Archiv* 42.).

<sup>12</sup> Kortüm, Hans Henning (Hrsg.): *Im Bann des Mittelalters. Ausgewählte Aufsätze zur Kirchen- und Rechtsgeschichte*. Festgabe zum 60. Geburtstag. Sigmaringen, 1986.; Gündisch, Konrad (Hrsg.): *Siebenbürgen und seine Hospites Theutonici. Vorträge und Forschungen zur südostdeutschen Geschichte von Harald Zimmermann*. Köln – Weimar – Wien, 1996. (*Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens* 20.).

<sup>13</sup> Herbers, Klaus – Kortüm, Hans Hennig – Servatius, Carlo (Hrsg.): *Ex ipsis rerum documentis. Beiträge zur Mediävistik. Festschrift für Harald Zimmermann*. Sigmaringen, 1991.

<sup>14</sup> Hartmann, Wilfried – Herbers, Klaus (Hrsg.): *Die Faszination der Papstgeschichte. Neue Zugänge zum frühen und hohen Mittelalter*. Köln – Weimar – Wien, 2008. (*Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte. Beiheft zu Regesta imperii* 28.).

lommal megfordult Pécssett, hol egy hónapot, hol két hetet töltött itt. Tömbösített előadásokat tartott, ehhez találtuk ki az „Uralkodók és pápák” c. egyetemes történeti előadást, amely a „Bologna előtti” időszak népszerű kurzusának számított. Energikus, humorral fűszerezett stílusa azon hallgatók számára is élvezetes volt, akik magyar nyelvű syllabusszal tudták követni a német nyelvű előadást. A pécsi szemináriumi csoportja nem volt nagy létszámú, hiszen itt alapkövetelmény volt a német nyelvtudás. Ezt a kis csoportot azzal jutalmazta, hogy meghívást kaptak egy tübingeni konferenciára, ami az 1990-es évek végén nem volt mindennapos dolog. Segített az első Erasmus kapcsolat kiépítésében, közvetített professzor utódai és a pécsi Középkori és Korajúrkori Történeti Tanszék között. Ajándékba kaptuk 54 iratrendezőből álló különnyomat gyűjteményét, a Monumenta Germaniae Historica számos kötetét. A tanszék kollegái közül az idősebbek élvezték segítségét, ajánlásait ösztöndíjakhoz, tübingeni tartózkodáshoz, illetve kaptak kitüntetés számba menő meghívást egy-egy reichenai konferenciára. Köszönetünk fejeződött ki az 1999. évi díszdoktorrá avatásban.

Úgy gondolom, a PTE Középkori és Korajúrkori Tanszéke sokat köszönhet Harald Zimmermann professzor úrnak. Én magam különösen, hiszen az ő ajánlásával választott levelező taggá a mainzi Tudományos Akadémia. Örülök annak, hogy engem kért meg születésnapj kötetének magyarországi bemutatására, és készíthettem vele interjút is.<sup>15</sup>

Emlékét szeretettel és hálával őrizzük.

*Font Márta*



## Harald Zimmermann válogatott bibliográfiája

### *Önálló kötetek*

- Ekklesia als Objekt der Historiographie. Studien zur Kirchengeschichtsschreibung im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Wien, 1960. (Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse 235., Abhandlung 4.)
- Die evangelische Kirche in Österreich. Wien, 1968. (Austria Sacra, Reihe 1., Lieferung 11., Teil 1.)
- Papstabsetzungen des Mittelalters. Graz - Wien - Köln, 1968.

<sup>15</sup> Századok 126. (1992), 474–476.; Aetas 20. (2005:4), 112–117.

- Das dunkle Jahrhundert. Ein historisches Porträt. Graz - Wien - Köln, 1968.
- Das Mittelalter. 1. Teil: Von den Anfängen bis zum Ende des Investiturstreites. Braunschweig, 1986. (überarbeitete Auflage: Braunschweig, 1986.)
- Das Mittelalter. 2. Teil: Von den Kreuzzügen zu den Entdeckungen. Braunschweig, 1979. (überarbeitete Auflage: Braunschweig, 1988.)
- Der Canossagang von 1077. Wirkungen und Wirklichkeit. Wiesbaden, 1975. (Akademie der Wissenschaften und Literatur Mainz, Abhandlungen der Geistes- und sozialwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang 1975, 5)
- Canossa 1077. Storia e attualità. Bologna, 1977.
- Das Papsttum im Mittelalter. Eine Papstgeschichte im Spiegel der Historiographie. Stuttgart, 1981.
- Im Bann des Mittelalters. Ausgewählte Beiträge zur Kirche- und Rechtsgeschichte. Festgabe zu seinem 60. Geburtstag. Hrsg. von Immo Eber und Hans-Henning Kortüm. Sigmaringen, 1986.
- Siebenbürgen und seine *Hospites Theutonici*. Vorträge und Forschungen zur südostdeutschen Geschichte. Festgabe zu seinem 70. Geburtstag. Hrsg. von Konrad Gündisch. Köln, 1996. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 20.)
- Deutsche Orden im Burzenland. Köln, 2000. (Studia Transylvanica 26.)
- A középkori pápaság. A középkori pápák története a historiográfia tükrében. Ford. Bagi Dániel. Budapest, 2002. (Orbis Universitatis, Történettudomány.)
- Der Deutsche Orden in Siebenbürgen. Eine diplomatische Untersuchung. Köln, 2011.

### *Forráskiadványok*

- Papstregesten 911-1024. J.F. Böhmer: Regesta imperii II/5. Graz - Wien - Köln, 1969.; Register II/6. Köln - Wien 1982.
- Papsturkunden 896-1046. Bd. 1. 896-996. Wien, 1984., 1988.<sup>2</sup> (Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse 174. = Veröffentlichungen der Historischen Kommission 3.)
- Papsturkunden 896-1046. Bd. 2. 996-1046. Wien, 1985., 1989.<sup>2</sup> (Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse 177. = Veröffentlichungen der Historischen Kommission 4.)
- Papsturkunden 896-1046. Bd. 3: Register. Wien, 1989. (Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse 198. = Veröffentlichungen der Historischen Kommission 5.)

- Thomas Ebendorfers Schismentraktat. Edition. Wien, 1954. (Archiv für österreichische Geschichte 120. = Festgabe an das Institut für österreichische Geschichtsforschung zur Feier seines hundertjährigen Bestandes, Heft 2.)
- Thomas Ebendorfer: *Chronica pontificum Romanorum*. Edition. München, 1994. (Monumenta Germaniae Historica Scriptores Rerum Germanicarum Nova Series 16.)
- Thomas Ebendorfer: *Chronica regum Romanorum*. Edition. Teil 1–2. München, 2003. (MGH SRG NS 18.)
- Thomas Ebendorfer: *Tractatus de schismatibus*. Edition. München, 2004. (MGH SRG NS 20.)
- Thomas Ebendorfer: *Historia Jerusalemitana*. Edition. Hannover, 2006. (MGH SRH NS 21.)
- Thomas Ebendorfer: *Catalogus praesulum Laureacensium et Pataviensium*. Edition. Hannover, 2008. (MGH SRG NS 22.)
- Thomas Ebendorfer: *Diarium sive Tractatus de Boemis*. Edition. Hannover, 2010. (MGH SRG NS 25.)
- Franz Zimmermann: *Zeitbuch. Autobiographische Aufzeichnungen eines Hermannstädter Archivars (1875–1925)* Köln, Böhlau, 2013. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 34.)

### *Szerkesztett kötetek*

- Otto der Große. Darmstadt, 1976. (Wege der Forschung 450.)
- Liber Diurnus. Studien und Forschungen von Leo Santifaller. Stuttgart, 1976. (Päpste und Papsttum 10.)
- Hrabanus Maurus. Lehrer, Abt und Bischof. Wiesbaden, 1982. (Akademie der Wissenschaften und Literatur, Mainz, Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse, Einzelveröffentlichung 4.) [Raymund Kottje-val közösen]
- Die Donauschwaben. Deutsche Siedlung in Südosteuropa. Ausstellungskatalog. Sigmaringen, 1987.

### *További tudományos tevékenységét bemutató bibliográfiát ld.*

- Schriftenverzeichnis Harald Zimmermann. In: Siebenbürgen und seine *Hospites Theutonici*. 313–322.
- Schriftenverzeichnis von Harald Zimmermann. In: Herbers, Klaus – Kortüm, Hans Hennig – Servatius, Carlo (Hrsg.): *Ex ipsis rerum documentis*. Be-

iträge zur Mediävistik. Festschrift für Harald Zimmermann. Sigmaringen, 1991. 631-635.

<https://uni-tuebingen.de/fakultaeten/philosophische-fakultaet/fachbereiche/geschichtswissenschaft/seminareinstitute/mittelalterliche-geschichte/personen/zimmermann/>

PONTIS

3. (2020)

---

## KONFERENCIABESZÁMOLÓK



## Szerelem az ókorban

*Nemzetközi vallástörténeti konferencia*

*Erósról a pécsi bölcsészkaron*

2019. június 20–22. között a PTE BTK Történettudományi Intézet Régészet Tanszéke adott otthont az ókori vallástörténettel foglalkozó egyik legfontosabb konferenciasorozat, a *Symposium Peregrinum* 2019. évi tanácskozásának. A 2019-ben az ókori Erós/Amor kultuszát körbejáró konferenciát két magyarországi és két külföldi, ókori vallástörténettel foglalkozó tanszék szervezte: Università di Verona, Dipartimento di Culture e Civiltà; Brandeis University, Waltham, Massachusetts; Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Klasszika Filológia Tanszék; PTE, Régészet Tanszék. Attilio Mastrocinque (Università di Verona), Gaius Stern, Patricia Johnston, Takács László és Nagy Levente voltak a szervezőbizottság tagjai. Munkájukat magyar részről mindenekelőtt Fazekas Ferenc, Horváth-Zalavári Réka, Lang Tünde és lelkes régészhallgatók segítették.

A konferencia címe: *From Eros to Amor: What Kind of God was Eros, and How Did he Compare to Amor?* A Zsolnay Örökségkezelő Nonprofit Kft. jóvoltából késő antik környezetben, a Cella Septichora Látogatóközpontban indult a konferencia első szekciója, amely Erós kultuszát az antik görög-római ikonográfia segítségével mutatta be. A pannoniai provinciák Erós-ábrázolásainak értelmezési problémáit a szekció záróelőadásaként a pécsi Történettudományi Intézet részéről Fazekas Ferenc és Nagy Levente mutatták be. Az ikonográfia szekció után a tíz országból érkező résztvevők megtekinthették a Cella Septichora Látogatóközpont világorökséggé nyilvánított késő római-ókeresztény sírkamráit.

Június 21-én a Történettudományi Intézetben folytatódott tovább az ikonográfia szekció a falfestményeken, varázsgemmákon, érmeiken és reliefeken látható Erós-ábrázolások értelmezési kérdéseivel. Az ebéd utáni vallástörténeti és filozófia szekció kaleidoszkóp-szerűen tekintette át a szerelem és szerelemistenek változatos aspektusait Sókratés és Platón Erós-képétől kezdve a római Erós-kultuszon keresztül egészen Baktriáig és Indiáig elkalandozva, Kamedéva, a vágy istenének kalandjaival megismerkedve. A szekciók közötti szünetekben Kárpáti

András, a pécsi Klasszika-Filológia Tanszék vezetője által rendelkezésünkre bocsájtott, rekonstruált ókori zeneműveket hallgattunk.

Egy hangulatos vacsorát és éjszakai pécsi kalandozást követve a harmadik napon, június 22-én délelőtt került sor az utolsó nagy szekcióra, amely Amor szerepét vizsgálta nagy alaposággal a római, mindenekelőtt az aranykori és az ezüstkori irodalomban. A konferenciát lezárva az utolsó délutánt részben a Tettyén, részben a pécsi belvárosban töltöttük, bekapcsolódva este a Múzeumok Éjszakája programsorozatba, ahol a Janus Pannonius Múzeumnak köszönhetően ingyenesen látogathattuk a pécsi kiállítóhelyeket.

Az idei, messinai *Symposium Peregrinum* konferencia az olaszországi koronavírus-járványhelyzet miatt elmaradt ugyan, de hamarosan már a következő, 2021. évi ókori vallástörténeti seregszemlére készülünk. A 2019. évi konferencia előadásainak szerkesztett változata az előzetes tervek szerint a Pécsi Tudományegyetem *Specimina Nova, Pars Prima* évkönyvében jelennek meg, a szerkesztési feladatokat Patricia Johnston, Fazekas Ferenc és Nagy Levente vállalták magukra.

*Nagy Levente*

## A magyarországi német nyelvű források kutatása szövegfajták, kutatási perspektívák és forráskiadási kérdések (1000–1848)

A Pécsi Tudományegyetem Történettudományi Intézetének szervezésében került megrendezésre 2019. november 8-án „A magyarországi német nyelvű források kutatása szövegfajták, kutatási perspektívák és forráskiadási kérdések (1000–1848)” c. konferencia és az ezzel egybekötött workshop. Az esemény, amely történészek, nyelvészek, levéltárosok bevonásával, széles körű kronológiai kitekintéssel zajlott – hiszen a középkor évszázadaitól kezdve egészen az újkori témákat érintette a program –, arra a kérdésre kereste a választ, hogy a történeti Magyarország területén keletkezett német nyelvű források milyen kutatási lehetőségeket rejtenek magukban. Emellett az e forrásokra támaszkodó, már megkezdett kutatások is bemutatásra kerültek. Láng András, a PTE BTK tudományos és akkreditációs dékánhelyettesének a nyitóbeszéde után került sor a négy szekcióra (középkori német nyelvű források, krónikák, a kora újkori város, rendiség és rendi igazgatás) osztott előadások megtartására.

Először Bácsatyai Dániel (MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet) előadását hallhatták a konferencia résztvevői. A fiatal kutató a 13. században alkotó Jans von Enikel, bécsi krónikás munkásságára alapján arról számolt be, hogy a IV. Béla és fia V. István ifjabb király belviszályában sorsdöntőnek bizonyuló isaszegi csata hagyományosan elfogadott datálása (1265) korrekcióra szorulhat. Az előadó arra is felhívta a figyelmet, hogy az 1260-as évek eseményeinek kronológiája jellemzően az osztrák források bevonásával tovább finomítható.

Ezt követően Bagi Dániel (PTE BTK Történettudományi Intézet) tartott részletes beszámolót Gombos Albin Catalogusának német nyelvű forrásairól, a kiadványba foglalt szöveggörpuszok kritikai problémáiról, kiadásairól és fordításairól. Megállapítást nyert, hogy a Gombos művében szereplő német nyelvű források száma tovább bővíthető, sok esetben az újabb kutatások eredményeit tükröző kri-

tikai kiadásokra, bilingvis kiadványokra lenne szükség. E forráskiadások pedig jelentős mértékben hozzájárulhatnak a középkori magyar történelem esemény, eszme és kultúrtörténetének megismeréséhez.

A szekció utolsó előadását Balogh F. Andrásnak (ELTE BTK Germanisztikai Intézet) köszönhette a hallgatóság. Az ELTE Germanisztikai Intézetének oktatója széleskörűen tekintette át a magyarországi német irodalom alkotásait, illetve mutatta be azok szerzőit. Érdekes előadása a kutatástörténeti részleteket sem nélkülözte, továbbá módszertani elemekkel is kiegészült, mely a kutatás rejtelmeibe engedett bepillantást.

A szekciót záró vita és kérdések után Orsós Julianna PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, Nemzeti Levéltár Országos Levéltára) Jakob Twingernek, a strasbourgi Szent Tamás egyház kanonokjának a krónikájával kapcsolatos kutatási eredményeiről számolt be. Műfaji elemzése során kitért arra a kérdésre is, hogy világ- avagy városi krónikával van-e dolgunk, ezen felül a textus magyar történelemre vonatkozó passzusai is bemutatásra kerültek, csakúgy, mint a krónika szövegtörzset tartalmazó kódex díszes lapjai.

Báling Péter (PTE BTK Történettudományi Intézet) Mügelin Henrik Ungarische Chronikját övező problémáit igyekezett bemutatni. A szerző személye körüli viták, a kézirat keletkezésének és szövegahagyományainak ismertetése után az előadó arra hívta fel a figyelmet, hogy a német nyelvű szakirodalom eredményeinek megismerése nélkülözhetetlen lenne a kutatás számára, hiszen a magyar historiográfia egyáltalán nem hasznosította ezeket.

Kiss Iván (ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola) V. László korának történeti kérdéseivel foglalkozott Kottanner Jánosné memoárjának, illetve Aventinus történeti munkáinak a fényében. Az előadás rámutatott, hogy a korszak zavaros történeti eseményei más megvilágításba kerülhetnek a már ismert források újszerű feldolgozásával és kritikai kiadásával.

A kora újkori városok szekciójának nyitó előadását Németh István (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára) tartotta. Az előadó ismertette a szlovákiai levéltárakban (Kassa, Pozsony, Szokolca, Trencsén) fellelhető középkori (16. századig bezárólag értelmezve azt) német és szláv forrásanyagot. Az egyes forrástípusok (számadáskönyvek, városi krónikák, naplók) bemutatása mellett a főlevéltáros a digitalizációs eljárásokról és azok szükségességéről is beszélt.

Guitman Barnabás (PPKE BTK Történettudományi Intézet) szintén a felvidéki levéltárak német nyelvű iratanyagáról szólt, kiemelve és részletesen bemutatva Bártfa város levéltárát, az ott található, leginkább levelekből álló forrásbázist, illetve ezek kutatási lehetőségeit.

Gerner Zsuzsa (PTE BTK Germanisztika Intézet) előadásának tárgya ugyancsak a levéltári kútfők témakörét érintette. Ez esetben a hallgatóság egy igen speciális kútfővel ismerkedhetett meg, mégpedig Pécs városának 18. századból szár-

mazó német végrendeleteivel és az erre épülő nyelvészeti, történeti kutatásokkal, amelyek a betelepülések, betelepítések mellett a nyelvjárások kérdését is érintette.

Az utolsó szekciót Tóth Árpád (Miskolci Egyetem BTK Történettudományi Intézet) nyitotta, aki az újkori halotti anyakönyvekben szereplő címhasználatra kiterjedő vizsgálatának kútfojt, lehetőségeit és várható eredményeit taglalta. Utóbbiak a magyarországi városok különböző nyelvhasználatát, nyelvjárásait is megvilágíthatják.

Kulcsár Krisztina (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára) a Magyar Országos Levéltár gyűjteményében megtalálható különböző német nyelvű források típusait, rendszerezésüket, feldolgozásuk szintjeit ismertette a konferencia résztvevőivel. Az előadó szót ejtett a digitalizációs folyamatok jelen állásáról és annak előnyeiről is.

A konferencia előadássorozatát Forgó András (PTE BTK Történettudományi Intézet) zárta. Az abszolutizmus kérdése mellett a 18. századi rendi országgyűlések alkotmányos és informális csatornáit mutatta be korabeli német források alapján. E források (levelek, naplók, feljegyzések) szerzőinek rövid és érdekes életútját is végigkísérhették a résztvevők.

Az egész napos konferencia végül egy workshoppal zárult, amely során megállapítást nyert, hogy a magyarországi német nyelvű kútfojt egy olyan – jelenleg még nem teljes mértékben kiaknázott – forráscsoportot jelentenek, amelyek több figyelmet igényelnének a történeti kutatások során. Kritikai kiadások, forrásgyűjtemények nagyban elősegítenék a munkát, amelynek megvalósításában érdemes lenne az egyetemek, levéltárak és egyáltalán a széles szakma – nyelvészek, levéltárosok, történészek – bevonásával és közreműködésével elvégezni. Mivel a résztvevők sikeresnek ítélték a konferenciát, reméljük, hogy a jövőben hasonló szakmai megbeszélésre ismételten sor kerülhet a Pécsi Tudományegyetem berkein belül.

*Báling Péter*

## Studia Mediaevalia II.

### *Archontológia a középkori egyháztörténet szolgálatában\**

2019. november 6-án, a Magyar Tudományos Akadémia Pécsi Területi Bizottság székházának tanácstermében a PTE BTK TTI Középkori és Koraújkori Történeti Tanszék, a Pápai megbízottak a 14. századi Magyarországon – online adattár – Papal delegates in Hungary in the XIVth centuries – online database (NKFIH NN 124763) kutatócsoport, az MTA–PTE–ELTE Középkori magyar egyházi archontológia 1000–1387 kutatócsoport, a PTE Egyháztörténeti Kutatóközpont, valamint az MTA PAB Egyháztörténeti Munkabizottság szervezésében került sor a középkori egyháztörténet kutatásának – elsősorban módszertani – kérdéseit tárgyaló műhelykonferencia megtartására.<sup>1</sup>

Lénárd László, a helyszínt biztosító MTA PAB elnöke bevezetőjében az MTA II. Szakbizottságának munkáját méltatta, valamint kitért a Fedeles Tamás (PTE BTK TTI) által 2018. novemberben Mátyás király és az Egyház címmel megszervezett konferencia sikerére. Font Márta (MTA PAB, alelnök) az esemény helyszínét, illetve a munkabizottság munkáját emelte ki. Végül Kiss Gergely Bálint az MTA PAB Egyháztörténeti munkabizottságának elnöke, a rendezvény szervezője köszöntötte a résztvevőket, majd ismertette a nap programját.

A délelőtti szekciók elnöki teendőit Zsoldos Attila, akadémikus látta el. Elsőként Font Márta (PTE BTK TTI, egyetemi tanár – MTA–PTE–ELTE Középkori magyar egyházi archontológia 1000–1387 kutatócsoport-vezető) tartott előadást az *Union der deutschen Akademien der Wissenschaften* müncheni szimpóziumának eredményeiről, mely kapcsán a nyomtatott és a digitális adatbázis párhuzamosságának lehetőségeire és jelentőségére hívta fel a figyelmet. Az előadó

\* Az ismertetés a PTE BTK TTI és az Ujkor.hu szerkesztőségének kooperációja keretében elsőként az Ujkor.hu oldalon jelent meg: <http://ujkor.hu/content/studia-mediaevalia-ii-archontologia-kozepkori-egyhaztortenet-szolgalataban>

<sup>1</sup> A nagy aktualitással bíró egyháztörténet-kutatások aktuális helyzetének megvitatására immár második alkalommal került sor Pécsen. Az első alkalomról a PTE BTK IDI doktorandája, Schvéd Brigitta beszámolójából értesülhetünk, az Ujkor.hu portálon. <http://ujkor.hu/content/studia-mediaevalia-egyhaztorteneti-diplomatikai-es-archontologiai-workshop> (utolsó letöltés: 2020. 04. 14.)

emellett a kutatóhálózatok egymás közti kapcsolatát emelte ki, valamint a német *Akademien Aktuell* folyóirat példáján keresztül mutatta be az akadémiai mutatók publikálásának fontosságát és formáját.

Thoroczky Gábor (ELTE BTK TI, egyetemi docens, MTA–PTE–ELTE Középkori magyar egyházi archontológia 1000–1387 kutatócsoport) előadásában kiemelte, hogy noha a források mennyiségének és jellegének tükrében a 10–11. század archontológiai vagy prozopográfiai kutatása erősen korlátozott, ugyanakkor, mivel a kereszténység már a 10. században is kiemelt szerepet töltött be a Magyar Királyságban, ezért a vonatkozó időszak vizsgálata nem megkerülhető. Az előadó utalt továbbá a Kalocsa és Pécs között fennállt liturgikus kapcsolatra, valamint a nyitrai püspökség alapításának német mintáit tárta fel. Thoroczky emellett felhívta a figyelmet a főesperességek és a 12–13. században kialakuló társaskáptalanok kapcsolatának fontosságára, valamint a dékánkanonoki névsor összeállításának szükségességére is. A forrásokban sporadikusan felbukkanó prebendáriusok, karbéli papok és a plébánosok összegyűjtését és vizsgálatát csupán a másod- és harmadfokú exemptióval rendelkező intézmények (királyi egyházak, városi plébániák) esetében tartja szükségesnek.

C. Tóth Norbert (MTA–HIM–SZTE–MNL, tudományos főmunkatárs) a magyarországi káptalankutatás historiográfiáját tekintette át. Három szakaszt különített el: 1. a „klasszikusok” csoportja; 2. Köblös József és az őt követő kutatók 3. a jövőben várható feldolgozások. A káptalankutatás első szakaszának felidézésekor C. Tóth kiemelte – többek között – Bedy Vince, Bunyitai Vince és Kollányi Ferencz munkásságát. Felhívta a figyelmet azonban arra is, hogy a fenti szerzők számára a források hozzáférhetősége korlátozott volt, ami erősen befolyásolja e munkák felhasználhatóságát. A második szakaszt Köblös József munkássága vezette fel, munkáját módszertani cezúra jellemzi, és követendő példát támasztott azzal, hogy először egy archontológiai adattárat állított össze. A munka fonalát Koszta László vette fel, ezt fémjelzi a Capitulum kutatócsoport. Az „új hullám” képviselői között Fedeles Tamást említette meg, aki Köblös szempontjait újabakkal egészítette ki, amelyeket Kristóf Ilona és G. Tóth Péter is alkalmaztak disszertációjuk elkészítése során. A jelenlegi doktori hallgatók közül Horváth Terézia, Kovács István és Ribi András munkásságát emelte ki az előadó.<sup>2</sup>

A kutatás jelenét taglalva C. Tóth ismertette azt a 15 székes- és társaskáptalant, amelyek részben vagy egészében feldolgozásra kerültek. A jövőt illetően négy pontban foglalta össze a kutatói feladatokat: 1. a vatikáni kutatások relevanciáját emelte ki; 2. egyéni életpályák felderítését javasolta; 3. a kanonokok számának, a

<sup>2</sup> Ribi András időközben megvédte a „A fehérvári johannita (keresztes) konvent története a késő középkorban (1390-1543)” című doktori értekezését. <https://doktori.hu/index.php?menu-id=193&lang=HU&vid=20948> (utolsó letöltés: 2020. 04. 14.)

méltóságviselés hosszának, valamint az oltárigazgatóság szerepének újragondolásának fontosságára hívta fel a figyelmet; 4. szerzetesi intézmények feltárásának időszerűségét is említette.

Fedeles Tamás (PTE BTK TTI, egyetemi tanár, MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, tudományos főmunkatárs) a *Camera Apostolica* forráskorpusz kapcsán tartotta meg előadását, melynek jelentősége, hogy az ismertett kútfők adhatják a legtöbb új adatot az egyházi társadalom vizsgálatához. Példaként említette az előadó György boszniai, majd veszprémi püspök esetét, akit a magyar történetírás Engel Pál archontológiai munkája révén adatol, Fedeles ugyanakkor újabb forrásokkal tudta kiegészíteni György élet- és hivatali pályáját. Két forráscsoport, egyfelől a *Visitatio ad limina apostolorum*, másrészt pedig az *Introitus et Exitus* fontosságát emelte ki az előadó, amelyek érdemben egészíthetik ki Lukcsics József nagyszabású munkáját.

Kiss Gergely Bálint (PTE BTK TTI, egyetemi docens, Pápai megbízottak a 14. századi Magyarországon (1294–1378) kutatócsoport vezetője) előadásában ismertette a *Fasti Ecclesiae Gallicanae* (FEG) projektet. A külföldi kutatócsoportok közül az 1994 óta működő FEG ápolja a magyar medievisztikával a legszorosabb kapcsolatot. A francia kutatás kb. 140 egyházmegye püspökeinek, méltóságviselőinek, kanonokjainak prozopografikus adattárának összeállítását tűzte ki célul az 1200–1500 közötti időszakra vonatkozólag. Az előadás ismertette az adatbázis szerkezetét, működését, amely számos tanulsággal szolgálhat a hazai kutatás számára is. Egyéb adatbázisok között említésre került a portugál (*Fasti Ecclesiae Portugaliae*), a svájci (*Helvetia Sacra*) a spanyol (*TEMPLA*), az angol (*Fasti Ecclesiae Anglicanae*) és az ír (*Fasti Ecclesiae Hiberniae*) kutatás is.

Dreska Gábor (ELTE BTK TI, egyetemi adjunktus, MTA–PTE–ELTE Középkori magyar egyházi archontológia 1000–1387 kutatócsoport) egy szemléletes teoretikus bevezető után az MTA–PTE–ELTE Középkori magyar egyházi archontológia 1000–1387 kutatócsoport adatfelvételének eszközeit ismertette. Elsőként a Wikipedia szabadon szerkeszthető online enciklopédia fogalom meghatározását<sup>3</sup> emelte ki az archontológia kapcsán, majd ugyanezen fogalom magyarozatára Engel Pál definícióját ismertette.<sup>4</sup> A két meghatározás alapján Dreska az archontológia-készítés elméleti háttere és gyakorlati megvalósítása közötti ellentmondásra hívta fel a figyelmet. Amennyiben az Engel Pál által meghatározott definíciót vesszük alapul, úgy a középkori Magyar Királyság esetében az archontológiai munkálatok befejeződtek. A projekt célja azonban nem csupán egy alapos lista összeállítása, hanem adatbázis létrehozása és karrierutak elemzése is.

<sup>3</sup> <https://hu.wikipedia.org/wiki/Archontológia> (utolsó letöltés: 2020. 04. 14.)

<sup>4</sup> Történeti segéd tudományok. Szerk. Bertényi Iván. Budapest, 2006. 27–33.

Ribi András (MTA–PTE–ELTE Középkori magyar egyházi archontológia 1000–1387 kutatócsoport) a budai káptalan kapcsán kívánta ismertetni az országos hatáskörrel rendelkező hiteleshelyi intézmények egy szegmensét. Forrásbázisát 983 db kiadvány fémjelzi, módszertanában pedig C. Tóth Norbert nyitrai káptalan esetében megfogalmazott alapelveit követte. Ribi a problémák között kiemelte, hogy noha a budai káptalan méltóságsorai folyamatosak, az oszloposkanonokokat – *ad hoc* jelleggel – 3–11 kanonok is követheti, ráadásul hiányoznak a megkülönböztethetőség jelei, azaz az *alter* vagy a *predictus* szavak. Kérdéses a testület létszáma is, noha Mályusz Elemér 12 főben határozta meg azt, Köblös József, saját kutatásai nyomán, ezt 24 főre igazította ki, Ribi szerint azonban az utóbbi szerző munkájában is sok pontatlanság lelhető fel, ezért a pontos behatárolás a jövő feladatai közé tartozik.

Buják Gábor (MTA–PTE–ELTE Középkori magyar egyházi archontológia 1000–1387 kutatócsoport) a szlovák egyháztörténeti kutatások elmúlt három évtizedének körképét ismertette. Az előadó szerint a szlovák történetírás kettős fókusszal közelít a múlt megismeréséhez: egyfelől a szlovákság mint népcsoport történetének feltárását, másrészt viszont Szlovákia politikai történetének megismerését tűzi ki maga elé. A szlovákiai egyháztörténeti kutatások fejlődéstörténete kapcsán az előadó kiemelte, hogy az a magyarral párhuzamos, ugyanakkor a történeti kutatásokat a 20. századi politikai rendszerváltásai kevésbé terhelték éles cezúrákkal. Hasonló trendek bontakoznak ki, noha az alapok nem olyan szilárdak, mint Magyarországon, emiatt pedig a kulcskérdések gyakorta tisztázatlanok. Az elmúlt évtized kutatásainak fókuszát az intézménytörténet feltárása képezte, emellett pedig a rokontudományok – például a régészet vagy a művészettörténet – is meghatározó szereppel bírnak.

Végül a DeLegatOnline kutatócsoport tagjai (Kiss Gergely Bálint, Barabás Gábor [PTE BTK TTI, egyetemi adjunktus], Báling Péter [[PTE BTK TTI, tudományos segédmunkatárs, IT fejlesztés] és Maléth Ágnes [PTE BTK TTI, tudományos munkatárs]) mutatkoztak be. A kutatócsoport célja, hogy a Magyar Királyság középkori történetéhez kapcsolódó valamennyi pápai képviselőként azonosítható személyt összegyűjtése. Az adatbázisban rögzített prozopográfiai adatlapok és a jelenlegi lehetőségek (pápai megbízások tartalmi, időbeli és területi lekérdezése) mellett további statisztikai elemzések (família/udvartartás), genealógiai táblázatok és itinerárium elkészítései is várhatók. A résztvevők kiemelték néhány 14. század kutatására vonatkozó sajátosságot, melyeket a projekt kapcsán tapasztaltak. Így pl. a hasonló nevű egyházi személyek összekeveréséből adódó félreértéseket, valamint a forrásadottságok jellegzetességeit (mennyiségi és minőségi változásukat), illetve a pápai képviselő sajátosságait (*legatus*, *nuntius*, *iudex delexatus/conservator* és *administratio/executor*). Báling Péter az adatbázis bemutatása közben felhívta a figyelmet annak előnyeire (interaktivitás, naprakész jelleg, az adatok

flexibilitása, strukturális keresés lehetősége), valamint nehézségeire is (történelmi dátumok kezelése). A jelenlegi fejlesztések ismertetése során kitért többek között a genealógiai táblázatok, az itinerárium-készítés és a térképes megjelenés lehetőségeire.

A workshop második szekciójában az archontológia-készítés és az adatbázis-kezelés mint a történelmi kutatómunka segédletének megvitatására került sor. A diszkusszió Báling Péter (DELegatOnline / MTA-PTE-ELTE Középkori magyar egyházi archontológia 1000–1387 kutatócsoport) vitaindítójával vette kezdetét, amely során az előadó kifejtette az adat és az adatelemzés sajátosságait, az excel táblázatból exportálható adatok előnyeit. Véleménye szerint ezek kiváló alapját képezhetik az egyházi topográfia készítésének, emellett fontos, hogy az informatikai platform szervesen kapcsolódik a nemzetközi trendekhez, így szélesebb körű együttműködések is előkészíthet. Báling előadása után Zsoldos Attila és C. Tóth Norbert adtak hangot a módszerrel kapcsolatos kétségeiknek, miszerint az különböző személyek összemosásának veszélyét hordozza magában, egyúttal pedig felhívták a figyelmet arra is, hogy a kutató elveszítheti azt a levéltári szemléletet, ami a személyek azonosíthatóságának elengedhetetlen feltétele. Az MTA-PTE-ELTE Középkori magyar egyházi archontológia 1000–1387 kutatócsoport tagjai ezzel szemben kifejtették, hogy az adatbázis csupán egy olyan platform, ahol az adatok egymás mellé rendszerezve, gördülékenyen áttekinthető módon kerülnek összegyűjtésre, a konzekvenciák levonása azonban a történész feladata marad. A dilemma elsődleges forrását a platform minősége jelentette, hiszen az adatbázis Zsoldos és C. Tóth szerint már az azonosított személyek listáját jelenti, nem pedig valamennyi a forrásokban fellelt nevet.

A vita során Thoroczkay Gábor felhívta a figyelmet a középkori magyar települések meghatározásának problémás voltára. Erre reflektálva Zsoldos kifejtette, hogy a városok kérdésének – jelenleg – nincs megnyugtató megoldása, Solymosi László akadémikus (ELTE BTK TI, professor emeritus) pedig javaslatot tett arra, hogy a forrásban szereplő latin szót meghagyva hivatkozzanak a települések jogállására. Zsoldos Attila ugyanakkor megjegyezte, hogy ezek a szavak gyakorta nem következetesek.

Thoroczkay Gábor vetette fel a délelőtt megfogalmazottak alapján, hogy a vatikáni forrásokat szélesebb körben be kellene vonni a kutatásba. Fedeles Tamás szerint a pápai bullák elemzése még várat magára, abban található releváns információkat. Maléth Ágnes szerint az *Introitus et Exitus* fondot is érdemes a *procuratorok* kapcsán fellelőzni, sokszor ugyanis ezek segítenek kiegészíteni más adatokat, így a főpapok által adott pápai taxák tényleges befizetését.

A vita utolsó szakaszában a kiadatlan Árpád-kori okleveles források mennyiségéről esett szó. Zsoldos Attila, Thoroczkay Gábor kérdésére kifejtette, hogy körülbelül 100 oklevél hiánya valószínűsíthető. Zsoldos Attila azt tanácsolta a ku-

tatócsoportnak, hogy fordítsanak kellő figyelmet azokra az oklevelekre, amelyek formai vagy tartalmi szempontból kevésbé illeszkednek az Árpád-kori diplomák sorába, ezek ugyanis nagy jelentőséggel bírhatnak. Az akadémikus emellett javaslatot tett a Kárpát-medence levéltáraiak alapos vizsgálatára, e jelentős iratanyag áttekintését megkerülhetetlennek vélte.

Font Márta zárszavában a műhely munkáját, összehívásának eredményességét méltatta. Véleménye szerint az eszmecsere hasznos és időszerű volt mind az induló kutatócsoport, mind az archontológiai és prozopográfiai kutatásokat folytatók számára. Természetesen a kutatócsoport nem fog tudni hiánytalanul eleget tenni az elhangzott javaslatoknak, ugyanakkor reményének adott hangot a professzorasszony a folytatólagos és folyamatos publicitás lehetősége kapcsán. Ezek – akár a jelenlegihez hasonló – szakmai fórumok hívószavaiként is megjelenhetnek a jövőben, ami kapcsán Font Márta kifejtette, hogy a kutatócsoport szeretne ezután is kapcsolatfelvételi és további diszkussziós lehetőséget biztosítani a téma kutatói számára.

Az esemény végén a szervezők reményüket fejezték ki arra vonatkozólag, hogy az előadások anyaga írott publikáció formájában is megjelenhet.<sup>5</sup>

*Kovács István*

<sup>5</sup> Thoroczkay Gábor szerkesztésében időközben megjelent a Püspökök, káptalanok, tizedek (Pécs, 2020) című kötet, amely részben az MTA–PTE–ELTE Középkori magyar egyházi archontológia 1000–1387 kutatócsoport tagjai előadásainak írott változatait tartalmazza. L. Barabás Gábor recenzióját jelen kötetben.

## Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 19. században\*

A magyar egyháztörténet-írás rendkívül sokrétű, azonban vannak olyan területei, melyek sokáig háttérbe szorultak. Egy 2016-os kezdeményezés ezen igyekszik változtatni és szervezett konferenciáival, kiadott köteteivel szeretne hozzájárulni az olyan témák feltérképezéséhez, melyek akkurátus vizsgálata eddig váratott magára. Az első alkalom a 16. századdal foglalkozott.

A META Egyesület és a PTE BTK TTI Újkortörténeti és Modernkori Történeti Tanszékeinek együttműködésével egy olyan 5 részesre tervezett konferencia- és kiadványsorozat megjelenésének lehetünk tanúi, mely a katolikus egyházi társadalmat emeli vizsgálata tárgyává, hiszen e jelenség mélyreható tanulmányozása nélkül (tekintve, hogy az ország lakosságának több mint 60%-a katolikus) a magyar művelődéstörténet jelenségei, a közgondolkodás és világkép releváns értelmezése hiányos lenne. Emellett a modern katolikus társadalmi szerepvállalás stratégiáinak miértjeire is válaszokkal szolgálhat. Kiemelt célja a kezdeményezésnek az egyháztörténet interdiszciplináris vizsgálata és a különböző tudományterületek kutatóival való együttműködés, hiszen a többszempontú megközelítés szélesebb körű rálátást biztosít.

2019 szeptemberében a konferenciasorozat negyedik alkalommal került megrendezésre, elérkezve ezzel a 19. század tárgyalásához.

A katolikus egyház számára a 19. század korántsem volt eseménytelen. Sok változás történt, melyek az egyházi társadalom egyes rétegeiben is igen jól megfigyelhetők, kiváltképp a papság és szerzetesek szerepvállalásaiban, szerepfelfogásában. A polgári állam létrejötte, számos újdonságot hozott magával a társadalom, a gazdaság, a filozófia és a modern ideológiai áramlatok terén is. Ezen novumok a katolikus egyházat is mind jobban sürgették abban, hogy a felmerülő kérdésekre releváns válaszokkal rukkoljon elő. Az, hogy a felmerülő problémákat milyen mértékben sikerült orvosolniuk számos tényezőtől függött. Egyrészt a hierarchia

\* Pécs, 2019. szeptember 19–20.

felső szintjeinek válaszain, másrészt a papság szociális helyzetén és műveltségi képzettségén is múlott, ami szorosan kapcsolódott a papképzés újabb reformjaihoz és az esetleges intézményi átszervezésekhez.

A konferencia előadásai azzal foglalkoztak, hogy kik alkották ezt a társadalmi csoportot, milyen egyéniségek milyen jellegű attitűdökkel igyekeztek a kor kihívásainak megfelelni és azokra hivatásukon belül megfelelően reagálni.

A konferenciát Gözsy Zoltán tanszékvezető egyetemi docens nyitotta meg, aki néhány szóban a konferenciasorozat céljairól beszélt. A 19. századdal kapcsolatban két fogalomra helyezte a hangsúlyt: gyűjtő- és gyűjtőpontként értelmezte azt. Előbbi, mivel a jozefinista egyházpolitika törekvései jelen voltak a korszakban és utóbbi, mert a korszak második felében jelentős változások vették kezdetüket.

A megnyitó után két átfogóbb előadás következett. Görföl Tibor teológiai szempontú előadása a 19. század nagy teológusainak álláspontját mutatta be megjelent műveik tükrében; Bánkúti Gábor azzal foglalkozott, hogy az intézményi heterogenitás milyen szereppel bírhat a katolikus egyház történetének vizsgálatában és ez az egyházi társadalom tekintetében hogyan jelenhet meg.

Az első szekció előadásai az egyházi előjárók tevékenységének vizsgálatához kapcsolódtak. Galán-Fazekas Ibolya fő kérdésfelvetése – Pyrker László jelentései alapján – a posztjozefinista jelző újragondolásával volt kapcsolatos. Zakar Péter az 1850-es évek püspöki kinevezési eljárások menetének változásaival foglalkozott, a megjelenő, majd be nem telejsített bécsi elképzeléssel egyetemben, mely szerint a magyar ordináriusokat megbízhatatlanságuk miatt el kell távolítani pozíciójukból. Fazekas Csaba Rimely Mihály (1793–1865) pannonhalmi főapát tevékenységét mutatta be egy változásokkal teli időszakban s ezzel együtt vázolta a szerzetesség előtt álló kettős kihívást is.

A második szekció előadásai az egyházi társadalom középrétegével foglalkoztak. Janka György a görögkatolikusok magyar ajkú közösségében felmerülő nemzeti nyelv kérdése kapcsán kialakuló „népmozgalmi” törekvést vezette végig a liturgikus fordításoktól egészen a végső célig, azaz az új egyházmegye alapításáig. Bárány Zsófia a század első felének katolikus sajtóját vizsgálta kiemelt szerepet biztosítva a nyilvánosság és az egyházi középréteg együttműködési pontjainak. Dobszay Tamás a káptalani követeknek az 1848 előtti rendi országgyűléseken megfigyelhető szerep-leértékelődését járta körül, mely az egyházi érdekképviselet háttérbeszorulását eredményezte.

A harmadik szekció előadói az alsópapság szereplőire koncentrálnak tartották meg előadásukat. Bárh Dániel három plébános életútjának bemutatásával hívta fel a figyelmet a korabeli attitűdök és szerepvállalások sokszínűségére. Rada János előadásában diskurzuselemzések segítségével mutatta be az alsópapság részvételét az egyházi kérdések vitáiban. Gyöngyössy Orsolya a templomszolgák 19. századi társadalmi szerepének változásait mutatta be. Bednárík János – aki a

szekció és az első nap utolsó előadója is volt – a dualizmus kori plébánosok és a lokális közösségek viszonyának ismertetésére tett kísérletet az iskolaszéki iratanyag bemutatásával.

A konferencia másnapján Csibi Norbert köszöntötte a megjelenteket. Az utolsó két szekció előadásai az egyházi társadalom szerepvállalásainak és a művelődésszervezés egyes témaköreinek szentelték figyelmüket.

A negyedik szekció előadásainak sorát Tamási Zsolt nyitotta meg, aki az erdélyi katolikus egyházmegye sajátosságaira koncentrálna az egyházmegyes papság szerepvállalásainak különbözőségeit jelenítette meg az 1848-as zsinati készülétek dokumentumai alapján. Farkas Márton a Váci Egyházmegye forrásanyagát feldolgozva illusztrálta a vegyes házasságok ügyét és vont le következtetéseket az összeített adatokból. Schmelczér-Pohánka Éva a katolikus könyvtárszervezés hármass rendszerét prezentálta a pécsi egyházmegye néhány kiemelt életútján keresztül.

Az ötödik és egyben az utolsó szekcióban Tengely Adrienn a társadalom 19. századi hitélet megújítására tett törekvéseket láttatta, mely az elvállaltalanodás visszaszorítását célozta meg. Klestenitz Tibor a 19. század második felére koncentrálna a katolikus klérus folyamatos felismerését vázolta a társadalmi nyilvánosság kérdéseiben, mely az egyházi sajtó fejlesztésében csúcsosodott ki. Vaderna Gábor az egyházi értelmiség irodalmi dilemmáit járta körül, az eposzi hagyományok újbóli felfedezésével és ennek legitimációjával a korszakban.

A kétnapos szimpóziumot Gőzsy Zoltán és Forgó András könyvbemutatója zárta, melyben az egy évvel korábban megrendezett, 18. századi egyháztörténelmi konferencia tanulmánykötetét ismertették.

A konferencia anyaga – a szervezők ígérete szerint – ez év őszén jelenik majd meg, ezzel is hozzájárulva ahhoz, hogy az egyházi társadalom századokon átívelő fejlődését és alakulását mélyrehatóbban megismerhessük.

*Porpáczy Szabina*

## Szerzőink

- Dr. Báling Péter, PTE BTK TTI Középkori és Korajújkori Történeti Tanszék, tudományos segédmunkatárs (baling.peter@pte.hu)
- Bandi Kristóf Bálint, PTE IDI, doktorandusz (bandika94@gmail.com)
- Dr. Barabás Gábor, PTE BTK TTI Középkori és Korajújkori Történeti Tanszék, egyetemi adjunktus (barab.gabor@gmail.com)
- Dr. habil. Bebesi György, PTE BTK TTI Újkortörténeti Tanszék, egyetemi docens (bebesi.gyorgy@pte.hu)
- Dr. habil. Bene Krisztián, PTE BTK Romanisztika Intézet, Francia Tanszék, intézetvezető egyetemi docens (bene.krisztian@pte.hu)
- Dr. Jakub S. Beneš, University College London, School of Slavonic and East European Studies, Lecturer in Central European History (j.benes@ucl.ac.uk)
- Dr. Csibi Norbert, PTE BTK TTI Újkortörténeti Tanszék, egyetemi adjunktus (csibi.norbert@pte.hu)
- Prof. Dr. Fischer Ferenc, PTE BTK TTI Modernkori Történeti Tanszék, egyetemi tanár (fischer.ferenc@pte.hu)
- Prof. Dr. Font Márta, PTE BTK TTI Középkori és Korajújkori Történeti Tanszék, egyetemi tanár (font.marta@pte.hu)
- Dr. habil. Forgó András, PTE BTK TTI Újkortörténeti Tanszék, egyetemi docens (forgo.andras@pte.hu)
- Dr. habil. Hornyák Árpád, PTE BTK TTI Modernkori Történeti Tanszék, intézetigazgató-helyettes egyetemi docens (hornyak.arpad.pte.hu)
- Dr. habil. Kerepeszki Róbert, Debreceni Egyetem, BTK TI, intézetigazgató-helyettes egyetemi docens (kerepeszki.robert@arts.unideb.hu)
- Kovács István, PTE IDI, doktorandusz (kovacs.istvan.hok@gmail.com)
- Lengyel Gábor, PTE IDI, doktorjelölt (lgaborur@gmail.com)
- Dr. habil. Nagy Levente, PTE BTK TTI Régészet Tanszék, tanszékvezető egyetemi docens (nagy.levente@pte.hu)
- Novák Bálint, ELTE BTK történelem mesterszakos hallgató (novaba116@gmail.com)
- Porpáczy Szabina, PTE IDI, doktoranda (posza.91@gmail.com)

Schvéd Brigitta, PTE IDI, doktoranda (schvedbrigitta@gmail.com)

Dr. Soós István, MTA BTK TTI, nyugalmazott tudományos főmunkatárs  
(soos.istvan@btk.mta.hu)

Dr. Végh Ferenc, PTE BTK TTI Középkori és Koraiújkori Történeti Tanszék, tan-  
székvezető-helyettes egyetemi adjunktus (vegh.ferenc@pte.hu)

Prof. Dr. Visy Zsolt, PTE BTK TTI Régészet Tanszék, professor emeritus  
(visy.zsolt@pte.hu)

A címlaptervet Erőss Zsolt készítette a KSH Könyvtár állományában lévő térképek felhasználásával. Első borító: A Magyarbirodalom szétdarabolása a trianoni békeszerződés szerint. Budapest, [1920], Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Térképészeti Raktári jelzet: TB 1747. Hátsó borító: A követelt területek határvonala. [Budapest], [1920], Magyar Földrajzi Intézet. Raktári jelzet: TB 876.

A PONTES-logo Gergely Zsuzsanna munkája

Nyomdai előkészítés: Erőss Zsolt  
Nyomdai munkák: Virágmandula Kft.

